ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL À BELGRADE

YU ISSN 0352-2474

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XIX-1

archéologie

MUSÉE NATIONAL

Belgrade 2009

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА XIX-1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Београд 2009

РЕДАКЦИЈСКИ ●ДБ●Р XIX – 1

Бојана Б●РИЋ-БРЕШК●ВИЋ, †Александар Ј●ВАН●ВИЋ,
Јелена К●НДИЋ, Марко П●П●ВИЋ,
Никола ТАСИЋ, Душко ШЉИВАР,
Арчер МАРТИН, Елеонора ПЕТР●ВА,
Вера КРСТИЋ (секретар)

ИЗДАВАЧ

НАР●ДНИ МУЗЕЈ у Београду

ГЛАВНИ И ●ДГ●В●РНИ УРЕДНИК

Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН

RÉDACTI●N DU XIX-1 T●ME

Bojana B●RIĆ-BREŠK●VIĆ, †Aleksandar J●VAN●VIĆ,
Jelena K●NDIĆ, Marko P●P●VIĆ,
Nikola TASIĆ, Duško ŠLJIVAR,
Archer MARTIN, Eleonora PETR●VA,
Vera KRSTIĆ (secrétaire)

EDITI●N

MUSÉE NATI●NAL à Belgrade

RÉDACTRICE EN CHEF

Tatjana CVJETIĆANIN

САДРЖАЈ / CONTENTS

Ивана ПОПОВИЋ
Сећање на Миливоја Величковића (1922-2008) 9

Sava P. TUTUNDŽIĆ
Classification and Meaning of Copper Maceheads, Maces and Scepters in the Chalcolithic Southern Levant: a Rethinking 17

Сава П. ТУТУНЏИЋ
Класификација и значење бакарних глава буздована и жезала на халколитском јужном левранту: поновна проматрања 34

Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ
Развој технокомплекса окресаног камена у раном неолиту Србије 37

Vera BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ
Role of the Chipped Stone Technocomplex in the Early Neolithic in Serbia ... 58

Душко ШЉИВАР, Славица МАРКОВИЋ
Прилози винчанској керамографији 61

Duško ŠLJIVAR, Slavica MARKOVIĆ
Reconsidering the Vinča Culture Ceramography 71

Бранислава ЛАЗАРЕВИЋ
Измештање неолитске пећи са локалитета Винча – Бело брдо 73

Branislava LAZAREVIĆ
Dislocation of the Neolithic Oven at the Archaeological Site Vinča – Belo Brdo 100

Катарина ДМИТРОВИЋ
Насеље раног бронзаног доба на налазишту Слатина у Горњој Горевници код Чачка 103

Katarina DMITROVIĆ
Early Bronze Age Settlement at the Site Slatina in Gornja Gorevnica near Čačak 117

Аца ЂОРЂЕВИЋ
Шарнирске фибуле из околине Алексинца
(нова аквизиција Народног музеја у Београду) 119

Aca DJORDJEVIĆ
Hinged Fibulae from the Vicinity of Aleksinac
(New acquisition of the National Museum in Belgrade) 138

Petar POPOVIĆ
Krševica: Forty Years after 141

Петар ПОПОВИЋ
Кршевица: четрдесет година после 153

Goran MITROVIĆ, Petar POPOVIĆ
New Numismatic Finds from Krševica 155

Горан МИТРОВИЋ, Петар ПОПОВИЋ
Нови нумизматички налази из Кршевице 162

Иван ВРАНИЋ
Теоријско-методолошки проблеми тумачења керамичког материјала са локалитета Кале у Кршевици 163

Ivan VRANIĆ
Theoretical and Methodological Problems of Interpretation of the Pottery Material from the Site Kale in Krševica 204

Вера КРСТИЋ
Теракоте из Грчко-Хеленистичке збирке Народног музеја у Београду (Колекција С. Јаворине) 205

Vera KRSTIĆ
Terracottas from the Greek-Hellenistic Collection of the National Museum in Belgrade (Saša Javorina Collection) 219

Мирјана ГЛУМАЦ
Калупи са Некрополе Губеревац-Гомилице 221

Mirjana GLUMAC
Molds from the Necropolis Guberevac-Gomilice 231

Славица КРУНИЋ
Мотиви маске на светиљкама из Сингидунума 233

Slavica KRUNIĆ
Motifs of Masks on the Lamps from Singidunum 251

Деана РАТКОВИЋ
Калуп од камена из Кучева 255

Deana RATKOVIĆ
Stone Mold for Production of Small Metal Objects from Kučevo 269

Предраг ПЕЈИЋ
Представа Трачког коњаника из манастириште св. Николе код Пирота .. 271

Predrag PEJIĆ
Representation of the Thracian Horseman from the Ruins of the Monastery of St. Nicholas near Pirot 280

Маја ЂОРЂЕВИЋ
Керамичке посуде са локалитета Градска пекара у Панчеву 281

Maja Djordjević
Pottery Vessels from the Site Gradska pekara in Pančevo 299

†Александар ЈОВАНОВИЋ
Археолошка сведочанства контаката између региона Стримона и наших простора у античком периоду 301

†Aleksandar JOVANOVIĆ
Archaeological Evidence for the Contacts Between the Strymon Region and our Regions in the Antique Period 313

Ивана ПОПОВИЋ
Нови поглед на археолошке налазе из консекративног споменика 1 на Магури 315

Ivana POPOVIĆ
A new Viewpoint on the Archaeological Finds from Magura 342

Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ
Нови погледи на нумизматичке налазе са Магуре 343

Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ
New Opinions About Numismatic Finds From Magura 363

Јелена РАНКОВ-КОНДИЋ
Станица Диана на дунавским катарактама пројекат диана/занес 1978/9 – 2008/9 (30 година пројекта Ђердап II) 367

Jelena RANKOV-KONDIĆ
Station Diana on the Danube Cataracts Statio Cataractarum Diana – Polichnion Zanes Diana/Zanes Project 1978/9 – 2008/9 (30 years of Djerdap II Project) 401

Дејан РАДИЧЕВИЋ
Прилог проучавању рановизантијских фибула на тлу Србије са посебним осртом на налаз са Лишке Ћаве код Гуче 403

Dejan RADIČEVIĆ
Contribution to the Investigations of the Early Byzantine Fibulae in the Territory of Serbia Considering Particularly the Find from Liška Ćava near Guča 421

Иван БУГАРСКИ
Ромејске сулице 6. века и налази са Градине у Врсеницама и Лишке ћаве 423

Ivan BUGARSKI
Sixth Century Rhomaioi Javelins and Findings from the Vrsenice Hilltop And Liška Ćava (Serbia) 453

Веселинка НИНКОВИЋ
Средњовековно оружје из збирки Народног музеја у Београду 455

Veselinka NINKOVIĆ
Medieval Weaponry in the Collections of the National Museum in Belgrade .. 483

Биљана ЂОРЂЕВИЋ
Питоси – један од могућих начина израде (етноархеолошки експеримент) 485

Biljana DJORDJEVIĆ
Pithoi – one Possible Way of Manufacture (ethnoarchaeological experiment) 507

Приказ – Александар ПАЛАВЕСТРА
Илзе Лозе, *Неолитски ћилибар у басену језера Лубан и радионице за обраду ћилибара* 511

Приказ – Елеонора ПЕТРОВА
А. Палавестра, В. Крстић, Магија ћилибара 515

ID = 169010700

УДК 902/904:929 Величковић М. ;
012 Величковић М.

Ивана ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

СЕЋАЊЕ НА МИЛИВОЈА ВЕЛИЧКОВИЋА (1922-2008)

Миливоје Величковић припада оној плејади српских културних посленика који су својим укупним радом дали велики допринос да се Народни музеј у Београду током друге половине XX века уврсти у групу познатих и цењених европских музејских институција. Рођен 1922. године у селу Грабовац код Крагујевца, он је непосредно после II светског рата дошао у Београд, где је током студија краће време радио као коректор. Одмах по дипломирању на Археолошкој групи Филозофског факултета у Београду, 1951. године, запослио се као асистент приправник у тадашњем Уметничком музеју, односно, од 1952. године, као кустос приправник у Народном музеју у Београду, како се од тада назива наша национална музејска установа. Овој кући, коју је дубоко ценио и волео, Миливоје Величковић је остао веран пуних 36 година, све до одласка у пензију 1987. године.

У својој богатој каријери он је прошао кроз све фазе музејског рада на сређивању, инвентарисању и публиковању античке археолошке грађе. Наиме, већ од 1955. године, када је са одличним успехом положио стручни испит и добио звање кустоса за класичну археологију, латио се замашног посла на идентификацији, класификацији и оцени збирке грчких и римских теракота из Народног музеја. Уз стручне консултације и свесрдну подршку шефа Античког одељења овог музеја Ђорђа Мано-Зисија, Миливоје Величковић је свој рад веома успешно привео крају. Резултати његових анализа угледали су светло 1957. године, када је изашао из штампе *Каталог грчких и римских теракота* као трећа свеска серије *Антика*. Оцењен веома повољно од бројних европских стручњака за класичну археологију и уметност, овај каталог је постао својеврстан модел за публиковање античке археолошке грађе, чији се основни принципи и данас следе. То је био прави *catalogue raisoné*, у коме је материјал зналачки класификован на основу времена и места израде, да би затим сваки примерак био детаљно описан и опредељен, уз навођење свих релевантних података, библиографије и фотографије. Целокупан текст био је представљен двојезично, на српском и француском језику. На тај начин је формиран стандард за израду студијских

каталога, од кога писци каснијих свезака серије *Антика* нису одступали. Али, осим о студиозно обрађеном материјалу, *Каталог грчких и римских теракота* истовремено је сведочио и о личности аутора. Написан без китњастих и непотребних описа, крајње прецизно и до детаља проверено, овај текст је и данас, после више од 50 година од његовог публиковања, поуздан документ о једној врсти античких споменика из збирки Народног музеја. То је, дакле, публикација која одсликава Миливоја Величковића као поузданог, образованог, али скромног човека, чији ће се рад у Народном музеју и даље темељити на овим принципима.

Поставши кустос прве врсте 1960. године, а затим и руковалац Римске збирке Античког одељења Народног музеја, он је наставио са пипавим послом откупа, инвентарисања и реинвентарисања предмета, зналачки формирајући профил поверене му збирке. Тај, на први поглед невидљив посао, обављао је тихо и зналачки, прикупљајући све доступне податке о сваком предмету. Резултате до којих је долазио током својих анализа римских надгробних споменика и статуа, огледала и других предмета публиковао је у *Зборнику радова Народног музеја*, касније *Зборнику Народног музеја*, на начин који му је био својствен – јасним и концизним стилом, са поузданим закључцима, поткрепљеним богатом стручном литературом. Стручни боравак у Бугарској током 1963. године омогућио му је не само да употпуни своја знања о римској прошлости Балкана, него и да успостави добре односе са колегама из ове земље. Током рада на припреми велике изложбе и каталога *Античка бронза у Југославији*, 1969. године, профилисао се у врсног познаваоца бронзаних предмета из римског периода. Своја знања и већ богато искуство музејског стручњака искористио је на најбољи начин, приступајући детаљној обради бронзане пластике из Римске збирке Народног музеја. Године 1972. из штампе је изашао још један његов студијски каталог, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, рађен по истим принципима као онај претходни о теракотама. Серија *Антика* тиме је обогаћена четвртом свеском, а домаћа и светска стручна јавност добила је потпуне информације о 162 римска бронзана предмета из Народног музеја, од којих је већи део тада први пут публикован. Каталог је представљао зрео научно-стручни рукопис који је Миливоја Величковића квалификовао као врсног музеалца, те је 1974. године стекао највише стручно звање музејског саветника. Свој рад на обради и публиковању материјала из Римске збирке наставио је на свој већ уобичајени темељан начин. После студијског боравка у музејима у Пули, Љубљани и Птују, где је проучавао римско стакло, написао је рад о римским стакленим посудама из

Будве које се чувају у Народном музеју, публикован 1974. године у цењеном љубљанском часопису *Arheološki vestnik*. Као велики поштовалац своје матичне куће интересовао се за њен историјат, а истовремено је и активно учествовао у реализацији музејских изложби и пратећих каталога: *Археолошка збирка Дуњић* (1977), *Виминацијум-главни град провинције Горње Мезије* (1980), *Археолошко благо Србије* (1983) и *Античко сребро у Србији* (1994). Бројне каталошке јединице које је у овим публикацијама написао увек су биле прецизне, а за жаљење је што се међународна стручна јавност, али и шира публика, није упознала са изложбом и каталогом *Археолошко благо Србије*, у којима је он конципирао начин представљања античког периода на територији данашње Србије. Захваљујући зналачки одабраним предметима, посетиоци Народног музеја имали су 1983. године прилику да се упознају са богатством римске културе на нашем тлу, о чему данас сведочи веома добар каталог.

Поред рада на обради и публиковању материјала из музејске збирке, Миливоје Величковић није запоставио ни рад на теренској археологији. Већ 1953. године учествовао је у рекогносцирању подручја римских рудника на Космају, а познавање ове проблематике и самог терена показао је и у својим радовима о римском рударском басену на Космају (1958) и о статуи Амора из Губеревца (1964). Стога не чуди што се прихватио руковођења археолошким ископавањима некрополе на локалитету Гомилице у селу Губеревац на Космају, која су се у више кампања одвијала током шездесетих и седамдесетих година прошлог века.

Судбина је хтела да 1976. године Народном музеју буде поклоњена збирка Дуњић, која садржи богат археолошки материјал из римских некропола у селима Губеревац и Бабе. Миливоје Величковић је ову драгоцену збирку инвентарисао, а најрепрезентативније предмете представио је на изложби *Археолошка збирка Дуњић* (1977), за чији каталог је написао пригодан текст. Иако врстан познавалац римских споменика из космајског региона, Миливоје Величковић никад није испољавао сујету руководиоца археолошких ископавања, тако да је изузетно вредне мозаике са натписима из римске грађевине у селу Стојник на Космају уступио на публиковање аутору свеске о римским натписима са Космаја, изашле у цењеној серији *Inscriptions de la Mésie Supériure*, у издању Центра за епиграфику и нумизматику Филозофског факултета у Београду.

Морамо, на крају, поменути и један догађај који је умногоме обележио последње деценије професионалног рада Миливоја Величковића. Наиме,

Народни музеј је 1972. године од налазача из села Јабучје код Лазаревца откупио сребрне римске посуде, богато украшене рељефним орнаментима и позлатом. Миливоје Величковић је одмах уочио значај овог налаза са почетка I века, богатство декора и стилске одлике орнамената, као и специфичности у облицима посуда. После конзервације, реставрације, фотографисања и цртања предмета, дуготрајног процеса који је помно надгледао, он је започео темељан рад на њиховој обради. Суочавао се са недостатком одговарајуће стручне литературе у нашим библиотекама, али рукопис студијског каталога овог налаза ипак је био приведен крају. Међутим, будући да је у свом раду увек био прецизан и темељан, није дозволио да рукопис изађе у јавност док не реши све постојеће дилеме у интерпретацијама симболичког значења декоративне схеме ових посуда. Нажалост, године и здравствено стање спречили су га да коначно обликује свој рукопис, који је, сигурни смо, урађен крајње акрибично. Обавеза нас, који смо радили с њим и наставили послове које је он започео, јесте да помогнемо да овај рукопис угледа светло дана. То је најбољи начин да изразимо своје поштовање Миливоју Величковићу, скромном, вредном и поштеном човеку, врсном музеалцу и врло добром познаваоцу класичне уметности, с надом да ће се те врлине и даље неговати у Народном музеју, кући коју је он толико поштовао и волео.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА МИЛИВОЈА ВЕЛИЧКОВИЋА
BIBLIOGRAPHY OF MILIVOJE VELIČKOVIĆ

1. *Вотњачине ; Врела ; Прутен ; Главчине ; Кошевишт ; Гомилице ; Пурина Черга ; Рт ; Пасуљевац ; Церовац ; Церак ; Губеревац* / М.[ивоје] В.[еличковић], Љ.[убиша] П.[оповић] // Археолошки споменици и налазишта у Србији, 2 : Централна Србија / уредник Ђурђе Бошковић. – Београд : Археолошки институт САН, 1956. – стр. 40, 41, 47, 48. – (Грађа САН ; 10. Археолошки институт ; 3)

2. *Град у Жупањевцу* / Ђ.[урђе] Б.[ошковић,], Б.[ранислав] В.[уловић], Ј.[ован] Н.[ешковић], М.[ивоје] В.[еличковић] // Археолошки споменици и налазишта у Србији, 2 : Централна Србија / уредник Ђурђе Бошковић. – Београд : Археолошки институт САН, 1956. – стр. 45. – (Грађа САН ; 10. Археолошки институт ; 3)

3. *Стојник код Губеревца* // Археолошки споменици и налазишта у Србији, 2 : Централна Србија / уредник Ђурђе Бошковић. – Београд : Археолошки институт САН, 1956. – стр. 49. – (Грађа САН ; 10. Археолошки институт ; 3)

4. *Katalog grčkih i rimskih terakota.* – Beograd : Narodni muzej, 1957. – 120 str., XXIX listova s tablama. – (Antika ; 3)

   Na spor. nasl. str.: Catalogue des terres cuites grecques et romains. - Tekst upored na srpskom i francuskom jeziku. – Literatura uz kataloške jedinice.

5. *Прилог проучавању римског рударског басена на Космају.* – Зборник радова Народног музеја, 1 (1956-1957). – Београд, 1958. – стр. 95-118 : илустр.

   Résumé: Contribution à l'étude du bassin minier romain de Kosmaj.

6. *Оловни оквири античких стаклених огледала из Народног музеја.* – Зборник радова Народног музеја, 2 (1958-1959). – Београд, 1959. – стр. 55-72 : илустр.

   Résumé: Les cadres de plomb des miroirs antiques au Musée National.

7. *Један специфичан тип надгробног медаљона у доњем Подунављу.* – Зборник радова Народног музеја, 3 (1960-1961). – Београд, 1962. – стр. 93-100, 1 лист с илустр.

Résumé: Un type spécifique du medaillon funéraire dans la région du Danube Inférieur (Prahovo).

8. *Надгробна статуа Амора из Губеревца.* – Зборник Народног музеја, 4. – Београд, 1964. – стр. 129-140, 2 стр. с илустр.

Résumé: Statue funéraire de l'Amour de Guberevac.

9. *Antička bronza u Jugoslaviji* / Lj. B. Popović, Đ. Mano Zisi, M. Veličković, B. Jeličić. – Beograd : Narodni muzej, 1969. – 161 str., [142] str. s ilustr.

Na spor. nasl. str.: Greek, Roman and Early-Christian Bronzes in Yugoslavia. - Tekst uporedo na srpskom i engleskom jeziku. – Iz sadržaja: Karakteristike rimske provincijske bronze i aspekti njenog razvoja u Iliriku = Characteristics of Roman Provincial Bronzes and Aspects of Its Development in Illyricum / Milivoje Veličković: str. 33-43. – Literatura = Bibliography: str. 19, 41-43, 55.

10. *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју.* – Београд : Народни музеј, 1972. – 205 стр., [78] стр. с илустр. – (Антика ; 4)

На спор. насл. стр.: Petits bronzes figurés romains au Musée National. - Текст упоредо на српском и француском језику. – Библиографија уз каталошке јединице. – Индекси.

11. *Народни музеј за време управе Михаила Валтровића : 1881-1905.* – Зборник Народног музеја, 8. – Београд, 1975. – стр. 611-645.

12. *Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu.* – Arheološki vestnik, 25 (1974). – Ljubljana, 1976. – str. 165-174, II lista s tablama : ilustr.

Résumé: Typologie et chronologie de la verrerie romaine de Budva (Buthoe) dans la collection du Musée National de Belgrade.

13. *Археолошка збирка Дуњић.* – Београд : Народни музеј, 1977. – 20 стр., [11] стр. с илустр.

Стр. 5-7: [Увод] / Владимир Кондић. – Библиографија: стр. 10.

14. *[Каталошке јединице за 28 налаза]* // Виминацијум : главни град римске провинције Горње Мезије / [аутор изложбе Јелена Ранков]. –

Београд : Народни музеј, 1980. – стр. 13-15, 17, 18, 20, 22, 24-27, 31-33 (кат. јед. 1-3, 17, 20, 25-28, 53-57, 87, 117, 150, 155, 156, 172, 173, 180, 242-245, 250, 267)

Литература уз појединe каталошке јединице.

15. *Антика* // Археолошко благо Србије : из музејских збирки / Душан Крстић, Миливоје Величковић, Гордана Марјановић-Вујовић. – Београд : Народни музеј, 1983. – стр. 59-98, 155-158 : илустр.

На спор. насл. стр.: Archaeological Treasury of Serbia : from Museum Collections / Dušan Krstić, Milivoje Veličković, Gordana Marjanović-Vujović. - Текст каталошких јединица делимично и на енглеском језику. – Библиографија уз каталошке јединице.

16. *[Каталошке јединице за налазе из Јабучја]* // Античко сребро у Србији / приредила Ивана Поповић ; аутори Татјана Цвјетићанин ... (и др.). – Београд : Народни музеј, 1994. – стр. 255-265 (кат. јед. 140-161) : илустр.

На спор. насл. стр.: Antique Silver from Serbia / ed. by Ivana Popović ; authors Tatjana Cvjetićanin ... (et al.). - Текст каталошких јединица делимично и на енглеском језику.

РЕДАКТОРСКИ РАД/EDITORIAL WORK

17. *Зборник Народног музеја, 7* / [редакција Драга Гарашанин, Миливоје Величковић и Добрила Гај-Поповић]. – Београд, 1973. – 224 стр., [90] стр. с илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 7.

18. *Зборник Народног музеја, 8 : посвећен Ђорђу Мано-Зисију* / [редакциони одбор Драга Гарашанин, Миливоје Величковић, Добрила Гај-Поповић]. – Београд, 1975. – 690 стр., [173] стр. с таблама : илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 8 : hommage à Djordje Mano-Zisi.

19. *Зборник Народног музеја, 9-10 : посвећен Мирјани Љубинковић-Ђоровић* / [редакциони одбор Драга Гарашанин, Миливоје Величковић, Добрила Гај-Поповић]. – Београд, 1979. – 658 стр., [200] стр. с таблама : илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 9-10 : hommage à Mirjana Ljubinković-Ćorović.

20. *Зборник Народног музеја, 11-1 : археологија* / [редакцијски одбор Гордана Томић, Миливоје Величковић, Добрила Гај-Поповић, Вера Ристић, Никола Кусовац, Ирина Суботић]. – Београд, 1983. – 141 стр., [38] стр. с илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National , 11-1 : archéologie.

21. *Зборник Народног музеја, 11-2 [за] 1982 : историја уметности* / [редакцијски одбор Гордана Томић, Миливоје Величковић, Добрила Гај Поповић, Вера Ристић, Никола Кусовац, Ирина Суботић]. – Београд, 1983. – 255 стр., [84] стр. с илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 11-2 : histoire de l'art.

22. *Зборник Народног музеја, 12-2 : историја уметности* / [редакцијски одбор Гордана Томић, Миливоје Величковић, Добрила Гај-Поповић, Вера Ристић, Никола Кусовац, Вања Краут]. – Београд, 1985. – 88 стр., [30] стр. с илустр.

На спор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 12-2 : histoire de l'art. – Реферати са симпозијума «Сецесија у српској уметности», 8. мај 1982.

23. *Зборник Народног музеја, 12-1 : археологија* / [редакцијски одбор Гордана Марјановић-Вујовић, Миливоје Величковић, Добрила Гај-Поповић, Вера Ристић, Никола Кусовац, Вања Краут]. – Београд, 1986. – 260 стр., [51] стр. с илустр.

На спор насл. стр.: Recueil du Musée National, 12-1 : archéologie.

24. *Зборник Народног музеја, 13-2 [за] 1987 : историја уметности* / [редакцијски одбор Миливоје Величковић, Нада Комненовић, Вера Ристић, Никола Кусовац]. – Београд, 1988. – 254 стр., [74] стр. с илустр.

На упор. насл. стр.: Recueil du Musée National, 13-2 : histoire de l'art.

Саставила Светлана МИЛЕНКОВИЋ
Compose by Svetlana MILENKOVIĆ

ID = 169011212 UDK 903.22(569.3-13+569.4+569.5-15)"636"

Sava P. TUTUNDŽIĆ
Faculty of Philosophy,
University of Belgrade

CLASSIFICATION AND MEANING OF COPPER MACEHEADS, MACES AND SCEPTERS IN THE CHALCOLITHIC SOUTHERN LEVANT: A RETHINKING

Abstract: According to the morphology and their genesis, prestige copper objects, except "crowns", falls into three basic categories: various macehaeads; hollow rods, plain i.e. maces and decorated ones i.e. scepters; and solid, longer and narrow, decorated scepters. In the forth one is a standard. Maceheads, maces and hollow scepters belonged to the ruling elite of the theocratic chiefdom. Maceheads and hollow scepters with various sacred additions, as well as solid scepters, belonged to the domain of priesthood. As most numerous, maceheads and hollow scepters particularly, were used in public assemblies at En-Gedi.

Key words: Copper maceheads and rods, Chalcolithic southern Levant.

The developed phase of the Chalcolithic period in the southern Levant is particularly distinguished by prestige copper objects, which is, by itself, a phenomenon of inavoidable importance in the investigation and clarification of the character of one prehistoric culture in the period of its transition from the Neolithic to the Bronze Age. Most of these prestige objects in that area, besides a smaller number of tools, were found in the famous cave over Nahal Mishmar in the Judean Desert, called the Cave of the Treasure, and were published by Bar Adon in 1961. According to Ussishkin (1971: 37–39; idem 2007: 54–55), they originated – at least most of them, as widely accepted – in the sanctuary complex at En-Gedi, above the Dead Sea. They had been wrapped in a mat and hidden in the rock crevice, shortly before the collapse of the Ghassulian culture. These prestige objects were made, as a rule, from an copper alloy, mostly with arsenic and antimony. They

were cast in the previously unknown, advanced *cire perdue* technique, each of them in a separate, closed, ceramic mould and, in addition, there were not two identical items, as it is well known. However, in view of their specific character as well as of the uniqueness of this phenomenon in the Chalcolitic stage of social development, they still rouse actual interest with the archaeologists.

In time, various rods and some unusual maceheads, most often the elongated ones, termed standards, were mostly renamed (Tadmor 1986: 83; Tadmor et al. 1995: 101 ff.), some of them more than once, due to the different approaches in their studies (Tutundžić 2008), but their original terms were kept by some authors. Thus, these terminological changes, as new determinations, also change their meaning and/or function, to a certain degree. Some aspects of the character of these prestige copper objects however remain without complete consensus, in dependence, among else, upon the open questions about the structure and functioning of the chiefdom at the given stage of social development. The majority of the earlier works about those unique items were concerned mainly with their religious meanings and afterwards with the problems in the domain of archaeometallurgy.

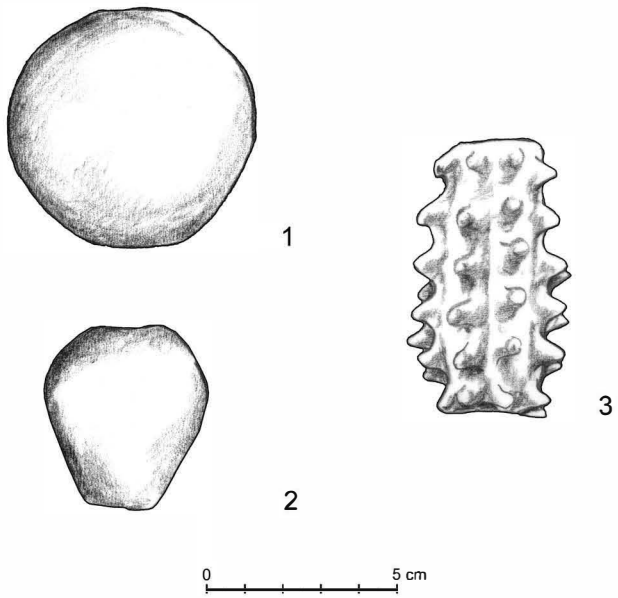

FIG. 1 1–2, polished maceheads, globular and piriform (Bar-Adon 1980: No. 189–190); 3, barrel shaped macehead with conical knobs (ibid.: No. 119)

СЛ. 1 1–2. Углачани буздован лоптастог и крушколикоr облика (Bar-Adon 1980: No. 189–190); 3. буздован бачвастог облика са коничним испупчењем (ibid. No. 119)

According to the basic concept of their manufacture, most of the prestige copper objects, except so-called crowns, belong to three general categories, which, according to the characteristics of the relevant items and their purpose, can be further classified into various kinds and types, having in view that the categorization may, of course, be done according to different criteria (cf. Tadmor et al. 1995: 101–102). The first category includes various copper maceheads with, potentially, wooden shafts. The greatest number of the known maceheads were plain and finally polished. A smaller number in differing dimensions and proportions was variously ornamented, and a few plain ones were made with various symbols. The second category consists of various rods, as a rule hollow all along. Among the rods, greatly dominate those with minute geometric patterns, that is the scepters, but the plain ones have also been known, namely, maces manufactured in one piece, while a smaller number of those ornamented rods also had added symbols. Judging by all that, certain objects from both categories, were, by their purpose, partly related to the arising needs of the ruling secular elite, while the others were in the domain of priesthood, that is, in service of cultic rituals. The third category includes a few solid, thin and longer scepters, most probably in service of the second ones.

Maceheads, in general, were mostly found without shafts. In view that they could be used with a shaft, or with a leather belt and/or a cord, for fights at distance, their purpose in practical sense is often unclear, if they do not have signs about their use in practice or some other corresponding attributes. In literature they are simply termed maceheads. It is not impossible that the shafts were never inserted in a certain number of maceheads from the Cave of the Treasure, and not only in them. But remains of wooden staffs ware found in several specimen. In one ornamented macehead has remained a trace of a wooden shaft, while in the central hollow of a plain one there was found a piece of linen fabric (Bar-Adon 1980: 116, 119, No. 115, 400), which might indicate that it was meant to get a wooden shaft. According to the new investigations, black incrustations noticed inside central hollows of some maceheads and rods are uncleared remains of ceramic moulds (Goren 2008: 386–389), which does not mean by itself that maceheads were not manufactured to be used with a shaft.[1]

Already the polished copper maceheads (Bar-Adon 1980: No. 184–429),[2] were the symbols of prestige, and those with ornaments (No. 114–115, 117–118, 120–121; fig. 1:3), in time, probably of different higher social ranks (see infra). More than

[1] According to Tadmor, the copper maceheads obviously had to be put on wooden shafts (1989: n. 13).

[2] All numbers of items from Nahal Mishmar are cited according to that author.

240 polished maceheads have been found in the Cave of the Treasure (fig. 1:1–2). Only a small number was excavated in the settlements. Maceheads with inserted shafts are a part of the traditional manufacture in two pieces, and since polished maceheads were found in a much greater number, it seems that their productions was continued even after the period of experimentation in casting of maces and scepters in one piece. As already assumed (Tutundžić 2008), the elongation of the maceheads, even considerable (No. 26, 117), originates from the tendency to get the prestige symbols of the high rank, that is, basically to obtain the shape which was finally achieved in the form of the scepter.

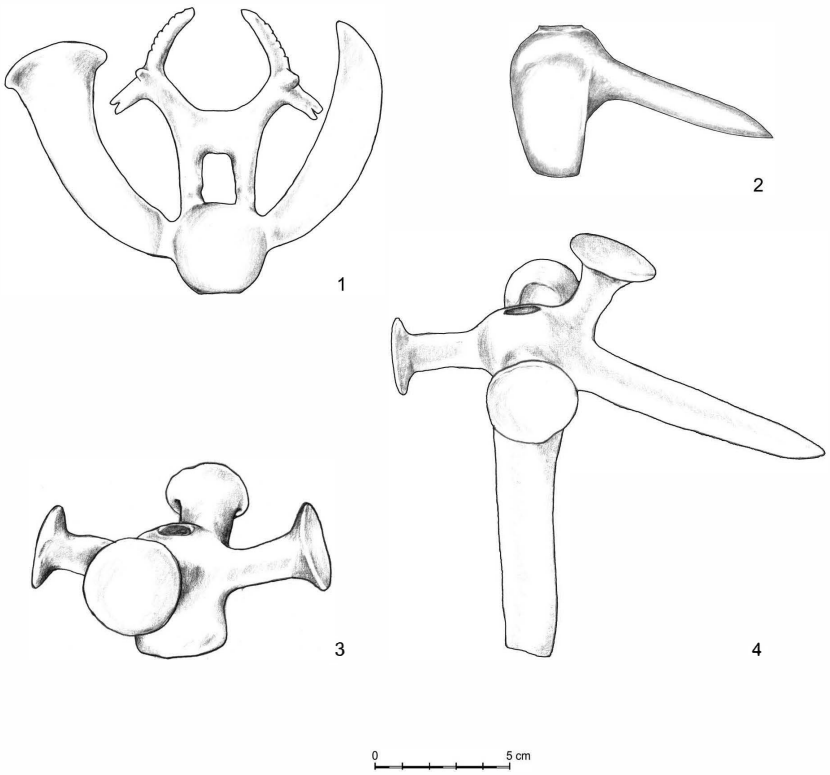

FIG. **2** 1, macehead with ibex protomas (Bar-Adon 1980: No. 153); 2, macehead with a beak-like projection (ibid.: No. 151); 3, macehead with bosses and disc-like heads (ibid.: No.152); 4, macehead with beak-like projection and bosses with disc-shaped heads, and with short, "transitional" shaft (ibid.: 150)

СЛ. **2** 1. Буздован са протомима у облику козорога (Bar-Adon 1980: No. 153); 2. буздован са кљунастим додатком (ibid. No. 151); 3. буздован са испупчењима и дискоидним главама (ibid. No.152); 4. буздован са кљунастим додатком и испупчењима са дискоидним главама и са кратком „прелазном" дршком (ibid. 150)

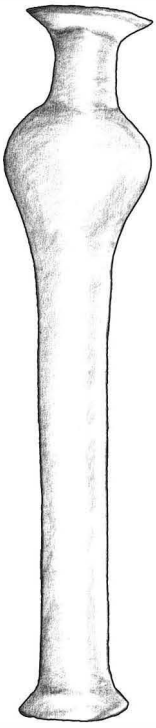

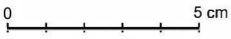

FIG. 3 mace with piriform head (Bar-Adon 1980: No. 1980: 51)

СЛ. 3 Буздован са крушколиком главом (Bar-Adon 1980: No. 1980: 51)

The maceheads with protomas of ibex between the reised adz and knife (fig. 2:1) and the maceheads with added a long peak or a beak, and/or bosses with disk-shaped heads in various combinations (fig. 2:2–4) according to general opinion belong to the domain of cultic rituals. The maceheads in fig. 2:1–3 most probably had wooden shafts, while the one in fig. 2:4, which Tadmor (1986: 78) termed a scepter, had an elongated shorter hollow shaft, as a socket in which it was possible to insert a wooden extension. It may belong to the phase of experimentation in replacing wooden shaft by casting in one piece. This item also shows two symbols put together, the beak-like projections known from the "masks" in the Ghassulian wall painting, with the bosses with discoid-shaped ends, known from various objects, including ossuaries and a copper "crown" (No. 7).

Maces, that is, maceheads cast with shafts in one piece were created, among else, due to the characteristic of the copper they were cast from, as already stated in our cited paper. So far as known, their earliest production began in the Chalcolithic Ghassulian culture. In view of the value of copper in time of the beginning of its more advanced usage, such copper maces could have been a status symbol of a higher, but not of the highest social rank. In the Cave of the Treasure, an item with a discoid head has been preserved (No. 134),[3] as well as those with pier-shaped head

[3] Particular, at least shorter, "short maces", as termed by Tadmor (Tadmor et al. 1995 [No.] 15), we consider as transitional forms to the maces cast in one piece, that is, the maces with elongated socket for the implantation of a wooden shaft. For instance, the cited so-called short mace, together with its head and the short part of hollow rod above it is long only 8.8 cm., which is insufficient for safe handling. In addition, e.g. the macehead (their [No.] 9), is only three mm. shorter, and there are also some longer ones.

and/or globular head (No. 49–50, 53; fig. 3). Also, it seems that at Shiqmim one mace was found, at least as can be seen because of its damage (Shalev and Northover 1987: pl. 14.5:5; Tutundžić 2008).

The abandonment or nonacceptance of the term mace for the ornamented copper rods of the Gassulian culture and the introduction of the term scepter to denote them, as appeared in literature (Moorey 1988: 175, 178, 184; Stager 1992: 27), was not followed with more detailed explanations. As shown by the material evidence, such ornamented rods (fig. 4:1–2), that is, scepters, developed from weapons, from plain maces (Tutundžić 2008), and are, therefore, the most possible belongings of the secular elite. It is not likely that those prestige copper rods, including the ornamented ones, belonged to the priesthood, although scepters, as well as the maceheads, could serve as bases for additional symbols. Such scepters marked the highest ranks of those to whom they were awarded. But they also played a certain part in particular gatherings, as will be seen.

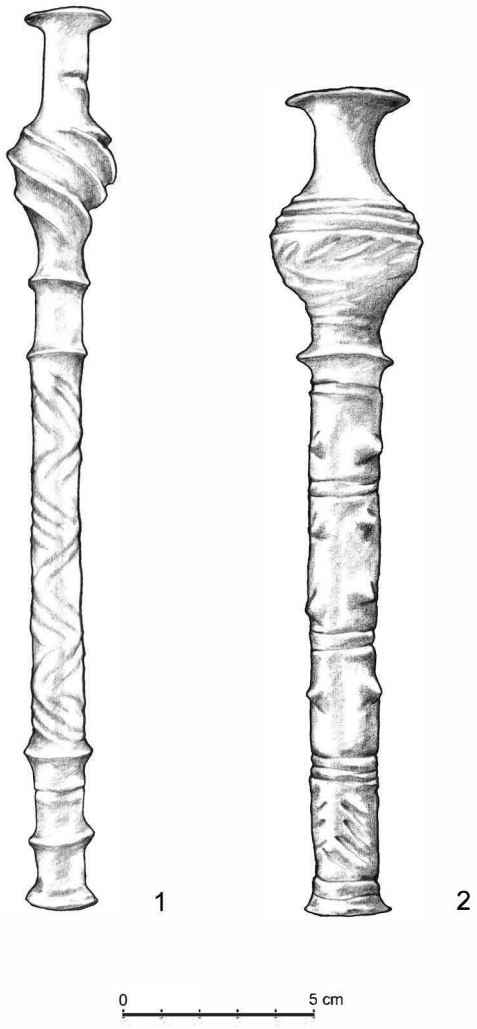

FIG. 4 1–2, scepters with piriform and with spherical head (Bar-Adon 1980: No. 48, 104)

СЛ. 4 1–2. Скиптар са крушколиком и сферичном главом (Bar-Adon 1980: No. 48, 104)

To the cultic-ritual activities of the priesthood should be attributed the scepters (Tadmor 1986 [No.] 26, 28; Tadmor et al. 1989: pl.c) with zoomorphic symbols (fig. 5:1), as well as those from Giv´at Ha-Oranim

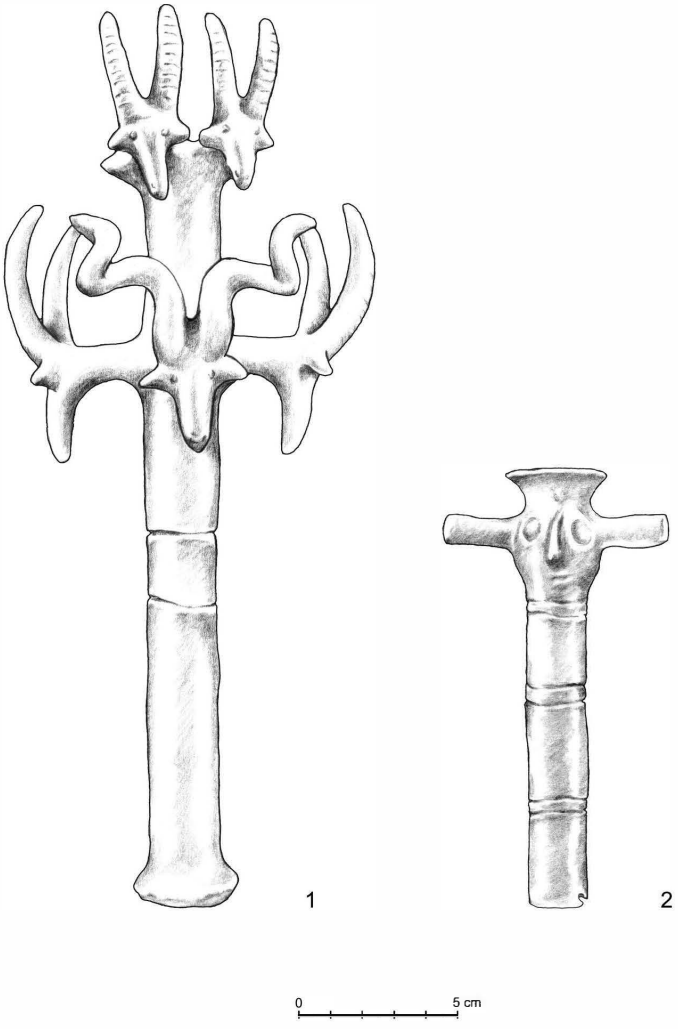

FIG. 5 1, scepter with animal horned heads (Bar-Adon 1980: No. 17); 2, wand and/or scepter with anthropomorphic head (Elliott 1977: fig. 3:2)

СЛ. 5 1. Скиптар са главама рогатих животиња (Bar-Adon 1980: No. 17); 2. палица и/или скиптар са антропоморфном главом (Elliott 1977: fig. 3:2)

(Namdar et al. 2004: fig. 5:1, 17), and that with floral one (No. 22), and also the scepters or wands with anthropomorphic attributes (fig. 5:2), all of them hollow, as the most scepters with exclusively geometric pattern. About this there is also a general agreement.

It is characteristic that the scepters, as termed by Bar-Adon, with the right impression that they are fundamentally different from other rods, are either not directly related to the maces (No. 123) nor related at all (No. 124–127). They are narrow, long and solid (fig. 6). Already by this characteristic they are a manifestation – perhaps from a somewhat later phase than that of the creation of the hollow scepters – of priestly dignity and belonged to the cultic domain, according to the general opinion.[4]

The general agreement that it belongs to standards, is supported by the, so far, schematized rendering most possibly of a flying vulture, with open beak (fig. 7). The almost centrally situated shaft-hole has been placed at the right angle to the flat, cast body of the standard, so that also by this it shows original Ghassulian spirit. If there were more standards, they would be the fourth category of our basic classification.

Whether the maceheads and scepters by receiving additional cultic symbols directly entered the cultic rituals in the domain of the priesthood, strongly related to the institution of a sanctuary, or it was in the same time a certain reflection of the transformation of the chiefdom itself, that remains to be the next question, although it is much more logical to suppose the first of the above two possibilities. At any rate, the result is that the first copper items were manufactured for the secular elite. In addition, they were much more numerous than the later ones.

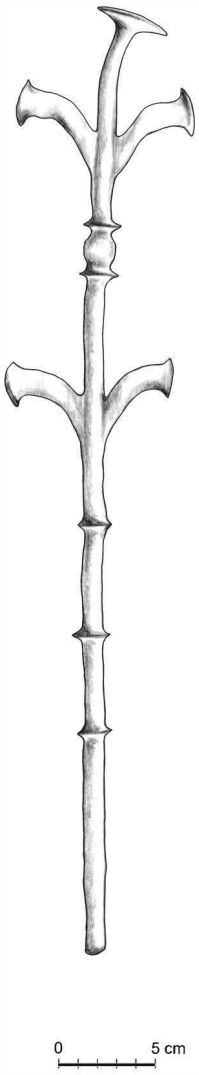

FIG. **6** scepter, narrow and solid, resembling a plant (Bar-Adon 1980: 126)

СЛ. **6** Скиптар, узан и масиван који подсећа на биљку (Bar-Adon 1980: 126)

[4] On the other hand, those solid scepters are sometimes termed standards (Epstein 1978; Beck 1989), while Tadmor (1989: pl. 46b) vaguely terms them as "maces".

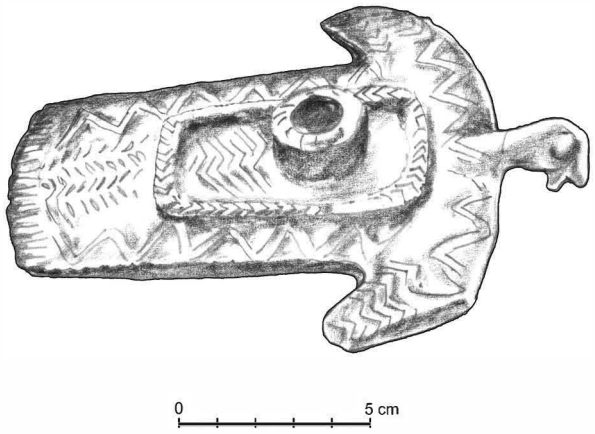

FIG. 7 "vulture" standard (Tadmor 1989: pl. 47a)

СЛ. 7 „Лешинар" стег (Tadmor 1989: pl. 47a)

***

The opinions about the meaning and the purpose of the ornamented copper maceheads and hollow rods with geometric patterns i.e. scepters, in time have been getting the consensus. Bar-Adon termed the majority of the ornamented maceheads and scepters in one word, standards, which he has considered to be ritual objects, and the large number of symbols from the Cave of the Treasure he has generally related to the existent cult. But the use of objects from this Cave he did not completely relate to the clerical domain (Bar-Adon 1980: 202).[5] And this was the highest possible reach of the interpretation of those items at the time when he studied them (v. infra).

The supposition that the hollow scepters, too, from the Cave of the Treasure should have originated from a sanctuary, does not give any definite conclusion regarding their function, in spite of views which relate them with cultic objects (cf. Epstein 1982: 63 et passim). Besides, they were later discovered in the settlements, as at Neve Noy (Eldar and Baumgarten 1985: 134–136 C) and more northerly at

[5] Additionally, it should be noted that the discussed scepters, though they are not standards, by their function have a certain meaning in common with the later Egyptian ideas of standards in so far that they were not connected exclusively to the institution of a sanctuary, although they had religious attributes at the top of their poles (cf. Anđelković 2008: 1045).

Givat Ha-Oranim (Namdar et al. 2004: 70 f.). The prestige and precious unusual objects, or their symbols, generally speaking, mostly did belonged to the magic-religious domain (inter alia Merhav 1993), but majority of them can be related to the institution of a sanctuary only formally. As well as the cross, since early Christianity, is not by itself a proof that the object marked by it belongs exclusively to the field of religion, and/or that it is in service of the very cult, so certain geometric shapes, particularly circular discs (Epstein 1978: 26, 29), known as cultic in function, which are on rods, do not by themselves mean that such rods belonged to the domain of priesthood, or that they were linked exclusively to the institution of a sanctuary as such (Tutundžić 2007: 115).

In time, with new nomenclatures, but also with new knowledge about the character of the social organization in which they originated, scepters are less viewed as exclusively cultic marks. In the cited studies by Tadmor 1986, Moorey 1988 and Tadmor et al. 1995, the focus of their function has been moved into the social domain of ruling structures. The key for understanding the function of those scepters is partly to be found in the character of the Chalcolitic social organization.

On the basis of their genesis and morphological characteristics it appeares that the scepters belonged to the domain of secular elite, which is in congruence also with the character of the social system in which they originated. Those scepters appeared during so-called classic, that is, developed phase of the Chalcolithic period of southern Levant, in the second half of the 5th millennium,[6] most probably about its last quarter, as a result of the chiefdom's stage of social development, at which the important role, among else, belonged to the strong development of the copper processing technology, which was in the function of that chiefdom. As it has been established, the manufacture of tools was only of secondary importance, they were made of copper without arsenic and antimony, and are known in lesser number, which is not in contradiction with the above conclusion. There must have existed a social organization with enough influence that initiated, directed and controlled a few segments of the process, from the transportation of the copper ore, its smelting and refinement, as well as providing its enrichment especially with arsenic and atimony, from Anadolia or from southern Caucasus, or, perhaps, also the acceptance of some importation of the ore itself, or ingots, with those characteristics, from one of those areas, until the improvement in casting of the

[6] However, this phase has been interpreted in various ways, and/or termed and dated according to different conclusions (cf. Gilead 1994: 11–12; idem in print; Joffe et al. 2001: 10; Tutundžić 2007: 15; Banning 2007: 141).

desired objects. After the initial experiments with extraction of copper from the ore, further processing of copper, the appearance, transformations, use and meanings of the copper maceheads, maces and scepters with geometric pattern, became, therefore, inseparably connected with the social structure of the chiefdom of southern Levant, where they originated. The appearance of the chiefdom, with its incipient social ranking, in the developed Chalcolithic of southern Levant was pointed out by Levy (1986: 87 et passim), in his exposition of the characteristic social and economic innovations which make and reflect the points of reach in that stage of development of human societies. Among these innovations, the quantity and quality of prestige copper objects occupy one of the most impressive places. At the same time, the control over metal production formed the basis of social inequality in this Chalcolithic society (Levy 1995: 241).

Besides its original characteristics, the degree of chiefdom reached in southern Levant has, naturally, certain elements in common with the structure of chiefdoms from the latest pre- and proto-historic Near East, and to a certain degree with the primitive communities which never crossed the Rubicon of further social transformation in their own territories. This trajectory of chiefdoms was interrupted also in southern Levant, because of its own particular specific reasons, by definite extinction of the Ghassulian culture, due to more or less known reasons, and according to new indicators, about the end of the 3700 BC, according to certain estimates more than a millennium after the incipient exploitations of copper in that area.

Taking into account two contrasting types of chiefdoms, within the scope of Ghassulian culture was introduced a theocratic chiefdom (cf. Rown and Ilan 2007: 254), not the military one, meaning that "pervasive image is of the chiefdom's 'theocratic' nature, an ideological conception of the society themselves. But 'theocracy' refers to religion sanctions of leadership not leadership by priests" (Earle 1987: 298).[7] According to Carneiro, religion played a consolidatory part in the development of chiefdom, and not the creative one (1981:57). This chiefdom was about a minimal degree of development, but already with the elements of typical chiefdoms, with their political and social structures, engaged in the field of economic and social systems (ibid.: 47). It was turned to pragmatic, not to religious activities. In the work cited above, Earle mentions A. Cohen's opinion that the

[7] Already somewhat earlier, appears a more realistic approach to theocratic concept, especially concerning the question of the management role of the ruling elite in the prehistory of Mesopotamia. Theocratic elite was primarily included in the secular management tasks (Weber 1976: 814, 816–817).

symbols, deeply rooted in the cultural concept of reality, serve to naturalise political relations. Within this, the need to justify the existance of the elite and of the paramount chief was related to the cosmic order. The Chalcolithic elite in the south, at Teleilat Ghassul and at settlements round Beersheba "posed as the mediators between the supernatural and the corporal worlds" (Joffe et al. 2001: 16). But "theoretical position in the evolution of chiefdoms has been to see central leadership as a social solution to particular ecological and economic problems" (Earle 1991: 1–2), though such position does not correspond equally with all kinds of chiefdoms.

Within the context of the character of the theocratic chiefdoms and their monopoly over the processing of copper objects, there is also, at least a general reason for the existence of such a great number of plain maceheads and ornamented scepters. The great number of such maceheads, by itself beside the high economic value of material and its processing, does not support the idea that they were used as weapons, which is generally accepted. Same applies to the scepters. The maceheads made of stone, if belonging to valued kinds, could have reflected hierarchic differences, as in Mesopotamia even after the Ghassulian culture.[8] These two kinds of copper objects could especially be used in such purposes, as stated above, thus publicly demonstrating the necessary power of certain members of the secular elite, but this does not explain their great multiplicity.

Besides, the heads of copper maces and scepters could have had also another specific purpose. Namely, Levy (1995: 240–241) stated that prestige/cultic copper objects usefully served also as presents, creating obligations. So far as the copper heads of maces and scepters are concerned, their traces are however still very rare at the southern settlements, and especially north from Makuch (Levy and Shalev 1989: 359–360, fig. 1), although since the finds and their publishing in the 80-es, more traces of copper objects gradually have appeared also in those northern parts. However, some of them differ from those in the south.

Relatively mass production and usage of the prestige copper objects is still concentrated only in the south. The main reason for such production of the maceheads and scepters is in their, already supposed, functions in ceremonies and public assemblies (Bar-Adon 1980: 202; Tadmor 1986: 85), regularly held on the occasion of various celebrations and particular events, thus also of those that were

[8] Same meaning has been ascribed to the macehead with a narrow central hollow, made of a rare kind of stone, from Khirbet es-Sauma'a, probably from the earlier Chalcolitic (Gibson and Rowan 2006: 101, 103, fig. 12:4).

directly in service of the keeping and consolidation of the prestige of the chiefdom's elite. Ceremonial centers are one of the proofs of the chiefdom's existance (Carneiro 1981:53). Since on the territory of the Ghassulian culture there existed chiefdom in relatively quiet living conditions,[9] particularly those numerous usage of copper maceheads and scepters explain their supposed storage in the greatest sanctuary complex at En-Gedi. As already concluded, this sanctuary complex was the most representative monument of the Ghassulian culture, on a dominating hill with a view on the opposite side of the Jordan Valley, and it is considered, though not without certain doubts, that it was a center of pilgrimage, so that inside it, beside the highest sacred objects, there were also kept the most obvious symbols of the Ghassulian theocratic chiefdom.

[9] The transition of social structure to the chiefdom level is, or can be, the initiation of conflicts, as already known. But they were not of a larger or more permanent intensity in the southern Levant, on the basis of the existing evidence (Tutundžić, 2007: 155). Also, the mutual conflicts between regions of the southern Levant are not known (cf. Namdar et al. 2004: 82).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Anđelković, B. 2008

Parameters of Statehood in Predynastic Egypt, in *Egypt at its Origins 2 Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt", Toulouse (France) 5th – 8th September 2005*, eds. B. Midant-Reynes and Y. Tristant, Leuven – Paris – Dudley, MA 2008: 1039–1056.

Banning, E. B. 2007

Time and Tradition in the Transition from Late Neolithic to Chalcolithic: Summary and Conclisions, *Paléorient 33*, 2007, 137–142.

Bar-Adon, P. 1980

The Cave of the Treasure. The Finds from the Caves in Nahal Mishmar, Jerusalem 1980.

Beck, P. 1989

Notes on the Style and Iconography of the Chalcolithic Hoard fom Nahal Mishmar, in: *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*, eds. A. Leonard and B.B. Williams, Chicago 1989, 39–54.

Carneiro, R. L. 1981

The Chiefdom: Precursor of the State, in: *The Transition to Statehood in the New World*, eds. G.D. Jones and R.R. Kautz, Cambridge 1981, 37–79.

Earle, T. K. 1987

Chiefdoms in Archaeological and Ethnohistorical Perspective, *Annual Review of Anthropology 16*, 1987, 279–308.

Earle, T. 1991

The Evolution of Chiefdoms, in: *Chiefdoms: Power, Economy and Ideology*, ed. T.K. Earle, Cambridge 1991, 1–15.

Eldar, H., I. Y. Baumgarten 1985

Neve Noy: A Chalcolithic Site of the Beer-sheba Culture, *Biblical Archaeologist 48*, 1985, 134–139.

Elliott, C. 1977

The Religious Beliefs of the Ghassulians c. 4000–3100 B.C., *Palestine Exploration Quarterly 109*, 1977, 3–25.

Epstein, C. 1978

Aspects of Symbolism in Chalcolithic Palestine, in: *Archaeology in the Levant. Essays for Kathleen Kenyon*, eds. R. Moorey and P. Parr, Warminster 1978, 23–35.

Epstein, C. 1982

Cult Symbols in Chalcolithic Palestine, *Bolletino del Cenro di studi preistorici 19*, 1982, 63–82.

Gibson, S., Y. M. Rowan 2006

The Chalcolithic in the Central Highlands of Palestine: A Reassessment Based on a New Examination of Khirbet es-Sauma'a, *Levant 38*, 2006, 85–108.

Gilead, I. 1994

The History of the Chalcolithic Settlement in the Nahal Beer Sheva Area: The Radiocarbon Aspect, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research 296*, 1994, 1–13.

Gilead, I., in print

Fifth Millennium Culture History: Ghassulian and other Chalcolithic Entities in the Southern Levant, *5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East.*

Goren, Y. 2008

The Location of Specialized Copper Production by the Lost Wax Technique in the Chalcolithic Southern Levant, *Geoarchaeology: An International Journal 23*, 2008, 374–397.

Joffe, A. H., J. P. Dessel, R. S. Hallote 2001

The "Gilat Woman" Female Iconography, Chalcolithic Cult, and the End of Southern Levantine Prehistory, *Near Eastern Archaeology 64*, 2001, 9–23.

Levy, T. E. 1986

The Chalcolithic Period, *Biblical Archaeologist 49*, 1986, 82–108.

Levy, T. E. 1995

Cult, Metallurgy and Rank Societies – Chalcolithic Period (ca. 4500–3500

BCE), in: *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ed. T.E. Levy, New York, 1995, 226–244, 570–573.

Levy, T. E., S. Shalev 1989
Prehistoric Metalworking in the Southern Levant: Archaeometallurgical and Social Perspectives, *World Archaeology 20*, 1989, 352–372.

Merhav, B. 1993
Scepters of he Divine from the Cave of the Treasure at Nahal Mishmar, in: *Studies in the Archaeology and History of Ancient Israel in Honour of Moshe Dothan*, eds. A. Segal and D. Kaufman, Haifa 1993, 21–42 (Hebrew).

Moory, P. R. S.1988
The Chalcolithic Hoard from Nahal Mishmar, in Context, *World Archaeology 20*, 1988, 171–189.

Namdar D., I. Segal, Y. Goren, S. Shalev 2004
Chalcolithic Copper Artefacts, in N. Scheftelowitz and R. Oren, *Giv'at Ha-Oranim*, Tel Aviv 2004, 70–83.

Rowan, Y. M., D. Illan 2007
The Meaning of Ritual Diversity in the Chalcolithic of the Southern Levant, in: *Cult in Context. Reconsidering Ritual in Archaeology*, eds D. A. Barrowclough and C. Malone, Oxford 2007: 249–256.

Shalev, S., P. J. Northover 1987
Chalcolithic Metal and Metalworking from Shiqmim, in *Shiqmim I–II Studies Concerning Chalcolithic Societies in the Northern Negev Desert, Israel (1982–1984)*, ed. by T. E. Levy, Oxford 1987, 357–371.

Stager, L. E. 1992
The Periodization of Palestine from Neolithic through Early Bronze Times, in: *Chronologies in Old World Archaeology, Vol. I–II.* ed. R.W. Ehrich, Chicago and London 1992, I 22–41, II 17, 22, 46–60.

Tadmor, M. 1986
The Judean Desert Treasure, in *Treasures in the Holy Land: Ancient Art from the Israel Museum.* New York 1986, 72–84.

Tadmor, M. 1989
The Judean Desert Treasure from Nahal Mishmar: A Chalcolithic Traders'

Hoard? In: *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*, eds. A. Leonard, Jr. and B.B. Williams, Chicago 1989, 249–261.

Tadmor, M., D. Kedem, F. Begemann, A. Hauptmann, E. Pernicka, S. Schmitt-Strecker 1995

The Nahal Mishmar Hoard from the Judean Desert: Technology, Composition, and Provenance, *'Atiqot* 27, 1995, 95–148.

Tutundžić, S. P. 2007

The Southern Levant in the Chalcolithic Period (From the 5th till the First Half of the 4th Millennium), Belgrade 2007. [Serbian, with an English Abstract].

Tutundžić, S. P. 2008

Chalcolithic Copper Maces and Scepters in the Southern Levant: Additional Remarks on their Genesis, *Гласник Српског археолошког друштва / Journal of the Serbian Archaeological Society 24*, 2008, 55–65.

Ussishkin, D. 1971

The "Ghassulian" Temple in Ein Gedi and the Origin of Hoard from Nahal Mishmar, *Biblical Archaeologist 34*, 1971, 23–39.

Ussishkin, D. 2007

The Ghassulian Shrine at En-Gedi, in: E. Stern, *En-Gedi Excavations I, Final Report (1961–1965)*. Condacted B. Mazar and I. Dunayevsky, Jerusalem 2007, 29–68.

Webster, D. L. 1976

On Theocracies, *American Anthropologist 78*, 1976, 812–828.

Сава П. ТУТУНЏИЋ
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

КЛАСИФИКАЦИЈА И ЗНАЧЕЊЕ БАКАРНИХ ГЛАВА БУЗДОВАНА И ЖЕЗАЛА НА ХАЛКОЛИТСКОМ ЈУЖНОМ ЛЕВАНТУ: ПОНОВНА ПРОМАТРАЊА

Развијена фаза халколитског периода на јужном Левантy посебно се одликује престижним бакарним предметима. Од до сада познатих, већина њих пронађена је скривена у пећини изнад Нахал Мишмара у Јудејској пустињи. По правилу су израђени од легуре бакра поглавито са арсеником и антимоном, ливени у дотле непознатој техници *cire perdue,* сваки у посебном затвореном калупу, при чему ниједан није идентичан. Претпостављено је да су драгоцени предмети пренети на ово скровито место из оближњег светилишта на Ен-Гедију, у време гашења халколитске гасулске културе, око прелаза у 3600 г.ст.е.

Према битним облицима, престижни бакарних предмети, осим тзв. круна, образују три основне категорије. Прву чине главе буздована различитих облика и различите обраде површине, које су потенцијално могле имати усађену дрвену дршку, укључујући оне са зооморфним и флоралним апликацијама или додатим представама одређених предмета. Друга категорија се састоји од палица, шупљих, које се деле на две врсте, неукрашене, односно буздоване, и украшене минуциозним геометријским мотивима, односно жезла. Прва категорија је непосредно настала из глава буздована, ливених изједна са дршком, захваљујући, између осталог, особини бакра, а друга из буздована. Обе врсте су последица развоја поглаварског друштвеног уређења. Као и код мањег броја глава буздована и на ретким жезлима су додате флоралне и зооморфне апликације, а једно има антропоморфне ознаке. У зависности од аутора, већина ових предмета временом је добијала различите називе, па и различита значења, али се у литератури и даље наилази на првобитни термин. У трећу категорију спадају само неколико познатих, пуних, танких и дужих жезала, тако и првобитно званих, у служби црквених великодостојника.

Бакарне главе буздована без апликација и шупље палице такође без апликација, означавале су одређене престижне статусе владајуће елите, али с обзиром на велики број фино глачаних неукрашених глава буздована и жезала били су употребљавани

и на јавним саборима и прославама. Главе буздована и жезала са апликацијама су служиле у култним ритуалима клера.

Већ морфолошке особине и генеза настанка шупљих жезала украшених геометријским мотивима, мада и са сакралним симболом диска, иду у прилог томе да су, као и главе буздована, припадала владајућој секуларној елити теократског, а не милитаристичког поглаварства. Иако прелаз на поглаварски ниво друштвеног уређења може да изазива унутрашње сукобе, нема знакова о конфликтима већих размера, а још мање и оним између појединих региона. ●правдање за постојање владајуће елите, која је у основи била менаџерског карактера на ступњу развоја на коме се налазило халколитско гасулско друштво, као што се зна из упоредних проучавања како у области етноисторије тако и антрополошке археологије, везивано је и за космички ред, али је „теократска" природа поглаварства означавала „религијско потврђивање руководства, а не руководство свештенства".

Са масовном наменом бакарних глава буздована и жезала, који су симболично указивали и опомињали на моћ елите, подудара се и амбијент у коме су се првобитно налазили, светилишни комплекс на Ен-Гедију, подигнут на доминирајућој заравни, за који се сматра да је био центар ходочашћа. У њему су се чували поред највиших светиња и симболи теократског устројства гасулског друштва.

ID = 169012748 УДК 903.21.01"634"(497.11)

Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ
Народни музеј у Београду

РАЗВОЈ ТЕХНОКОМПЛЕКСА ОКРЕСАНОГ КАМЕНА У РАНОМ НЕОЛИТУ СРБИЈЕ

Апстракт: Није непозната чињеница да су неолитска налазишта у Србији различитог степена истражености. Тиме је увелико отежано проучавање еволуције индустрије окресаног камена. У међувремену издвојени су подаци који говоре о динамичном технокомплексу са изразитом експанзијом сечива, комплексним системом добављања сировина и разноврсном типологијом оруђа. У раду је наглашен прогресивни тренд најстарије људске технологије у односу на постојеће мишљење о стању регресије, као и најважнија питања која се везују за настанак и развој ове делатности.

Кључне речи: рани неолит, индустрија окресаног камена, рожнац, сечиво

Први знаци промена

На делотворност анализа индустрије окресаног камена упозорено је пре више деценија, што је изазвало приличну неверицу код веће групе археолога која се бавила истраживањем винчанске културе заснивајући своје теорије на детаљно разрађеној керамографији (Kaczanowska, Kozłowski 1990: 35). У међувремену су проучавања ове врсте материјала на примеру централне групе винчанске културе сугерисале бурне промене технокомплекса, динамичко-технолошка и морфолошка померања ка енеолитском профилу привређивања, док су керамичке форме задржавале свој традиционални изглед и конзервативизам израде до самог краја (Bogosavljević 1990; Bogosavljević-Petrović 2001). Овом дигресијом започињем приказ прелаза у раннеолитску индустрију окресаног камена са идејом да ће изнета опажања делом утицати на укупну информацију „неолитског пакета" на територији Србије.

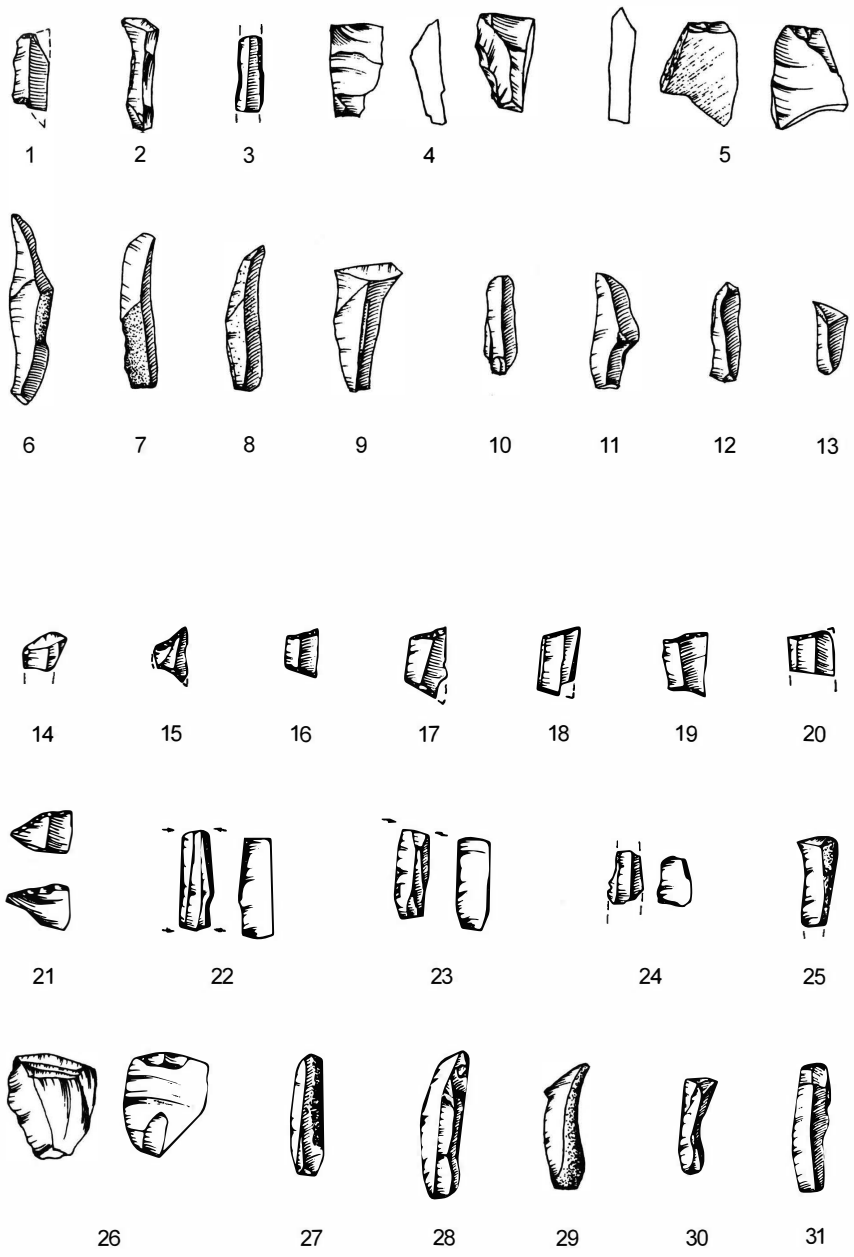

СЛ. **1** Одмут Ia (1–13) и Iб (14–31): микролити, сечива, длетасто оруђе (Kozłowski, Kozłowski, Radovanović 1994)

FIG. **1** Odmut Ia (1–13) and Ib (14–31): microliths, blades, burin like tools (Kozłowski, Kozłowski, Radovanović 1994)

После серије нових радиометријских датума на животињским костима (AMS dates, Accelerator Mass Spectrometry) са Лепенског вира отворен је пут ка реинтерпретацији хронологије великог броја насеља старчевачке културе (Borić, Dimitrijević 2007). Предложени модел развоја насеља са датумом 5900 cal BC као термином када су куће из фазе I напуштене за становање, јесте најсвежија информација у изграђивању могућег сценарија трансформације мезолитске концепције живота у потпуно нову димензију човековог дијалога са природом. Следећи овај правац, познавање развоја технокомплекса мезолитских ка неолитским карактеристикама је један од фактора прелаза у нови систем вредности. Процес се најбоље прати на насељима у регији Ђердапа и пећинама Одмут и Црвена стијена.

У иначе хомогеној индустрији Одмута констатоване су веома мале и неприметне разлике, али свакако зачеци промена унутар класа ретушираног оруђа (Kozłowski, Kozłowski, Radovanović 1994). На прелазу из прекерамичког у чисто неолитски стратум, између хоризонта Одмут Ia у Iб, издвојена је појава групе сечива са фацетираном платформом и уређенијим паралелним странама, правилног попречног пресека (сл. 1). На Црвеној стијени у IV слоју, уз позномезолитски корпус, појављује се impresso керамика, сечива са незнатно увећаним димензијама дужине и до тада непознате алатке – трапези и ромбови који постају стални део структуре налаза (Kozłowski, Kozłowski, Radovanović 1994: 66).

Захваљујући синтетичкој обради мезолитских феномена у дисертацији И. Радовановић и вишедеценијским истраживањима велике групе археолога, индустрија позномезолитских и раннеолитских слојева Ђердапа може се у најкраћем сажети преко следећих теза (Radovanović 1992: 279–310):

- Током мезолита изражен је локални аспект коришћења сировина. Рожнаци, кварц и силикатне стене су основне сировине. Уочава се повећање употребе рожнаца са тзв. „пребалканске платформе“ (Balkan Flint) у хоризонтима позног мезолита и старијег неолита;
- Највећи број локалитета је радионичког карактера (језгра, одбици и отпаци су основне категорије);
- Употреба биполарне технике у процесу израде оруђа указује на јаке локалне традиције епипалеолита;
- Све индустрије Ђердапа су микролитске захваљујући, пре свега, избору сировина;
- Ретуширано оруђе представља се формулом: *стругачи – ретуширани одбици* са развијањем наглашене ламинаризације на Лепенском виру (сл. 2), Власцу, Schela Cladovei и Cuina Turcului;

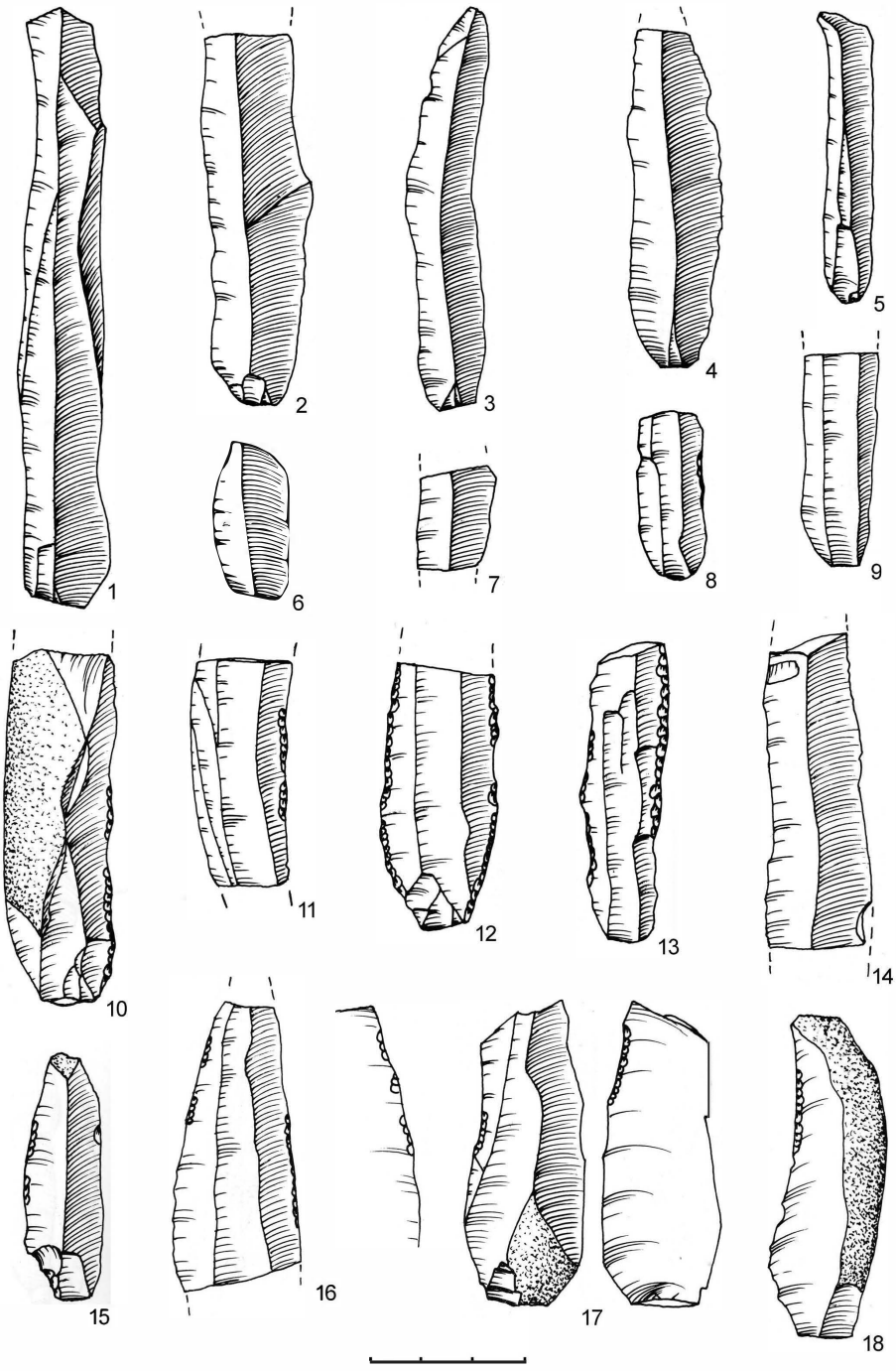

СЛ. **2** Лепенски вир I (1–11): сечива; Лепенски вир III (12–20): ретуширана сечива (Kozłowski, Kozłowski 1984)

FIG. **2** Lepenski vir I (1–11): blades; Lepenski vir III (12–20) retouched blades (Kozłowski, Kozłowski 1984)

На наведеним сазнањима и процесима почива је током задње деценије наш став о раннеолитском технокомплексу у Србији. Овим тезама недавно је прикључена исцрпна студија о социјалним аспектима у прелазном периоду који су допринели процесу неолитизације Балкана (Mihailović 2007). Систематизовани су неопходни подаци из периода финалног палеолита и мезолита из региона чиме се видно обојила слика „неолитског пакета" саопштавајући управо једну важну чињеницу – реч је о веома лаганом и комплексном процесу који почива на разгранатој мрежи побочних токова и активности. С друге стране, током раног неолита издвојила се група локалитета од Доње Брањевине и Старчева, преко ђердапских налазишта као што су Ушће Каменичког потока и Кнежиште, до шумадијског круга, и поморавских налазишта, Дивостина, Бање, Гривца, Црквина и Црнокалачке баре који не поседују преднеолитски хоризонт у својој стратиграфији, односно где нису уочене раније мезолитске и горњопалеолитске манифестације. За поједина налазишта датовања су извршена према различитим периодизацијама старчевачке културе, што додатно отежава прецизно разумевање, као и одређивање еволуције и карактера технокомплекса. До сада су обрађене колекције са 24 локалитета (сл. 3) неуједначеног статистичког узорка, различитог обима ископавања и рекогносцирања (Šarić 1999; Bogosavljević-Petrović 2004). Реч је о хетерогеној групи налазишта из три географски одређена појаса – низијског дела северно од Саве, ђердапског круга и шумадијско-западносрпског региона са својим специфичностима експлоатације сировина (сл. 3). За финија разматрања локалитети који нису обухваћени овом поделом су из долине Велике Мораве (посебно насеља од доњег тока ка ушћу) и са новим истраживањима постају изузетно важни као спона између две географски диференциране регије.

Пошавши од четири групе комплексних атрибута, од анализе протока сировина, генералне структуре колекција, динамичко-технолошких карактеристика и типологије ретушираног оруђа, издвојила сам за потребе будућих анализа развоја раннеолитске технологије на подручју Србије најзначајније моменте из старчевачког контигента. Они осликавају општа кретања у економици који су индикативни показатељи у свом рангу прелаза из једног периода у други.

Основни типови каменних сировина и њихово порекло

Од ђердапских налазишта према западној Србији употреба сировина се највећим делом своди на локално порекло омогућавајући својеврсну лагодност заједници. Пред макроскопски различитих варијетета рожнаца,

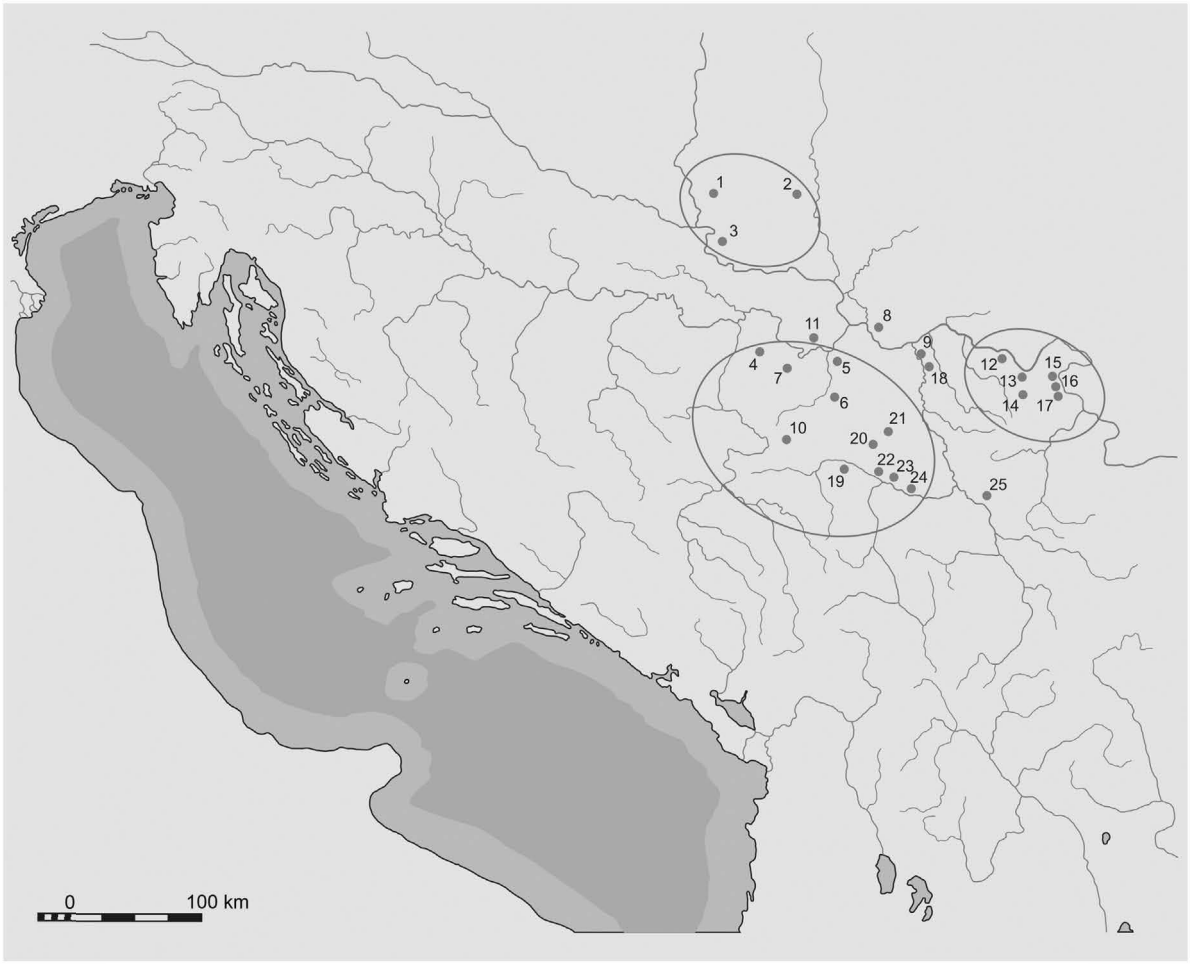

СЛ. 3 Налазишта са колекцијама индустрије окресаног камена из три географски издвојене зоне: 1. Доња Брањевина; 2. Виногради; 3. Голокут; 4. Поповића брдо; 5. Луг–Звечка, 6. Ново село; 7. Симића страна–Чучуге; 8. Град–Старчево; 9. Орашје; 10. Шалитрена пећина;11. Каленић; 12. Падина; 13. Лепенски вир; 14. Власац; 15. Велесница; 16. Каменички поток; 17. Књепиште; 18 Топлик 19. Трсине; 20. Гривац; 21. Дивостин; 22. Црквине, 23. Округлица; 24. Благотин; 25. Црнокалачка бара

FIG. 3 Sites with the assenblages of chipped stone industries from three geographicaly distinct zones: 1. Donja Branjevina; 2. Vinogradi; 3. Golokut; 4. Popovića brdo; 5. Lug–Zvečka; 6. Novo selo; 7. Simića strana–Čučuge; 8. Grad–Starčevo; 9. Orašje; 10. Šalitrena pećina; 11. Kalenić; 12. Padina; 13. Lepenski vir; 14. Vlasac; 15. Velesnica; 16. Kamenički potok; 17. Knjepište; 18. Toplik; 19. Trsine; 20. Grivac; 21. Divostin; 22. Crkvine; 23. Okruglica; 24. Blagotin; 25. Crnokalačka bara

нарочито је висока употреба кварца, кварцита и кристала кварца. На Лепенском виру III релација употребе рожнаца типа са тзв. „пребалканске платформе“ (66%) и кварцита од једне трећине у структури сировина

(Kozłowski, Kozłowski 1983: 271, Табела VI), на Благотину (централна Србија) бива потпуно промењена у супротном смеру (Šarić 1999: 230, Табела 17). Богата основа моћних наслага песковa и пешчара у најближем окружењу Благотина утицала је на високу продукцију оруђа од кварцита. На Гривцу, у протостарчевачкој фази насеља, у центру шумадијске зоне јувелирских сировина, тип рожнаца са светлим тачкама заступљен је са 10 %, а продукција од кварца, разних варијетета росе и млечнобеле боје са кристалом кварца показује употребу близу 40 % свих расположивих материјала (Bogosavljević-Petrović 2004: 380–387, сл. 12.3) (сл. 4 и сл. 5). У пределима богатим силицијумским стенама и минералима постоје сви неопходни услови за коришћење широког спектра камених сировина. Шта ће превладавати зависи од природног ресурса, претходне традиције уколико постоји и степена познавања сопственог амбијента, као и бројних фактора директно имплицираних унутар једне друштвене групе.

Употреба рожнаца са светлим тачкама (кремен са тзв „пребалканске платформе“) наставља се током млађег неолита на насељима централне Србије, с том разликом да је константно присутан и у смањеним процентима употребе у односу на ранонеолитска налазишта (од 1 до неколико процената). Висок постотак у хоризонтима Лепенског вира III и даље представља недовољно разјашњену дилему о начину његовог добављања. Хипотеза о транспорту са удаљених територија, као што су регије у Бугарској где се налазе велике депозиције овог материјала, као и искључив став о локалном аспекту, за сада нису довољно добра објашњења (Voytek 1986: 293; Kaczanowska, Kozłowski 1990: 37; Šarić 1999: 137). У овом тренутку моје мишљење се заснива искључиво на анализи динамичких категорија рожнаца са „пребалканске платформе“ са насеља централне Србије, јер реконструкција обављених послова на овом материјалу доприноси бољем праћењу порекла од статистичких прорачуна и корелације. Зато по један примерак откривеног језгра у Велесници, Књепишту и Благотину (оруђе са траговима кортекса речног облутка са изведеним длетастим ретушом) није довољан податак да се говори о чисто локалном пореклу сировине (Šarić 1999: 92–93; 137). На осталим насељима, као и на Гривцу, од ове сировине у виду предлошка израђују се дуга ретуширана сечива, која постају обележје периода и стила израде (Bogosavljević-Petrović 2004: 387, 389, 403) (сл. 6). На насељу Гривац осим наведених рожнаца са светлим тачкама и кристала кварца, сви остали материјали потичу из најближе околине. Констатован је комплетни круг продукције, од донетих сировина у виду облутака, недула и масивних комада до финалног изгледа алатке. За рожнац са тзв.

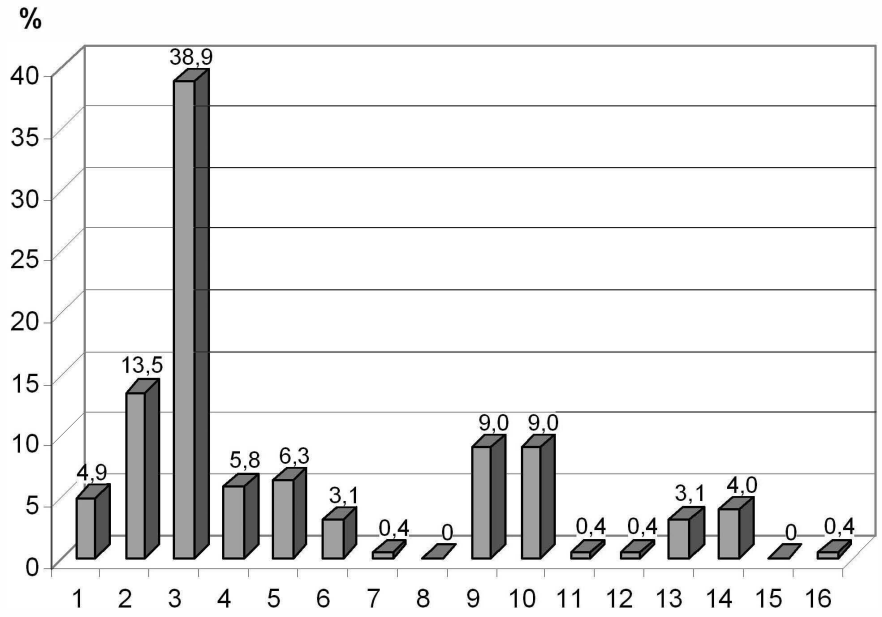

СЛ. **4** Гривац – Протостарчево I, употреба сировина: 1. мекани бели камен 2. силификовани кречњак, рожнац прљаво беле боје, бели опал 3. кварц и кристали кварца 9. рожнац са тзв. „пребалканске платформе“ (Bogosavljević-Petrović 2004)

FIG. **4** Grivac – Protostarčevo I, raw materials: 1. soft white stone, 2. silicified limestone, flint of dusky white color, white opal, 3. quartz and quartz crystals, 9. flint from so-called 'pre-Balkan platform' (Bogosavljević-Petrović 2004)

„пребалканске платформе“ овај круг није до краја затворен, јер недостају језгра и примерци сировина. Присутност и искоришћеност отпадака говоре у прилог претпоставци да су примарна сечива, или готове алатке, доношени у насеље и коришћени до тренутка лома и тоталне исцрпљености материјала.

Могуће да је реч о материјалу из екстралокалног контекста, изван 40 km удаљености, односно да потиче са оближњих планинских страна које су удаљене дан – два хода од већих насеља. Системом сукцесивне размене сечива су доспевала са удаљености која није у непосредном окружењу. То подразумева развијени систем трговања и повезаност насеља. Од рудничких кампова или самих места за експлоатацију преко специфичних логора или мањих насеља уско профилисане намене – радионица за декортификацију, израду полуфабриката, израду посебних оруђа (у овом случају стрмо ретуширaних сечива) до насеља која својим значајем и положајем

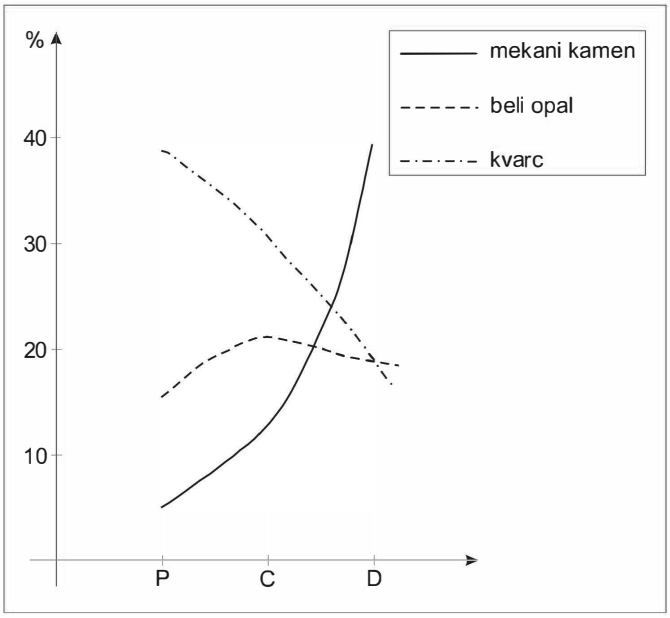

СЛ. **5** Гривац – употреба основних врста сировина кроз периоде (Гривац): P – Протострачево; C – Винча C; D – Винча D (Bogosavljević-Petrović 2004)

FIG. **5** Grivac – use of main raw materials throughout the periods (Grivac): P – Protostarčevo; C – Vinča C; D – Vinča D (Bogosavljević-Petrović 2004); —ligat soft stone; – – –white opal; –·–·– quartz

представљају велике центре који користе ове прозводе, слика о развоју ранонеолитских насеља у Србији постаје много комплекснија и занимљивија за истраживање. Веза са Бугарском није ни директна ни блиска, како су сугерисала истраживања пољских и америчких археолога у осмој деценији XX века. Остаје могућност наведеног модела и задатак откривања микролежишта ове врсте рожнаца, која не представља у геолошком смислу посебност или ретку појаву. Повезивање материјала од чега је израђено оруђе у насељима са директним позајмиштима на терену је свакако примарни задатак изучавања развоја технокомплекса кроз историју, и не везује се искључиво за питања трансформације у неолитски период.

Насупрот нашим спекулацијама, поред богатих секундарних депозита и великог броја микролокалности на територији Србије, које су реално могле бити извори снабдевања ранонеолитских заједница, до сада су идентификована свега три рудника – Рамаћа код Крагујевца, Лојаник код Краљева и Кременац код Ниша (Богосављевић-Петровић 2005: 85, сл. 1). Конфигу-

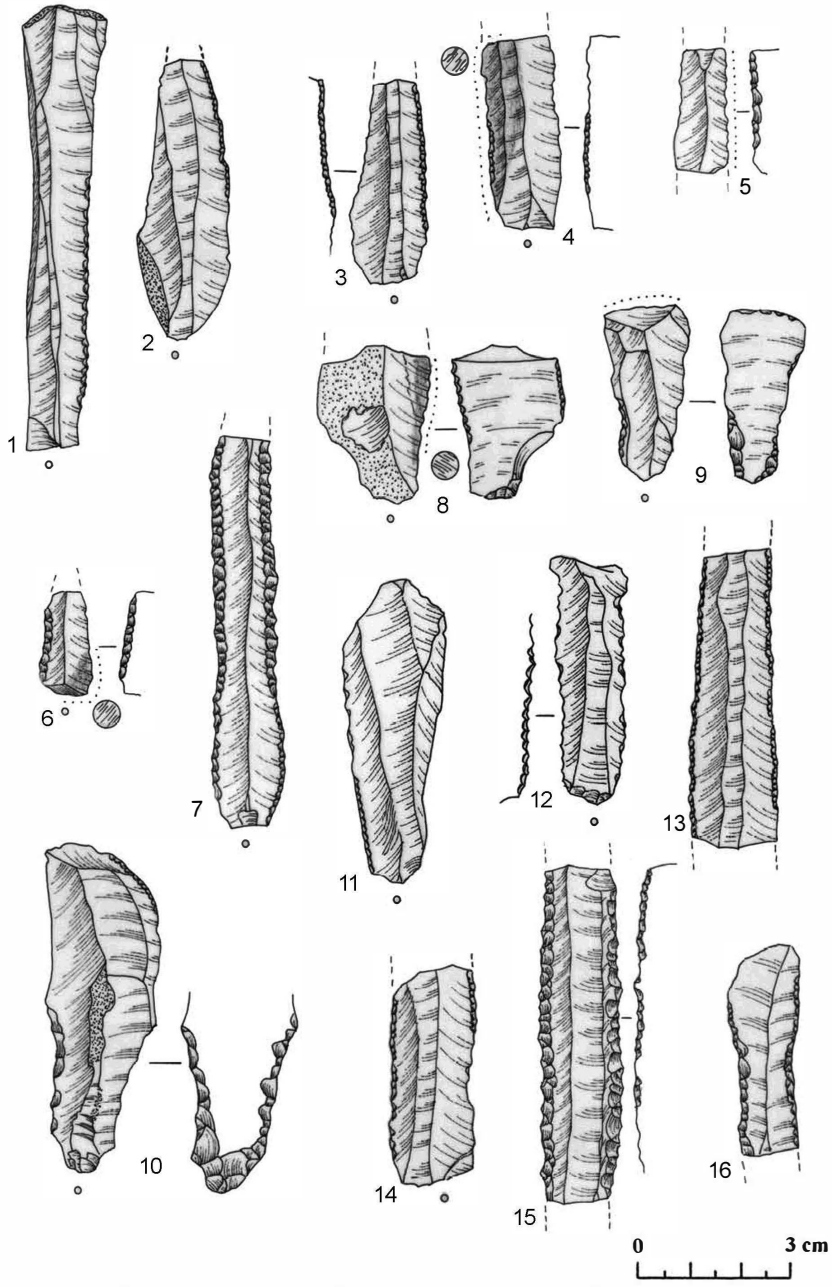

СЛ. **6** Ретуширана сечива: Благотин (1–10), Шалитрена пећина (11, 12), Доња Брањевина, 13–16 (Šarić 2007)

FIG. **6** Retouched blades: Blagotin (1–10), Šalitrena pećina (11, 12), Donja Branjevina, 13–16 (Šarić 2007)

рација плитких удубљења на Рамаћи показује површинску експлоатацију зеленог опала одређену на основу посредних индикација у старчевачку продукцију (Јовановић, Богдановић 1990: 82–84) (сл. 7). До сада нису идентификована налазишта где се користио зелени опал на простору Шумадије. На Лојанику се с друге стране може испратити организација рудничког центра са површинским материјалом типичним за селекцију на месту експлоатације сировина. (Богосављевић-Петровић 2005: 92–102) (сл. 8). Најближе насеље руднику налази се на левој обали Ибра, Црквине, са земуничким објектима и радионицама за израду језгара и примарних сечива од сировина са Лојаника и оближњих речних токова. На основу анализе керамичког материјала, датовано је паралелно са трајањем насеља Благотин, у завршетак протостарчевачке фазе (Богосављевић-Петровић 2000:16–22; Nikolić, Zečević 2001). Тако су потврђена одранније изнета мишљења да између насеља која заузимају велике површине речних тераса и рудних области постоји читав низ мањих организација у виду радионичких центара који се специјализују за конкретне активности (Богосављевић-Петровић, Михаиловић 1996: 96; Богосављевић-Петровић 1999: 165).

СЛ. **7** Рамаћа, површински коп експлоатације зеленог опала

FIG. **7** Ramaća, strip mine for exploitation of green opal

СЛ. **8** Лојаник, површински налази из прелиминарне селекције – прејезгра и фрагменти сировина у близини окана (Богосављевић-Петровић 2005)

FIG. **8** Lojanik, surface finds from preliminary assemblage – precores and fragments of raw materials near the shafts (Богосављевић-Петровић 2005)

Динамичка структура

Општи изглед сечива на ранонеолитским налазиштима подразумева предлошке са паралелним фацетама одбијања, 30–35 mm просечне дужине. Материјал са Гривца у том погледу је стандард за већину локалитета. Упадљиво је поклапање дужина сечива са димензијама негатива на лицима језгара (Bogosavljević-Petrović: 2004: 388–389). Дистални врх сечива на Гривцу је по правилу одстрањен, медијални део је благо лучно профилисан представљајући оптимални предложак за ретуширање, што чини петину основне структуре колекције. Сјај и политура на сечивима забележени су у ниском проценту са варијацијама од насеља до насеља. Евидентно траг од употребе у виду мање или јаче израженог сјаја постоји и представља траг од сечења трава. Већи део чини група сечива са траговима рада, до 10 % у збиркама ретуширaних и неретуширaних сечива. Пошто нису спроведене

униформне анализе за сва налазишта, а често нису ни елементарно забележени типови оштећења, неке значајније закључке није препоручљиво доносити пре микроскопских испитивања. Екстремне дужине везују се искључиво за ретуширана сечива од рожнаца са тзв. „пребалканске платформе", као што је случај на налазиштима од ђердапског круга до Благотина. Проистиче да је рожнац са светлим тачкама имао својства и значај квалитетне и атрактивне сировине за израду дугих сечива са стрмим континуираним ретушом.

Половину укупних налаза у колекцијама из ране фазе старчевачке културе на Гривцу чине одбици из свих фаза окресивања који се често модификују у стругалице, стругаче, пострушке, шиљке, назупчано оруђе, стрмо ретуширане комаде и прелазне типове (сл. 9, 10). Ова слика би могла уз одређене специфичности да се аплицира на највећи део налазишта у Србији.

Старчевачки технокомплекс, што је више пута назначено, подразумева стандардизовани облик сечива паралелних ивица као основни циљ продукције. Измењена економика је од микролитских оруђа прешла на предлошке издужених облика. Овај прелаз уочен је као наглашени процес ламинаризације на ђердапским насељима непрекинутог континуитета насељавања из мезолитских у раннеолитске и неолитске стратуме. Уз процес ламинаризације, у пећинским стаништима се уочава морфометријско увећање и одређена правилност сечивастих предложака. Генерално повећање димензије оруђа у неолиту варира од насеља до насеља, зависећи делом од димензија сировина које су на располагању. Уз високи проценат од преко 40 % сечива у колекцији са Доње Брањевине, где су подједнако заступљена дуга сечива и микросечива, паралелно егзистира и технологија микролитске индустрије (Šarić 1999: 245–247). Локалитет је датован у поодмаклу фазу Старчево IIa по хронологији Д. Гарашанин. Јосип Шарић, истраживач великог броја колекција, протумачио је овај феномен као резултат споја нове економике и старих традиција које су дуго остале изражене на северу Србије, што би било реално објашњење (сл. 11). Јужно од великих река Дунава и Саве, у брдско-планинском појасу централне Србије, где су бројни флувијални токови носиоци депозита облутака и шљунка, а лежишта богата испунама силицијских материјала у виду слојева и сочивастих удубљења, димензије сечива су блиске стандарду са Гривца. У сваком случају, генерално су сечива већих димензија и уједначене форме у односу на своје ране прототипове.

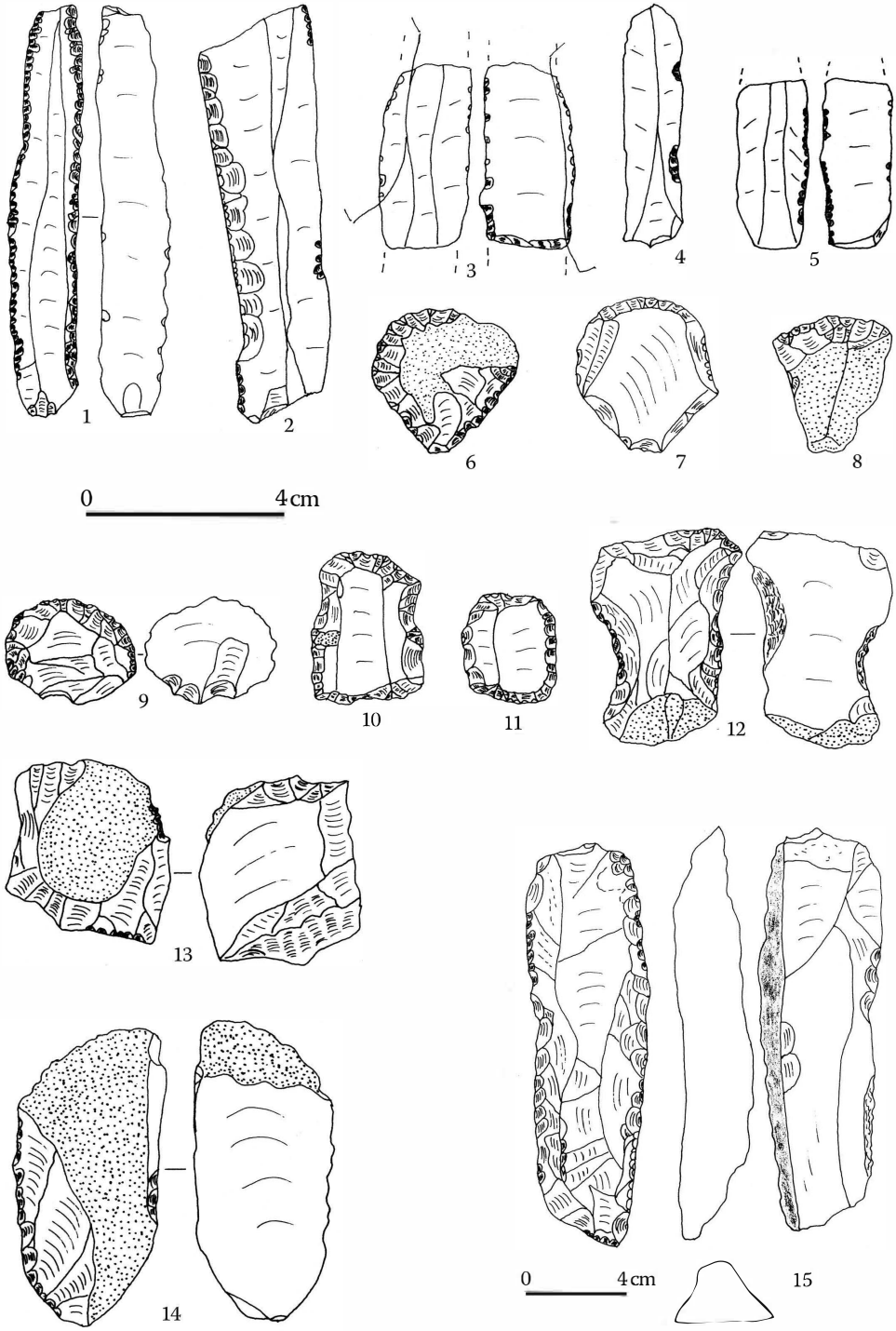

СЛ. **9** Гривац – Протостарчево I, ретуширано оруђе (Bogosavljević-Petrović 2004)

FIG. **9** Grivac – Protostarčevo I, retouched tools (Bogosavljević-Petrović 2004)

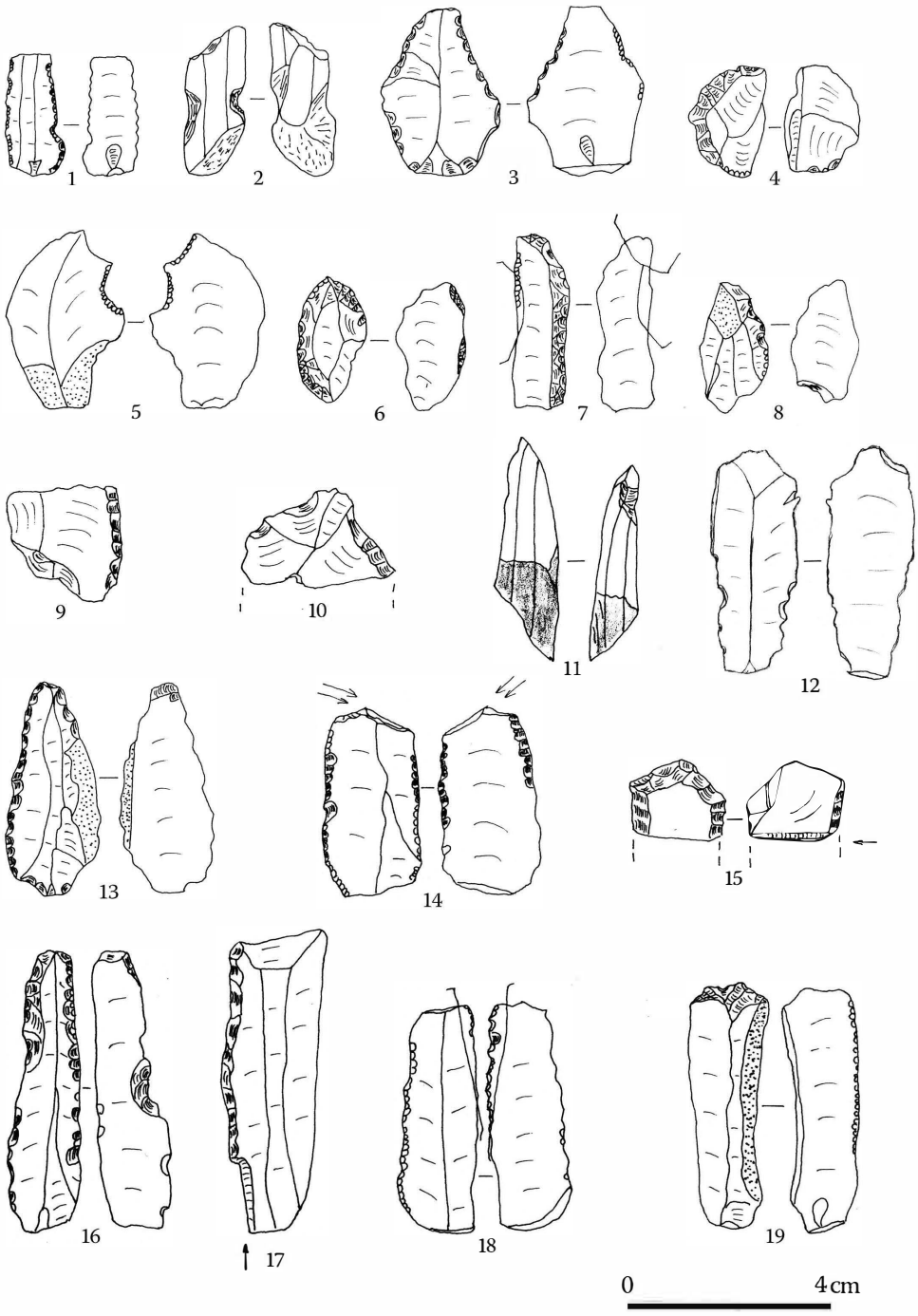

СЛ. **10** Гривац – Протостарчево I, ретуширано оруђе (Bogosavljević-Petrović 2004)

FIG. **10** Grivac – Protostarčevo I, retouched tools (Bogosavljević-Petrović 2004)

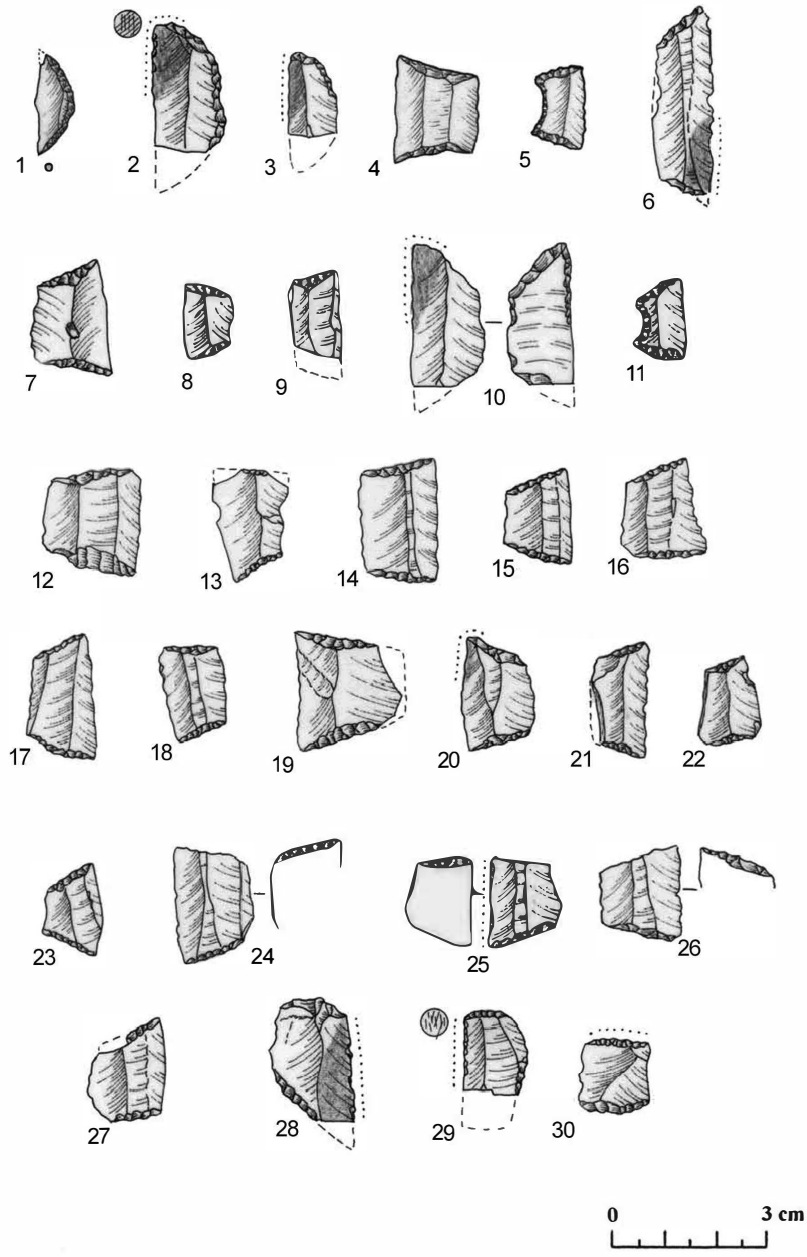

СЛ. **11** Микролити: Ушће Каменичког потока (1), Благотин (2, 7–11), Књепиште (4), Доња Брањевина (3, 12–26), Велесница (5), Шалитрена пећина (6), Поповића брдо 27–30, (Šarić 2007).

FIG. **11** Microliths: Ušće Kameničkog potoka (1), Blagotin (2, 7–11), Knjepište (4), Donja Branjevina (3, 12–26), Velesnica (5), Šalitrena pećina (6), Popovića brdo 27–30 (Šarić 2007).

Типолошка структура ретушираног оруђа

Тројна структура у типологији ретушираног оруђа у виду формуле *ретуширана сечива – ретуширани одбици – стругачи* представља старчевачки технокомплекс на широј територији Србије, који је иновативан управо у делу продукције сечива. Уместо изражене индустрије одбитака из претходног периода, у раном периоду првих земљорадничких искустава израда сечива је од првостепеног значаја. Иза њих следе појединачни примерци длета, пострушки, шиљака, назупчаног оруђа, прелазних типова, стрмо ретуширaних комада и микролита. Типолошка подела се одржава током дугог периода неолита до последњих фаза када се издваја необично важан однос сечива и стругача на насељима (Bogosavljević 1990: 186, сл. 50). Стара техника из палеолитских слојева током свих фаза раног неолита развија више од десет морфолошких типова оруђа са варијететима и акцентом на продукцију сечива.

Посебност чине прелазне форме ка класи великог глачаног оруђа које се стварају под утицајем нових захтева производње хране и експанзије обраде дрвета. Одређена масивност алатки, као што су пострушке, на примеру Гривца, Благотина, Доње Брањевине и Црквина проузрокована новим врстама послова, пре свега проналажењу квалитетних материјала геолошког порекла насупрот отвореној понуди сакупљања облутака, стоји све време насупрот микролитској концепцији са Доње Брањевине, или појединачним случајевима геометријског оруђа са Велеснице и Благотина. Доминатни тип, сечиво, неретуширано сечиво, ретуширано сечиво са варијантама и посебно медијални делови као инсертни елементи за композитно оруђе типа срп, налазе своје место паралелно уз дуге батове-скиптре беспрекорно углачане површине, као примерак из долине Западне Мораве, који до детаља подсећају на сличне налазе са Лепенског вира III (Валовић 1987; Antonović 2006).

Уместо закључка

Разноврсну групу налазишта није могуће без већих проблема систематизовати. Обим и недовољна истраженост старчевачких локалитета, мали број радиометријских и радиокарбонских датума, као и резултата археологији расположивих аналитичких поступака, носи за собом проблем непрепознавања заједничких атрибута, стварања условних регионалних схема и недоумица око хронолошко-стилских подела. На основу изнетих података у овом раду уочава се одређени афинитет становника раног неолита Србије који се може артикулисати на следећи начин.

У погледу добављања каменних сировина у северном кругу локалитета коришћење рожнаца из речних наноса са микролитском компонентом из Доње Брањевине постаје реперна тачка у односу на богатство депозита јужно од Дунава и Саве где доминира локални начин добављања из примарних и секундарних лежишта. У шумадијском кругу оруђе је троделне структуре типова, без изразитих микролитских компоненти (осим мањих назнака на Благотину), уз пораст сјаја на сечивима од сечења трава и житарица, посебно на медијалним деловима. Повећане димензије и масивност алата у централном делу Србије уз доминацију сечива са паралелним ивицама, као и у источној Србији и регији Ђердапа (Лепенски вир), јесу битна карактеристика која траје и током винчанске културе. Порекло морфометријске прогресије оруђа је последица експлоатације каменних сировина и развоја економије (рударство, пољопривреда). У брдовито-шумским амбијентима избор и обрада камена одиграва се у релативној близини насеља, уз све погодности широке понуде и слободе избора најбољих примерака, у односу на Панонску низију, где су начини добављања и транспорта условљени израженијим процесом размене и трговине са већих удаљености.

Управо је у тој тачки важно уочавање даљих манифестација унутар три географски одвојене зоне. Карика са позномезолитским стратумима је успостављена издвајањем групе сечива са уређенијим странама и димензијама у наведеним слојевима пећинских станишта и ђердапских насеља. Уочени су одређени технолошки помаци и квалитативно нови манири продукције, чији се пуни развој и замах осетио на самом почетку раних фаза старчевачких насеља.

У неолиту окресано оруђе више није једини избор технике и доминатна категорија оруђа. Без стругача, шиљака и сечива немогуће је обавити сет радних операција од виталне важности у једној групи или насељу тог периода, од сечења материјала разне тврдоће, бушења, тестерисања до скидања крзна, одвајања коже и лигамента у току лова. Једним делом технологија окресивања постаје учесник у продукцији великог и глачаног оруђа, као што је и интервентна техника у секундарној употреби сломљеног великог алата. Интегрално сагледавање кретања обе технологије са осталим параметрима неолитизације треба да воде ка поступном схватању тако комплексног процеса као што је радикална измена услова живота и освајање нових знања у раном неолиту.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Antonović, D. 2006

Stone Tools from Lepenski Vir, Institute of Archaeology, *Cahiers des Portes de Fer,* Monographies 5, Belgrade 2006.

Bogosavljević, V. 1990

Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje i Trsine, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1990.

Богосављевић-Петровић, В. 1999

Ка проблему идентификације рудничких и радионичких налазишта камених сировина у периоду неолита и енеолита, *Старинар 49/1998*, Београд 1999, 155–166.

Богосављевић-Петровић, В. 2000

Стара насеља на подручју данашњег Краљева, у: *(Рудо Поље–Карановац–Краљево (од првих помена до првог светског рата)*, Н. Тасић, Д. Драшковић (ур.), Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књига 76, Београд–Краљево 2000, 9–32.

Bogosavljević-Petrović, V. 2001

New Results of the Study of Chipped Stone Industry of the Vinča Culture, *Viminacium 12,* Narodni muzej, Požarevac 2001, 35–50.

Bogosavljević-Petrović, V. 2004

Predmeti od okresanog kamena, u: *Grivac, naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, M. Bogdanović (ur.), Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti Univerziteta u Kragujevcu, Narodni muzej u Kragujevcu, 379–437.

Богосављевић-Петровић, В. 2005

Праисторијски рудници на централном Балкану, *Зборник Народног музеја у Београду XVIII-1,* Београд 2005, 79–113.

Богосављевић-Петровић, В., Т. Михаиловић 1996

Увод у систематска истраживања регије Лазац код Краљева (Резултати проспекције и сондажних ископавања), *Гласник Српског археолошког друштва 12,* Београд 1996, 89–98.

Borić, D., V. Dimitrijević 2007

When did the "Neolithic package" reach Lepenski Vir? Radiometric and faunal evidence, *Documenta Praehistorica 34*, Ljubljana 2007, 53–72.

Валовић, С. 1987

Округлица – вишеслојни локалитет старчевачке и винчанске културе у Витановцу код Краљева, *Наша прошлост 2*, Краљево 1987, 33–65.

Voytek, B. 1986

Analysis of Lithic Raw Material from Sites in Eastern Yugoslavia, in: *Proceedings of the International Conference Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin*, Budapest-Sumeg 1986, 287–296.

Јовановић, Б., М. Богдановић 1990

Главица, Криво Поље – праисторијски рудник опала, *Гласник Српског археолошког друштва 6*, Београд 1990, 82–84.

Kaczanowska, M., J. K. Kozłowski 1990

Chipped Stone Industry of the Vinča Culture in: *Vinča and its World, International Symposium "The Danubian region from 6000 to 3000 B.C.*, D. Srejović and N. Tasić (eds), Serbian Academy of Sciences and Arts, Centre for Archaeological Research Faculty of Philosophy, Belgrade 1990, 35–47.

Kozłowski, J. K., S. K. Kozłowski 1984

Chipped Stone Industries from Lepenski Vir, Yugoslavia, *Preistoria Alpina, vol. 19*, Trento 1984, 259–293.

Kozłowski, J. K., S. K. Kozłowski, I. Radovanović 1994

Meso-and Neolithic Sequence from the Odmut Cave (Montenegro), Wydawnictwa Uniwersytetu Warzawskiego, Warszawa 1994.

Mihailović, D. 2007

Social Aspects of the Transition to Farming in the Balkans, *Documenta Praehistorica 34*, Ljubljana 2007, 73–88.

Nikolić, D., J. Zečević 2001

Blagotin, istraživanja 1989–1999, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja, Beograd 2001.

Radovanović, I. 1992

Mezolit Đerdapa, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 1992.

Šarić, J. 1999

Kremena industrija najstarijih zemljoradničkih kultura na tlu Srbije, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 1999.

Šarić, J. 2007

Typology of Chipped Stone Artifacts in the Early and Middle Neolithic in Serbia, *Starinar 56*, Beograd 2007, 9–45.

Vera BOGOSAVLJEVIĆ-PETROVIĆ
National Museum in Belgrade

ROLE OF THE CHIPPED STONE TECHNOCOMPLEX IN THE EARLY NEOLITHIC IN SERBIA

In the Early Neolithic period could be distinguished the group of sites from Donja Branjevina and Starčevo through the Iron Gates sites including Ušće Kameničkog potoka and Knjepište to the Šumadija circle and the sites in the Morava valley like Divostin, Banja, Grivac, Crkvina and Crnokalačka bara, which did not reveal the pre-Neolithic horizon in their stratigraphy, i.e. where the earlier Mesolithic and Upper Paleolithic manifestations have not been encountered. Certain sites have been dated according to the different periodizations of the Starčevo culture and that additionally impedes the precise understanding as well as the determination of the evolution and the character of the technocomplex. The assemblages from 24 sites (Fig. 3) have been examined so far but they are characterized by the non-uniform statistic sample and different scope of excavations and site surveying (Šarić 1999; Bogosavljević-Petrović 2004). These sites make a heterogeneous group from three geographically distinct regions – lowland area to the north of the Sava river, the Iron Gates circle and Šumadija-western Serbia region with their distinctions in the exploitation of the raw materials (Fig. 3).

Taking into consideration four attributes; the analysis of the circulation of raw materials, general structure of the assemblages, dynamic and technological characteristics and typology of the retouched tools I have distinguished the most important moments of the Starčevo technocomplex. They reflect general advancements in the economy that are indicative markers in its rank of the transition from one period to the other.

The use of raw materials, from the Iron Gates finds towards the western Serbia, is reduced to the local resources offering specific easygoing feeling to the community. The use of quartz, quartzite and quartz crystals is particularly frequent in addition to macroscopically different varieties of flint. In the areas rich in siliceous rocks and minerals there are all necessary conditions for the use of broad spectrum of the stone raw materials. What was to prevail depended on the natural resources, previous tradition if there is any and the degree of familiarity with the environment as well as on many factors directly implicit for a distinct social group.

The high proportion of flint from the so-called 'pre-Balkan platform' (hereafter Balkan flint) in the Lepenski vir III horizons is still not completely explained dilemma concern-

ing the way of its procurement. The hypotheses about the transport from distant territories like for instance the regions in Bulgaria where large deposits of this material are confirmed as well as the assumption about exclusively local aspect are not satisfactory explanations for the time being (Voytek 1986: 293; Kaczanowska, Kozłowski 1990: 37; Šarić 1999: 137). My opinion is based at the moment entirely on the analysis of dynamic categories of Balkan flints from the settlements in central Serbia. Therefore, one core each discovered at Velesnica, Knjepište and Blagotin are not sufficient data to assume exclusively local origin of the raw material (Šarić 1999: 92–93; 137). On the other settlements as well as at Grivac this raw material was used for production of long retouched blades, which became the characteristic of the period and style of manufacture (Bogosavljević-Petrović 2004: 387, 389, 403), Fig. 6.

It is possible that this is the material from the extralocal context, outside the 40 kilometers distance, i.e. that this material comes from the nearby mountain slopes, which are at a day or two walking distance from the larger settlements. The blades arrived from the areas, which are not in the immediate vicinity by the system of successive exchange. This suggests the advanced system of commercial connections between the settlements from the mines through distinct camps or small settlements of strictly distinguished purpose – workshop for decortification, production of semi-finished objects, production of specific tools (in this case the abruptly retouched blades) to the settlements, which are by their importance and position large centers, which use these products.

General forms of blades on the Early Neolithic sites are specimens with 30 to 35 mm long parallel striking facets. There is evident correlation with discerned dimensions on the cores what is still another confirmation of the local aspect of use of the stone raw material (Bogosavljević-Petrović 2004: 388–389). The distal tip of the blades at Grivac is usually removed, they are slightly arched and as such they are optimal blanks for retouching. They make the one fifth of the entire structure of the assemblage. The extreme lengths are associated only with retouched blades made of Balkan flint as it is the case with the sites from the Iron Gates circle to Blagotin. Half of the entire structure of the assemblage consists of the flakes from all phases of knapping and they are often modified into endscrapers, sidescrapers, points, denticulated tools, backed pieces and transitional types (Figs. 9, 10). This picture could be applied with certain distinctions to the most of sites in Serbia.

The tripartite structure in the typology of the retouched tools conspicuous in the formula *retouched blades – retouched flakes* – endscrapers represents the Starčevo technocomplex within wider territory of Serbia that is innovative just in the segment of blade production. The production of blades is of first-rate importance in the early period of first agricultural experiences instead of prominent flake industry in the preceding period. After the blades follow the isolated finds of burins, sidescrapers, points, denticulated tools, transi-

tional types, backed pieces and microliths. The ancient technique from the Paleolithic develops during all phases of the Early Neolithic over ten morphological types of tools with varieties but the emphasis is on the blade production. The distinctive specimens are transitional forms towards the class of large ground tools, which appear under the influence of new demands in the food production and the expansion of woodworking. Certain massive tools, like sidescrapers for instance from Grivac, Blagotin, Donja Branjevina and Crkvina initiated by new types of jobs exist contrary to and parallel with the microlithic concept from Donja Branjevina or individual finds of geometric tools from Velesnica and Blagotin.

On the basis of presented information certain affinity of the Early Neolithic inhabitants in Serbia could be distinguished. The use of flints from the river deposits with microlithic component from Donja Branjevina is characteristic in the north circle of settlements in comparison with the abundance of stone materials to the south of the Danube and Sava and dominant local mode of procurement from the primary and secondary deposits. The tripartite structure of tool types without prominent microlithic component (except slight indications at Blagotin) and with the increase of gloss particularly on the medial parts of the blades resulting from cutting grass and cereals is characteristic in the Šumadija circle. The size and massiveness of tools along with prevailing of blades with parallel edges in the central area of Serbia as well as in the eastern Serbia and the Iron Gates region (Lepenski vir) are essential characteristics, which continue also during the Vinča culture. The origin of morphometric progression of tools is a consequence of exploitation of the stone raw materials and the development of the economy (mining, agriculture). Selection and working of stone in the hilly forest environments took place relatively close to the settlement in contrast to the situation in the Pannonian plain where modes of procurement and transport depended to a greater extent on the process of exchange and trade over greater distances. It is important to comprehend just at this point further manifestations within three geographically separated zones. The link with Late Mesolithic strata has been established, certain technological improvements have been registered as well as qualitatively new manners of production and its full development and swing was noticed at the very beginning of the early phases of the Starčevo settlements.

ID = 169013260 УДК 903.23"534"(497.11)

Душко ШЉИВАР
Народни музеј у Београду

Славица МАРКОВИЋ
Београд

ПРИЛОЗИ ВИНЧАНСКОЈ КЕРАМОГРАФИЈИ

Апстракт: Функционална интерпретација три фрагмента керамичких посуда са винчанског насеља у Плочнику.

Кључне речи: Винчанска култура, Плочник, керамика, занат.

Винчанска култура на простору централног Балкана готово егзистира од средине VI и у првој половини V миленијума старе ере. Скоро један век трају археолошка истраживања бројних винчанских налазишта и проучавања материјалне културе коју је за собом оставило ово становништво. Низ достигнућа из различитих сегмената живота учинило је да винчанска култура представља једну од најзначајнијих манифестација тога доба на простору југоисточне Европе.

Генерације истраживача и научника проучавале су и проучавају различите сегменте ове културе. Поред простора на коме је егзистирала винчанска култура, данас се доста зна о њиховим насељима и многим садржајима унутар њих. Велика пажња се посвећује проучавању њиховог духовног и религиозног живота, где многи предмети имају изузетне естетске и уметничке вредности.

У новије време је све више налаза који винчанску културу дефинишу и као иноватора на пољу металургије, технологије која је имала далекосежне последице на даљи и убрзани ток европских култура. Праисторијски рудници Рудна Глава код Мајданпека и Ждрело код Петровца на Млави, са окнима из којих су винчански рудари вадили карбонатне руде бакра, за сада су најстарији у Европи. Длета, секире – чекићи, игле и гривне из Плочника код Прокупља, перле и привесци са Беловода код Петровца на Млави, разни артефакти са других локалитета, несумњиво илуструју и доказују њихова металуршка знања и умећа.

Предмети који су коришћени у свакодневном животу сведоче о разноврсној сировинској основи. Интердисциплинарна пручавања изнела су на светлост дана многе важне чињенице – почев од еколошких услова за живот тога доба па до података о основним економским видовима привређивања, сточарству и земљорадњи. Данас се поуздано зна које су житарице узгајали, које врсте животиња су имали припитомљене, а које су ловили.

Ипак, најбројнији материјал који се среће на сваком винчанском локалитету је керамика. Карактеристика ове културе је велика керамичка продукција на основу које су извршена основна стратиграфска и културно – хронолошка издвајања појединих развојних фаза ове културе. Ово је важан и интересантан податак који индиректно указује на социјалну структуру и интензиван живот у оквиру сваког домаћинства – породице! Међутим, керамичко посуђе је само део овог инвентара. Велики број, претпостављамо једна трећина, отпада на посуђе израђено од дрвета које се користи за трајније чување и одржавање хране или различитих прехрамбених производа. За ову претпоставку постоје документоване аналогије превасходно са Блиског Истока и истовремених култура са овог подручја. Нажалост, климатски услови и хемијски састав земљишта винчанског поднебља условили су брзо пропадање ових материјала и егзактно документовање наведене претпоставке.

Друга карактеристика керамичког материјала је разноврсност заступљених форми и скоро стандардизован квалитет израде. Винчанско посуђе може да се разврста у три квалитативне групе: посуђе грубе, прелазне и фине израде. Овој квалитативној подели у највећој мери одговара и функционално детерминисање посуда за припремање, излагање и чување хране. Типолошки репертоар, оквирно, познаје десетак форми са много варијанти и варијетета у сваком од основних облика. Ово је сасвим разумљиво када се има у виду да је посуђе ручно рађено, без уоптребе витла. Најквалитетнијој групи припадају посуде правилних облика, изузетно танких полираних зидова и често вишебојних површина. Овакве примерке би и данас ретко који грнчар – керамичар могао да изради. Претпоставља се њихова израда у калупима и сасвим специфична, посебна, намена. Експерименти су показали да за израду овог луксузног посуђа у пећима треба развити доста високе температуре, чак до 850° и 900° C (Yiouni 2000: 212). Ова чињеница говори о развијеној технологији за израду керамичког посуђа, а пре свега о постизању и контролисању високих температура. Ова знања, усавршавана вековима, несумњиво представљају основу за појаву примарне металургије и експерименте са различитим сировинама, па и карбонатним рудама бакра.

Оставићемо, овог пута, на страну ова технолошка размишљања. Тема овог прилога је покушај функционалног дефинисања појединих керамичких посуда. Отежавајућа околност је што се керамички материјал на винчанским локалитетима, углавном, налази у фрагментованом стању. Ван затворених целина или индикативних ситуација које би, можда, ближе определиле намену појединих облика посуђа. Овог пута ће бити предложена функционална решења за три оваква фрагмента.

Два фрагмента, са винчанског насеља у Плочнику, припадају истом типу посуде. У питању су веће и дубље коничне зделе. Према конвенционалним типолошким и функционалним схемама, фактури и квалитету израде, служиле су за припремање хране. Први фрагмент припада зделе чији пречник износи 0,45 m. Очуван је део са благо заобљеним и незнатно проширеним ободом. Испод обода су постављене две дршке – траказта „Х" профилације са спољње стране, а нешто дужа језичаста дршка са унутрашње стране (Т. I, сл. 1). У профилу овог фрагмента је видљива симетрија овог пара дршки и оне чине компактну, уравнотежену, целину. Дужина језичасте дршке са унутрашње стране је 8cm, а ширина на средњем делу је 5cm. Овде су изведене три правилне кружне перфорације. Други фрагмент припада истом типу посуде скоро идентичних димензија, али само са језичастом дршком на унутрашњој страни (Т. I, сл. 2). Дршка је постављена управно на зид зделе, али због коничне профилације посуде изгледа као да је у косом положају. Као и код претходног примерка и овде су урађене три перфорације на средњем делу дршке.

Изглед оба фрагмента указује да су у питању биле посуде које су висиле изнад огњишта или ватришта и на тај начин се у њима припремала храна. Положај унутрашњих дршки и три перфорације имају, условно речено, статичку улогу. На овај начин је решено питање стабилности посуде, њеног усправног положаја, а уједно је од ватре био заштићен конопац или ремен којим су биле везане или качене за неки држач (Т. II, сл. 3, 4).

Ови, на први поглед, обични и неважни детаљи индиректно указују на разноликост кулинарских вештина винчанских „домаћица" или специјализованих кувара. Ово је други начин припремања куване хране забележен у керамичком материјалу са винчанских насеља. Први је, наравно, класично припремање хране на пећима или у њима о чему сведочи највећи број одговарајућих посуда: лонаца, зделa, чинија. Велика несразмера у налазима ових посуда указује да се у „висећим посудама", „котлићима" по савременој терминологији, припремала посебна храна и одређени специјалитети.

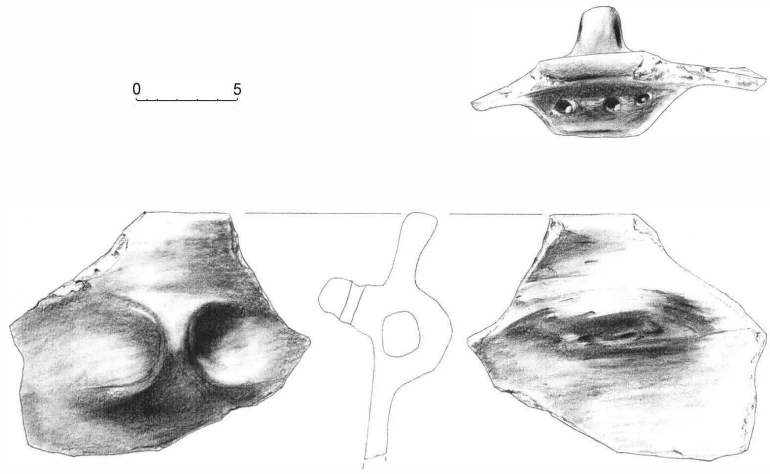

Сл. 1

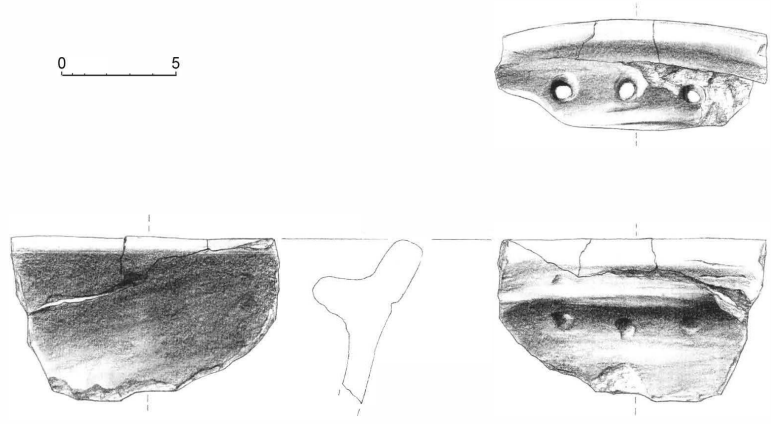

Сл. 2

ТАБЛА I
PLATE I

Сасвим извесно и ван насеља што је условило њихову ретку појаву у статистикама винчанске керамографије.

Несумњиво је да се ради о специјализованом, посебном, типу посуђа о чему најбоље сведоче технички детаљи очувани на оба фрагмента. Одсуство спољње дршке на једном од њих не представља проблем, јер да би се она уклонила са ватре користили су се конопци или ремење на којима је висила.

Судећи по данашњим традиционалним јеловницима у њима су се припремала јела или специјалитети који су захтевали дуже време кувања уз неопходну контролу температуре, у овом случају пламена са огњишта или ватришта. Репертоар јела је, чак, и у винчанско време могао да буде разноврстан. Директне асоцијације су разни специјалитети које би могли да назовемо данашњим термином „речни плодови"! Сва винчанска насеља су поред већих или мањих водених токова. У арсеналу разноврсних оруђа бројне су коштане удице и харпуни, а у остеолошком материјалу доста је рибљих костију, љуштура шкољки, а на насељу Беловоде и неколико оклопа корњача. Овом менију могу да се прикључе и пужеви јер скоро на сваком винчанском насељу љуштуре ових мекушаца се налазе у знатнијим количинама. Друга врста јела могла је да се припрема од, још увек, некултивисаних грахорастих биљака. У овом смислу је индикативна „цацарица", реликтна биљка према усменом саопштењу проф. др Р. Јанчића, која се сасвим спорадично може пронаћи у атару села Велико Лаоле. Трећа врста јела је могла да се справља од меса где је, такође, било потребно дуже припремање на одређеним температурама које су могле да се контролишу. Директан доказ је налаз керамичке зделе на ритуалној површини у сонди VI на Беловодама која је била испуњена свињским папцима (Šljivar, Jacanović, 2005: T. I, сл. 1, 2). Наравно, овај предлог претпостављеног јеловника винчанског становништва на Плочнику и у оваквим посудама не искључује и друге комбинације. Наведене претпоставке, уз богате природне и доместициране ресурсе еколошки исправних намирница, указују на укус, афинитете и маштовитост винчанских кулинара.

Други интригантан моменат који нуде ови налази су њихове димензије. Замашан пречник обода уз графичку реконструкцију изгледа ових посуда говори о знатној запремини која, оквирно, износи око 10 литара. Рационални аспекти у исхрани сеоског становништва, па и оног праисторијског, нуде две могућности. Прва указује на број чланова једног домаћинства, а друга на одређене колективне послове које је обављао већи број људи.

Сасвим је извесно да је примарна функција оваквих посуда била за припремање хране. Слични налази постоје у инвентару неолитских локалитета средње Европе где су обележени немачким термином „hängegefesse" – висеће посуде. Нека друга употреба је мало вероватна, нпр. да се њима захвата вода из реке или стублине. У конкретном случају река Топлица је брзог тока са вировима невелике дубине. Ризично би било захватати воду посудом која виси на ужету и која је функционално

неподобна овој радњи. Свежа вода се узимала амфорама и крчазима, а веће количине кожним мешинама или посудама израђеним од дрвета.

Трећи примерак, такође из Плочника, представља загонетан део керамичке посуде. Очуван је део коничне стопе или врата са делом реципијента. На њему се налазе перфорације различитих димензија. На дну оне су промера 4–5 милиметара, док су оне на зиду сасвим густе са промером од 2

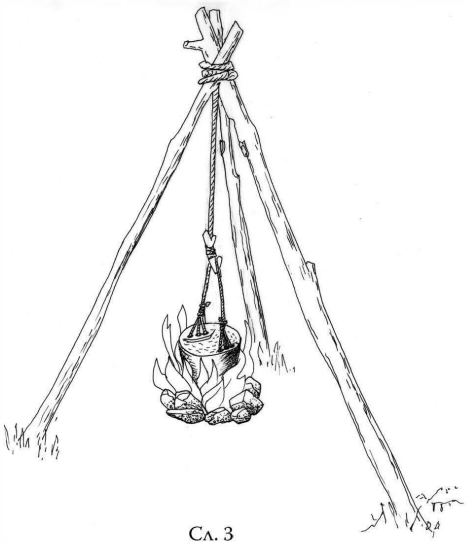

Сл. 3

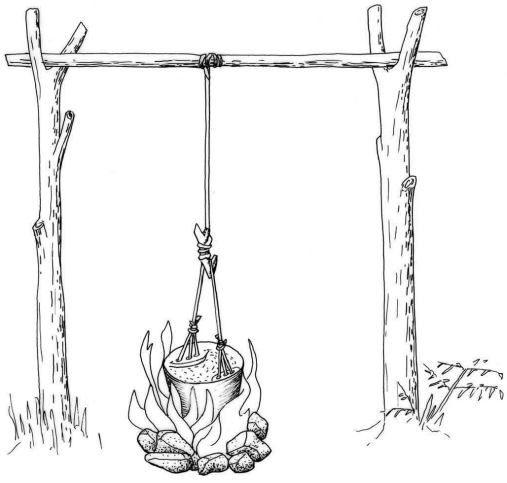

Сл. 4

ТАБЛА **II**
PLATE **II**

милиметра (Т. III, сл. 5). Према конвенционалним типологијама у питању би била цедиљка, честа у репертоару винчанске керамике. За разлику од бројних налаза оваквих посуда, обично у формама плићих или дубљих коничних здела, овај примерак има и конични додатак чије је дно перфорирано, тако да у техничком смислу постоје дилеме да ли је у питању врат или дно посуде. Сасвим је извесно да је ова посуда морала и могла да се користи само као део неке комбиноване инсталације са посебном, специјализованом, наменом. Изглед фрагмента дозвољава њену употребу у било ком од наведених положаја, тј. технички она је у функцији у оба положаја! Ако је у питању врат цедиљке кроз крупније перфорације течност и састојци брже пролазе, а фина филтрација се одвија кроз густе перфорације на зидовима. Ако је у питању дно цедиљке филтрирање већих количина одређених садржаја се брже одвија, као и само пражњење када се она напуни или запуши.

Једини детаљ на овом фрагменту који, можда, указује о коме делу посуде се ради су перфорације на дну. Оне су прављене, бушене, са унутрашње стране. Овај моменат је пресудио у оцени да је овде, ипак, у питању дно посуде – цедиљке.

Већи и неизвеснији проблем је дефинисање какви садржаји или материје су се филтрирали овом посудом. Како је напред наведено, бројни фрагменти цедиљки уобичајених форми сигурно су коришћени као кухињско посуђе за припремање одређених јела или намирница. Међутим, двоструко филтрирање, на које указује овај примерак, ретко се користи у припремању хране, а поготово у времену коме припада овај налаз.

Ова чињеница је усмерила функционалну детерминацију посуде на друге облике практичног коришћења. Теоријски било је исправно претпоставити да је овај фрагмент цедиљке био део неке занатске инсталације. У бројним садржајима материјалне културе, који су преостали до нашег доба, мало пажње је посвећено налазима који би употпунили наша знања о технологији и техници винчанских занатлија. Бројни су, квалитетни, и сасвим задовољавају стандарде и потребе човека тог доба. Овог пута наводимо само већи број камених артефаката са Плочника складних и симетричних облика са интервенцијама које указују да су у питању делови сложенијих механизама. У овом контексту определили смо се за две опције употребе посуде коју илуструје приказани фрагмент.

Обе би припадале, мање или више, једном занату и то грнчарском! Прва могућност је била да ова цедиљка служи за припремање „шликера", премаза

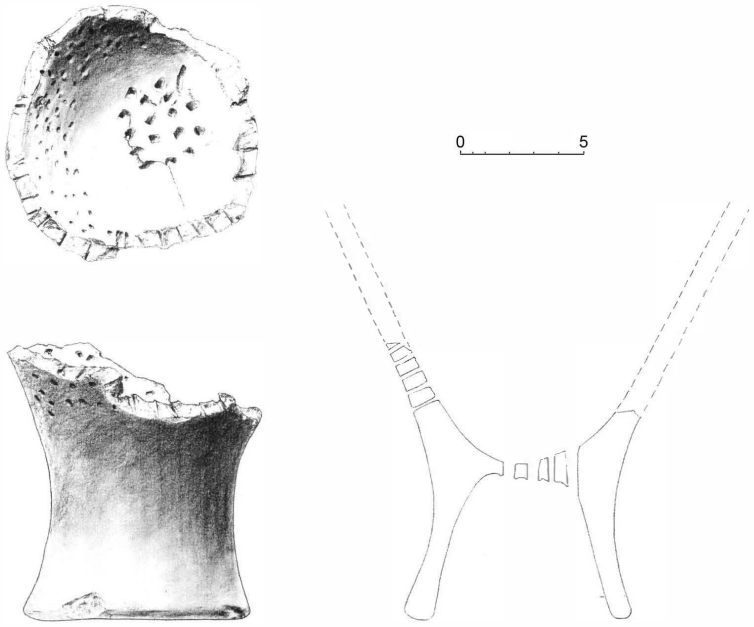

Сл. 5

ТАБЛА **III**
PLATE **III**

различите густине који се наноси на посуде, обично, пре њиховог печења. Технички са оваквом цедиљком могуће је контролисати и извршити двоструко филтрирање и добити гушће, односно ређе премазе. Друга могућност је било коришћење ових објеката за добијање боје – пигмента – и то, сасвим извесно, биљног порекла. Технологија минералних боја захтева чвршће и отпорније објекте. Наравно, осим ако се у финалној фази не користе и неки хемијски процеси за које је потребно грејање и мешање са одређеним течностима. Изглед овог фрагмента, па тиме и оваквих посуда, технички дозвољава такву врсту употребе.

Међутим, једна мала и скоро неприметна беличаста мрља у унутрашњости фрагмента демантовала је напред наведене претпоставке и тачно одредила намену ове посуде. Анализу ове мрље урадила је проф. др Убавка Миоч са Факултета за физичку хемију у Београду. Коришћена је IC спектроскопија и закључено је да је реч о протеинима. Дакле, у питању су састојци материје животињског порекла. Како није било трагова масноћа, уз постојање значајних количина фосфата, утврђено је да је порекло ових протеина од млека.

Занемарићемо могућност да се неколико капи млека оцедило са браде уморног занатлије који се окрепио након завршеног посла, а порозна фактура керамике упила и сачувала овај садржај. Трагови само једне мрље сугеришу претпоставку да је посуда прана после сваке употребе и да се користила за припремање неког млечног производа. Извесно је да је у питању сир и процес његовог цеђења. У том случају ова цедиљка коничне профилације, широког отвора и левкастог дна је постављана у други суд како би се у њему сакупљао секундарни садржај.

Карактер овог рада и наведене претпоставке чине вероватним предложена решења. Живот у селима централног Балкана до пре двеста година, чак данас, ако га оголимо за све савремене техничко – технолошке садржаје, мало се разликује од оног из времена винчанске културе.

ИЛУСТРАЦИЈЕ / ILUSTRATION:
Славица МАРКОВИЋ / Slavica MARKOVIĆ

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Šljivar, D., D. Jacanović 2005

Zoomorphic Figurines from Belovode, *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 69–78.

Yiouni, P. 2000

Painted Pottery from East Macedonia in North Greece: Tehnological Analysis of Decorative Tehniques, *Documenta Praehistorica XXVII*, Ljubljana 2000.

Duško ŠLJIVAR
National Museum in Belgrade

Slavica MARKOVIĆ
Belgrade

RECONSIDERING THE VINČA CULTURE CERAMOGRAPHY

In this work we are suggesting functional determination of the vessels represented by three fragments found at the Vinča culture settlement Pločnik near Prokuplje. The shape and position of handles on two fragments indicate that these were the vessels suspended above the hearth or fireplace and used for preparing food. The position of internal handles and three perforations have, conditionally speaking, a static role. In such a way was solved the problem of the vessel stability and its upright position and at the same time the rope or string used for fastening to some support was protected from the fire (Pl. I, II, Figs. 1–4). The third specimen is an unusual part of the pottery vessel. The preserved part is either section of the neck and body or the part of the conical foot and body? There are also perforations of different size (Pl. III, Fig. 5). The form of the fragment allows its use in either of two mentioned position, i.e. technically it could be functional in both positions!

Greater and more dubious problem is to determine what contents or materials were sifted through this vessel. As we already mentioned many fragmented sieves of usual shapes have certainly been used as kitchenware for preparing certain dishes or foods. However, double sifting suggested by this specimen is seldom used in food processing and particularly in the period when this specimen was in use.

This fact directed the functional determination of the vessel to the other forms of practical use. It was theoretically correct to assume that this fragment of the sieve was a part of some artisan installation. Within this context we decided on two possible options for the use of the vessel illustrated by the presented fragment.

Both options concern, more or less, one craft actually that of the potters! First possibility is that this sieve was used for preparing the slip, the coating of different thickness that was applied to the vessel usually before firing. Technically it was possible to control the sifting or to perform double sifting with such sieve in order to obtain thicker or thinner coatings. Second possibility is using of these objects for obtaining dyes – pigments – and quite certainly of the vegetal origin. The technology of mineral dyes requires more solid and stur-

dy objects. Except, of course, if certain chemical processes were employed in a final phase for which heating and mixing with distinct liquids was necessary. The form of this fragment and consequently such vessels technically allows this way of use.

Nevertheless, one small and hardly visible stain in the interior of the fragment refuted the above mentioned assumptions and determined precisely the purpose of this vessel. The analysis of this stain was performed by Professor Ubavka Mioč from the Faculty of Physicochemistry in Belgrade. The 'IC' spectroscopy has been used and it has been concluded that the stain included proteins. So, these are the elements of the substance of animal origin. As there were no traces of fat and considerable amount of phosphorous was confirmed it has been concluded that the milk is the origin of these proteins.

We are going to disregard the possibility that few drops of milk dripped from the beard of the tired potter who refreshed himself after finishing his work and the porous pottery fabric absorbed and preserved the milk. The traces of just one stain indicate that vessel was washed after every use and that it was used for preparing some dairy product. It is certain that it was the cheese that has been processed in this vessel. In that case this sieve of conical shape with wide rim and funnel-shaped bottom was placed into another vessel where the filtrate was collected.

The character of this work and suggested assumptions make probable the suggested explanations. Life in the villages of the central Balkans two hundred years ago and even in the modern times if we strip it of all modern technical and technological elements does not differ greatly from the life in the time of the Vinča culture.

ID = 169014284

УДК 902.3(497.11)"2003/2005" ;
903.21"634"(497.11)

Бранислава ЛАЗАРЕВИЋ
Београд

ИЗМЕШТАЊЕ НЕОЛИТСКЕ ПЕЋИ СА ЛОКАЛИТЕТА ВИНЧА – БЕЛО БРДО

Апстракт: Локалитет Винча – Бело брдо карактерише културни слој дебљине 10 m настао непрекидном људском активношћу у трајању од око 1500 година. Због саме природе налазишта, односно његове вишеслојности, методологије ископавања као и изразите порозности земљане архитектуре на Белом брду, није у потпуности сачуван ниједан архитектонски објекат. Циљ конзервирања и измештања неолитске пећи био је превасходно очување једног таквог објекта, тестирање материјала и ресурса за будуће обимније акције, као и унапређење заштите и примена савремених техника конзервације.

Кључне речи: Винча – Бело брдо, неолит, пећ, конзервација

На једном археолошком локалитету неопходна је интеграција три аспекта – археолошких истраживања/ископавања, заштите, односно конзервације археолошких остатака и самог локалитета и презентације.[1] Ако се тежи откривању и очувању максимума информација, археолошка истраживања и заштиту би требало увек посматрати као два нераздвојива сегмента. Сам „моменат ископавања" је веома битан из два разлога – с једне стране због могућности потпуног сагледавања контекста налаза и односа материјала и са друге стране због потенцијалних последица услед неконтролисања средине у којој се налазе хемијски и механички нестабилни археолошки остаци. Управо значај контекста спаја два аспекта археолошке конзервације које је терминологија и традиција дуго раздвајала. Наиме, археолошки налази се након ископавања или остављају *in situ* или склањају са терена што се рефлектује у подели археолошких налаза на покретне и непокретне. Термин *археолошки остаци* се може користити за налазе и структуре које остају непоремећене у археолошком контексту, док се термини *антиквитет* и

[1] De la Torre, Mac Lean 1997: 6.

споменик најчешће сматрају неприкладним. Уместо тога, археолошки налази који су склоњени са терена би се могли називати *објектима*, а *локалитет* би могао означавати све археолошке налазе који остају *in situ* као и саме археолошке локалитете.[2] Прихватајући овакву терминологију, *објекат – локалитет*, требало би имати на уму да се многи „непокретни налази", као пећи, мозаици, стеле, па чак и храмови, ипак премештају са локалитета, било због потребе за већом сигурношћу, бољег квалитета презентације или из неког другог разлога, и самим тим постају објекти. Губитак контекста услед премештања непокретних као и покретних налаза, представља губитак информација чију евентуалну „компензацију" може представљати само најпотпунија могућа документација. То нас такође доводи до проблема излагања предмета у новом окружењу, што обично захтева неку врсту реконструкције оригиналног контекста. Један од циљева археолошке конзервације јесте да се губитак информација сведе на минимум, што је неминован процес када се археолошки налази издвајају из контекста из ког потичу.

Иако конзервација археолошких објеката, с једне стране, и конзервација локалитета, с друге, имају тенденцију да се међусобно разликују, односно свака има своје стручњаке, техничка средства и конзерваторске методе, термин *археолошка конзервација* односи се на оба ова аспекта.[3] Археолошка конзервација подразумева сарадњу конзерватора различитих специјалности и стручњака из домена природних и друштвених дисциплина (археологије, архитектуре, геологије, хемије, технологије).[4] Конзервација, или боље рећи заштита археолошких остатака, мора почети на терену, стога и њено планирање треба да буде истовремено са планирањем археолошких ископавања. Пре почетка ископавања треба утврдити да ли финансијска средства која су добијена за извођење археолошких ископавања покривају трошкове теренске конзервације, одржавања налазишта и исправног складиштења налаза. Чести су случајеви да због недостатка средстава за даљу конзервацију прва помоћ коју налази добију на терену је и једина, а да локалитет, укључујући и налазе *in situ*, остане неадекватно заштићен до наредне сезоне ископавања. Веома је корисно добро се упознати са условима окружења пре почетка ископавања, што ће непосредно утицати на планирање конзерваторских захтева. Превентивна конзервација се може

[2] Price 1995: 2.
[3] *Ibid.*
[4] Matero 1998: 130.

унапред планирати темељним проучавањем карактеристика локалне средине, температуре и релативне влажности (RH), опсега сенки, доминантних праваца ветрова и њихове учесталости, појаве мраза, карактеристика земљишта и нивоа подводних вода.[5] Треба бити добро упознат и са врстом налазишта, односно археолошким периодима које оно обухвата и у складу с тим размотрити очекиване налазе и врсте материјала. Иако се то не може у потпуности предвидети, постоји велика вероватноћа да се одређени материјали нађу у датим околностима, па се самим тим могу обавити и одговарајуће припреме.

Током ископавања археолошки налази долазе у додир са новом средином те су најчешће изложени наглом шоку који је узрокован променама температуре, релативне влажности, количине светлости, кисеоника. Задатак теренског конзерватора је да негативан утицај услова нове средине сведе на минимум, да у току ископавања, ако је потребно, стабилизује осетљиве материјале и налазе и омогући њихово сигурно уклањање са терена, као и да се брине о адекватном чишћењу, паковању и складиштењу налаза. Конзерваторским третманима на самом терену у току ископавања смањује се ризик од брзог пропадања материјала. Контрола услова средине која подразумева ископавања на отвореном је практично неизводљива. Коришћењем лаких конструкција, климатских облога, сунцобрана и сличних заклона могуће је до извесне мере смањити али не и елиминисати негативне утицаје спољашњих фактора. Након ископавања, сарадњом археолога и конзерватора одређује се даљи ток археолошке конзервације у циљу заштите и чувања локалитета, односно ископаваног терена и налаза *in situ*, као и даљег третирања налаза у лабораторијама. Заштита локалитета мора бити у складу са стратегијом даљих ископавања, а може бити изведена употребом једне или комбиновањем неколико метода као што су: поновно затрпавање једног дела или читавог терена, ограђивање локалитета, изградња система дренаже у циљу спречавања протицања воде по терену, контролисање вегетације, постављање привремених кровова. Конзервација налаза по завршетку ископавања има пре свега за циљ чишћење налаза ради откривања природе оштећења или промена на материјалу, као и проучавање и испитивање материјала и технологија употребљаваних у прошлости, потом стабилизацију налаза и њихово сигурно складиштење.[6]

[5] Pedeli, Pulga 2002: 4.
[6] Cronyn 1990: 5.

У случају додатних третирања налаза, било због потреба истраживања или припремања за излагање, неопходно је поштовати основне конзерваторске принципе. Интервенције које могу бити предузете су конзервација у ужем смислу, реставрација, реконструкција и прављење реплике. Конзервација у ужем смислу подразумева стабилизацију материјала, задржавање изгледа и стања налаза какво је било приликом његовог откривања, те заштиту налаза од даљег пропадања. Захтева минимум интервенција, њихову реверзибилност, односно могућност поновног третирања, компатибилност употребљаваних материјала и вођење детаљне документације о свему што је урађено. Реставрација је физичка интервенција којој је циљ да створи слику оригиналног стања налаза и да га прикаже што разумљивијим посматрачу. Процес реставрације базиран је на поштовању оригиналног материјала и аутентичним документима. Стаје тамо где почињу претпоставке.[7] Основни критеријуми за извођење реставрације су употреба компатибилних материјала у новом послу, реверзибилност операција тј. могућност уклањања додатих делова, видљиво разликовање, одвајање додатог од оригиналног материјала и вођење детаљне документације о свему што је урађено.[8] Реконструкција се изводи само у изузетним случајевима. У *Венецијанској повељи*, међународној повељи о конзервацији и реставрацији споменика и споменичких места, усвојеној 1964. године, наводи се да би све реконструкције требале бити искључене и да једино може бити дозвољена анастилоза, прикупљање и састављање постојећих делова који су раздвојени.[9]

Измештање неолитске пећи са локалитета Винча – Бело брдо

Сваки конзерваторски процес, било на терену или у лабораторији, састоји се из три фазе, а то су планирање, третирање објекта и одржавање објекта. Треба имати на уму да се проблеми који се обрађују, пре свега кроз фазу планирања, разликују у зависности од природе објекта или неког већег контекста и задатих циљева. Такође треба знати да не постоји неко универзално или савршено решење које се може применити у свим случајевима и условима.[10] Као посебан сегмент треба издвојити доку-

5 Pedeli, Pulga 2002: 4.
6 Cronyn 1990: 5.
7 The Venice Charter 1964.
8 Stenley Price 2004.
9 The Venice Charter 1964.
10 Stenley Price 1995: 8.

ментацију. Свака, макар и најмања извршена интервенција мора бити забележена. Начин уклањања објекта са терена, методе испитивања, опсервација, методе чишћења, начин стабилизације, рестаурација, све ово треба да буде документовано и пропраћено одговарајућом фотодокументацијом. На овај начин пружају се потребни подаци археолозима који касније користе одређене објекте у сврхе истраживања или презентације и конзерваторима у случају потребе за поновним третирањем објекта.[11]

У даљем тексту кроз пример измештања неолитске пећи са локалитета Винча – Бело брдо биће приказане свака од три фазе. У нашам случају фаза планирања подразумева:

- одређивање циља конзерваторског третмана
- утврђивање начина вођења документације
- прикупљање документације о објекту (подразумева дневнике ископавања, фотодокументацију, податке о могућим ранијим конзерваторским интервенцијама)
- прикупљање документације о сличним налазима са других локалитета и могућим конзерваторским интервенцијама
- макроскопску опсервацију
- разматрање услова који владају у средини похрањености и у атмосферској средини
- истраживање у циљу налажења примера у литератури који се тичу ефеката и узрока пропадања материјала од ког је начињена пећ или сродних материјала
- анализу објекта кроз примену *системског приступа (Sistem Approach)*, дефинисање проблема и решења
- истраживање у циљу налажења примера у литератури који се тичу извођења конзерваторског третмана
- израда идејног решења за конзерваторски третман и транспорт објекта, утврђивање могућих критичних тачака у току реализације
- одређивање места где ће објекат бити премештен и разматрање услова који тамо владају
- израда стратешког плана, односно утврђивање тачног редоследа сваког корака који ће бити предузет

11 Cronyn 1990: 94.

- одређивање начина прављења реплике и материјала који ће бити коришћени
- израчунавање количине потребног материјала за конзерваторски третман и прављење реплике, те одређивање висине потребних новчаних средстава.

У току фазе планирања није неопходно држати се тачног редоследа задатих акција и скоро увек је потребно поновно анализирање и разматрање проблема и нових информација док се не стигне до решења. Следећа фаза, односно третирање објекта подразумева извођење конзерваторског третмана уз вођење детаљне документације. И овде је понекад потребно преиспитати план утврђен у претходној фази и изменити неке његове делове или размотрити нова решења. Фаза одржавања, једнако важна као и две претходне, налаже редовно проверавање стања третираног објекта. У случају потребе поновног третитрања објекта или отклањања новонасталих промена могуће је реаговати на време.

Прикупљање релевантне документације и анализа археолошке ситуације

На већини налазишта винчанске културне групе констатовани су налази пећи (Гомолава, Валач, Дивостин, Бањица, Винча Бело брдо, Кормадин, Беловоде, Градац). Налажене углавном у унутрашњости кућа, пећи се могу сматрати саставним елементом архитектуре овог периода. Пећи су грађене на поду кућа, или директно на поду или на платформи која је висине 20–30 cm од нивоа пода.[12] Различитог облика у основи, кружног, овалног, поткровичастог, пећи су грађене на следећи начин:

- прво се постављала супструкција од фрагмената керамике, ломљеног камена или набоја, или на завршен под куће или испод нивоа пода куће
- преко супструкције су наношени слојеви глине
- над овако направљеним подом градила се калота која се састојала из дрвене арматуре премазане слојем глине; овај слој премаза иде до дебљине 10 cm.[13]

Пећ са локалитета Винча – Бело брдо, са ознаком 01/03, примерак је неолитске земљане пећи. Ископана је током археолошке кампање 2003. године у склопу грађевинског објекта 02/03 (слика бр. 1). У документацији из 2003. године, односно дневнику ископавања и фотодневнику, пронађени

12 Stevanović 1985: 47.
13 *Ibid.*

су потребни подаци и потом су консултоване колеге које су вршиле ископавање овог објекта. До 2003. године, током претходних археолошких кампања, пећ 01/03 се налазила испод контролног профила, односно прилазне стазе. Контролни профил је скидан током неколико кампања. Пећ је забележена 1998. године, али тада највероватније није добила нумерацију јер је откривен само њен мали део у облику урушеног лепа. Током наредних кампања простор контролног профила је повремено зачишћаван, али само до слоја који је представљао урушене остатке грађевинских објеката. Објекат 02/03 је комплекс који се састоји од пећи 01/03, поднице грађевине и пратећих елемената (лепа, керамике, жрвња) (слика бр. 1). Сугерисано је да, пошто пећ није ископана у целости, треба извршити додатно ископавање.

СЛ. 1 Изглед пећи у склопу објекта 02/03, у току археолошке кампање 2003. год.

FIG. 1 Oven within the structure 02/03 during archaeological campaign in 2003.

Такође је било потребно открити шта представљају крупни комади лепа који се налазе источно од пећи 01/03, односно да ли се ту налази још једна пећ или су делови срушеног зида који се везује за подницу објекта 02/03. Подаци о евентуалној конзервацији пећи 01/03 нису пронађени. Кроз комуникацију са учесницима ископавања сазнали смо да су на пећ постављени џакови са песком, као и да је по завршетку археолошке кампање 2003. године, пошто

су налази склоњени са терена, објекат 02/03 прекривен најлоном и слојем земље.

Опсервација пећи 01/03

Акције које су следиле, на терену, имале су за циљ:

- уклањање привремене заштите са пећи 01/03 постављене 2003. године
- макроскопску опсервацију
- постављање привременог заклона.

Имајући на уму изразиту осетљивост и порозност објекта, опсервацију је требало извршити у што краћем временском року.

Заштита постављена 2003. године састојала се из слоја земље, веома растресите и неједнаке распоређене, вероватно услед спирања и разношења проузрокованих кишом и ветром. Констатовано је и присуство вегетације у непосредној близини пећи. Испод слоја земље налазио се најлон, у великој мери оштећен, крт и исцепан. Ово је уједно био добар показатељ до које мере најлон пропада у року од две године. Површина пећи била је заштићена сламом и џаковима са песком. Није било могуће утврдити да ли су џакови били цели у време постављања заштите. Прекривали су горњу површину пећи, док је око пећи била постављена слама. Слама је у деловима где се, у правом смислу, залепила за најлон била веома влажна услед кондензације. Оцењена је као лош материјал за коришћење приликом заштите јер се услед додира са влагом, односно водом, ствара погодан амбијент за развој биоорганизама. Како не би дошло до наглог излагања пећи сунчевој светлости и топлоти, постављен је сунцобран. Макроскопска опсервација је имала за циљ уочавање ефеката пропадања материјала, процену стања и степена очуваности пећи, фотографисање ради даље анализе и мерење димензија пећи. Резултати макроскопске опсервације биће приказани касније у тексту.

До почетка конзерваторске интервенције пећ је требало заштитити од сушења и утицаја атмосферилија. Преко површине пећи постављени су полипропиленски џакови напуњени сувим песком. Песак је распоређен тако да не врши притисак ни на један део пећи. Њихова улога је била физичка заштита саме пећи те очување њене влажности и спречавање сушења. Пећ је ограђена џаковима напуњених земљом чија је улога била да спрече прилив воде у случају падавина и да заштите читаву површину од могућих физичких оштећења. Такође су послужили и као ослонац за дрвену греду

која је носила импровизовани кров. Потом је постављена дрвена греда у смеру С-Ј. Преко ње стављен је најлон који је био довољно високо да у случају кондензације вода не допре до пећи. На греду су затим ослоњена четири блока одулина, у виду кровног покрова, који би усмеравали евентуалне падавине на околни терен а и штитили пећ од сунчеве светлости.

Анализа имплементацијом системског приступа

Системски приступ је веома флексибилна методологија за разумевање контекста као целине, те као физички и/или концептуално организованог ентитета.[14] Аутор К. Педели каже да овакав приступ анализи карактеришу „макроскопске анализе базиране на опсервацији, менталној елаборацији и рационализацији стварног света".[15] *Системски приступ* подразумева да се никада не анализира један одређени проблем издвојен из читавог контекста. Такође наглашава да не треба одбацити секундарне елементе и да не треба давати значај само главном проблему. Он помаже да се рационализују „помешане" информације и да се повежу оне информације које наизглед немају везе једна с другом или нису битне. *Системски приступ* пружа могућност опажања и разумевања информација, распознавања и разликовања информација, те њихово постављање на различите нивое апстракције – теоријски, хипотетички и егзактни/практични. Аутор К. Педели је дефинисао систем кроз пет појмова, то су: *физички, концептуалан, динамичан, сачињен* и појам *организма*. Појмови *физички* и *концептуалан* означавају да систем може бити нешто опипљиво и видљиво, а са друге стране систем може бити и апстрактан концепт нечега. Појам *динамичан* указује да се систем креће и мења или да сам може стварати и проузроковати промене. Појам *организам* сугерше да је систем „живи" организовани ентитет. Појам *сачињен* подразумева могућност да систем буде рашчлањен.[16] Као систем могу бити посматране комплексне целине са мноштвом подсистема који је чине, потом мање целине али и одређени објекти као самостални системи.[17] Дакле, један археолошки локалитет или музеолошка збирка се могу посматрати као систем, али систем могу представљати и одређени објекти или артефакти, било самостално или у склопу неког већег система. Са друге стране системе могу представљати и скупови ефеката пропадања. Такође системе је могуће поставити и у

14 Lagerqvist.
15 Pedeli 2005.
16 *Ibid.*
17 Lagerqvist.

средини похрањености или атмосферској средини у циљу систематизације различитих агенса који су присутни у обе средине и могу утицати на појаву одређених промена или на само пропадање. Један од најважнијих корака оваквог приступа анализи је рашчлањивање физичких и концептуалних целина, разумевање корелација појединачних ентитета и потом њихово повезивање. Лакша систематизација и разумевање ових веза постиже се употребом хијерархијских дијаграма и различитих графикона који могу имати вертикалне и хоризонталне правце. Предност *системског приступа* је што фаворизује идентификацију, дескрипцију, разумевање и повезивање особина, проблема, дисфункција и критичних тачака комплексних целина.

У случају конзервирања и измештања пећи сам циљ акције је на самом почетку био јасно дефинисан, те је као аналитички правац коришћен онај који креће од одређеног објекта – пећи, који представља део неког већег система – археолошког налазишта. Овај приступ назива се *bottom – up analythical path* и омогућава да се саставни делови већег система посматрају и анализирају пре свега као посебни системи, а потом и у односу на околину и друге објекте/системе.[18] Уз *bottom – up analythical path* анализа почиње од мањег дела комплексног система, који се поставља и сагледава као систем и потом се расшчлањава, анализирају се његови саставни делови, повезују се са одређеним појавама, одређују се везе између материјала, корелације између ефеката и атмосферилија.[19] Овај начин је погодан за тражење решења неког одређеног проблема и дозвољава, с једне стране, заустављање на оном нивоу на ком је специфично решење пронађено, али омогућава, ако је то потребно, и наставак анализе.

Анализа имплементацијом *системског приступа* подразумева следеће:

- Прилажење објекту анализе као систему;
- Рашчлањавање система на његове саставне компоненте (употребом хијерархијског дијаграма), узимајући у обзир и присуство спољашњих супстанци;
- Одређивање и опис атрибута сваке компоненте рашчлањеног система, тј. одређивање материјала, боје, морфолошких одлика површине објекта;
- Дефинисање и приказ односа/веза материјала (употребом графикона);
- Опажање и описивање ефеката пропадања не узимајући у обзир узроке пропадања;

18 Pedeli 2005.
19 *Ibid.*

- Разликовање насталих *промена* на материјалу од *оштећења* материјала. Наиме, *промене* су модификације оригиналног материјала које не подразумевају обавезно пропадање, оне су генерално реверзибилне, тј. могуће их је отклонити. *Оштећење* подразумева физичку и/или хемијску трансформацију оригиналног материјала;
- Описивање морфолошких одлика ефеката;
- Локализација ефеката пропадања у односу на објекат;
- Тражење узрока који изазивају ефекте пропадања. Најлогичнији пут за одређивање узрока пропадања је посматрање и испитивање видљивих ефеката пропадања и потом враћање уназад кроз процес пропадања до самог узрока;
- Пре свега треба пронаћи везе између ефеката пропадања, и поставити их у след или хијерархијски однос, потом повезати ефекте или групе ефеката са оригиналним компонентама и материјалима;
- Одредити „главни" ефекат, тј. главни проблем који је од првостепене важности за пропадање објекта у тренутку опсервације;
- Узети у обзир средину у којој се налази објекат и услове који у њој владају, присуство биљака и животиња, и повезати их са ефектима;
- Размотрити присуство и утицај атмосферилија;
- Повезати агенсе и процесе пропадања са уоченим ефектима пропадања и на тај начин утврдити односе узрочника, узрока и ефеката пропадања (употребом графикона);
- Сагледавање свих присутних узрочника и узрока пропадања и издвајање оних чијом елиминацијом или контролисањем се може зауставити даље пропадање објекта.

Након детаљне анализе приступа се изради идејног решења за измештање пећи које укључује и конзерваторски третман, тј. начин стабилизације пећи.

У овом специфичном случају пећ је посматрана као посебна целина, систем, независно од грађевинског објекта 02/03. Системским хијерархијским дијаграмом постављени су њени саставни делови и материјали од којих је направљена. Дијаграм је заснован на резултатима макроскопске опсервације.

Пећ 01/03 представља примерак неолитске земљане пећи са подницом од набоја премазаног слојем глине и калотом од лепа. Утврђено је постојање и друге, старије, поднице, док присуство супструкције није јасно. Констатовано је да је пећ секундарно горела. Степен очуваности калоте износи око 1/4 од укупне површине калоте. Очувани сегменти представљају

зид калоте дуж источне стране пећи, који се спушта до поднице, и урушени средишњи део калоте на јужној страни који се налази на устима, тј. отвору пећи. Подница пећи је у основи очувана око 3/4 од своје укупне површине. На западној страни, дужином читаве пећи видљиво је знатно физичко оштећење. Пошто пећ није ископана у целости, постојање супструкције није било могуће утврдити.

Макроскопска опсервација дала је следеће резултате.

На калоти пећи су уочени ефекти:

Промене

- присуство вегетације (корења биљака)

Оштећења

- пукотине (присутне на скоро читавој површини калоте; разликују се површинске од оних које се шире дубље у материјалу)
- деформација (јасно видљива деформација површине зида калоте)
- одвајање делова
- фрагментовање делова (подразумева даље ломљење комада материјала који су одвојени од калоте)
- дисгрегација материјала
- одвајање и фрагментовање слојева (уочено је одвајање слојева наношеног лепа и фрагментовање одређених површина).

На подници пећи су уочени ефекти:

Промене

- присуство вегетације (корења биљака)

Оштећења

- физичко оштећење (огледа се у недостатку делова поднице и зида калоте)
- пукотине (простиру се у виду сања по површинском слоју – премазу поднице и по видљивој површини слоја набоја)
- фрактуре (у југозападном делу положај поднице поремећен је фрактуром ширине од око 1,5–2 cm, није могуће утврдити да ли се фрактура шири и испод урушеног дела калоте; дуж јужне стране ивица поднице је великом фрактуром одвојена од површине поднице, компактност материјала овде није угрожена)
- фрагментовање површине (велики део површине је фрагментован, поготово по ивицама поднице)

- одвајање делова (делови, тј. фрагменти површинског слоја се на многим местима одвајају од подлоге)
- ерозија поднице.

Повезивањем и постављењем ефеката у след долази се до главног ефекта – структуралног пропадања објекта/пећи.

Након уочавања ефеката пропадања макроскопском опсервацијом, локализације, дефинисања и њиховог повезивања, упоређени су изглед пећи након њеног ископавања и након уклањања привремене заштите. Циљ је уочавање и разликовање ефеката пропадања који су се јавили за време похрањености пећи и ефеката пропадања насталих за време изложености пећи атмосферској средини и средини створеној постављањем привремене заштите. На овај начин се могу проверити раније постављени односи ефеката пропадања и боље разумети корелације ефеката пропадања и узрока пропадања.

Видљиви ефекти пропадања настали за време похрањености пећи су физичко оштећење, фрактуре, пукотине, фрагментовање површине и деформација. Упоређивањем са стањем пећи након уклањања привремене заштите, постаје потпуно јасно да су оштећења настала након ископавања и током привремене заштите, што је довело до даљег пропадања пећи, односно напредовања и ширења оштећења насталих за време похрањености пећи. Тако ефекте пропадања настале за време похрањености можемо назвати примарним ефектима који су се утицајем атмосферилија и различитих процеса развили у секундарне ефекте пропадања пећи.

Издвајајући одређене агенсе пропадања из средине похрањености, атмосферске средине и средине створене постављањем привремене заштите и разматрајући процесе пропадања на које они утичу, долази се до дефинисања узрока који су довели до структуралног пропадања пећи.

На једном вишеслојном археолошком налазишту као што је Винча – Бело брдо мора се имати у виду постојање, у овом случају, млађих хоризоната становања. Активности, пре свега градитељске, из давне прошлости, као и физички притисак створен настанком млађих археолошких депозита, могли су имати велику улогу у пропадању пећи. Физичко оштећење дуж западне стране пећи је настало укопом темељног рова из млађег хоризонта становања.

Значајан агенс пропадања у средини похрањености је вода. Вода је директни узрочник физичких и хемијских пропадања, омогућава развој биоорганизама и потпомаже друге агенсе пропадања. Може имати абразивно дејство, њеним присуством долази до капиларног кретања воде унутар структуре материјала. Али на очување земљаних материјала (ћерпич, леп, набој, теракота) вода може деловати и позитивно, доприносећи кохезији материјала.[20] Процеси смрзавања и одмрзавања, као и повећане влажности и сушења тла/материјала, зависе од температуре и степена засићености тла/материјала водом.[21] Након археолошких кампања осамдесетих година прошлог века и ископавања вршених на млађим хоризонтима, пећ се нашла веома близу површине. Ту је много више била изложена утицајима воде, температурних флуктуација, те циклуса повећане влажности и сушења, смрзавања и одмрзавања тла, самим тим и материјала. Са циклусима повећане влажности и сушења директно су повезане хидратација и дехидратација растворљивих соли, односно њихово кретање кроз структуру материјала.[22] Присуство растворљивих соли није уочено приликом макроскопске опсервације, али то не значи да нису имале утицаја на пропадање пећи. Након ископавања објекта 02/03 пећ је, у склопу објекта, била изложена условима нове средине. Ископавања су вршена у летњим месецима што је подразумевало јаку сунчеву светлост и високе температуре ваздуха. С обзиром на близину реке флуктуације релативне влажности ваздуха (RH) биле су велике, чак и на дневном нивоу. Циклично сушење и влажење материјала могли су бити главни узроци пропадања пећи након њеног ископавања.

Није могуће утврдити колико дуго је привремена заштита, постављена по завршетку археолошке кампање 2003. године, штитила пећ од даљег пропадања. Како је приликом уклањања заштите уочено да је слој земље преко најлона био веома танак а најлон исцепан, једино је могуће тврдити да је пећ извесно време била у потпуности изложена утицајима воде, температурних флуктуација на годишњем и сезонском нивоу, те пропадању изазваног циклусима повећане влажности и сушења, као и смрзавања и одмрзавања. Песак постављен по површини пећи је у одређеној мери смањио степен пропадања али није могао искључити утицај присутних агенса.

---

20 Terra 2000: 7.
21 Caple 2004: 156.
22 Johnson.

Агенсе из наведених средина сада можемо називати узрочницима а процесе узроцима пропадања. Њиховим повезивањем са ефектима пропадања добија се јасна слика динамике пропадања пећи.

За приказивање свих присутних узрочника и узрока пропадања користи се *Ishikawa дијаграм*.[23] Овакав дијаграм подразумева међусобну повезаност свих наведених узрочника и узрока и омогућава препознавање и одређивање узрока чијим се контролисањем или елиминисањем може успорити или зауставити процес пропадања.[24]

У овом случају као узрок који треба елиминисати, до почетка третирања објекта, издвојен је процес цикличних флуктуација влажности материјала. Циљ је постигнут постављањем привременог заклона по завршетку макроскопске опсервације, односно контролисањем капиларне влажности материјала, изложености сунчевој светлости, температурних флуктуација и утицаја воде.

Идејно решење за измештање пећи

Након детаљне анализе стања пећи и узрока њеног пропадања, одређени су циљеви конзерваторског третмана и идејно решење за измештање пећи. Конзерваторски третман укључује консолидацију материјала и физичку стабилизацију површине пећи. Оба процеса је било потребно извршити у две фазе, пре и после измештања пећи, тј. на терену и потом у депоу. Имајући у виду две чињенице, да вода, односно капиларна влажност, доприноси кохезији материјала и да цикличне флуктуације влажности, а пре свега сушење материјала, узрокују стварање пукотина, одвајање делова па чак и дисгрегација материјала, утврђена је неопходност одржавања стабилне влажности материјала током дубинске консолидације. Две су врсте консолиданата које се могу користити при третирању земљаних материјала који садрже одређен степен влажности. Први је етил силикат (Ethyl silicate), он унутар структуре материјала делује кохезивно али нема адхезивна својства и одвојене делове материјала не може поново спојити.[25] Други је поливинил ацетат (Polyvinyl acetate – PVA) који поред кохезивних својстава има и адхезивна, коришћењем јаче концентрованог раствора.[26] Растворен у

[23] Pedeli 2005.
[24] *Ibid.*
[25] Ashurst, Ashurst 2003: 109.
[26] Price 1975: 156.

етанолу, са додатком одређеног процента воде, он продире у структуру материјала где након испаравања воде и растварача одржава стабилност структуре. У овом случају одлучено је да се користи PVA, са комерцијалним називом Mowilith 50. Стабилизација површине пећи која се врши на терену, пре измештања, подразумева апликацију газе, навлажену раствором PVA, којом је потребно учврстити фрагментовану површину поднице пећи, спречити одвајање делова материјала и одвајање слојева лепа на зиду калоте, али и заштитити површину од материјала који се користе за имобилизацију објекта при припреми за измештање. Стабилизацију треба извршити и након премештања пећи у депо, а у складу са потребама које ће одредити даљи ток третирања пећи. Нацрт за идејно решење измештања пећи изведен је на основу основних конзерваторских техника подизања објеката са терена и примера из литературе, измештања пећи за керамику из XVII века и пода и дела зида из римског периода, оба изведена у Великој Британији.[27]

Припрема пећи или имобилизација изводи се на следећи начин:

- преко површине пећи поставља се алуминијумска фолија, као изолациони слој који спречава продирање полиуретанске пене
- блокирање масе постиже се постављањем оплате, од лаке дрвене грађе, око блока пећи (приликом припреме терена потребно је изоловати пећ на банку висине око 20 cm)
- по постављању оплате убризгава се полиуретанска пена која ширењем ствара притисак и елиминише могућност померања објекта.

Након извршених припрема се поставља потконструкција од челичних цеви. Како би се створила солидна база која може да издржи тежину блока пећи, цеви се постављају у што мањим размацима по ширини пећи, те две по дужини којима се попречне цеви фиксирају. На тај начин се у великој мери постиже и одвајање блока пећи од тла, тј. врши само измештање. Након одвајања, блок пећи треба преместити на дрвену палету, причврстити га и припремити за транспорт.

Припрема терена

Пре почетка радова на измештању пећи било је потребно извршити ископавања. Циљеви ископавања били су откривање пећи у целости, дефинисање и уклањање крупних комада лепа источно од пећи, припрема

[27] Jaeschke 1992: 85; Goodburn Brown 1992: 39.

терена око пећи и изоловање пећи на банку висине око 20 cm. Све је урађено у складу са методологијом ископавања и вођења документације на локалитету Винча – Бело брдо.

Ископавањима је утврђено следеће:

- крупни комади лепа, источно од пећи, представљају највероватније делове урушеног зида
- пошто су уклоњени, утврђено је да се испод њих налази подница, тј. део поднице објекта 02/03 (слика бр. 2)
- пећ лежи на подници објекта 02/03 (слика бр. 2)
- пећ је без супструкције, са три поднице, односно подница пећи је обнављана два пута
- на подници објекта 02/03, непосредно поред пећи, пронађена је карамичка посуда *in situ*.

СЛ. **2** Изглед пећи и дела поднице објекта 02/03 са керамичком посудом *in situ*

FIG. **2** Oven and floor section of structure 02/03 with pottery vessel *in situ*

Откривањем дела поднице објекта 02/03 на ком лежи пећ контекст је знатно измењен, пећ и подница су чиниле једну целину. Проблем који је требало решити био је како не нарушити контекст налаза. Иако компактан, део

откривене поднице објекта 02/03 је био у великој мери деформисан, а на читавој површини су биле присутне пукотине, те га без потпуне консолидације и стабилизације није било могуће подићи са терена у целости. Могућност консолидовања поднице је одбачена, наиме, како је дебљина поднице око 10 cm, наношењем потребне количине консолиданта слојеви испод поднице би могли бити контаминирани. Одлучено је да се део поднице објекта 02/03 измести са терена у деловима, а слојеви који чине супструкцију поднице уклоне, у складу са методологијом ископавања на локалитету Винча Бело брдо, те да се при постављању изложбе подница реконструише поновним састављањем измештених делова.

Реализација

Почетком новембра месеца 2005. године почела је реализација планираних акција. Постављен је заклон чија је улога била да штити објекат у случају падавина. Температуре ваздуха су биле релативно високе за овај период године, око 15°C, што је са друге стране створило практично идеалне услове за консолидовање објекта. Консолидација и стабилизација објекта су трајале недељу дана. Пре почетка консолидације је било потребно детаљно

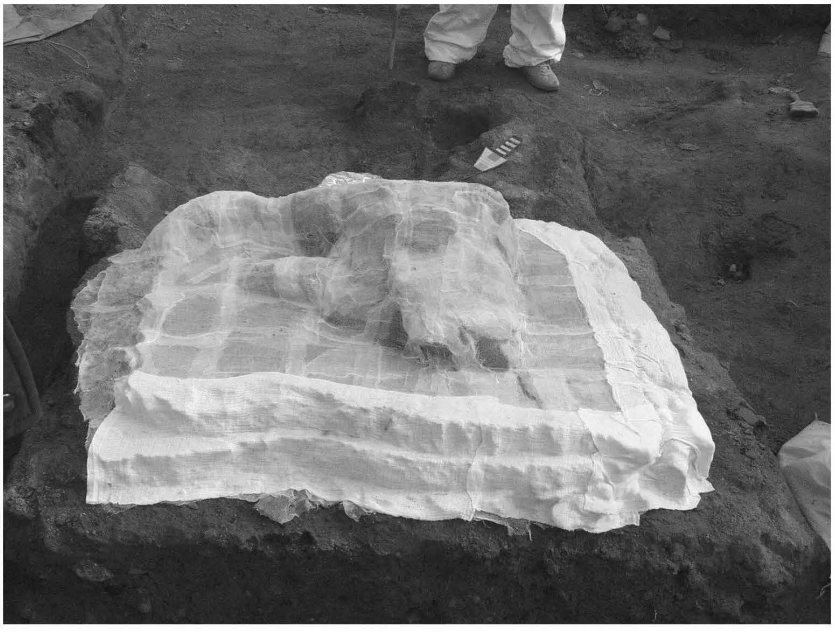

СЛ. 3 Изглед пећи по завршетку консолидације и стабилизације површине

FIG. 3 Oven after consolidation and stabilization of the surface

очистити читаву површину. Раствор PVA 2,5% vol. у етанолу је наношен четкама и инјектиран у структуру материјала. У овој фази консолидације утрошено је 12 литара раствора PVA 2,5% vol. у етанолу. Стабилизација осетљивих делова објекта, слојева лепа на зиду калоте, делимично одвојених делова на урушеном делу калоте и по ивицама поднице пећи изведена је апликацијом газе помоћу раствора PVA 5% vol. у етанолу. На горњу површину поднице пећи и на деловима калоте, где је материјал порозан, газа је аплицирана помоћу раствора PVA 2,5% vol. у етанолу (слика бр. 3). Ивице подница пећи су и додатно стабилизоване. По завршетку консолидације и стабилизације постављена је дрвена оплата око блока пећи (слика бр. 4). Потом је објекат изолован слојем алуминијумске фолије и убризгана је полиуретанска пена.

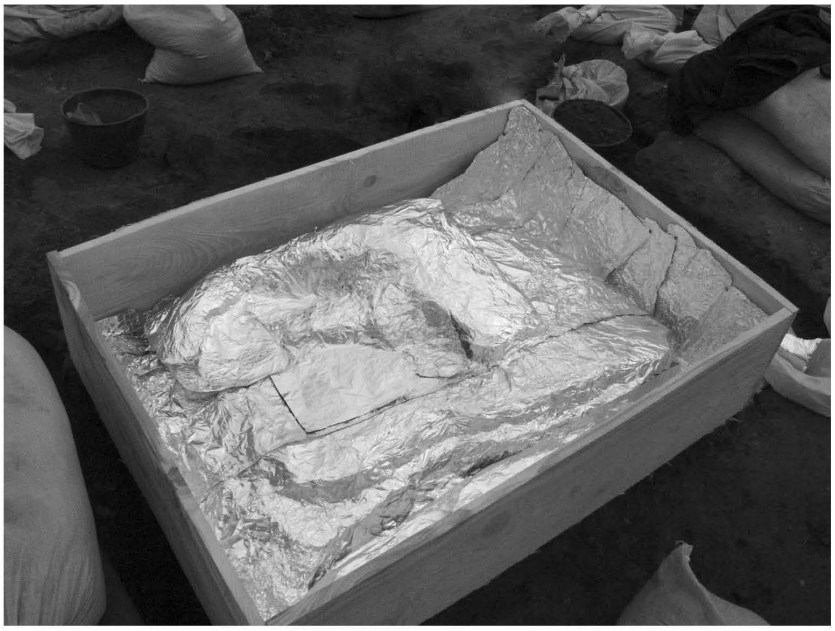

СЛ. 4 Постављење дрвене оплате и алуминијумске фолије

FIG. 4 Placing wooden shutter and aluminum foil

Истовремено са извођењем припрема за измештање пећи уклоњен је и део поднице објекта 02/03. Горњи слој поднице је у деловима подигнут са терена и стављен у кутије са песком. Слојеви који су чинили супструкцију поднице су документовани и уклоњени (у Документацији археолошких ископавања, Винча Бело брдо, за 2005. годину, јединица бр. 711, 712, 713, 714, 715).

Керамичка посуда је постављења на банку и подигнута са терена блок техником (у Документацији археолошких ископавања, Винча – Бело брдо, за 2005. годину, јединица бр. 716) . У току ископавања слоја испод поднице (у Документацији археолошких ископавања, Винча – Бело брдо, за 2005. годину, јединица бр. 717) , приликом припреме терена, пронађено је 65 налаза од којих је већина чинила кремене одбитке. Велика концентрација налаза указује на важност даљих детаљних истраживања овог простора, те се одлука да се део поднице објекта 02/03 не третира консолидантом показала као исправна.

Пре почетка постављања потконструкције источна страна блока пећи морала је бити осигурана, наиме, слој испод поднице пећи је, са те стране, био веома растресит. Стабилизација је извршена апликацијом глине.

По завршеним припремама почело је постављање потконструкције, испод блока пећи, на следећи начин:

- конструисана је рам-вођица по којој се кретала бушилица са бургијом, од 1m дужине
- са источне стране блока пећи постављен је панел који је служио као подлога за померање рама са бушилицом
- по ширини блока пећи су на једнаким растојањима бушене рупе и убацивање челичне цеви; постављене цеви по ширини блока пећи су потом фиксиране лемљењем за по једну цев, са подужних страна.

Постављањем потконструкције блок пећи је делимично већ био одвојен од тла. Потпуно одвајање постигнуто је подсецањем са северне и јужне стране и потом ротирањем читавог блока пећи. С обзиром на тежину блока ово је веома тешко било изведено. Након измештања, блок пећи је постављен на дрвену палету и осигуран за транспорт.

Током ротирања блока пећи дошло је до одвајања слојева земље испод поднице пећи, са јужне и северне стране. Те празнине су попуњене убризгавањем полиуретанске пене, чијим је ширењем постигнута стабилност у овом делу блока пећи. Најкритичнији корак у реализацији измештања пећи био је транспорт, односно преношење блока пећи до депоа на локалитету. Природа терена није дозвољавала прилаз дизалице или било ког другог моторног возила. Тако је због велике тежине блока пећи у преношењу учествовало осам људи.

По премештању блока пећи у депо пећ је поново консолидована наношењем и инјектирањем раствора PVA 2,5% vol. у етанолу. У овој, другој фази

консолидације утрошено је 10 литара раствора. Стабилизација пећи извршена у депоу је подразумевала:

- лепљење одвојених делова на површини поднице и калоте пећи, раствором PVA 60% vol. у етанолу
- стабилизцију делова око поднице пећи, где се земља растресла приликом измештања, наношењем глине
- уклањање полиуретанске пене са делова испод поднице пећи и стабилизација овог дела помоћу апликације гипса и газе, и потом слоја дробљеног лепа помешаног са гипсом.

Резултати

После два месеца од почетка реализације планираних акција и завршетка третирања пећи у депоу, резултати су били задовољавајући (слике бр. 5, 6). Пећ је неоштећена измештена са терена, успешно су стабилизовани структура материјала, делови на подници и калоти, те слојеви на зиду калоте који би се одвојили и фрагментовали при наглој промени капиларне влажности материјала. С обзиром на природу материјала, као и величину објекта, очекивано је да време потребно за сушење буде и неколико месеци. Након потпуног сушења материјала пећ треба припремити за излагање тј. презентацију.

СЛ. 5 Изглед пећи након измештања и интервенција извршених у депоу

FIG. 5 Oven after dislocation and interventions undertaken in the depot

СЛ. **6** Изглед пећи након измештања и интервенција извршених у депоу

FIG. **6** Oven after dislocation and interventions undertaken in the depot

Одржавање објекта

Имајући у виду неповољну околност да депо у који је пећ премештена није задовољавао основне услове за чување и складиштење, одржавање стабилне температуре, релативне влажности ваздуха и проветрености, била је неопходна стална контрола стања и сушења пећи. Након четири месеца уочена је површинска појава микроорганизама – плесни, који се најчешће и развијају на неорганским материјалима уз присуство влаге и прашине.[28] Тада је читава површина пећи детаљно очишћена и потом је настављена редовна контрола. Након шест месеци материјал се у потпуности осушио, а појава плесни није поново констатована. Надаље, одржавање је подразумевало периодично чишћење прашине са површине објекта и уочавање евентуалних новонасталих промена. Констатовано је да је стање објекта, након сушења материјала, веома стабилно. Промене које су настале на пећи након њеног преношења у депо потврдиле су неопходност стварања погодних услова у средини у којој је објекат складиштен, као и редовног одржавања објекта којим је омогућено правовремено санирање нежељених појава на објекту.

[28] Dignard 1995: 143.

Прављење реплике

Пошто је процењено да није могуће извршити реконструкцију делова који недостају на оригиналу, одлучено је да се направи реплика, односно макета пећи у природној величини. Облик и величина пећи су реконструисани на основу оригиналног материјала који је компјутерски обрађен тј. графички 3D моделован те коришћењем аналогија, кућне пећи са Винче, са дубине од 3,9 m и модела пећи из Валача и Плочника.[29]

Макета је прављена на следећи начин:

- конструкција пећи исплетена је од жице и рабиц мреже
- на овако направљену конструкцију пећи је затегнута газа натопљена гипсом
- потом је наношен дробљени леп помешан са гипсом.

Коришћењем лепа постигнут је изглед и структура оригиналног материјала (слика бр. 7).

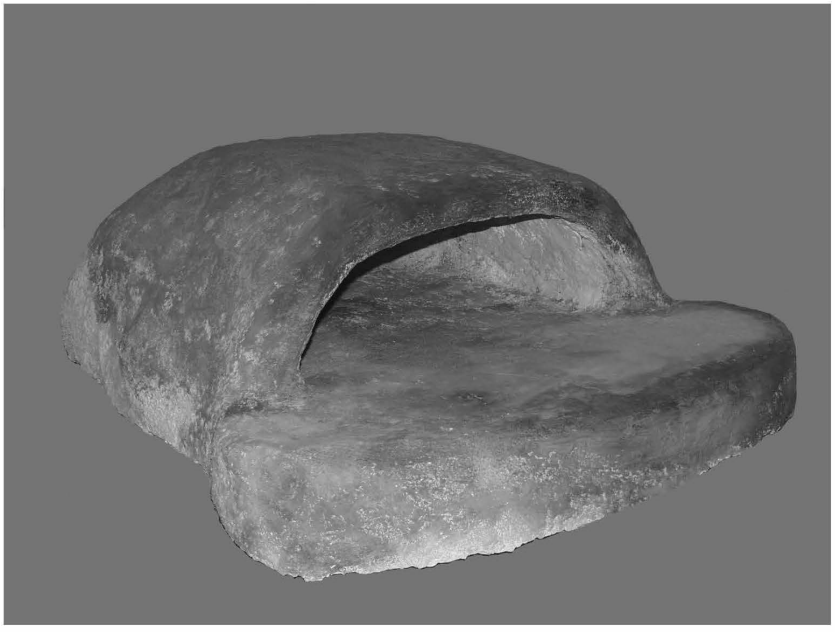

СЛ. 7 Изглед макете пећи

FIG. 7 Display model of the oven

[29] Васић 1932: 12; Petrović 2001: 14.

Премештањем са терена у затворен простор пећ је постала музеолошки експонат, који ће чинити део сталне поставке Музеја града Београда на налазишту у Винчи.

Акција је остварена крајем 2005. године захваљујући подршци Пројекта Винча и Музеја града Београда, а путем ангажовања својих сарадника и стављањем на располагање сопствених ресурса у акцију су били укључени Центар за дигиталну археологију и Археолошка збирка Филозофског факултета, као и Одељење за превентивну заштиту Дијана, Народног музеја у Београду. Чланови ужег тима ангажованог на измештању пећи и изради реплике су Стеван Ђуричић, Дејан Миловановић и Бранислава Лазаревић.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Ashurst, J., N. Ashurst 2003

Brick, Terracota and Earth, Practical building conservation: English Heritage technical handbook Vol. 2 , Aldershot 2003.

Васић, М. 1932

Преисторијска Винча I, Београд 1932.

Goodburn Brown, D. 1992

The Lifting of Roman Floor and Wall Structures, in: *Retrieval of objects from archaeological sites*, Payton R. (ed.), Archetype publications, 1992, 39–50.

Dignard, C. 1995

The care of museum object, in: *Preventive conservation in museums*, Canadian Conservation Institute, Quebek 1995, 141–150.

Jaeschke, R. L. 1992

The Lifting of the Barnstaple Kiln, in: *Retrieval of objects from archaeological sites*, Payton R. (ed.), Archetype publications, 1992, 85–92.

Johnson, J. S.

Soluble Salts and Deterioration of Archaeological Material, http://www.cr.nps.gov/museum/publications/conserveogram/06–05.pdf

Lagerqvist, B.

A Sistem Approach to Conservation and Cultural Resources Management. Photogrammetry as a base for designing documentation models, in: *ACTA Universitatis Gothoburgensus*, Göteborg Studies in Conservation 4. http://cipa.icomos.org/fileadmin/papers/olinda/99c101.pdf

Matero, F. 1998

Archeological Site Conservation and Management, An Appraisal of Recent Trends, in: *Conservation and Management of Archaeological Sites* Vol. 2, James and James, London 1998, 129–142.

Pedeli, C. 2005

Analysis of the Context: principles and metodology application, Предавање одржано 29. 08. 2005. на: *Course on Archaeological Conservation*, Diana-Karataš 2005.

Pedeli, C., S. Pulga 2002

Pratiche conservative sullo scavo archeologico, All'Insegna del Giglio, Firenze 2002.

Petrović, B. 2001

Model neolitske peći iz Progara, у: *Годишњак града Београда XLVII–XLVIII*, Београд 2001, 11–21.

Price, J. G. 1975

Some field experiments in the removal of larger fragile archaeological remains, in: *Conservation in Archaeology and the Applied Arts*, The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, London 1975.

Stenley Price, N. 1995

Excavation and Conservation, in: *Conservation on Archaeological Excavation*, Stenley Price N. (ed.), ICCROM, Rome 1995, 1–11.

Stenley Price, N. 2004

Current trends in Archaeological Conservation, Предавање одржано 06. 12. 2004. на: *Introductory Course on Archaeological Conservation*, Beograd.

Stevanović, M. 1985

Izgradnja i rušenje kuća u Vinčanskoj kulturi – eksperimentalno arheološko istraživanje, Magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za arheologiju, Beograd 1985.

Terra 2000

Summary Report, Project Terra Research Meeting. Report of meeting held in Torquay, England, May 14, 2000., *8th International Conference on the Study and Conservation of Earthen Architecture*
http://www.getty.edu/conservation/field_projects/terra/terra_publications.html

de la Torre, M., M. Mac Lean 1997

The Archaeological Heritage in the Mediterranean Region, in: *The*

Conservation of Archaeological Sites in the Mediterranean Region, The Getty Conservation Institute, Los Angeles 1997, 5–14.

The Venice Charter, 1964

International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964. http://www.icomos.org/venice_charter.html

Caple, C. 2004

Towards a benign reburial context: the chemistry of the burial environment, in: *Conservation and Management of Archaeological Sites* Vol. 6, Stenley Price N. (ed.),London 2004, 155–165.

Cronyn, J. M. 1990

The Elements of Archaeological Conservation, Routledge, London 1990.

Branislava LAZAREVIĆ
Belgrade

DISLOCATION OF THE NEOLITHIC OVEN AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE VINČA – BELO BRDO

The archaeological site Vinča – Belo brdo is situated on the right bank of the river Danube, 14 km downstream from Belgrade, in the village of Vinča. The site's characteristic feature is a cultural layer with a thickness of 10 m, it was created by continuous human activity which lasted around 1500 years.

No complete architecture objects have been preserved at Vinča due to the nature of the site, in other words, its many layers, the methodology used during the excavations as well as the high porosity of the earthen architecture. The goal of this project was, above all the preservation of such an object, testing of the materials and resources that would be necessary for future conservations and even larger projects as well as the improvement of conservation and the use of modern techniques. By moving the oven from the field to an enclosed area it has become an exhibit, which is going to become a part of the permanent exhibition within the Belgrade City Museum at the Vinča site. Because it has been evaluated that it is impossible to reconstruct the pieces that are missing from the original, a decision was made to create a replica of a matching size.

The oven, numbered 01/03, is an example of a typical Neolithic earthen oven, the floor is made of compacted clay and the dome of daub. The two renovations of the oven floor are clearly visible. The oven was discovered in 2003, during the archaeological excavation campaign, as a part of the object 02/03 which had a living or manufacture character (Fig. 1). After the end of the 2003. excavation season, a short term conservation solution was implemented.

The level of destruction and its causes were defined after macroscopic analysis: destruction caused by building activities from the later living horizons, in other words the foundation trench situated on the east side of the oven; agents that influenced deterioration during the time of the burial; agents that influenced deterioration during and after the excavation.

After determining the level of deterioration of the oven caused by the activities from the earlier horizons and the influence of different factors before and after its discovery, the necessary interventions have been determined as well as the action plan for its block – lifting and dislocation.

Before the block – lifting of the oven it was necessary to do the following:

- Consolidation of the oven with a solution of PVA 2,5% vol. in ethanol.
- Immobilization of the oven: application of gauze over the floor and the dome of the oven with a solution of PVA 2,5% vol. in ethanol, stabilization of the oven floor edges with gauze and a solution of PVA 5% vol. in ethanol, application of aluminum foil and then of the wooden casing around the oven and finally the application of the polyurethane foam (Fig. 3, 4).
- Securing the base of the oven and the critical parts where the soil was loose by application of clay.
- Installment of the subconstruction made of iron tubes.

After the preparations the oven was moved to a wooden palette and secured for transport. Once in the depot it was additionally consolidated using the solution of PVA 2,5% vol. in ethanol (Fig. 5, 6). The oven will be prepared, before the set up of the exhibition, according to the exhibition concept.

The oven replica was made by analyzing the base and the leftovers of the dome as well as the use of analogies. The inner construction of the replica was manufactured by using wire and wire mesh. A layer of gauze dipped in gypsum was placed on top of the wire frame. Afterwards a layer of gypsum mixed with original daub was applied (Fig. 7).

The project was realized thanks to the support by Vinča project and the Belgrade City Museum. By engaging their staff and associates as well as their resources further support was made available to this project by the Center for Digital Archaeology, The Archaeological collection of the Faculty of Philosophy and The Department for Preventive Conservation Diana of the National Museum in Belgrade.

Translated by author

ID = 169014540

УДК 903.4"6373"(497.11) ;
903.21"6373"(497.11)

Катарина ДМИТРОВИЋ
Народни музеј, Чачак

НАСЕЉЕ РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА НА НАЛАЗИШТУ СЛАТИНА У ГОРЊОЈ ГОРЕВНИЦИ КОД ЧАЧКА

Апстракт: На налазишту Слатина у Горњој Горевници недалеко од Чачка истражена је једна јама чију је испуну чинило доста пепела, изгореле земље, гареж, грнчарија, коштани и камени алат и животињске кости. Керамички облици су опредељени као пехари, зделе, лонци и питоси. На основу стилско-типолошке анализе грнчарије, утврђено је да припада времену раног бронзаног доба и да се културно повезује са протоватинским хоризонтом Љуљаци I са насеља Милића градина у Љуљацима. Значај овог локалитета је у томе што представља ретка налазишта насеобинског карактера из овог периода у чачанском крају.

Кључне речи: јама, керамика, рано бронзано доба

Налазиште Слатина налази се у југозападном делу атара села Горња Горевница, на око 10 km северозападно од Чачка. На овом простору река Чемерница напушта стеновиту клисуру и даље тече кроз ширу плодну долину, такозвано Миковачко поље.

Сондажним археолошким истраживањима је констатовано да се ради о вишеслојном локалитету из неолита и раног бронзаног доба.[1] Хоризонт раног бронзаног доба чини једна јама укопана у старчевачки слој, чија је културно-хронолошка детерминација извршена на основу карак-

[1] Истраживања насеља у Слатини су спроведена у две кампање, 1990. и 1994. године, на имањима породица Антонијевић и Арсенијевић. Радовима је руководила кустос Народног музеја у Чачку, археолог Лидија Никитовић. Детаљније о старчевачком хоризонту видети у раду Л. Никитовић, Археолошки локалитети старијег неолита у околини Чачка (Никитовић 1995: 28-29)

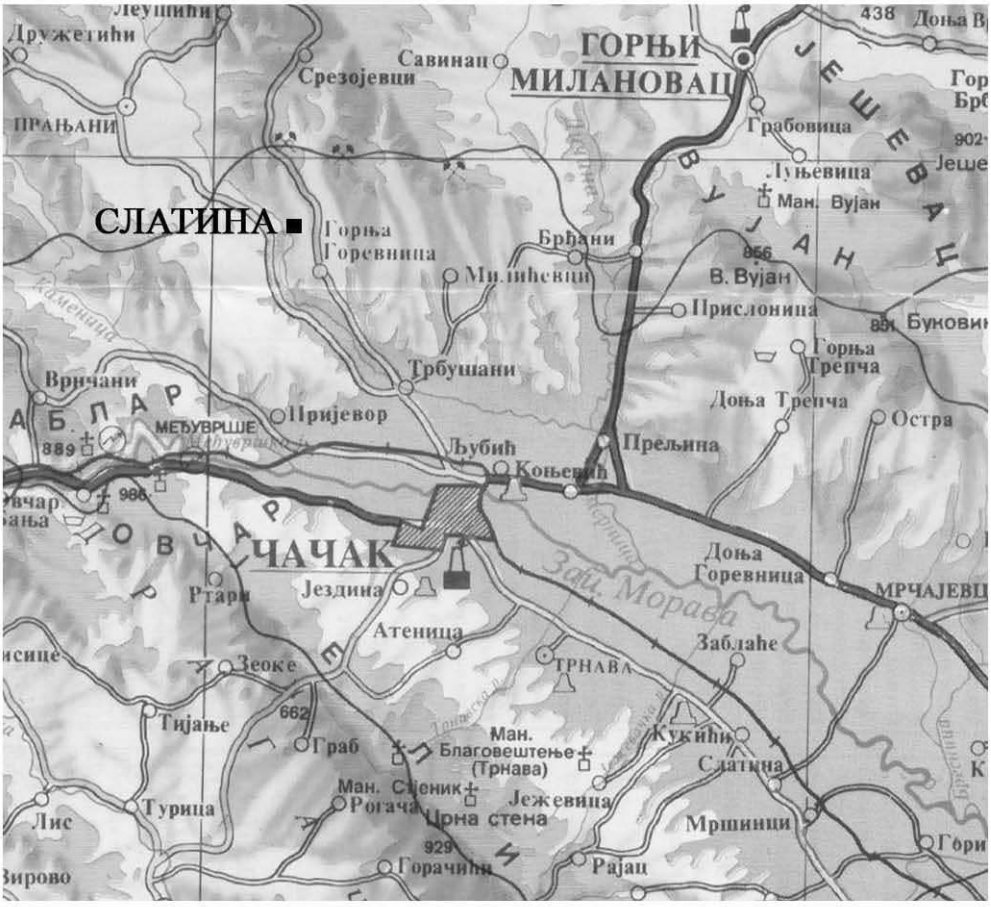

СЛ. 1 Карта са положајем налазишта

FIG. 1 Map showing the location of sites

ристичних уломака грнчарије, досада само делимично публикована (Stojić, 1998: 83, Pl. III/1-3).

Јама је приближно елипсоидне основе, благо конична у пресеку са заобљеним ивицама, димензија 240 x 260 cm. Горња кота је откривена на релативној дубини од 1 до 1,1 m, док је највећа дубина укопавања износила око 30 cm. Мањим делом је остала неистражена у североисточном делу. По ободима јаме се издваја слој сиве иласте земље у ширини од 20 до 40 cm. Испуну карактерише растресита земља са уломцима грнчарије, лепа, животињских костију, гара, доста пепела и комада црвено печене земље. Пепео се налази по целој површини укопа, неравномерно распоређен и добро је означава границе укопавања. Од ивице се издваја у слоју дебљине

од 2 до 6 cm, изузимајући западне рубове. Поред пепела по ободу, карактеристично је да је испуна јаме раздвојена слојем пепела и печене земље неједнаког интензитета. У СИ делу оцртавала се линија гореле земље у ширини од 10 до 12 cm. На основу облика и димензија ове јаме, највероватније је у питању плитко укопани стамбени објекат.

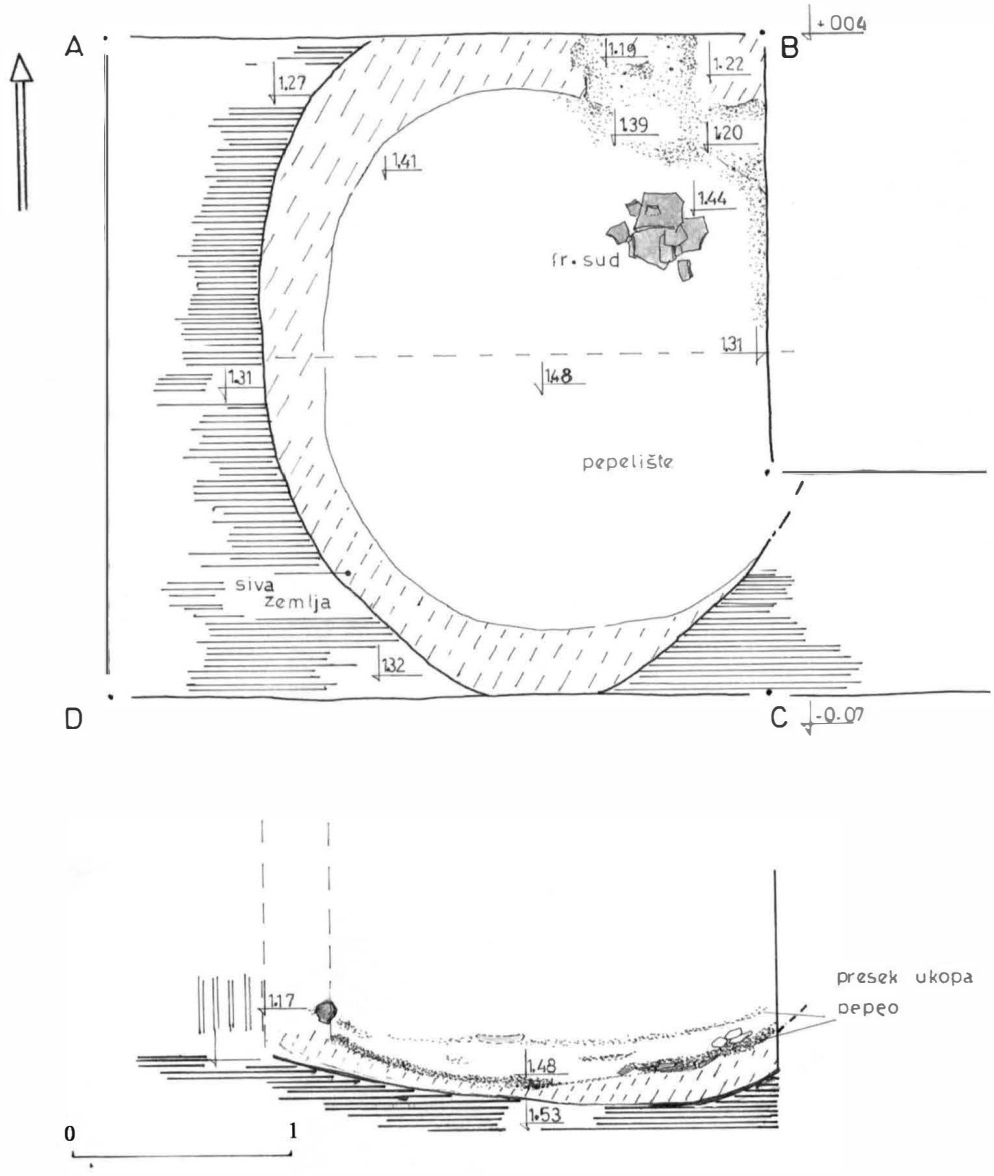

СЛ. 2 Технички цртеж јаме и пресека

FIG. 2 Drawing of the pit and cross-section

Керамика

Према карактеристикама грнчарије, могу се одредити следећи облици: пехари, зделе, лонци и питоси.

Пехарима припадају два примерка. Пехар са накнадно реконструисаним дршкама је биконичног облика, благо деформисан, оштрије профилације, равног дна (Т. I/1). Овално развучен обод је извијен на спољну страну у облику крилаца. На споју конуса, између дршки, налазе се два, наспрамно постављена, брадавичаста испупчења. Тракасте дршке очуване у корену спајале су обод и прелом конуса. Израђен је од боље пречишћене земље са мало ситног песка, сиве боје, приглачане површине. Димензије: H 11 cm, Ro 13 x 7 cm, Rd 5 cm.[2] Фрагментарно је очуван пехар биконичног облика, равног дна и разгрнутог обода (Т. I/2). Израђен је у средњој фактури, мрке боје, глачане површине.

Зделе су израђиване у средњој и финој фактури, са додатком ситног песка, приглачане или глачане површине, док боја печења варира од светломрке и сивомрке боје, до тамномрке. Заступљено је више облика. Зделама калотастог облика са наглашеним ободом припадају два фрагмента (Т. II/1,2). Истог типа је један уломак благо разгрнутог обода са мањом тракастом дршком вертикално постављеном испод обода (Т. II/3). Следе зделе биконичног облика са две наспрамно постављене тракасте дршке које повезују обод и спој конуса, не прелазећи висину обода (Т. II/5-7). На једној фрагментованој дршки зделе овог типа делимично је очувана једноставна урезана декорација (Т. II/5). Једна здела је реконструисана (Т. II/7). Карактерише је благо биконични облик, кратак, неиздвојен, цилиндрични врат, равно дно, благо извијен овално моделован обод и две наспрамно постављене тракасте дршке које спајају обод и прелом конуса. Димензије: H 10 cm, Ro 14–16 cm, Rd 4 cm. Благо биконичног облика је и мањи фрагмент зделе са благо извијеним ободом испод кога је постављено брадавичасто испупчење удубљено у централном делу (Т. II/4).

Међу лонцима се може одредити више облика. Биконични лонци имају кратак, конични врат и раван или косо засечен обод. (Т. III/1-3). На једном фрагменту присутно је брадавичасто испупчење разрезано по средини (Т. III/1). Утискивање по ободу налазимо на два фрагмента (Т. III/1,3), док на рамену једног од њих (Т. III/3) постоје у хоризонталном низу кружна

[2] Легенда: H – висина, Ro – пречник обода, Rd – пречник дна.

1

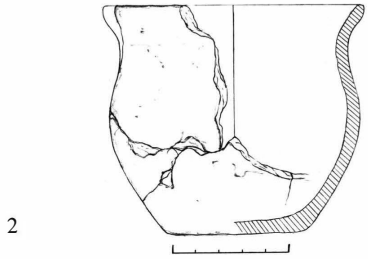

2

ТАБЛА I Пехари, Горња Горевница, Слатина

PLATE I Goblets, Gornja Gorevnica, Slatina

удубљења изведена највероватније врхом прста. Други тип лонаца презентују фрагменти врата са ободом и тракастим дршкама које полазе од обода не прелазећи његову висину (Т. III/4–6). На једном примерку низ мањих кружних удубљења налази се на ободу одакле се одваја тракаста дршка (Т. III/5). Лонци су израђивани у средњој фактури, приглачане површине, а боја печења варира од сивомрке, светломрке до мрке. Према фактури се издваја фрагмент лонца са тракастом дршком (Т. III/6), израђен од добро пречишћене земље, углачане површине, у чијем се корену налази

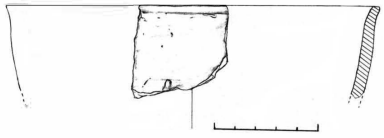

1

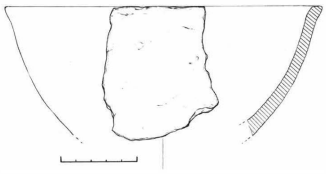

2

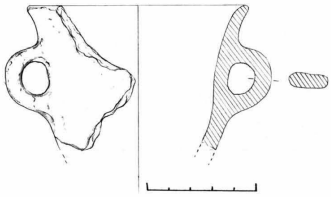

3

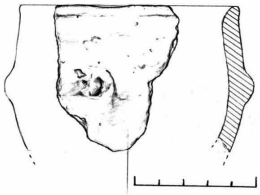

4

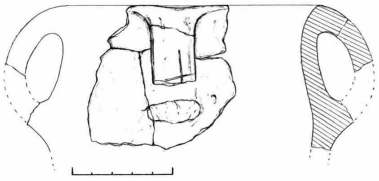

5

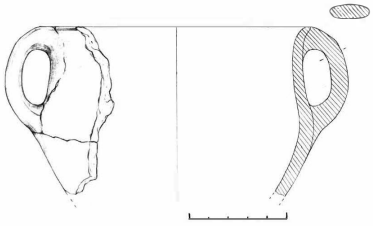

6

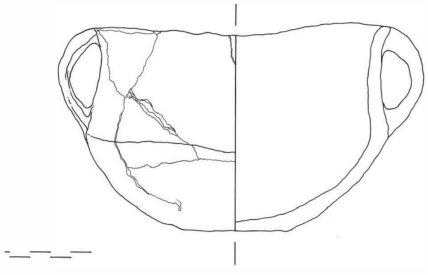

7

ТАБЛА II Зделе, Горња Горевница, Слатина

PLATE II Bowls, Gornja Gorevnica, Slatina

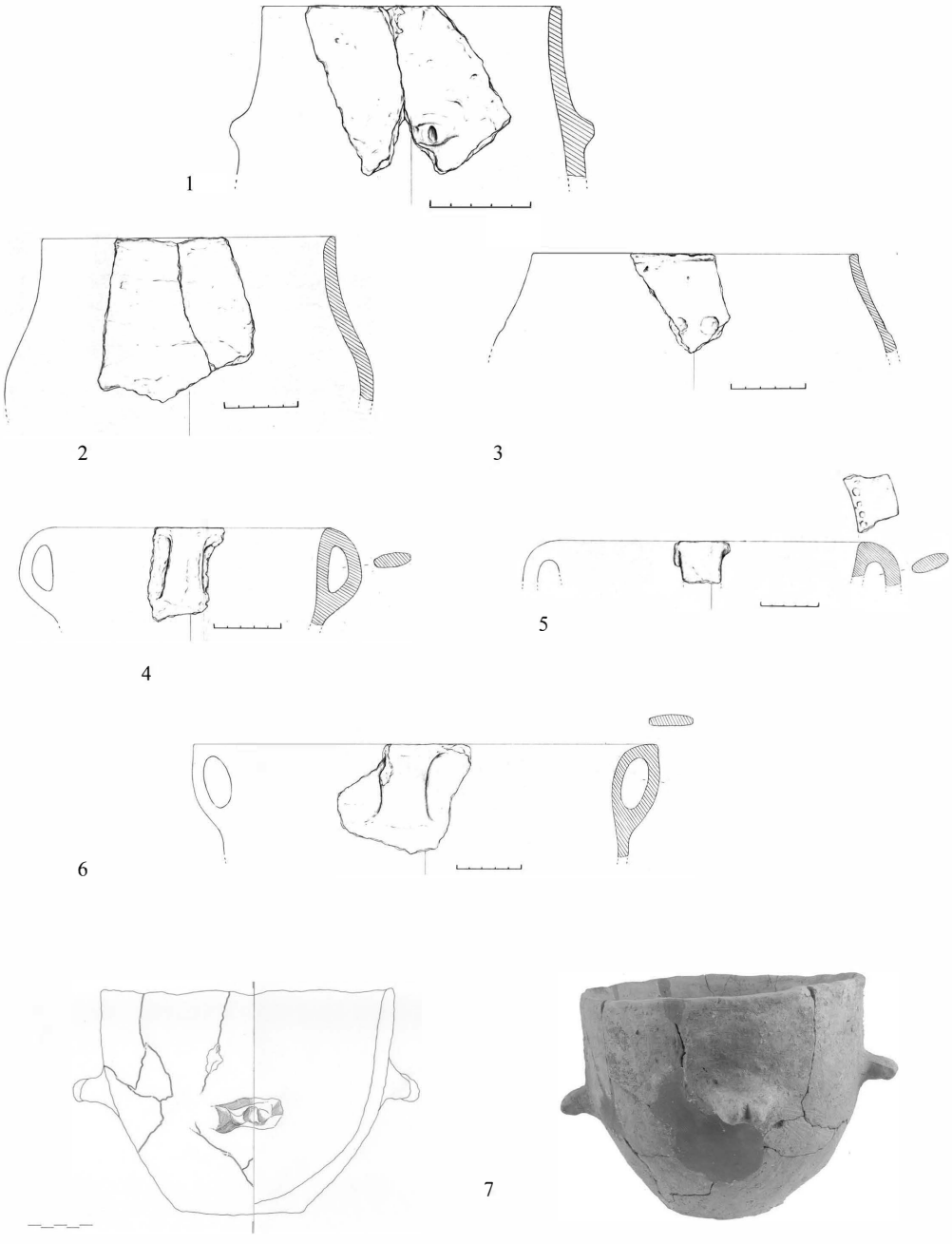

ТАБЛА **III** Лонци, Горња Горевница, Слатина

PLATE **III** Pots, Gornja Gorevnica, Slatina

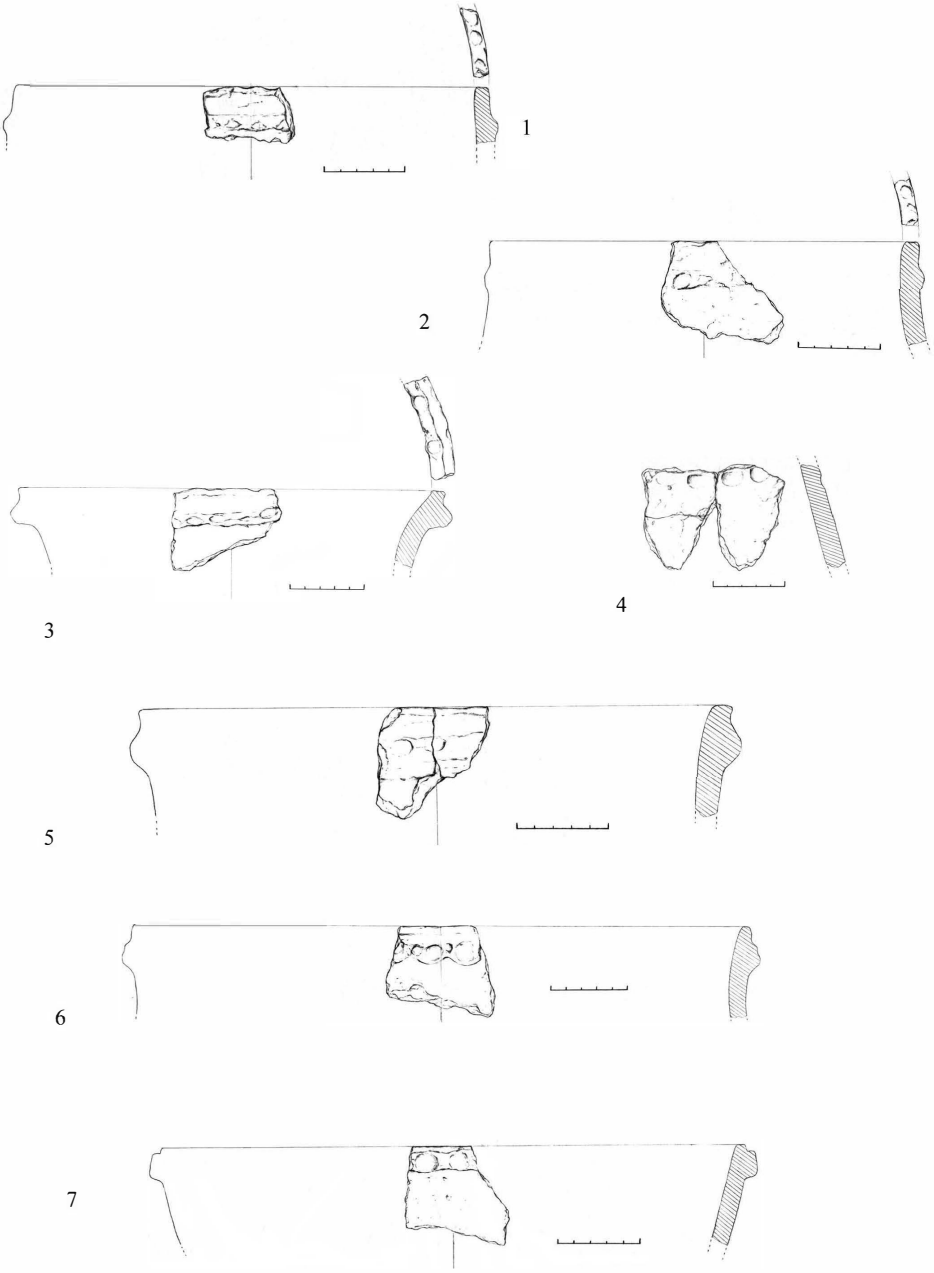

ТАБЛА **IV** Питоси, Горња Горевница, Слатина

PLATE **IV** Pithoi, Gornja Gorevnica, Slatina

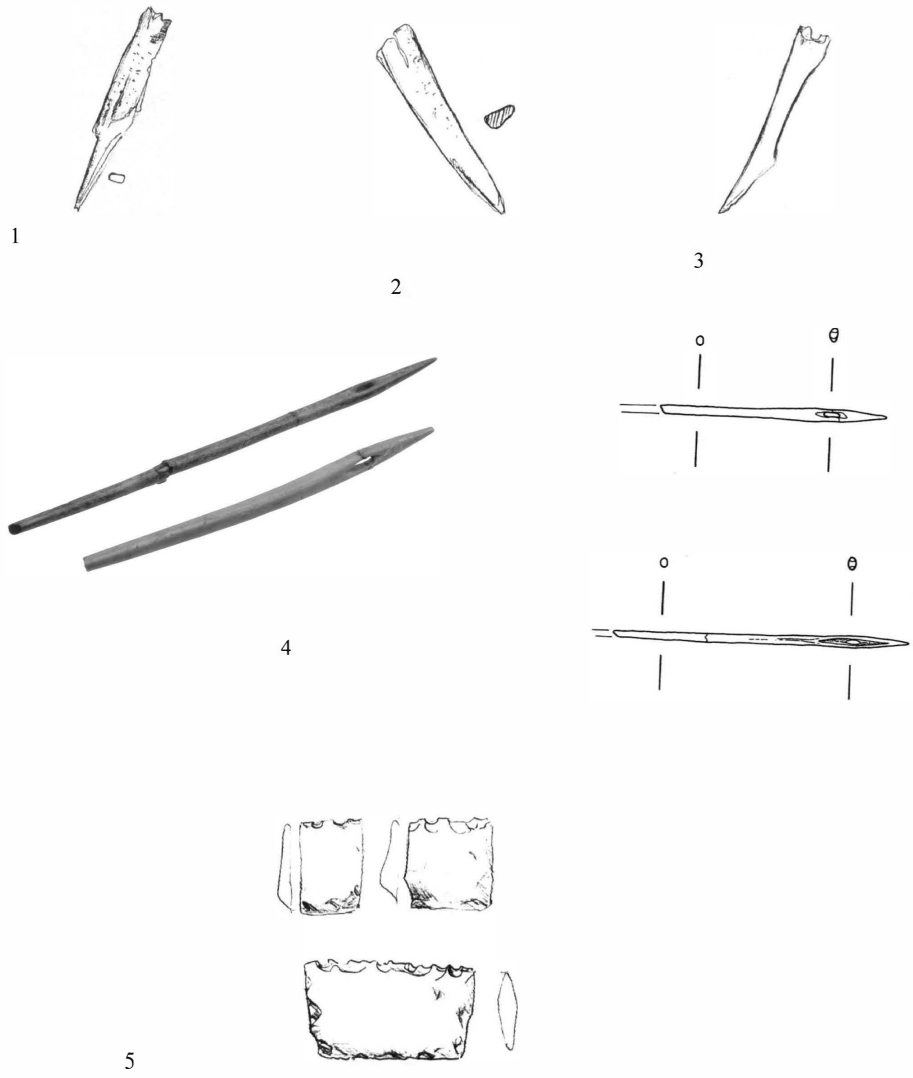

ТАБЛА V Предмети од кости и камена, Горња Горевница, Слатина

PLATE V Objects of bone and stone, Gornja Gorevnica, Slatina

благо удубљење. Грубље израде је једино реконструисан примерак лонца крушколиког облика заравњеног обода са четири језичасте дршке разрезане на крајевима (дршке „ракљастог“ облика) симетрично постављене (Т. III/7). Димензије: H 18 cm, Ro 22 cm, Rd 9,5 cm.

Питосима припада већи број фрагмената посуда већих димензија, равног или нешто разгрнутог обода, израђених у грубој фактури, дебелих зидова са доста песка различите гранулације. Боја печења варира од светломрке и сивомрке до тамномрке. Најчешће су декорисани пластичном траком постављеном испод обода по којој је изведено утискивање прстом (Т. IV/1-3, 5-7). На појединим примерцима кружно отискивање прстом је изведено по ободу (Т. IV/1-3) или по трбуху суда (Т. IV/4).

Предмети од кости и камена

Поред керамике, из јаме 1 потиче неколико налаза коштаних и камених предмета. Од предмета од кости се издвајају два фрагментована шила (Т. V/1,2), обликована цепањем и глачањем, фрагмент алатке, вероватно спатуле (Т. V/3), где је очуван део пљоснате, фино глачане дршкице, две оштећене шиваће игле (Т. V/4) са проширеним, овално перфорираним крајем за увлачење нити, фино глачане. Откривена је и једна цела и три фрагмента тестерице (Т. V/5) од мутног сиво-мрког камена. Облик тестерица је правоугаон са једном дужом назубљеном ивицом са карактеристичним сјајем од употребе.

На основу описаних карактеристика инвентара из јаме 1 у Слатини, могуће је одредити њену културно-хронолошку детерминацију на основу аналогија са више налазишта у ширем географском окружењу.

Пехар биконичне профилације овално развученог обода са крилцима извијеним на спољну страну (Т. I/1) има најближе паралеле међу двоухим лончићима типа А1 и А2 из насеља Милића градина у Љуљацима (Богдановић 1986: 132-135). Типолошки врло блиски пехари откривени су на оближњем налазишту Соколица у Остри (Стојић 2000: 18), док из средњег Поморавља потичу са налазишта Баба у Лешју, Сарина Међа у Јагодини и Глождар у Параћину (Стојић 1992: 214-215). Веома сличне форме представљају карактеристичне облике културне групе Бубањ – Хум III (Гарашанин, Ђурић 1983: кат.бр. 154,158,161-164).

Калотасте зделе благо разгрнутог и наглашеног обода (Т. II/1,2) имају аналогије међу зделама са налазишта Новачка Ћуприја код Смедеревске Паланке (Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986: 24, Т. XI/2,4). Зделе коничног облика са вертикалном тракастом дршком испод обода (Т. II/3) позната је из Љуљака (Богдановић 1986: 42, сл. 52). За зделе са две тракасте дршке које спајају обод и раме суда (Т. II/5-7) аналогије поново налазимо на

Новачкој Ћуприји (Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986: T. XII/5; T. XIII/4) и на Благотину (Николић, Капуран 2001: 163, T. IIIb/7).

Лонци купастог врата са равним или благо разгрнутим ободом (T. III/1-3) познати су из Благотина, где је такође присутно утискивање прстом по ободу (Николић, Капуран 2001: 163, T.3b/ 4, 5). Лонци са тракастим дршкама које полазе од обода (T. III/4-6) имају аналогије међу лонцима из Новачке Ћуприје (Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986: T. VII/5,6; T. VIII/ 1,2; T. IX/ 1). Такође и декорација кружним утисцима прста по рамену (T.III/3) позната је са истог налазишта (Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986: T. IX, 4) као и из Сарине Међе у Јагодини (Стојић 1992: 214). Дубоки крушкасти лонац са четири наспрамно постављене дршке (T. III/7) има блиску паралелу у Љуљацима (Богдановић 1986: 45, сл.61, 201).

Питоси спадају у групу керамичких форми мање осетљивих на типолошке промене. Формом, као и декорацијом, одговарају питосима из насеља у Љуљацима (Богдановић 1986: 42-43, 61, сл.55,56,198, таб. 3), познатим из све три развојне фазе овог насеља.

* * *

Према наведеним карактеристикама грађе из јаме 1 у Слатини, одређене форме здела и лонаца имају паралеле на налазиштима Новачка Ћуприја и Благотин, где је слој из раног бронзаног доба опредељен у једну врло рану фазу (Крстић, Bankoff, Вукмановић, Winter 1986: 28; Николић, Капуран 2001:164). Судећи према бројним аналогијама, у културном и хронолошком смислу, инвентар јаме 1 из Слатине се најближе повезује са хоризонтом Љуљаци I издвојеним на насељу Милића градина у Љуљацима и означеним као протоватински (Богдановић 1986: 59-60, таб. I и II). О хоризонту Љуљаци I, као и о пореклу ватинске културе, доста је дискутовано у нашој и страној литератури (Childe 1929; Грбић 1958: 73-75; Gimbutas 1965; Tasić, 1974: 220-224; Вона 1975; Garašanin 1983: 504-519; Богдановић 1986: 71-73). Овом приликом треба издвојити мишљење М. Грбића који је издвојио једну посебну фазу у развоју бронзаног доба у Србији и Војводини, коју је назвао протоватинском и која би претходила класичној ватинској култури. Материјалну потврду за своју теорију о аутохтоном пореклу ватинске културе наша је у материјалу са налазишта Милића градина у Љуљацима (Грбић 1953: 73-75). С друге стране, двоухе лончиће из Љуљака М. Гарашанин доводи у везу са појавом раног бронзаног доба у Поморављу, односно са културом Бубањ – Хум III (Garašanin 1983: 504-519). Овим

теоретским поставкама је по први пут указано да је могуће тражити корене ватинске културе и ван територије Војводине. У хронолошком смислу, аутор монографије о Љуљацима М. Богдановић третира хоризонт Љуљаци I синхроним са културним групама Бубањ – Хум III, Винковци, Белотић- Бела Црква (Богдановић 1986: 70; Bogdanović 1996: 101). Н. Тасић опредељује хоризонт Љуљаци I у II фазу раног бронзаног доба и датује према хронолошком систему Рајнекеа у Br A1 (Tasić 1984: 10, 74).

Иако се ради о само једној истраженој целини са налазишта Слатина у Горњој Горевници из хоризонта раног бронзаног доба, са невеликом количином покретног археолошког материјала, овај налаз чини драгоценим чињеница да је у питању објекат стамбеног карактера, као и да на овом простору треба очекивати насеље равничарског типа. С тим у вези, неопходно је нагласити да је истраженост насеља из овог периода у чачанском крају неупоредиво мања у односу на некрополе. Најближе и најбројније аналогије приближавају налазиште Слатина у Горњој Горевници културној манифестацији раног бронзаног доба окарактерисаној у хоризонту Љуљаци I. Свакако да би нам резултати будућих истраживања омогућили потпуније сагледавање података везаних за ближе познавање насеља, економике и културних веза становништва овог краја током раног бронзаног доба.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Богдановић, М. 1986

Љуљаци, насеље протоватинске и вазтинске културе, Крагујевац 1986.

Bogdanović, M. 1996

Mittelserbien in der Bronzezeit und die Vattina – Kultur, in: *The Yugoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.*, Symposium, Vršac 1995, (ed. N.Tasić), Beograd – Vršac 1996.

Bóna, I. 1975

Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlische Beziehungen, *Archaeologia Hungarica, series nova IL*, Budapest 1975.

Garašanin, M. 1983

Vatinska grupa у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV: Bronzano doba*, ur. A. Benac, Sarajevo 1983, 504-519.

Гарашанин, М., Н. Ђурић 1983

Археолошки локалитети Бубањ и Велика Хумска Чука, (каталог изложбе), Ниш 1983.

Грбић, М. 1953

Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије, *Рад војвођанских музеја 2*, Нови Сад 1953, 73-75.

Gimbutas, M. 1965

Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Hague 1965.

Крстић, Д., A. Bankoff, M. Вукмановић, F. Winter 1986

Праисторијски локалитет Новачка ћуприја, *Зборник Народног музеја XII – 1*, Београд 1986, 17-36.

Никитовић, Л. 1995

Археолошки локалитети старијег неолита у околини Чачка, *Археолошка радионица 2*, Параћин 1995.

Николић, Д., А. Капуран 2001

Слој енеолита и раног бронзаног доба на Благотину, у: *Археолошка*

налазишта Крушевца и околине (ур. Н. Тасић и Е. Радуловић), Крушевац – Београд 2001, 159-171.

Стојић, М. 1992

Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу, *Зборник Народног музеја XIV-1*, Београд 1992, 213-219.

Stojić, M. 1998

Lieux de trouvaille de la céramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, in: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Colloquium in Drobeta – Turnu Severin 1997, Bukurest, 81-104.

Стојић, М. 2000

Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри, *Зборник радова Народног музеја XXX*, Чачак 2000, 15-21.

Tasić, N. 1984

Einleitung, in: *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 9-13.

Tasić, N. 1984

Die Vatin – Kultur, in: *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd 1984, 59-74.

Childe, V. G. 1929

The Danube in Prehistory, Oxford 1929.

Katarina DMITROVIĆ
National Museum, Čačak

EARLY BRONZE AGE SETTLEMENT AT THE SITE SLATINA IN GORNJA GOREVNICA NEAR ČAČAK

The site Slatina in the village Gornja Gorevnica is located on the fringes of the Čačak basin, in the Čemernica river valley around 10 kilometers to the NW of Čačak. The investigations revealed that this is the multi-layered site dating from the Early Neolithic period and the Early Bronze Age. We have so far discovered in the Early Bronze Age horizon just one pit of approximately ellipsoid plan, slightly conical in profile and with rounded edges. The dimensions are 240 x 260 cm. It remained partially uninvestigated in its northeastern segment. The upper level of the pit was encountered at the relative depth of 1-1.1 m while the greatest depth is around 30 cm. Along the sides of the pit was distinguished a layer of loam soil. The pit was filled with loose earth with fragments of pottery, daub, animal bones, soot, lot of ash and lumps of red fired earth. The pottery shapes were identified as beakers, bowls, pots and pithoi. Very interesting find are two fragmented bone needles with oval eye under the pointed tip. Analogies for the pottery could be found at the sites Blagotin, Novačka Ćuprija and especially at the nearby hillfort settlement Milića gradina in Ljuljaci. It has been concluded according to the mentioned parallels that the identified pottery shapes as well as the whole contents of the pit date from the Early Bronze Age and that it is most closely associated with the cultural horizon Ljuljaci I distinguished at the settlement in Ljuljaci and identified as the proto-Vatin horizon.

ID = 169015820 УДК 903.25"638"(497.11)

Аца ЂОРЂЕВИЋ
Народни музеј у Београду

ШАРНИРСКЕ ФИБУЛЕ ИЗ ОКОЛИНЕ АЛЕКСИНЦА

(нова аквизиција Народног музеја у Београду)

Апстракт: За Збирку гвозденог доба Народног музеја откупљено је осам сребрних фрагментованих шарнирских фибула, из околине Алексинца. Фибуле су мањих димензија од којих су четири са кугластим, а четири са звездастим украсима на луку. На основу типологије Р. Васића четири фибуле су опредељене у тип II (две у варијанту IIа, једна у варијанту IIb и једна у варијанту IIc). Остале четири фибуле су опредељене у тип V, варината Vb. На основу бројних аналогија, а нарочито на основу налаза из Пелагоније, фибуле су датоване од друге половине V до прве четвртине IV века старе ере. Без ближих података о условима налаза можемо само претпоставити да је реч о најмање две, а највише четири гробне целине.

Кључне речи: Алексинац, фибуле, сребро, шарнир.

Почетком 2006. године Народни музеј у Београду је добио понуду да откупи осам сребрних фрагментованих шарнирских фибула које су, по речима власника, пронађене у околини Алексинца.[1] Локација налаза није прецизно утврђена јер је археолошки материјал у приватно власништво дошао преко посредника чије име није наведено. Информација „из друге руке" је да су фибуле пронађене од стране трећих лица током претраге по свеже ископаној и лагерованој земљи.[2] Изнете чињенице имају јак призвук конструкције и

[1] Понуду је доставио господин Нестор Каћолас из Пожаревца на основу чије изјаве о условима налаза је сачињен предлог Комисији за откуп Народног музеја у Београду.

[2] Наводно је реч о непознатој локацији где су се одвијали земљани радови на скидању површинског слоја за потребе рудника у Алексинцу и ископана земља је механизацијом превезена до места лагеровања. Потенцијално место су, евидентно неовлашћено, претраживале поједине особе и у лагерованој земљи, наводно, пронашле одређену количина археолошког материјала?!

велике основе за претпоставку да је реч о неовлашћеном ископавању, вероватно уз помоћ метал детектора, што је предочено особи која је дала понуду, али је власник остао при својим наводима позивајући се на чињеницу да је до археолошког материјала дошао куповином и да преноси податке онако како му је саопштено. Морална дилема, која се у првом тренутку јавила – да ли уопште покретати поступак аквизиције с обзиром на начин набавке који је крајње проблематичан, превазиђена је из чисто рационалних разлога јер смо били свесни да је у овом случају аквизиција једини начин спасавања археолошког материјала, у противном исти би заувек био изгубљен и вероватно изнесен из земље.[3] На основу научностручне и техничке експертизе аквизиција је реализована у фебруару месецу 2007. године.[4]

Каталог

Реч је о шарнирским фибулама које су рађене од сребра, техником ливења, лемљења, искуцавања, савијања и урезивања. Главе су изведене у форми стилизованих палмета и по правилу рађене од двоструких лимених плоча између којих се налазила игла фиксирана нитном, то јест шарниром. Спољне ивице палмета су разуђене, а у горњим зонама су код појединих примерака изведена шпицаста испупчења. Ноге фибула су крстастог изгледа са аплицираним пластичним калотастим додацима између којих се обично налази листолики украс и својом стилизацијом подсећају на змијске главе. Простор за прихватање игле код свих фибула је изведен савијањем доњег дела стопе. Игле фибула нису сачуване. Лукови фибула украшени су са два, три, четири или пет кугластих или звездастих украса, то јест розета или

[3] Неовлашћено ископавање подлеже законским санкцијама, али смо сведоци да су пред надлежним судовима ова дела веома тешко доказива као и то да се Закон о очувању културних добара не примењује. То је разлог што су Музеји, неретко, доведени у положај да у датим ситуацијама буду „саучесници под принудом“ све у циљу спасавања културне баштине.

[4] Научностручну валоризацију фибула у писменој форми доставили су академик Борислав Јовановић и др Растко Васић саветник Археолошког института САНУ, а за стручно мишљење консултован је и др Петар Поповић саветник Археолошког института САНУ у Београду. Техничку експертизу материјала обавили су Милица Стојановић дипломирани хемичар из Лабораторије за физико-хемијска испитивања Народног музеја у Београду, Зоран Павловић музејски саветник, шеф Одељења за конзервацију и рестаурацију Народног музеја и Слободан Савић музејски саветник, конзерватор Народног музеја у Београду.

задебљања. Главе и ноге свих фибула украшене су урезаном орнаментиком истог манира.[5]

СЛ. 1 Фибула са пет звездастих украса на луку
FIG. 1 Fibula with five starlike ornaments on the bow

Каталошки број 1 (Т. I, сл. 1)[6] – Фибула са пет звездастих украса на луку, главом у облику палмете и крстастом плочастом ногом. Звездасти украси су са страна потенцирани са по једним мањим прстенастим ојачањем. На делимично оштећеној глави, налази се кружна перфорација за фиксирање игле, са видљивим траговима корозије бронзе, вероватно од игле. Нога је делимично оштећена, украшена са две пластично изведене калоте између којих се налази листолика апликација. Глава је на десној страни фибуле. Димензије: l – 5,8 cm; h – 3,5 cm.

Каталошки број 2 (Т. I, сл. 2) – Фибула са пет звездастих украса на луку, главом у облику палмете и крстастом плочастом ногом. Звездасти украси на

[5] Захваљујем се господину Растку Васићу чије су конкретне сугестије биле од велике помоћи током израде овог рада.

[6] Фибуле су инвентарисане од броја 26171 до 26178. Фотографије Аца Ђорђевић, дигитална обрада фотографија Небојша Борић.

луку су правилно распоређени, са правилним размаком између сегмената и са страна потенцирани са по једним уским пластичним прстенастим ојачањем. На делимично оштећеној глави налази се кружна перфорација у

СЛ. **2** Фибула са пет звездастих украса на луку
FIG. **2** Fibula with five starlike ornaments on the bow

којој је очувана гвоздена нитна за фиксирање игле. На основу јасних трагова корозије бронзе могуће је закључити да је фибула имала бронзану иглу. Нога је била украшена са две пластично изведене калоте између којих се, вероватно, налазила листолика апликација. Очувана је само десна калота. Глава се налази са леве стране. Димензије: l – 4,7 cm; h – 2,7 cm.

Каталошки број 3 (Т. I, сл. 3) – Фибула са пет звездастих украса на луку, главом у облику палмете и крстастом плочастом ногом. Звездасти украси су са страна потенцирани са по једним мањим прстенастим ојачањем. На глави се налази кружна перфорација за фиксирање игле. На основу отисака јасно се уочава да је нога била украшена са две пластично изведене калоте између којих се налазила плочаста листолика апликација. Глава фибуле се налази са леве стране. Димензије: l – 3,9 cm; h – 2,8 cm.

Каталошки број 4 (Т. I, сл. 4) – Фибула са четири звездаста украса на луку, главом у облику палмете и крстастом плочастом ногом. Звездасти украси су са страна потенцирани са по једним мањим прстенастим ојачањем. На глави се налази кружна перфорација за фиксирање игле у којој су видљиви остаци корозије гвожђа и бронзе, вероватно остаци гвоздене нитне и бронзане игле. На крстастој нози сачуване су у отиску две пластично изведене калоте и део

СЛ. **3** Фибула са пет звездастих украса на луку
FIG. **3** Fibula with five starlike ornaments on the bow

листолике апликације. Глава фибуле се налази са десне стране. Димензије: l – 3,4 cm; h – 2,2 cm.

Каталошки број 5 (Т. I, сл. 5) – Фибула са четири кугласта украса на луку, главом у облику стилизоване палмете и јако оштећеном ногом. Кугласта ојачања на луку потенцирана су са страна са по два мања пластично изведена

СЛ. **4** Фибула са четири звездастих украса на луку
FIG. **4** Fibula with four starlike ornaments on the bow

прстена. На глави се налази аплицирана пластична калота која вероватно потиче са ноге фибуле. На основу јаких трагова корозије бронзе, вероватно од игле фибуле, може се претпоставити да је калота секундарно аплицирана. Нога фибуле је јако оштећена и вероватно била решена на исти начин као

СЛ. **5** Фибула са четири кугластих украса на луку
FIG. **5** Fibula with four spherical beads on the bow

код претходних фибула. Глава фибуле налази се на десној страни. Димензије: l – 3,4 cm; h – 2,2 cm.

Каталошки број 6 (Т. I, сл. 6) – Фибула са три кугласта украса на луку, главом у облику палмете и делимично оштећеном крстастом ногом. Кугласта ојачања на луку потенцирана су са страна са по два мања пластично изведена прстена. На глави се налази мања кружна перфорација за фиксирање игле у којој су јасно видљиви остаци корозије гвожђа и бронзе, вероватно остаци гвоздене нитне и бронзане игле. На нози су видљиви отисци од две аплициране калоте између којих се налазила, вероватно, листолика апликација. Глава фибуле налази се на левој страни. Димензије: l – 4,2 cm; h – 3,0 cm.

Каталошки број 7 (Т. I, сл. 7) – Фибула са два кугласта украса на луку, делимично оштећеном главом и плочастом крстастом ногом оштећеном у доњој зони. Кугласта ојачања на луку су додатно потенцирана са страна са по два тања пластична прстена, а средишњи део лука је незнатно проширен.

СЛ. **6** Фибула са три кугласта украса на луку
FIG. **6** Fibula with three spherical beads on the bow

На глави се налази мања кружна перфорација за фиксирање игле око које су јасно видљиви трагови корозије бронзе, што индицира бронзану иглу. На нози су аплициране две пластичне калоте. Глава фибуле налази се на левој страни. Димензије: l – 4,1 cm; h – 2,2 cm.

СЛ. **7** Фибула са два кугласта украса на луку
FIG. **7** Fibula with two nodules on the bow

Каталошки број 8 (Т. I, сл. 8) – Фибула са два кугласта украса на луку, делимично оштећеном главом и плочастом крстастом ногом чији доњи део није сачуван. Кугласта ојачања на луку су додатно потенцирана са по два тања пластична прстена, а средишњи део лука је незнатно проширен. На глави се налази мања кружна перфорација у којој је очувана гвоздена нитна за фиксирање, вероватно, бронзане игле. Нога је украшена са две пластичне калоте између којих је очуван тракасти носач који је држао апликацију између њих. Глава се налази са леве стране. Димензије: l – 3,8 cm; h – 2,0 cm.

Фибуле на шарнир добиле су назив на основу конструктивно техничког елемента, то јест начина на који је игла везана за главу фибуле. Кроз обе металне плоче, које чине главу фибуле, изводи се перфорација која служи за уметање металне нитне, то јест шарнира који пролази кроз петљу игле и има функцију њеног држача. Поступком нитовања фиксира се игла, али се истовремено спајају обе металне плоче од којих се састоји глава фибуле.

СЛ. **8** Фибула са два кугласта украса на луку
FIG. **8** Fibula with two nodules on the bow

Остале карактеристике ових фибула су: глава је најчешће у облику палмете, нога у облику стилизоване животињске главе конструисана од више елемената и украси на луку који могу бити изведени од већег броја звездастих, прстенастих, биконичних или кугластих задебљања.[7] Израђиване су најчешће од бронзе и сребра, а ређе од злата и гвожђа.

Ова врста фибула често је била предмет интересовања многих аутора од којих ћемо навести неке: М. Хернес, К. Килиан, Д. Робинсон Ђ. Баслер, А.

[7] Vasić 1985: 123, 124.

Бенац и Б. Човић, В. Лахтов и Ј. Кастелиц, И. Микулчић, Б. Китаноски, Љ. Поповић, М. Паровић-Пешикан, Р. Васић[8] и многи други. Већина аутора настанак ове форме фибула везује за Грчку,[9] али су врло нијансиране разлике у погледу питања да ли је реч о грчком импорту, наменски рађеном производу намењеном варварским територијама (централни Балкан и даље ка северозападу) или су то производи локалних радионица инспирисани грчким оригиналима.[10] Такође се мора имати у виду и чињеница да су шарнирске фибуле највероватније производ грчког тла настале под утицајима из Мале Азије,[11] конкретније „фригијских" фибула, али Р. Васић јасно указује да се у погледу формирања овог облика мора рачунати и са грчким међуфактором који везује за облик „пелопонеске" фибуле настале такође под утицајима са истока.[12]

Типолошком обрадом шарнирских фибула, у већој или мањој мери, бавила се већина горе наведених аутора, али ћемо овде издвојити радове Б. Китаноског[13] и Р. Васића.[14] Кључна референца за типолошку обраду шарнирских фибула у радовима Б. Китаноског је број украса на лику фибуле. На основу материјала из БЈР Македоније, односно Пелагоније, дефинише пет типова фибула у оквиру којих издваја дванаест варијанти.[15] У радовима на типолошком разврставању шарнирских фибула Р. Васић полази од облика украса на луку, водећи рачуна о природном развоју појединих елемената и њиховом ширењу у појединa географска подручја.

---

[8] Vasić 1985: 121–151; Ibidem 1987a: 673–689; Ibidem 1999: 102–117 (са наведеном литературом).

[9] Vasić 1985: 123; Паровић-Пешикан 1961: 30, 31, На примеру фибуле из хумке у Русановићима закључује да су шарнирске фибуле искључиво грчког порекла. Закључак је изведен првенствено на основу финоће и прецизности облика и на основу палмете за коју истиче да је стереотипни мотив који се јавља на свим примерцима фибула пронађеним на централном Балкану, што тумачи осиромашењем облика у односу на оригинал, услед учесталог понављања. На крају закључује да су примерци фибула нађени у унутрашњости Балкана и Подунавља производ грчких мајстора, али намењени извозу.

[10] Китаноски 1966: 1–17; Ibidem 1975: 89–132, Анализом већег броја фибула пронађених на локалитетима Заград и Калдрма у околини Прилепа с правом закључује да се мора рачунати на постојање локалног центра за производњу у околини Прилепа или шире у области Пелагоније.

[11] Микулчић 1972 а: 136 – Користи термин фибуле „малоазијског типа" и на основу звездастих украса (розета) истиче касноархајско порекло у њиховој почетној фази.

[12] Vasić 1985: 148; Ibidem 1999: 102.

[13] Китаноски 1966: 1–17; Ibidem 1975: 89–132.

[14] Vasić 1985: 121–151; Ibidem 1999: 102–117.

[15] Китаноски 1966: 4, 5; T. III.

Тим поступком установљено је пет основних типова шарнирских фибула у оквиру којих је дефинисано девет варијанти и ову типологију користићемо током обраде фибула које су тема овог рада.[16] У тип I опредељене су фибуле без пластичних додатака на луку, а у тип II фибуле са кугластим перлама на луку и издвојеним варијантама: IIa фибуле са две кугласте перле, IIb фибуле са три кугласте перле и IIc фибуле са четири и пет кугластих перли. У тип III сврстане су фибуле са биконичним перлама на луку и то варијанта IIIa са биконичним перлама које су богато украшене филиграном и гранулацијом и махом су рађене од злата и сребра и варијанта IIIb углавном изведена у бронзи, са неукрашеним биконичним перлама. Тип IV представљају фибуле са три или четири прстенаста навоја на луку. У тип V опредељене су фибуле са звездастим украсима или розетама и у оквиру овог типа издвојене су три варијанте: варијанта Va којој припадају фибуле са три звездаста украса, варијанта Vb којој припадају примерци са четири, пет и шест розета на луку и варијанта Vc са више од шест звездастих украса.[17]

Анализу наших фибула почећемо од типолошки најнижих вредности, то јест од типа IIa у који смо определили фибуле са два кугласта задебљања на луку, каталошки број 7 и каталошки број 8. Највећи број ових фибула је од бронзе и њихова дужина се креће од 3 до 7 cm. Налажене су појединачно или у паровима, како у гробовима тако и у насељима и у затвореним гробним целинама, срећу се у комбинацији са другим типовима шарнирских фибула,[18] најчешће са фибулама чији су лукови украшени већим бројем розета, опредељене у тип Vb.[19] Територијална распрострањеност ових фибула је од северне Грчке, преко Пелагоније, долине Вардара, јужне Србије, Косова, Албаније, западне Бугарске, Гласинца до Даља у Славонији. Као аналогне примерке нашим фибулама навешћемо фибуле из Олинта,[20] сребрну фибулу из Заграда код Прилепа,[21] шест

16 Vasić 1985: 125, Sl. 4; Ibidem 1999: 103, T. 51–56.

17 Vasić 1985: 121, 123, 125; Ibidem 1999: 103, T. 51–56, Током рада на типолошком дефинисању шарнирских фибула јасно је указао на неправилну употребу назива Штрпци-Чуруг који се у домаћој литератури срећа као општи назив за све шарнирске фибуле и ове фибуле дефинише само као један од постојећих типова и то као тип Vb, а у каснијим радовима уводи и варијанту Vc. Такође је, у каснијим радовима, тип III дефинисан само као тип, без варијанти.

18 Vasić 1999: 105, T. 68 B.

19 Китаноски 1975: 105, 107, гроб 20 – T. X; гроб 34 – 110, 113, 114, T XII; Basler 1969: 17, 36; гроб 77 – T. XVII.

20 Robinson 1941: 106, Pl. XXIII/363. На основу типологије Д. Робинсона припадају типу IX.

21 Китаноски 1966: 1, T. I сл. 1.

фибула из гроба 20 и пет примерака из гроба 34 некрополе Калдрма код Прилепа,[22] примерак из гроба 1 зграде број 15 локалитета Маркови кули код Прилепа,[23] четири бронзана примерка са локалитета Кале у Кршевици,[24] две фибуле из Албаније,[25] две сребрне фибуле из гроба 27 некрополе у Гостиљу[26] и налаз две бронзане фибуле из тумула III у Русановићима на Гласинцу.[27] На основу горе изнетих аналогија, првенствено узимајући у обзир фибуле пронађене у околини Прилепа, наше примерке смо определили у прву четвртину IV века старе ере[28] мада ова форма траје и касније о чему ће још бити речи.

У тип IIb опредељена је фибула каталошки број 6 са три кугласте перле на луку[29]. Највећи број фибула овог типа рађен је од бронзе, али се сусрећу и примерци од сребра, врло ретко од злата, и могуће је да су из ове форме изведене фибуле са два украса на луку, тип IIa.[30] Распрострањене су од Тесалије, Халкидикија, северне Грчке, до Пелагоније, долине Вардара, Албаније, Србије и Бугарске, а на основу концентрације налаза може се претпоставити да је овај облик настао у северној Грчкој, одакле се раширио до Бугарске и на југ до Олимпије.[31] Примерке фибула директно аналогне нашем, по облику и димензијама, сусрећемо у гробовима број 7 (две сребрне фибуле) и 11 (пет сребрних фибула) на некрополи Беранци код Битоља.[32] На основу налаза из Олинта Робинсон овај тип фибула датује у време од 432. до 348. године старе ере,[33] а на основу новца Филипа II налаз из Беранца је датован у средину IV века старе ере.[34] Као и претходне две фибуле и ову смо определили у прву четвртину IV века старе ере.

---

22 Китаноски 1975: 105, гроб 20 – Т. X сл. 251, 252, 288–291; 113, 114, гроб 34 – Т. XII сл. 320, 321, 336, 371 и 372.

23 Кепески 1975: 156, 161, Т. II сл. 4.

24 Popović 2007: 817, Sl. 3, 1–4.

25 Anamali 1980: 219, 245, T. VI, сл. 2,4.

26 Basler 1969: 14, 28, T. VI сл. 27/2, 27/3.

27 Benac, Čović 1957: 24, T. XXXXIX, сл. 1, 2.

28 Китаноски 1975: 125. Налаз новца Александра II у гробу 34 дефинише најкасније сахране на некрополи Калдрма. Некропола Калдрма је датована од краја V до пред крај IV века старе ере.

29 Припада типу IIIb по Б. Китаноском или типу X по Д. Робинсону. Китаноски 1966: 4, T. III; Robinson 1941: 107, Pl. XXIII/366.

30 Vasić 1985: 130.

31 Vasić 1985: 130, Sl. 5.

32 Микулчић 1966: 230–234; сл. 9; сл. 20.

33 Robinson 1941: 115.

34 Vasić 1999: 107.

Фибула каталошки број 5 са четири кугласте перле на луку опредељена је у тип IIc.[35] Ова варијанта фибула вероватно је изведена из фибула са три прстенаста украса на луку, наш тип IIb, на шта указује и њихова паралелна распрострањеност: Пелагонија, Халкидики, Тесалија, а за две фибуле из Народног музеја у Београду Р. Васић сматра да су импорт из Македоније.[36] Ретки су сребрни примерци, а најближе аналогије нашој фибули пронашли смо на некрополи Црквиште у селу Беранци код Битоља у гробу 55[37] и Бразда код Скоља чији је примерак адекватнији по димензијама.[38] Примерци из Олинта са четири украса на луку, али нешто другачијег изгледа, датовани су од 450. до 348. године старе ере.[39] Наш примерак определили смо, као и претходне, у прву четвртину IV века старе ере.

У тип Vb опредељене су фибуле са четири, односно са пет звездастих украса на луку и то каталошки бројеви: 1, 2, 3 и 4.[40] Фибуле са звездастим украсима на луку (розетама) представљају најраспрострањенију варијанту шарнирских фибула и најчешћи су примерци са пет или шест украса. Јављају се у великом броју варијетета и врло их је тешко разврстати у стриктне типолошке одреднице. Израђиване су најчешће од сребра и бронзе, мада има примерака рађених од злата и ређе од гвожђа.[41] Старији примерци ових фибула одликују се складнијим односом розета на луку и размака између њих, познатије су као тип Требениште и на основу пратећег материјала у гробовима датоване су од друге половине VI до друге половине V века старе ере.[42] У другој половини V века компактни и складни звездасти украси еволуирају најпре у уске и зупчасте розете, а касније добијају на масивности, постају већи и шири, на луку се ређају један за другим без размака и имају форму млинског точка. Типични представник ове форме је такозвани тип Радолиште који је добио име по месту налаза и који се одликује масивнијим луком, делимичним повећањем

35 На основу поделе Б. Китаноског припада типу IVa или типу XI по Д. Робинсону. Китаноски 1966: 5, T. III; Robinson 1941: 110, Pl. XXIII/383.

36 Vasić 1999: 108, T. 68B.

37 Микулчић 1972 б: 140; T. II i408. Гроб 55 у Беранцима датован је новцем Филипа II.

38 Vasić 1999: 107, T. 53 сл. 945, 946.

39 Robinson 1941: 115.

40 Припадају типовима Va и Vb на основу поделе Б. Китаноског или типу XI по Д. Робинсону. Китаноски 1966: 5, T. III.; Robinson 1941: 110, Pl. XXIII/385, 393.

41 Vasić 1985: 135, 136. Као место производње фибула од злата претпоставља солунску област и везује их за IV век старе ере.

42 Vasić 1985: 141.

главе и ноге тако да читав облик постаје здепаст и масиван.[43] Покушај да се шестострано расчлањене масивне розете на луковима фибула тумаче као главице мака, и тиме им се придода оргијастичко својство које је оправдавано налазима у гробовима, поменућемо само као информацију да се размишљало и у том правцу.[44]

Распрострањеност овог типа фибула може се пратити од Пелопонеза, преко Тесалије, Халкидикија, северне Грчке, Пелагоније, западне Бугарске, Румуније, Подунавља, Албаније, Црне Горе, Босне и Херцеговине до Хрватске.[45]

Фибуле каталошки бројеви 1, 3 и 4 по својим карактеристикама могу се сврстати у већ поменути тип Радолиште,[46] а аналогни примерци познати су са великог броја локалитета из горе наведених географских области. За фибулу са четири розете на луку, каталошки број 4, аналогије налазимо у материјалу из гроба број 8 некрополе Гајтан у Албанији,[47] као и у гробу број 22 некрополе у Гостиљу где је пронађено пет сребрних фибула од којих четири имају по четири, а једна пет розета на луку.[48] Фибулама са пет звездастих украса на луку инв. бр. 26171, 26173 аналогни су налази сребрних фибула из гробова број 26 и 27 некрополе Црквиште у Беранцима код Битоља,[49] фибула из Заграда код Прилепа,[50] осам фибула из Жданеца,[51] две фибуле из Народног музеја у Београду, и то једна из Костолца[52] и једна са непознатог налазишта,[53] фибула из гроба 22 некрополе у Гостиљу,[54] фибула из тумула у Трнави у Бугарској[55] и једна фибула из гроба 1 тумула LVIII у

43 Vasić 1985: 141. Поповић 1958: 76, T. VII 10/1.

44 Поповић 1966: 23, 29, сл. 12. Мак је имао одређену улогу у оргијастичком култу и сходно томе налази оправдано место у гробовима покојника који су према веровању само успавани.

45 Vasić 1985: 135–140, Сл. 6. Ibidem 1999: 108, T. 69.

46 Поповић 1958: 76, T. VII, гроб 1?, 10/I. Гробове из Радолишта датује у крај V века с тим што за накит претпоставља да је и касније био у употреби.

47 Korkuti 1976: 457, 466, Pl. III 1–5.

48 Basler 1969: 13, 26, 27, T. V 22/8–11.

49 Микулчић 1966: 240, сл. 38, 39.

50 Китаноски 1966: 3, T. II сл. 16.

51 Соколовска, Пашиќ 1974: 233, 234, T. II сл. 5, 6, 7, 8. На основу фибула гроб је датован у прву половину IV века старе ере.

52 Гарашанин 1954: 76, T. XLVIII сл. 7, инв. бр. 4005 Народног музеја у Београду.

53 Вукмановић, Радојчић 1995: 19, сл. 10, инв. бр. 13221 Народног музеја у Београду.

54 Basler 1969: 13, 26, 27, T. V 22/7.

55 Николов 1965: 178, 179, 197, Обр. 19г – Фибула је нађена са мачем који припада средњолатенском периоду и датована је у период III–II век старе ере.

Русановићима на Гласинцу.[56] Од бронзаних налаза овог типа поменућемо пет фибула из II групе гробова у тумулу III Рудине – Русановићи на Гласинцу.[57] Наведене три фибуле, каталошки бројеви 1, 3 и 4, определили смо у период крај V и почетак IV века старе ере.

Фибула каталошки број 2, иако припада типу Vb, као и претходне три фибуле, издвојена је јер се по карактеристикама доста разликује од претходних. Рађена је по угледу на старије форме, што се нарочито огледа у нешто мањим розетама које су на луку распоређене у правилним растојањима, тако да сегменти танког лука буду видљиви, и овим манипром фибула добија на елегантности. Од примерака са слично постављеним розетама у правилним размацима на луку, који су аналогни нашој фибули, навешћемо три фибуле из гроба 24 у Требеништу,[58] две фибуле из Ћустендила у Бугарској[59] и фибулу из Народног музеја у Београду пронађену на Чукарици.[60] Фибулу каталошки број 2 определили смо у период друге половине V века.

На основу изнетих чињеница можемо закључити да су у нашем случају најстарији примерци фибуле са розетама на луку код којих можемо разликовати елементе настале под старијим утицајима, али и оне који се јављају у фази пуног развоја ове врсте накита, када се складна линија израде замењује масивним и робусним формама. Несумњиво је њихово грчко порекло и то вероватно област око Солуна, али се мора рачунати са постојањем и локалних радионица које су крајем V, а нарочито током IV века старе ере производиле накит у нешто измењеним формама у односу на старије, што је вероватно зависило од укуса клијентеле којој је производ био намењен.[61] Р. Васић претпоставља да се производни центри ове врсте накита могу везати за област Пелагоније[62] и да је учесталост налаза фибула из

56 Benac, Čović 1957: 23, T. XXXXVI сл. 11.

57 Benac, Čović 1957: 24, 54, T. XXXXIX сл. 6 – 10. Материјал из ових тумула датован у фазу Гласинац Vb, од 350. до 250. године старе ере. Čović 1987: 632, 633, наводи да је крај фазе Гласинац Va дефинисан управо појавом шарнирских фибула млађе варијанте са звездицама на луку приближно средином IV столећа старе ере.

58 Лахтов, Кастелиц 1957: 20, 21, T. II сл.1–3.

59 Димитрова 1966: 116, 117, сл. 1.

60 Гарашанин 1954: 75, T. XLVIII сл. 5, инв. бр. 1682

61 Vasić 1985: 149.

62 Vasić 1987 b: 720, период крај V и почетак IV века старе ере наводи као време у коме су радионице из области Пелагоније са одређеним успехом производиле поједине варијанте шарнирских фибула и ширили их у унутрашњост Балкана.

наведеног временског оквира у областима источног Косова, јужне Србије и северног дела БЈР Македоније у знатној мери била последица захватања хеленизацијом материјалне културе ових области.[63] У хронолошком погледу уочава се да ова врста накита траје доста дуже у областима северозападног и југозападног Балкана што је нарочито уочљиво на материјалу из Гостиља и Гласинца. Затворена гробна целина из некрополе у Гостињу датована је новцем Генција око половине II века старе ере,[64] а појединн тумули на Гласинцу су, како смо већ навели, датовани у период од 350. до 250. године старе ере, управо на основу шарнирских фибула[65]. Могуће је претпоставити постојање локалних радионица и у овим географским просторима за фибуле од бронзе како истичу А. Бенац и Б. Човић, а да су сребрни примерци највероватније импорт[66]. На основу бројности налаза и наведених аналогија из некропола у околини Прилепа као ближу локацију једне од радионица за ову врсту накита можемо претпоставити управо ову област[67] и прихватити навод Б. Китанског да је хронолошки развој ових фибула паралелан.[68]

Остаје отворено питање да ли фибуле из Алексинца припадају једној гробној целини или су чиниле гробни инвентар већег броја гробова. Већ смо навели да су фибуле често налажене у паровима, да је релативно честа појава налаза више фибула, пет, шест па чак и осам у оквиру једне гробне целине и да у тим ситуацијама долази до комбиновања типова. Најчешће се комбинују фибуле са два кугласта украса на луку (тип IIa) и фибуле са пет звездастих украса на луку (тип Vb) што је потенцијално добра основа да претпоставимо исту ситуацију у нашем случају,[69] али је вероватније да је реч о две или четири гробне целине. Код покушаја дефинисања могућих парова фибула отвара се проблем, јер се код пет примерака глава налази на левој страни, а три фибуле су са главом на десној страни и из тог разлога није могуће дефинисати стриктну симетрију. Гледано по типу, облику и маниру израде

63 Vasić 1987 a: 680

64 Basler 1969: 8. У гробу 22 пронађена су два комада новца краља Генција којима су „одлично датоване неке скупине фибула тако и оне тзв. Штрбачког типа."

65 Benac, Čović 1957: 24, 54.

66 Benac, Čović 1957: 53.

67 Китаноски 1966: 1–17; Ibidem 1975: 89–132.

68 Китаноски 1975: 121.

69 Хернес 1901: 531, 533, сл. 15, у Штрпцима је пронађено осам фибула; Китаноски 1975: 110, 113, 114, T XII сл. 320, 321, 336, 337, 371 и 372, у гробу 34 некрополе Калдрма пронађено је пет фибула типа IIa и једна типа IIb; Basler 1969: 17, 36; T. XVII сл.77/1–5, у гробу 77 у Гостињу четири фибуле типа IIa и једна типа Vb.

парови би били дефинисани на следећи начин: први пар каталошки бројеви 7 и 8 тип IIa, други пар каталошки бројеви 5 и 6 тип IIb и IIc, трећи пар каталошки бројеви 1 и 4 тип Vb и четврти пар каталошки бројеви 2 и 3 тип Vb. Не искључујемо могућност и другачије комбинације парова, али се мора рачунати са тим да би све претпостављене комбинације биле у сфери спекулација и с обзиром да не постоје адекватни подаци о условима налаза, можемо констатовати да је реч о материјалу непознате некрополе из периода од друге половине V до прве четвртине IV века старе ере.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anamali, S. 1980

Kështjella e Pogradecit, *ILIRIA IX–X*, Tirane (1979–1980), Tirane 1980, 211–239.

Basler, Đ. 1969

Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu NS XXIV*, Sarajevo 1969, 5–107.

Benac, A., B. Čović 1957

Glasinac II, Željezno doba, Sveska 2, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1957.

Vasić, R. 1985

Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, *Godišnjak XXIII, Centar za Balkanološka ispitivanja, Knjiga 21,* Sarajevo 1985, 121–155.

Vasić, R. 1987 a

Oblast Istočnog Kosova, Južne Srbije i Severne Makedonije, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo 1987, 673–689.

Vasić, R. 1987 b

Pelagonija, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo 1987, 712–723.

Vasić, R. 1999

Scharnierfibeln, Die Fibeln im Zentralbalkan, *Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, 12 Band*, Stuttgart 1999, 102–117.

Вукмановић, М., Н. Радојчић 1995

Каталог метала II, Праисторија III, Народни музеј, Београд 1995.

Гарашанин, Д. 1954

Каталог метала, Праисторија I, Народни музеј, Београд 1954.

Димитрова, А. 1966

Сребърно съкровище от с. Владиня, Ловешко, *Известия на Археологическия институт XXIX*, София, 1966, 115–132.

Кепески, К. 1975

Сондажни истражувања на Дел од хеленистичката некропола под Марковите Кули во варош, *Macedonia Acta Archaeologica 1*, Прилеп 1975, 155–164.

Китаноски, Б. 1966

Фибули од V–III век од старата ера во Народниот музеј во Прилеп, *Зборник на Археолошкиот музеј Скопје IV–V, (1961–1966)*, Скопје 1966, 1–17.

Китаноски, Б. 1975

Некропола Калдрма кај Прилеп, *Macedonia Acta Archaeologica 1*, Прилеп 1975, 89–132.

Korkuti, M. 1976

La nécropole de Gajtan, *Iliria, Studime dhe materiale arkeologjike VI*, Tirane 1976, 451–466.

Лахтов, В., Ј. Кастелиц 1957

Нови истражувања на некрополата „Требениште" 1953–1954, *Лихнид – Годишен зборник на Народниот музеј во Охрид I*, Охрид 1957, 5–54.

Микулчиќ, И. 1966

Една хеленистичка некропола из околине Битоља, *Старинар Н. С. XV – XVI (1964–1965)*, Београд 1966, 227–243.

Микулчиќ, И. 1972 а

Накит класичног доба из Демир Капије, *Старинар Н. С. XXI*, Београд 1972, 135–138.

Микулчиќ, И. 1972 б

Једна античка некропола из околине Битоља, *Старинар Н. С. XXI – 1970*, Београд 1972, 139–145.

Николов, Б. 1965

Тракийски паметници във Врачанско, *Известия на археологическия институт XXVIII*, София 1965, 163–202.

Паровиќ-Пешикан, М. 1961

Грчки материјал на Гласинцу, *Старинар Н. С. XI/1960*, Београд 1961, 21–46.

Поповић, В. 1966

О пореклу грчких архајских предмета на Требеништу, *Старинар Н. С. XV–XVI (1964–1965)*, Београд 1966, 15–29.

Поповић, Љ. 1958

Прилог проучавању илирско-грчке културе у Македонији, *Зборник радова Народног музеја I*, Београд 1958, 75–94.

Popović, P. 2007

Nakit iz Krševice, Scripta Praehistorica In Honorem Biba Teržan, *Situla 44*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2007, 813–820.

Robinson, D. 1941

Excavations at Olynthus, Part X, London 1941.

Соколовска, В., Р. Пашиќ 1974

Еден гроб од Жданец, *Зборник VI–VII Археолошки музеј на Македонија (1967–1974)*, Скопје 1974, 231–244.

Хернес, М. 1901

Сребрни покладни налазак из Штрбаца у Босни, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1901, 527–536.

Čović, B. 1987

Glasinačka kultura, у: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba*, Sarajevo 1987, 575–643.

Aca DJORDJEVIĆ
National Museum in Belgrade

Hinged fibulae from the vicinity of Aleksinac
(New acquisition of the National Museum in Belgrade)

In the beginning of the year 2007 the Nation Museum acquired for its Iron Age Collection eight fibulae, which have allegedly been found by a private person in the vicinity of Aleksinac. These fibulae are of hinged type and made of silver by casting, welding, embossing, bending and engraving. The fibulae heads were shaped as stylized palmettes and made of double silver sheets with a pin fixed between the by a rivet or a hinge. Outer edges of the palmettes are jagged and some specimens have pointed protrusion in the upper zones. The catchplates of the fibulae are cross-shaped with appliquéd calotte-shaped additions usually with leaflike decoration between them and they resemble the stylize snakes' heads. The mechanism for catching the pin was created on these fibulae by banding the lower end of the catchplate. The pins of the fibulae are not preserved. The fibula bows are decorated with two, three, four or five spherical or starlike ornaments, i.e. rosettes or protrusions. The heads and catchplates of all the fibulae are decorated with the engraved decoration of the same style. These fibulae are also known in literature as the Asia Minor type or the Štrpci-Čurug type.

Most authors relate the origin of this fibula type to Greece but there are small differences concerning the question whether these fibulae were Greek import, an intentionally produced objects intended for the barbaric territories (central Balkans and further to the northwest) or they are the products of local workshops inspired by the Greek originals. The fact is that hinged fibulae are most probably the products of the Greek land made under the influences from Asia Minor, more concrete the 'Phrygian' fibulae but when the final modeling of this shape is concerned we must take into consideration also the Greek factor related to the shape of the 'Peloponnesian' fibulae made also under the influences from the East.

The fibulae were classified according to the typology established by R. Vasić. As type II were identified the fibulae with spherical beads on the bow and the following variants were distinguished: variant IIa – fibulae with two spherical beads, variant IIb – fibulae with three spherical beads and variant IIc – fibulae with four and five spherical beads. As type V were classified the fibulae with starlike ornaments or with rosettes and within this type three variants were also distinguished: variant Va including fibulae with three starlike

ornaments, variant Vb including specimens with four, five and six rosettes on the bow and variant Vc with more than six starlike ornaments.

The fibulae with two spherical nodules on the bow, catalogue entry 7 and catalogue entry 8 belong to the type IIa and they are dated in the first quarter of the 4th century BC.

As type IIb is classified the fibula cat. No. 6 with three spherical beads on the bow and dated in the first quarter of the 4th century BC.

The fibula cat. No 5 with four spherical beads on the bow is classified as type IIc and dated as the previous ones in the fist quarter of the 4th century BC.

The fibulae with four and five starlike ornaments on the bow, catalogue numbers 1, 2, 3 and 4 are classified as type Vb. The cat. Nos. 1, 3 and 4 are dated in the end of the 5th and the beginning of the 4th century BC. The fibula cat. No 2 is dated in the second half of the 5th century.

We could conclude on the basis of the stated facts that the earliest fibulae in our assemblage are the fibulae with rosettes on the bow among which we could distinguish elements resulting from the earlier influences but also those appearing in the advanced phase of development of this jewelrywhen the subtle design of execution is substituted for the massive and robust forms.

R. Vasić assumes that production centers of this jewelry type could be associated with the Pelagonia region and that frequency of finds of the fibulae in the areas of east Kosovo, south Serbia and north section of FRY Macedonia in the given period was to a considerable extent the result of the hellenization of the material culture of these regions. On the basis of quantity of finds and the mentioned analogies from the necropoles in the vicinity of Prilep we could assume that one of the workshops for this jewelry type could have been in that area and we could accept the opinion of B. Kitanoski that chronological evolution of these fibulae was parallel.

As there are no adequate data concerning the finding circumstances we could only conclude that it is the material from the unknown necropolis dating from the second half of the 5th to the first quarter of the 4th century BC.

ID = 169017100

UDK 902.2(497.11)"1966/2008" ;
903/904(497.11)

Petar POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

KRŠEVICA: FORTY YEARS AFTER

Abstract: In this work we briefly summarized and compared results from the first excavations at the site Kale in Krševica in 1966 and the results of the most recent investigations when in the meantime the remains of an urban settlement, which had close contacts with the Aegean in the 4th century BC have been discovered.

Key words: southeast Serbia, Kale-Krševica, urban settlement, 4th /3rd centuries BC

Small-scale excavations at Krševica in 1966 yielded first information about the finds, which indicated the existence of important remains of the settlement dating from the 4th century BC. The report published in 1968 immediately drew the attention of archaeological public and raised many questions, which could have been solved only by further excavations (Mikulčić, Jovanović 1968). It took decades until the investigations continued in 2001, first as test trenching and from 2002 as systematic investigations. The objective was to gather basic data concerning the type of settlement, its size, the way of spatial organization, characteristics of the archaeological material, cultural and commercial connections of the settlement and the structure of population. After the excavations conducted from 2001 to 2004 the picture of this site was considerably supplemented and preliminary results have been published in the works of many authors taking part in this project (Зборник Народног музеја XVIII–1, 2005: 141–308). It turned out that settlement consisted of the acropolis with suburbium, which descended to the valley of the Krševica river covering an area of around four hectares in total. The Greek imported pottery, coins and other finds date from the beginning of the 4th to the first decades of the 3rd century BC and suggested close connections of this settlement with the Aegean (Popović 2006; 2007a; 2007b; 2007c). However, we obtained so far the answers to the above mentioned questions only partially as it turned out that the site is much more complex than it was assumed at the beginning.

Returning to the beginning and the time of first excavations at Krševica we can immediately raise the question of the necropolis, the place where the inhabitants

of this settlement buried their dead. There could be expected the finds, which can offer the largest quantity of information about the structure of population as it is well-known that material from the settlement offers far more limited possibilities. Thus, few pits were recorded above the village houses at the base of the site in the course of the yard extension in 1966. In the collapsed profiles towards the steep slope have been found a lot of archaeological material and that lead I. Mikulčić and M. Jovanović to explain these pits as burial pits and that was later taken over by some other authors (Јовановић 1984: 106; Попов 2002: 146). The discovered situation was at that time technically recorded and discovered finds consisting of Greek and Hellenized pottery were gathered and later stored in the National Museum in Vranje (Микулчић, Јовановић 1968: 356–360).

In the mentioned work the authors state that pits of various depths were dug into the yellowish sandstone, they have more or less flattened bottom, they were usually filled with ashes and soot and the zone with the remains of funerary sacrifice was extending in a funnel-like shape above the opening of the pit (crater) (Fig. 1). Finally, everything was covered with thick layer of humus and pottery fragments as a result of strong erosion from the higher zones of the slope. In an attempt to recon-

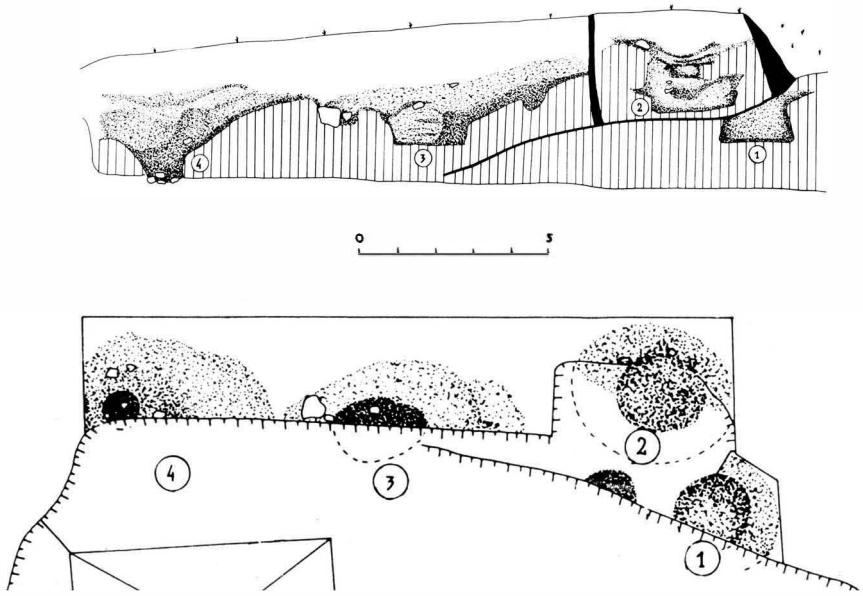

FIG. 1 Pits at the base of the site (after Mikulčić, Jovanović 1968, pl. 3)

СЛ. 1 Јаме у подножју локалитета (према: Микулчић, Јовановић 1968: пл. 3)

FIG. **2** Acropolis, pits in the central zone of the plateau (2●●5)

СЛ. **2** Акропола, јаме на централном делу платоа (2●●5)

struct in a certain way the situation from 1966 we investigated in 2002 the trench "C" (4x8 m), which according to information provided by the local inhabitants, was approximately above the location where the pits had been encountered. The excavations only confirmed the existence of the cultural layer with various objects but the pits of this type have not been discovered (Popović 2005a: 155). However, worth mentioning is the information that not only animal but human bones have also been found besides the large amount of diverse finds. These are the part of femur and two bones from the foot of the adult individuals but it is difficult to draw any conclusion on the basis of these finds.[1] It is quite obvious that in the course of time the profiles were destroyed and the entire area changed its original appearance. Also, the authors themselves mentioned just animal but not the human bones and all this brought into question the existence of burials at this location. To put it briefly, it could be concluded that on the basis of the obtained data there is no the

[1] Anthropological analysis had been performed by Nataša Miladinović-Radmilović MA from the Institute of Archaeology in Belgrade

unambiguous evidence so far for the burials at Krševica. Nevertheless, there is another explanation as these features could be identified as ritual pits considering the way of digging, their shape and contents. Namely, large number of similar "ritual pits" or "pit sanctuaries" have been recently recorded in Bulgaria and it was concluded that they were particularly frequent in the Thracian territory in the period between the 6th and 3rd centuries BC (Tonkova 2003). Krševica is situated in the immediate neighborhood so it was not surprising that three circular pits excavated in the sandstone and filled with pottery, soot and ash were found on the acropolis in 2005 (Fig. 2). It must be added that many ritual pits from the La Tène period (2nd /1st centuries BC) that could be the result of much older tradition have been encountered within the same area (Popović 2005b: 78; 2008a). Thus, because of the uncertain data recorded at the site in 1966 this second explanation seems more plausible for the time being, and the question of the necropolis at Krševica must remain open until we have more decisive arguments. If we take into account the stories of the local inhabitants who mention some metal and pottery objects discovered earlier in the course of construction of the houses and in the gardens there is still a possibility that necropolis was somewhere within the perimeter of modern settlement, which is in any case the segment of the archaeological site. But, in the end, this by no means rules out the possibility that the inhabitants of this settlement buried their dead at some entirely different place.

The works on the acropolis were in a considerable degree the continuation of excavations, which started in 1966 (Микулчић, Јовановић 1968: 360–363). After few years of investigation at the central area of the plateau we discovered a complex with buildings, which were lying on top of the remains of the earlier structures. The stratigraphic data indicate the existence of few building horizons suggesting the intensive life and the importance of this part of the acropolis. Also the remains of residential structures and numerous finds have been encountered within all excavated areas, so it seems that the entire plateau was densely populated during few chronological phases (Popović 2005a: 146–150; 2006: 523 p.; Јеремић 2005: 248–254). Also, it now turned out that rampart followed the western edge of the plateau and descended to the foothill thus protecting the suburbium on the northeastern slope. But, regardless of the exceptional results, the investigations on the acropolis in 2006 fell into the background. All the works have been directed to the zone at the base of the site and near the Krševica river where earlier had not been any indications at all but nowadays we are investigating large complex whose size and character are still difficult to assume.

By removing thick layers resulting from denudation of the near-by slope and sand deposits of the Krševica river we gradually brought to light the ramparts, walls,

buildings and various structures that make just a segment of much bigger entity. Everything started with small-scale test trenching in 2002 (Поповић, Јеремић, Радојчић 2004: 272). After the first results the trench was extended in the following year and then have been discovered among other things the segments of the building leaning against the wall made of large ashlars (Popović 2005a: 154 p.; Јеремић 2005: 232–235). The excavations continued, following the situation, from that time until today. Thus until the year 2008 we explored the area of around 500 square meters and discovered structures, which in some instances lay at the depth of over five meters. The complete area, which was marked as "hydrotechnical complex" and with reason, has quite distinct appearance as it is in regular conditions under water because of many springs. Hence, the archaeological excavations are possible only with permanent use of the draining pumps. In the center is a broad stone platform built of many carefully dressed blocks. Two walls made of large ashlars that are placed against the steep slope branch out from this platform. It is assumed that system of canals had been used to collect water and thus this part of the settlement was protected from excessive rainwater. In the profile on the north side is visible an underpinning wall with large stone outlet while on the

FIG. 3 Base of the site, north profile with outlet (2008).

СЛ. 3 Подножје локалитета, северни профил са подзидом и каменим изливником (2008)

FIG. 4 Complex of buildings, view from the south (2008)

СЛ. 4 Подножје локалитета, „хидротехнички комплекс“, поглед са југа (2008)

south side the rampart almost three meters thick and made of ashlars is extending at the right angle to the face of the platform. We unearthed just a portion of this rampart but on the basis of some data it was at least thirty meters long (Figs. 3–4). The building with barrel vault constructed of massive ashlars has been discovered during the 2008 campaign in this enclosed area, between the walls and the vertically cut sandstone of the slope. It was located at great depth but despite the pressure of thick layers of earth and after over two thousand years it was completely preserved. Just a portion of the structure with rectangular opening on the top is visible from the outside but we emptied the interior to the depth of over 4 meters. The structure had been built so precisely that it must have been the work of highly skilled masons. It is around 10 meters long and almost six meters wide and the height from top to bottom is at least six meters at a rough guess (Figs. 5–6). Despite our attempts to explore the structure completely it turned out to be impossible because of great depth and lack of necessary equipment so we plan to complete investigations the following year. So, we do not have, for the time being, the essential data including exact appearance, purpose and date of construction of this impressive structure. At present there is just the assumption that this was a reservoir, which supplied drinking water for the settlement but anything more precise

FIG. **5** Structure with barrel vault (2●●8)

СЛ. **5** Грађевина са лучним сводом (2●●8)

will be known when we investigate this structure to the bottom. Also, it should be added that the entire complex, besides the mentioned structure, included also smaller walls, underpinning walls, many ovens, postholes and beddings for horizontal beams of timber-framed structures but they are all difficult to reconstruct at the moment. All this raised many questions concerning chronological relations between the distinct structures and the sequence of structures dating from different phases. Namely, during a period of slightly over a century of existence of this

FIG. 6 Structure interior (2008)

СЛ. 6 Унутрашњост грађевине (2008)

settlement, the inhabitants had been faced several times with problems of rising of water level and they were forced to solve these problems by new earthen embankments and construction of new structures. It is best confirmed in the north section of the complex where we encountered at least three building horizons and the best preserved is the building from the latest phase that was built against the top course of the ashlars of the large platform (Fig. 7; Popović 2008b). The situation in the south section seems more complicated and after the investigations conducted in 2008 it deserves the detailed analysis that particularly concerns the chronological determination of the building with a barrel vault. At first glance its stratigraphic position suggests that it was one of the earliest structures, i.e. dating

generally from the first half of the 4th century BC. However, it is usually assumed that this architectural design originates from the East and that it reached Macedonia and Greece only after the conquests of Alexander the Great, i.e. not before the end of the 4th century BC (Boyd 1978: 83, 88 p.; Miller 1979: 103). Thus the most reliable data could be obtained after complete emptying of the structure and discovery of some chronologically relevant finds at the bottom of the structure and with a little bit of luck it could be expected.

FIG. 7 The latest building horizon with structures (2005)

СЛ. 7 Најмлађи грађевински хоризонт са објектима (2005)

The most recent excavations at the base of the site exceeded all the expectations and made us to perceive these results in a different light. Thus, in typically archaeological environment among the ruins of long-ago abandoned settlement the completely preserved barrel-vaulted structure, which resisted the tooth of time for

over two thousand years, is rather conspicuous even to layman. All this open wide space for guessing about possible appearance of much larger architectural entity, which has been investigated so far only partially. This new dimension of the settlement organization with structures extending along the river in both directions made possible to speak argumentatively about the significance, size and quality of the architectural works of this urban structures based on the experiences of Greek or Macedonian masters (Boyd 1978: 88). Therefore, it is only now evident that site Kale is far more complex than it appeared before. Considering the structure of the settlement inhabitants and population in the surrounding areas there are, for instance, still no clear answers, particularly concerning the question of ethnic and cultural attribution. The discovered material along with certain specifics generally corresponds to the standard forms distributed throughout the broad periphery zone of the Hellenic world while we know very little about the local circumstances. Thus, it becomes more and more clear that it will take a lot of work, money and time in order to comprehend this settlement in its entirety but at this moment we could say that investigations at Krševica speaks every year more and more in favor of the assumption that mining town of Damastion had been situated in the Južna Morava valley and we can not rule out that future excavations will confirm that.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Boyd, T. D. 1978
The Arch and the Vault in Greek Architecture, *American Journal of Archaeology* 82. 1, 1978, 83–100.

Јеремић, М. 2005
Античко и традиционално градитељско наслеђе (Кале у Кршевици), *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 229–262.

Јовановић, А. 1984
Римске некрополе на територији Југославије, Београд 1984.

Микулчић, И., М. Јовановић 1968
Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања, *Врањски гласник IV*, Врање 1968, 355–375.

Miller, S. G. 1979
Excavations at Nemea, 1978, *Hesperia 48*, 1, 1979, 73–103.

Попов, Х. 2002
Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия, София 2002.

Popović, P. 2005a
Kale-Krševica: investigations 2001–2004. Interim Report, *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 141–174.

Popović, P. 2005b
"cum a Scordiscis Dacisque premeretur", in: H. Dobrzanska, V. S. Megaw, P. Poleska (eds.), *Celts on the margin: studies in European cultural interaction VII BC – I AD*. Essays in honor of Zenon Wozniak, Krakow 2005, 77–83.

Popović, P. 2006
Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case Study Kale-Krševica, in: N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Beograd 2006, 523–536.

Popović, P. 2007a
Numismatic Finds from Kale in Krševica, *Arheološki vestnik 58*, Ljubljana 2007, 415–421.

Popović, P. 2007b

Nakit iz Krševice, in: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (eds.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44*, Ljubljana 2007, 813–820

Popović, P. 2007c

Krševica et les contacts entre l'Egée et les centre des Balkans, *Histria Antiqua 15*, Pula 2007, 125–136.

Popović, P. 2008a

Scordisci on the Fringes of the Hellenistic World. In: Tiefengraber, G., Kavur, B., Gaspari, A. (Eds.), *Keltske studije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin* – 2009, 247–258.

Popović, P. 2008b

Kale-Krševica (ranoantičko naselje IV/III veka pre n.e.), *Arheološki pregled 4*, Beograd 2008, 69–72

Поповић, П., М. Јеремић, Н. Радојчић 2004

Локалитет Кале у селу Кршевица – истраживања 2001–2003. године, *Старинар н.с. 53–54/2003–2004*, Београд 2004, 270–274.

Tonkova, M. 2003

The Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: the Contribution of the Studies at Gladacevo, *In honorem annorum LXX Alexandri Fol, Thracia 15*, Sofia 2003, 479–504.

Петар ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

КРШЕВИЦА: ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ

У овом раду сумирају се и пореде резултати првих ископавања локалитета Кале у Кршевици из 1966. године са најновијим резултатима истраживања где су у међувремену откривени значајни остаци урбаног насеља из IV века пре н.е. које је имало блиске контакте са Егејом. Посебан значај имало је откриће грађевине са сводом из 2008. године која је и после више од две хиљаде година остала потпуно очувана. Комплекс са грађевинама у подножју локалитета сада је отворио широки простор за нагађање о изгледу далеко веће архитектонске целине која је истражена само мањим делом. Ова нова димензија организације насеља са објектима који се пружају дуж реке у оба правца омогућила је да се сасвим аргументовано говори о значају, величини и квалитету грађевинских радова ових урбаних структура заснованих на искуствима грчких или македонских мајстора. Зато се тек сада види колико се локалитет Кале показао далеко сложенијим него што је то раније изгледало. О структури становништва и популацији која је насељавала околни простор још увек нема јасних одговора, посебно када је реч о питањима о етничкој и културној припадности. Откривени материјал, уз неке специфичности, углавно одговара стандардним облицима заступљеним на периферији хеленског света, док о локалним приликама знамо веома мало. Тако све више постаје јасно да ће требати доста рада, новца и времена како би се ово насеље сагледало у целини, али одмах се може рећи да резултати истраживања у Кршевици из године у годину све више иду у прилог претпоставкама да се руднички град Дамастион налазио у долини Јужне Мораве, и није искључено да ће будућа ископавања то и потврдити.

ID = 169017612

UDK 904:737.1.032(38)"-03/-02" ;
902.2(497.11)"1966/2008"

Goran MITROVIĆ
National Museum in Vranje

Petar POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

NEW NUMISMATIC FINDS FROM KRŠEVICA

Abstract: In this work are published two silver coins found in the vicinity of the archaeological site Kale in Krševica. These are the tetradrachms of the mining town Damastion and the Paeonian ruler Audoleon. The third specimen was found in the course of archaeological excavations conducted in 2008 and it is a local bronze coinage of the town Uranopolis from the time of Cassandar. These finds from the 4th and the beginning of the 3rd century BC correspond chronologically with the settlement in Krševica that had close contacts with the Paeonia and northern Greece.

Key words: Southeast Serbia, Kale-Krševica, numismatic finds, Damastion, Audoleon, Uranopolis

First numismatic finds at the archaeological site Kale in Krševica were recorded in 1966 in the course of smaller exploratory works above the village houses at the base of the site. A hoard of the coins of Macedonian rulers was discovered on that occasion in the yard of Petar Krstić and there were also discovered few pits containing archaeological material. The monetary hoard contained allegedly "many dozens of coins" and for the National Museum in Vranje was acquired just one coin of Cassandar (Микулчић, Јовановић 1968: 356). From the same area also originate two bronze specimens, one of Philip II and the other of Cassandar, and one silver drachma of Alexander the Great while all other finds come from archaeological excavations and were discovered on the acropolis in the beginning of this century. These are two silver drachmas of Alexander the Great, two bronze specimens of Demetrius I Poliorcetes and one silver coin of Pelagia that inherited a lot from the Damastion mint. They date from the period between the mid 4th and the beginning of the 3rd century BC and are generally synchronous with the existence of settlement, which has been dated from the beginning of the 4th to the first decades of the 3rd century BC (Popović 2007).

In the course of investigations conducted between 2001 and 2008 in Krševica there have been explored considerable part of the acropolis, the remains of large suburbium has been encountered on the slopes while at the base of the site was discovered a part of large complex consisting of ramparts, buildings, walls and other structures. Generally speaking the results achieved so far clearly suggest the importance of this well-organized settlement, which covered around 4 hectares and had all the urban characteristics (Popović 2005a; 2005b; 2006). It might have been expected that this site, which yielded many diverse finds should also yield more numismatic finds but it should be bore in mind that only small proportion of the site has been investigated so far and that achieved results provided valuable information and the most recent finds we are presenting here will certainly add new information. These are, first of all, two tetradrachms discovered in the vicinity of this site. One comes from the mint of the mining town of Damastion and the other was issued by the Paeonian ruler Audoleon. Namely, Milovan Vitković, the collector from Vranje offered recently these two specimens to the National Museum in Vranje but because of lack of funds only the coin of Damastion was acquired for the Museum Numismatic Department. However, the owner was kind enough to let us publish in this work also the second specimen. The third find we are presenting here is a bronze coin from the time of Cassandar discovered at the base of the site in the course of the 2008 excavations.

Damastion

1. Obv. Head of Apollo, laureate, l.
   Rev. ΔAM AΣTI Tripod
   AR Ø 22 mm, 13.09 g, May Pl. II. 15 var. ← Žuta Voda, Klinovac 2007. (National Museum Vranje, inv. no. 1579)

FIG. 1 Silver tetradrachm of Damastion

СЛ. 1 Сребрна тетрадрахма Дамастиона

According to the information provided by the finder the coin was found around two kilometers to the south of the site Kale in the area at the border betveen the villages Klinovac and Krševica (the site got its name after the mineral water springs). The pottery fragments, pieces of bricks and rather large amount of slag have been found at the same location and the bronze coin of Alexander the Great was found around 300 meters farther.

The specimen is rather worn off so all details are not recognizable but it could be attributed to the group IV

on the basis of the reverse legend ΔAMAΣTI (May 1939: 57 p.). The representation of Apollo on the obverse is in high relief and of high quality execution and the hair lock is falling under the wreath and in front of the ear as it is also characteristic of the specimens attributed to the groups II and III. Against that background it could be dated in the period from the second decade of the 4th century BC and it looks like it was minted after the coin models from the workshops of the Chalcidian League and the masters from Olynthus (May 1939: 48–59).

Audoleon 315–286 BC (first minting period before 306.)

2. Obv. Head of Athena with helmet turned slightly on r., border of dots
   Rev. AΥΔOΛE • N[TOΣ] Horse, r. Under the horse monogram Ⱥ. Border of dots.
   AR, Ø 23 mm, 12.36 g, Gaebler XXXVIII. 4 var.
   Carevo, Krševica 2006.

FIG. **2** Silver tetradrachm of Audoleon

СЛ. **2** Сребрна тетрадрахма Аудолеона

This specimen has been found in the valley of the Krševica river some 600 meters to the south of the site Kale. As in the previous situation the pottery fragments, bricks and slag were have also been found.

The tetradrachms of Audoleon that were minted in much smaller quantity than those of his predecessor Patraos are the rare finds, which have the exact provenance. We mention here as rather close analogies the specimens from the Šeldarov Collection (Šeldarov 2003: p. 148, nº 771), Numismatic Collection of NBRM (Pavlovska 2008: p. 59, nº 82), and from the National Museum in Belgrade (Поповић 1992: T. II. 11).

Uranopolis 316–297 BC. (c. 300.)

3. Obv. The sun as star of eight rays, border of dots

   Rev. OΥPANIΔ [ΩN] – ΠOΛ [EOΣ] Aphrodite Urania, clad in long chiton and peplos fastened on r. shoulder, seated, facing, on globe. On her head a spine surmonnted by star, she holds in r. long sceptre.

FIG. **3** Bronze coin of Uranopolis

СЛ. **3** Бронзани новац Уранополиса

AE, Ø 17 mm, 2.66 g, BMC p. 134, 2–4
Kale-Krševica, trench E ("hydrotechnical complex"), pit - lot 142, 26.07. 2008.

The coin was found at the bottom of the pit, which was partially dug into the virgin soil (sandstone) and partially into the cultural layer. The pit with slanting walls and broad flat bottom was around 1.45 m deep. The pit also contained few fragments of the local pottery (19 fragments of the wheel-made vessels and two hand-made fragments) and parts of the flooring. It had been dug into a layer, which towards the east was lying on top of massive blocks that later proved to be the elements of the vault of the large building (Fig. 4).

FIG. **4** Pit where the coins were found and barrel-vaulted structure

СЛ. **4** Јама у којој је пронађен новац и грађевина са сводом

The town of Uranopolis was probably located on the Akte peninsula (Chalcidice) and it had been founded by Alexarchus, brother of the Macedonian ruler Cassandar between 316 BC and 300 BC. Around 300 BC he minted bronze coins with the star on the obverse and Aphrodite Urania on the reverse. The mint was probably closed in 297 BC after Cassandar's death. This specimen has been identified according to BMC as the new publication by Mørkholm (1991) was not available to us (Kos 1998: 372).

It is well-known that there was always great and relentless interest for the money of Damastion. It was considered as very rare and was in demand on the numismatic market depending on the quality of manufacture, state of preservation and of course the supply. However, of particular interest were the reliable data about their finding places (that were usually very scarce) as it was assumed to be the easiest way to solve the problem of location of this mining town and its mint. The former attempts did not provide decisive answers except large number of assumptions (see Ujes 2002). Thus the coins of Damastion and Pelagia as finds related to the archaeological site Kale in Krševica could be considered as important contribution to the solving of this problem. Also, the discovery of the tetradrachm of Audoleon is still another evidence for the close connections between this town and the Paeonian ruling family from the middle of the 4th century and these connections might not been interrupted after the Damastion mint stopped its activity around 320 BC (May 1939: 160; Петрова 1991). The last specimen we presented is the local coinage of Uranopolis. This find will have, first of all, an important role in establishing chronological relations between distinct layers and structures and it will be particularly important for the dating of the building with barrel vault (Popović, in this volume of Zbornik).

These finds from Krševica contributed to a great degree to our comprehension of the monetary circumstances concerning the site Kale but also the settlement in general. Namely, the tetradrachms, pottery and slag discovered togsether come most probably from the sites, which belonged to the area of this settlement (*chora*) but that should be confirmed after the detailed surveying. In any case, thanks to the material discovered we are able to follow to a certain extent the intensity of money influx from the beginning of the 4th century BC, i.e. from Damastion, through Philip II, Alexander the Great, Audoleon, Cassandar and Uranopolis until the last issues in the first decades of the 3rd century with Pelagia and Demetrius I. In that way a period from the establishing until the abandoning of the settlement in Krševica has been completed.

ABBREVIATIONS / СКРАЋЕНИЦЕ:

BMC B. V. Head, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Macedonia*, London 1879.

Gaebler H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgrichenlands, Bd. III.* Die antiken Münzen vom Makedonia und Paeonia, Berlin 1935.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

Kos, P. 1998
Leksikon antičke numizmatike, Zagreb 1998.

May, J. M. F. 1939
The Coinage of Damastion and the Lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region, London 1939.

Микулчић, И., М. Јовановић 1968
Хеленистички oppidum из Кршевице код Врања, *Врањски гласник IV*, Врање 1968, 355–375.

Mørkholm, O. 1991
Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–188 B.C.), Cambridge 1991.

Pavlovska, E. 2008
The Coins of Paeonia from the Numismatic Collection of NBRM, Skopje 2008.

Петрова, Е. 1991
Пајонеја и Дамстион, *Жива антика, Посебни изданија 9*, Скопје 1991, 188–221.

Поповић, П. 1992
Новац пеонских владара Патраоса и Аудолеона из Народног музеја у Београду, *Нумизматичар 15*, Београд 1992, 5–8.

Popović, P. 2005 a

Kale-Krševica: investigations 2001–2004. Interim Report, *Зборник Народног музеја XVII–1*, Београд 2005, 141–174.

Поповић, П. 2005 б

Кале-Кршевица, истраживања 2001–2004. године, *Врањски гласник XXXIII*, Врање 2005, 25–58.

Popović, P. 2006

Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case Study Kale-Krševica, in: N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Beograd 2006, 523–536.

Popović, P. 2007

Numismatic Finds from Kale in Krševica, *Arheološki vestnik 58*, Ljubljana 2007, 415–421.

Šeldarov, N. 2003

Makedonija i Pajonija (Kolekcija Šeldarov), Skopje 2003.

Ujes, D. 2002

Recherche sur la localisation de Damastion et ses mines, *Revue Numismatique 158*, Les Belles Lettres 2002, 103–129.

Горан МИТРОВИЋ
Народни музеј у Врању

Петар ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

НОВИ НУМИЗМАТИЧКИ НАЛАЗИ ИЗ КРШЕВИЦЕ

У овом раду објављена су два налаза сребрног новца који су откривени у близини археолошког локалитета Кале у Кршевици. То су тетрадрахме рудничког града Дамастиона и пеонског владара Аудолеона. Трећи примерак нађен је 2008. године приликом археолошких ископавања и припада локалном ковању бронзаног новца града Уранополиса из времена Касандра. Ови налази из IV и почетка III века пре н.е. одговарају времену насеља у Кршевици које је имало блиске контакте са Пеонијом и севером Грчке.

ID = 169018124

УДК 902.01:738 ;
904.738(497.11)"-03/-02"

Иван ВРАНИЋ
Археолошки институт, Београд

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ТУМАЧЕЊА КЕРАМИЧКОГ МАТЕРИЈАЛА СА ЛОКАЛИТЕТА КАЛЕ У КРШЕВИЦИ[1]

Апстракт: Локалитет Кале у селу Кршевица недалеко од Врања био је насељен током IV и почетком III века пре н.е. Систематско истраживање започето је 2001. године и траје до данас. За сада је откривено више од 100.000 фрагмената свакодневне керамике која је у великом проценту израђивана на витлу. Велика сличност кермике из Кршевице са материјалом из Грчке, Бугарске и БЈР Македоније представља један од најзанимљивијих проблема везаних за тумачење ових локалитета. Рад има за циљ да прикаже различите методолошке и теоријске принципе тумачења тзв. сиве керамике рађене на витлу.

Кључне речи: сива керамика, културноисторијски приступ, процесни приступ, савремена мултидисциплинарна истраживања.

Територијално – хронолошки оквири

Контакт варварског и грчког света, од настанка археологије као научне дисциплине до данас, представља веома занимљиву тему. Најпознатије поље истраживања представљају богати халштатски гробови и насеља западне Европе о којима је написан велики број научних радова.[2] Период млађег гвозденог доба, током кога долази до коренитих промена које нису оставиле тако богат археолошки материјал, традиционално се посматра као период келтских миграција и драстичних промена у етничком саставу које су довеле до промена у материјалној култури. Са друге стране, историчари и археолози медитеранског света највише пажње посветили су архајском и класичном периоду Грчке, док су хеленистички период сматрали јасним и

[1] Рад представља резултат пројекта Метално доба у Поморављу (бр. 147007).

[2] Wells 1980; 1984; 1998; Collis 1984.

незанимљивим периодом о коме нема потребе да се много пише.[3] Из тог разлога, контакти варвара млађег гвозденог доба и грчког света с краја класичног и почетка хеленистичког периода сматрани су историјски јасним чињеницама које не завређују исту ону пажњу као њихови контакти током ранијих периода.

У литератури о млађем гвозденом добу централног Балкана највећа пажња посвећена је проблему настанка и живота Скордиска.[4] Археолошке културе са јачим грчким утицајем нису довољно познате.[5] Тумачења овог периода заснивају се на културноисторијском приступу у дефинисању материјалних остатака одређене културе, која се на основу географске области коју заузима и систематизацији писаних извора[6] изједначава са одређеном етничком групацијом. Динамика формирања заједница у унутрашњости Балканског полуострва које у свакодневном животу праве, увозе и користе предмете који се могу сматрати грчким, није довољно разјашњена.

Локалитет Кале у селу Кршевица представља редак пример утврђеног насеља из IV и III века пре н.е. на територији Србије на коме је, у великој мери, заступљен покретни и непокретни археолошки материјал с јасним аналогијама у грчком свету. Локалитет се, на основу нумизматичких налаза и импортоване керамике, датује у крај класичног и почетак хеленистичког периода.[7] Степен сличности, али и разлике у односу на насеља у Грчкој, представља најинтересантнији део проблема чије решавање може да промени уобичајену слику о млађем гвозденом добу на централном Балкану.

Најближу паралелу локалитету у Кршевици на територији Србије представља слично насеље Каципуп у селу Ораовица код Прешева које је сондажно истраживано крајем седамдесетих година.[8] Велики проблем у тумачењу насеља ове форме представља недовољно познавања сличних појава на Косову и Метохији. Овим питањем бавила се Е. Шукрију[9] која констатује да су насеља IV века на Косову готово непозната. Шукрију одређене паралеле са Кршевицом види у тзв. сивој керамици рађеној на

[3] Бордман, Грифин, Мари 1999: 383.
[4] Гарашанин 1973; Todorović 1974; Jovanović 1987.
[5] Vasić 1987: 673–690.
[6] Papazoglu 1969; Šašel-Kos 2005.
[7] Popović 2006: 523–536; 2007a: 813-821; 2007b: 411-417; 2007c: 125-136.
[8] Vukmanović, Popović 1982; Popović 2006: 532.
[9] Shukriu 1989.

витлу коју датује у V век пре н. е. и која јесте констатована на Косову. Поред поменуте ауторке, налазима са Косова бавио се и Д. Срејовић.[10]

На територији данашње Бугарске откривена су бројна насеља која могу да се датују у период од краја V века пре н.е. до римских освајања. Насеља у Бугарској представљају најближе аналогије локалитету у Кршевици. Сличности се, поред готово идентичне керамике и свих других покретних налаза, виде и у архитектонским решењима. Најпознатија насеља овог типа у Бугарској су: Пистирос,[11] Севтополис,[12] Перник,[13] Копривлен,[14] као и многа друга.[15]

Богата насеља сличних карактеристика откривена су и у Републици Македонији на чијој територији се посебно издваја област јужно од Демир Капије (Јужно Повардарје). У данашњој Македонији, бављење прото-историјским периодом представља врло интересантно поље истраживања. Проблему се, као и у Бугарској, најчешће приступа из етничког угла. Обично се сматра да је област око Ђевђелије и Валандова (античка Амфакситида), где су откривена најпознатија насеља овакве форме, припадала ужем кругу територије македонске државе. Северније области Пеоније, претпоставља се, биле су насељене истоименим племенима. Северна граница пеонске територије није дефинитивно установљена. Области западне Македоније обично се сматрају илирским, а крајњи исток трачким.[16] Насеља утврђеног типа с краја класичног и почетка хеленистичког периода налажена су у релативно великом броју у средњем Повардарју, Пелагонији и Скопско–кумановској области.[17]

Керамички материјал са свих поменутих локалитета показује много заједничких карактеристика. Основна сличност јесте рана употреби грнчарског витла које се, по уобичајеним схватањима гвозденог доба Балканског полуострва, везује тек за келтска племена.[18] Поред витла, тзв. *сива керамика* на широкој територији унутрашњости Балканског

[10] Срејовић 1973: 39-83.
[11] Bouzek, Domaradski, Archibald 1996; 2002.
[12] Димитров et al. 1984.
[13] Чангова et al. 1981.
[14] Bozkova, Delev 2002.
[15] Попов 2002.
[16] Микулчић 1999; Соколовска 1986; Митревски 2001; 2005; Битракова-Грозданова 1987; Грозданов 1996.
[17] Микулчић 1999: 129; Соколовска 1986.
[18] Đorđević-Bogdanović 1994: 39-52.

полуострва показује велике сличности у облицима и стилу. Заједничка карактеристика јесте постојање облика посуда које су констатоване у употребној керамици северне Грчке. Поред сивих, мањи проценат заузимају мрке и црвене посуде. Значајно је да се напомене да су на готово сваком од поменутих локалитета констатоване керамичарске пећи истог типа.[19] На кршевичкој акрополи керамичарска пећ откривена је током 2005. године. Састоји се од ложишта у коме је пронађена велика концентрација гарежи и две коморе које су хоризонтално подељене земљаном и јако запеченом решетком. Овакав пример занатске производње, типичан за области источног Медитерана, карактеришу изразито високе температуре и веома квалитетна керамика.

Велики проблем у истраживању свакодневне керамике, чије се аналогије траже у грчком свету, јесте недовољно занимање истраживача за овакав облика, материјалне културе у самој Грчкој. Већина научника заинтересована је за сликану керамику, тако да је посудама намењеним свакодневној употреби посвећено мало простора. Већа количина овакве керамике истражена је током ископавања у Олинту тридесетих година.[20]

Често се као аналогија користи и керамички материјал са атинске Агоре.[21] Разлог за то јесте добра истраженост и доста публикованог материјала. Међутим, данас се истиче да типологија атинског материјала, колико год била погодна за датовање у случајевима кад се ради о потврђеном импорту, не може да буде универзално прихваћена на другим локалитетима пошто представља регионалну традицију.[22] Ситуација је мало боља у случају хеленистичке керамике из грчке Македоније.[23]

Керамика из Републике Македоније позната је под именом *раноантичка сива керамика*. Проблемом оваквих посуда бавила се В. Соколовска која налазе посуда сиве боје рађене на витлу везује за Пеонце и сврстава их у шири контекст сиве керамике рађене на витлу која се, поред данашње Македоније, јавља и у Србији и Тракији.[24] Посуде којима се бавила Соколовска проналажене су у насеобинским и погребним хоризонтима локалитета од Кршевице, Каципупа и Врањског Прибоја на северу, преко

19 Блажевска 2005: 261-280.
20 Robinson 1950.
21 Thompson 1934: 311-476.
22 Rotroff 2004: 455–460.
23 Drougou 1991.
24 Соколовска 1992: 141–142.

Карагача и других локалитета на Косову, кумановског и скопског региона, Пелагоније, па све до области око Охрида и Струге. Количина налаза оваквих посуда највећа је у источној Македонији и средњем Повардарју. Са друге стране, у областима јужно од Демир Капије количина ове керамике драстично опада. Најмасовније присуство забележено је на локалитетима Градиште – Бразда и Градиште – Нерези у околини Скопља и на локалитетима Градиште – Неготино и Градиште – Кнежје код Светог Николе.

Поред раноантичке сиве, у области која се на основу писаних извора сматра пеонском, заједно са сивом керамиком рађеном на брзом витлу, проналажени су и облици рађени руком.[25] У ову групу сврстане су разне врсте лонаца са плетковичастим и језичастим дршкама, пирауноси и остале посуда грубе фактуре са великим процентом кварца и лискуна, тамносиве или мрке боје. Овај материјал, с обзиром да је рађен руком, не поседује толико заједничких карактеристика на целој територији где је констатована и раноантичка сива керамика, али и даље показује јасне аналогије са кршевичким грубим посудама.

Обе групе керамике познате из Пеоније, уз одређене стилске разлике, констатоване су и на свим поменутим насељима у Бугарској. Сива керамика рађена на витлу, којој је посвећена далеко већа пажња него грубим посудама, објављена је у оквиру публикација које су издате поводом истраживања познатих локалитета у Бугарској.[26] Начин израде и заступљени облици показују велику униформност уз одређене разлике које се сматрају уобичајеним због постојања радионица за израду керамике у сваком насељу. Као и у Пеонији, доминирају зделе са ободом повијеним на унутра, разне врсте тзв. амфороидних посуда, скифоси, крчази, тзв. стамноидне посуде, као и многе друге грчке форме. Карактеристично за све истраживаче јесте да овакву керамику сматрају изразом трачког етноса.

Бугарски и македонски аутори били су упознати са истраживањима које су у Кршевици обављали И. Микулчић и М. Јовановић.[27] Сличности које су констатоване у кршевичком материјалу са сивом керамиком рађеном на витлу, али и оном израђиваном руком, на широкој територији од Демир

[25] Соколовска 1991: 163–183.
[26] Чангова 1981: 52–106; Domaradski 2002: 189–207; Чичкова 1984: 18–115.
[27] Микулчић, Јовановић 1968: 355–375.

Капије на југу де централне Тракије, тумачене су као последица трачког[28] или пеонског[29] етноса у Врањској котлини.

Типолошко – статистичка анализа

Прелиминарну типолошко–статистичку анализу керамичког материјала из Кршевице,[30] откривеног током прве три кампање истраживања од 2001. до 2003. године, објавиле су И. Антић и С. Бабић.[31] Том приликом обрађено је 51.940 фрагмената. Материјал је подељен у четири групе: *стоно*, *кухињско*, *транспортно* и посуђе *за складиштење*. На основу фактуре издвојене су три основне категорије: груба, средња и фина керамика. У типолошком смислу тада је издвојено 16 карактеристичних облика. Називи облика посуда преузети су из грчке терминологије, када је то било могуће. Формулари за статистичу обраду керамике из Кршевице преузети су се локалитетита Клисура у Кадића брду.[32]

Наставком истраживања у Кршевици у периоду од 2004. до 2006. године прикупљено је још 53.467 фрагмената керамичких посуда од којих је у 3.739 случајева било могуће утврдити облик. Број дефинисаних облика, процентуална заступљеност, као и боје и фактуре представљени су у виду табеле. Статистичком обрадом утврђено је да је око 80% посуда израђено на витлу. У ову групу спадају сви облици који чине тзв. *сиву керамику*, али и неке посуде мрке и црвене боје. Групу посуда које нису рађене на витлу чине: једна врста лонца која је по правилу рађена руком, као и облици попут питоса и поклопаца код којих су, у различитим процентима, заступљене обе технике. Руком су рађене и посуде попут тава и пирауноса које су констатоване у занемариво малом броју примерака.

Релативно велики проценат амфора (5,24%) које су проналажене у свим деловима локалитета сведочи о развијеним трговачким активностима. Овај облик се по боји и фактури јасно издваја од остале керамике. Осим једног случаја у коме је констатован жиг који доказује да се ради о импорту са Тасоса, остали примерци спадају у групу непечаћених амфора.[33]

---

28 Чичкова 1984: 18–115; Чангова 1981: 52–100; Попов 2002.

29 Соколовска 1991: 163–183; 1992: 141–148.

30 Типолошку обраду керамике од 2001. године до данас обављали су: Снежана Николић-Ђорђевић, Снежана Метикош, Сташа Бабић, Ивана Антић, Иван Бенуси, Вера Крстић, Мира Глумац, Кристина Пенезић, Јована Трипковић, Зорица Кузмановић и Југ Марковић којима срдачно захваљујем.

31 Антић, Бабић 2005: 213–228.

32 Говедарица, Бабић 1992: 60.

33 Popović 2006: 528.

Културноисторијски приступ

Током доминације културноисторијске парадигме (осамдесете године XIX – шездесете године XX века) обрада и тумачење керамичког материјала доживели су пун процват. Стилско–типолошке карактеристике посуда, поред многих других карактеристичних трагова материјалне културе, имале су кључну улогу у дефинисању појма археолошке културе. У недостатку апсолутног датовања, поређењем типолошких карактеристика материјала различитих култура остварено је релативно – хронолошко датовање праисторијских локалитета у унутрашњости Европе.[34]

Најчешће цитирани културноисторијски пример дефиниције археолошке културе[35] јесте део из уводног поглавља књиге Г. Чајлда *The Danube in Prehistory* у коме аутор износи један од ретких теоријских осврта на начин бављења археологијом током доминације културноисторијске парадигме. Чајлд, поред културе, говори о свим релевантним појмовима археолошке праксе тога времена. За овај рад најинтересантније је Чајлдово[36] становиште о примени типологије.[37]

Из цитираног одељка види се да је типолошка анализа керамичких посуда имала највећи значај у погледу датовања. Аутори попут Чајлда сматрали су да облик и стил керамичких посуда еволуирају, или се пак дегенеришу, у зависности од отворености и спремности неке културе да прихвати стране

---

34 Olsen 2002; Trigger 2006; Johnson 1999; Renfrew, Bahn 2004; Renfrew 1973.

35 „Требало би рећи реч или две о томе како је археологија конципирана. Проналазимо одређене типове остатака – керамичке посуде, оруђа, орнаменте, начине сахрањивања, облике кућа – који се константно јављају заједно. Такав комплекс карактеристика које се редовно јављају заједно назваћемо *културном групом* или једноставно *културом*. Претпостављамо да је такав комплекс материјални израз онога што данас називамо *народом*. Само тамо где је такав комплекс редовно и искључиво повезан са скелетним остацима специфичног физичког типа, усудили бисмо се да заменимо *народ* са *расом* (Childe 1929:v-vi).

36 Childe 1929: v–xii.

37 „Тамо где стратиграфски или геолошки подаци недостају, морамо да се окренемо типологији. Она се заснива на претпоставци да су типови еволуирали (или се дегенерисали) у регуларним временским секвенцама. Валидна је само када (1) постоји неколико типолошких серија са различитим карактеристикама које стално могу да се упоређују и заједно разматрају, (2) када су две или више карактеристика некако повезане у апсолутни временски низ и (3) у оквирима појединачне културе или у области константно повезаних култура. Чак и уз ове резерве, типологија пружа један веом апстрактан податак о времену. У деловима Европе XX века електрична енергија и преримске уљане лампе, редовно се користе од стране заједница које живе на само две или три миље удаљености“ (Childe 1929: vii-viii).

утицаје. Обично се, на основу здравог разума, претпостављало да је потребно одређено време да би се промена испољила. Претпостављени временски период служио је за успостављање релативне хронологије европске праисторије. Промене облика и стила керамичких посуда најчешће су сматране резултатом дифузије, а у случајевима када су биле драстичне и праћене променом осталих облика материјалне културе, резултатом миграција. Овакав приступ постао је у основни метод рада културно-историјских археолога.[38]

Културноисторијска археологија у филозофском смислу развила се из немачког романтизма. У време национал-романтизма археологија је стекла велики углед као наука која из прве руке може да се бави прецима, али и као моћно оружје које може да докаже, али и оспори везу нација у настајању с једне, и митских предака са друге стране. Управо могућност проучавања етничке припадности људи из прошлости која је могла да се искористи у политичке сврхе, сматра се кључном карактеристиком културноисторијске археологије која ову школу раздваја од социоеволуциониста XIX века.[39]

Захваљујући нормативном приступу који примењује, облик и стил посуда постали су један од кључних фактора који дефинишу етничку припадност људи из прошлости. Дефинисање промена у облицима и стилу, које су сматране последицом еволуције, у тумачење су увеле апстрактну представу о времену. Овакав приступ омогућио је да се одговори на питање *који народ* и *колико дуго*? Као што је познато, током доминације културноисторијске школе отворено је питање етногенезе данашњих народа који су, захваљујући политичком тренутку, повезивани са етничким заједницама познатим из писаних извора. О томе колико овакав приступ може да буде опасан написано је пуно радова.[40]

Упадљиво је да сви до данас познати радови који се тичу керамичког материјала попут оног са Кршевице у теоријско-методолошком смислу следе идеје културноисторијске археологије. Подаци добијени тумачењем малобројних писаних извора, комбиновани са специфичним керамичким материјалом, представљају веома примамљиве информације за традиционалне истраживаче који, са већом или мањом сигурношћу, покушавају да етнички одреде становнике насеља дубоко у унутрашњости Балканског

38 Childe 1929; 1957; Clark 1971; Гарашанин 1973.
39 Jones 1998; Olsen 2002.
40 Jones 1998, Trigger 2006: 211-311, Renfrew, Bahn 2004: 471-473, Olsen 2002: 29-39.

полуострва.[41] Етничка тумачења, с обзиром на велику сличност у материјалној култури, углавном се заснивају на географском положају насеља који се упоређује са претпостављеном картом распрострањености протоисторијских племена.

Културноисторијски приступ показао је предности и мане оваквог теоријског опредељења. Данас су добро познати територијални и хронолошки оквири. Проблем представља недовољна количина публикованог материјала и непостојање публикације која из културноисторијског угла посматра сиву керамику рађену на витлу на целој територији на којој је овакав облик материјалне културе констатован. Углавном се објављују краћи текстови са основним подацима о локалитету са кога потиче материјал и доносе се одређени закључци о хронологији и етничком опредељењу, али није позната ниједна публикација која обзиљно упоређује материјал са различитих локалитета.

Ако проблему широке распрострањености сиве керамике приступимо из угла у коме основно поље интересовања није етничко опредељивање, видећемо да се карактеристичне посуде јављају на широкој територији од Демир Капије на југу, па све до Поморавља и Тракије. Оволика распрострањеност, у поменутом историјском периоду, тешко може да сведочи о постојању једног компактног етницитета, посебно када имамо у виду модерна тумачења етничког идентитета[42] и писаних извора.[43] Овакав приступ отвара нове теме о керамичком материјалу које не подразумевају етнички детерминизам, а самим тим излазе из уобичајеног културноисторијском тумачења.

Процесни приступ

Током шездесетих година XX века дошло је до драстичних промена у археологији англосаксонских земаља. Културноисторијски приступ тумачења прошлости доживео је обзиљне критике које су довеле до промене парадигме у куновском смислу.[44] У центру критике било је традиционално становиште о култури, а самим тим и о керамици као предмету материјалне

[41] Соколовска 1991: 163–183; 1992: 141–148; Митревски 2001; 2005; Попов 2002; Микулчиќ 1999; Битракова-Гроздановa 1987; Bouzek, Domaradski, Archibald 1996; 2002; Димитров et al 1984; Чангова et al 1981; Bozkova, Delev 2002.

[42] Jones 1998; Lucy 2005.

[43] Babić 1994: 125–128.

[44] Olsen 2002: 43-54; Trigger 2006: 386-418.

културе који, следећи Чајлдову дефиницију, репрезентује етничку припадност.[45]

Нова, *процесна археологија* критиковала је нормативни приступ културноисторијске школе. Културноисторијски приступ критичари су назвали статичним и прилично наивним погледом на прошлост.[46] Процесни аутори сматрали су да су људске заједнице динамичне и подложне променама које не морају да буду последица само дифузије или миграција. Идеја да могу да се истражују друштвени процеси и људско понашање, настали као последица адаптације на природне услове, као и инсистирање на локалној еволуцији, постали су доминантан начин тумачење културе. И сама дефиниција културе претрпела је огромну промену. Култура је дефинисана као вантелесна адаптација на природну средину.[47] Приступ је преузет из антропологије и близак је социјалним антропологизима XIX века.

У филозофском смислу процесна археологија прихвата логички позитивизам, а по питању методологије закључивања заснива се на хипотетичко–дедуктивном методу. Позитивизам као материјалистички правац инсистира на објективности и научној проверљивости резултата, а у оквирима процесне школе дошло је до одступања од здраворазумских тумачења типичних за културноисторијску археологију.[48] Анализа керамичких посуда, а нарочито традиционално тумачење добијених резултата, претрпели су највећу критику. Кључна разлика, поред другачијег приступа проблему, била је у томе да су процесни аутори сматрали да различита материјална култура не мора да представља и различит етнички састав људи из прошлости.

Значај природне средине и климатских услова препознат је као суштински фактор у дефинисању културе. У процесним круговима инсистирало се на превазилажењу традиционалне археолошке опседнутости артефактима и посвећивању пуне пажње процесима који стоје иза форме материјалне културе. Природни услови и клима у којој су се развијале заједнице из прошлости, постали су кључни фактор у дефинисању људског понашања, а самим тим и одговарајуће материјалне културе. На овај начин просторна организација насеља, економија, као и друштвена организација која се

45 Binford 1962: 219-225; 1965: 203-210; 1983a, 1983b; Clarke 1971.
46 Binford 1962; 1965; Clarke 1971.
47 White 1959: 8; Binford 1962: 218.
48 Trigger 1998; 2006; Olsen 2002; Johnson 1999.

формира у интеракцији људи и околине постају основни предмет интересовања научника.[49]

Схватање културе у функционалистичком смислу као система са подсистемима разлог је за другачији предмет интересовања процесних археолога. Бављење керамиком у културноисторијском смислу више није било довољно да би се на прави начин анализирала култура. Различити подсистеми у оквирима једне културе, односно система, посматрани су као функционална целина, а материјална култура која може да се веже за неку активност правилно се изучава само ако се разуме њено место у социокултурном систему заједнице из прошлости.[50]

У таквим околностима керамика је схватана као предмет материјалне културе који може да сведочи о различитим подсистемима неке заједнице. У једном осврту на питање анализе керамике из шездесетих година, Л. Бинфорд говори о морфолошким и стилским разликама које, како сматра, представљају деловање потпуно различитих процеса и стога морају да се анализирају и посматрају различито.[51] На морфологију посуда Бинфорд гледа као на чисто практичну појаву која је директно зависна од функције којој реципијент служи. Као пример узима се разлика између тањира и лонца. Ове разлике директна су последица адаптације на задате услове, односно врсту хране која се везује за одређену посуду. Дизајн посуда такође сматра адаптацијом на природне услове, али у оквиру деловања социјалног или идеолошког подсистема као механизма који заједницу држи на окупу. Аутор сматра да се стилске карактеристике посуда везују за друштвени контекст у коме су настале, на пример да ли су прављене у оквиру шире групе људи или само једне породице. Из тог разлога предлаже да се посуде анализирају прво са морфолошке, па тек онда са стилске тачке гледишта. Упоређивањем резултата могу да се добију подаци о технолошком, али и о социјалном и идеолошком подсистему заједнице.

Сличан приступ керамици имао је и Д. Кларк који је сматрао да функција различитих артефаката варира у опсегу од идиосинкретичких до чисто функционалних. Разлика се види у нивоу слободе коју су појединци који су правили артефакте имали. Предмете везане за идиосинкретичку страну људске заједнице карактеришу највеће варијације и најмања директна

[49] Butzer 1982.
[50] Clarke 1971: 43–82; Binford 1962: 217–225.
[51] Binford 1965: 203–210.

зависност од природних услова. Као супротност аутор истиче функционалну страну у оквиру које су варијације минималне јер артефакт има чисто практичну функцију и суштински представља адаптацију на задате услове.[52]

Најпознатија студија која се бави керамиком из строго процесног угла јесте књига под насловом *Керамичка теорија и културни процеси*.[53] Аутор промовише два најпознатија принципа процесне археологије: антропологију, односно етноархеологију као непосредну примену теорије средњег опсега с једне и системско мишљење и научни приступ анализирању и тумачењу података са друге стране. Климатски услови, као што је уобичајено у процесним круговима, сматрани су пресудним фактором за настанак одређених културних карактеристика, па самим тим и облика и стила керамичких посуда.

Међутим, процесна археологија, иако је представила другачији приступ истраживању керамичког материјала, није се зауставила на томе. Основни предмет истраживања ове школе није била керамика, као ни било који други карактеристичан тип артефаката, већ дефинисање шире слике целокупне културе из прошлости. Системско мишљење фаворизовало је процесе који леже иза сваког људског деловања. Керамика је била само делић у оквиру комплексне слике о заједницама из прошлости. Идеја да заједнице теже да са што мање потрошене енергије извуку највећу могућу корист, фаворизовала је бављење економијом, просторном организацијом насеља и формирање шире слике о активностима на великим територијама. Просторна археологија Д. Кларка[54] представља типичан пример процесног коришћења података добијених ископавањем археолошког материјала у оквиру кога фрагменти керамике заузимају значајно место и сведоче о односу људи и природног окружења.

Сличне тенденције виде се код већине најпознатијих процесних аутора. Керамика више нема централно место у публикацијама, а често губи и основну улогу у дефинисању археолошких култура, и постаје једноставан и не толико занимљив предмет који сведочи о активностима из прошлости. Овакав приступ види се у свим процесним публикацијама. Познат пример јесу Ренфруова дела о неолиту и Индоевропљанима[55] или Велсове студије о

[52] Clarke 1971: 134–145, 521–522.
[53] Arnold 1985.
[54] Clarke 1977: 1–28.
[55] Renfrew 1973; 1987.

гвозденом добу Европе[56] које се превасходно баве утицајем спољашњих фактора у виду природне средине или напреднијих цивилизација на формирање друштвених односа.

Допринос нове археологије кроз коришћење метода природних наука највише се огледа у томе што су се аутори, користећи математичке принципе класификације, трудили да осмисле систем рада који је објективан и научно проверљив. Идеја да различити научници могу да добију исте статистичке резултате представља велики напредак у односу на културноисторијски приступ.[57] Један од познатијих примера ове врсте јесте и нумеричка таксономија коју је Д. Кларк примењивао као математичко оруђе у класификацији артефаката.[58]

Непостојање процесног приступа, попут студија о гвозденом добу западне Европе,[59] ствара велику празнину у тумачењима односа Грчке и становништва унутрашњости Балканског полуострва током млађег гвозденог доба. Процесна археологија, следећи идеје еколошког детерминизма и значаја економије, могла би да дефинише механизме који подстичу, сада већ доказане, трговачке активности о којима сведочи велика количина материјала с локалитета попут кршевичког, као и последице које таква ситуација има на развој локалних заједница. Познато је да су водећи стручњаци који су се бавили гвозденим добом западне Европе инсистирали на економским односима локалног становништва и Грчке, односно Рима, као водећем елементу који је довео, између осталог, и до урбанизације током старијег и млађег гвозденог доба.[60] Могући процесни приступ могао би да буде и тумачење значаја специфичне природне средине у којој су насеља подизана, као и објашњење разлога зашто су нека насеља градинска, док су друга формирана у широким долинама. Дефинисање процесног тумачења, заснованог на економским активностима, могло би да објасни појаву керамике рађене по грчким узорима као само једне од многобројних промена које су захватиле заједнице у унутрашњости Балканског полуострва након интензивирања трговачких активности са становништвом северне Грчке.

56 Wells 1980; 1984.
57 Orton 1980; Shennan 1997; Drennan 2004.
58 Clarke 1971: 512–567.
59 Wells 1980; Collis 1984.
60 Wells 1984.

Постпроцесни приступ

Постпроцесна археологија развила се осамдесетих година у Британији као критика процесне школе. Основна разлика јесте у филозофском правцу који дефинише приступ изучавању прошлости. За разлику од позитивизма који је доминирао у процесним круговима, постпроцесна археологија прихвата концепт проистекао из структурализма.[61]

У ранној фази развоја постпроцесне школе, велики утицај на археолошка тумачења имали су аутори попут Колингвуда (Collingwood), Леви-Строса (Lévi-Strauss) и Бродела.[62] Овакав приступ промениo је интересовања археолога који више нису говорили о адаптацијама и природној средини већ о идеолошком аспекту друштва. У таквим околностима настала су нека од најпознатијих постпроцесних дела.[63]

Као последица промене филозофске оријентације, археолошка тумачења постала су ближа савременим тежњама у антропологији и социологији. Данас, захваљујући даљем развоју друштвених наука, постпроцесни аутори инспирацију траже у делима Гиденса и Бурдијеа.[64]

Став да прошлост не може да се изучава објективно из данашње перспективе истраживача, суштинска је разлика у односу на позитивистички приступ. Постпроцесна школа, као прилично хетероген правац, критиковала је слепо веровање у објективност научника. Идеја да догађај из прошлости може да се тумачи само ако покушамо да схватимо контекст у коме се одиграо, карактеристична је за најпознатијег члана постпроцесне школе Ј. Ходера. Ходер је теоријски приступ који је заступао првобитно назвао контекстуалном, а касније интерпретативном археологијом.[65]

Касније су други аутори, инспирисани Ходеровим радовима, развили многобројне различите приступе у проучавању прошлости. Признавање значаја појединаца као активног учесника у креирању културе представља значајну карактеристику. У оквирима постпроцесне археологије култура није схватана само као вантелесна адаптација на животну средину, већ представља смишљено и свесно људско деловање. Сада се верује да

61 Trigger 1998; 2006; Olsen 2002; Johnsen, Olsen 1992: 419–436; Johnson 1999.
62 Braudel 1993.
63 Hodder 1990.
64 Burdije 1999.
65 Hodder 1986; 1991.

заједнице из прошлости нису вођене искључиво жељом да преживе и обезбеде што више економског успеха са што мање утрошене енергије, него да тумачење културе мора да подразумева реконструкцију великог броја културноспецифичних активности које нису само пуко преживљавање.[66]

Релативистички приступ који је карактеристичан за постпроцесну школу постао је веома распрострањен. Јавља се у две варијанте, као екстремни или хиперрелативизам попут Шенкса и Тилија који сматрају да је све, па чак и логично размишљање, културноспецифично, стога и потпуно необјективно, до умерене форме која критикује објективизам процесних аутора али не инсистира да је свако тумачење добро без обзира од кога потиче.[67]

Материјална култура у постпроцесним оквирима схваћена је као свесни израз деловања. Материјалности су, као и појединци који су учествовали у стварања предмета, на специфичан начин активне и служе за преношење некакве поруке. Керамички материјал погодан је за овакав приступ, а задатак археолога јесте да покуша да прочита скривену поруку записану у материјалној култури.[68]

Следећи овакав приступ, керамичке посуде поново постају веома примамљив предмет истраживања. Научници велико интересовање показују за стилске карактеристике и често покушавају да реконструишу културноспецифична значења начина украшавања. Поменути приступ погодовао је теоријском проблематизовању питања идентитета у много већој мери.[69]

У постпроцесним радовима који се тичу стамбене архитектуре и тзв. домаће сфере у класичној археологији, свакодневна керамика заузима веома значајно место.[70] Сматра се да је традиционална класична археологија занемаривала контекст домаћег живота, тако да модерни аутори у овом проблему виде могућности за нова тумачења. Обично се, на основу веома детаљног ископавања кућа и комплетног покретног материјала, предлажу тумачења домаћег живота грчког становништва који је до данас био познат само из писаних извора. Овакав приступ представља веома захвално поље за тумачење кршевичког материјала који би, наставком истраживања, могао да

66 Shanks, Tilley 1992.
67 Trigger 1998: 20–24; VanPool, VanPool 1999: 36.
68 Berg 2007: 234–252; van der Leeuw 1999: 115–137.
69 Gay et al. 2000; Diaz–Andreu et al. 2005; Jones 1998; Jones, Graves–Brown 1996.
70 Bradley, Nevet 1999: 43–56; Nevet 1999.

упореди материјал и стамбену архитектуру у Олинту, као типичном грчком граду, са подацима из насеља у унутрашњости Балканског полуострва, чији етнички састав није познат. Детаљне информације о сличностима и разликама у домаћој сфери живота могле би да допуне знања о разлозима који су довели до толике сличности у материјалној култури.

Савремена мултидисциплинарна истраживања

Могући приступи тумачењу керамичког материјала више не могу да се вежу искључиво за различите археолошке школе. Данас постоје специфична мултидисциплинарна истраживања материјалне културе, укључујући и керамику, која не могу да се назову археолошким школама, али показују специфичан теоријски приступ. Најпознатији пример сигурно јесте етноархеологија као стратегија истраживања која се бави посматрањем данашњих заједница из археолошког угла. Још једна савремена стратегија истраживања која повезује више друштвених наука јесте и изучавање различитих врста идентитета. Поред етноархеологије и идентитета, идеја еволуције, која је чврсто укорењена у већини археолошких истраживања, у савременој науци доживљава нову примену и зато заслужује посебно место у сваком тумачењу промена у материјалу и култури.

Етноархеологија представља мултидисциплинарно истраживање које повезује археологију и социјалну антропологију. Иако се обично везује за процесну парадигму, појава етнографских паралела као аналогија за тумачење археолошког материјала стара је колико и археологија као наука. Најпознатија дефиниција јесте да етноархеологија представља етнографско проучавање данас постојећих култура са археолошке тачке гледишта.[71]

Етноархеологија није ограничена само на једну теоријску школу, већ је са различитим успехом примењују припадници свих праваца у археологији и антропологији. Наравно, највише се везује за процесну археологију, а сигурно најпознатији пример етноархеолошког истраживања јесте Бинфордов боравак на Аљасци у циљу решавања мустеријенског проблема.[72]

Процесна археологија ослањала се на етноархеологију захваљујући бихевиористичком гледању на културу које је веома распрострањено у САД-у. Полазна тачка јесте став да у људском понашању постоји велики степен

71 David, Kramer 2001: 2.
72 Binford 1983a; 1983b.

сличности, без обзира на временски период у коме се нека култура развија. Ослањајући се на природну средину као детерминишући фактор који утиче на људско понашање, претпоставља се да посматрање данашњих заједница, које живе у сличним природним условима и поседују приближно исту технологију попут култура из прошлости, може да покаже везу између материјалне културе и друштвеног система.[73]

Постпроцесна археологија оспорава олако успостављене паралеле између различитих култура, па самим тим и етноархеологију у функционалном и емпиристичком смислу. Међутим, савремени приступ тумачењу културе који подразумева активно учешће материјалности у формирању друштвених односа често се, и у оквирима ове парадигме, преузима из антропологије. Један од најпознатијих примера етноархеологије у оквирима постпроцесне школе јесте Ходерово истраживање у области Баринго у Кенији, које је имало велики значај за формирање контекстуалне и интерпретативне археологије.[74]

Представљени примери етноархеолошких истраживања, иако се не баве керамиком, најбоље презентују различите приступе у оквирима две школе. Постпроцесни аутори одбацују могућност успостављања паралела између различитих култура и критикују објективност етноархеолошких истраживања позивајући се на културну специфичност и различите контексте. Међутим, уз све критике не престају да користе антропологију, а с обзиром да антрополошка знања користе у археологији, ни етноархеологију. Са друге стране, процесни аутори инсистирају на примењивости паралела са данашњим културама и користе сазнања етноархеологије као теорију средњег опсега у бинфордовском смислу.

Један од првих аутора који су дефинисали тзв. *керамичку етноархеологију* јесте К. Крамер која је средином осамдесетих година објавила чланак под овим насловом. Основна питања којим се Крамерова бавила, попут технологије, функције, класификације, животног века посуда, рециклирања, поделе послова на основу рода, процеса учења начина производње, етницитета, дистрибуције, технолошких и стилских разлика, и даље доминирају керамичком етноархеологијом.[75] Од тог периода па све до данас,

[73] Trigger 2006: 399.
[74] Hodder 1986; 1991.
[75] Kramer 1985: 77–102; Stark 2003: 202.

керамичка етноархеологија јесте веома занимљиво поље истраживања са пуно заговорника и објављених радова.[76]

Основна идеја примене етноархеологије развила се на материјалистичком и емпиристичком приступу истраживања људског деловања везаног за керамичке посуде у одређеним климатским условима, као и покушају да се тако добијени подаци пренесу на статичне археолошке трагове из прошлости. Овакав изразито процесни приступ показао је колико делатности везаних за керамику постоји о којима традиционална археологија није знала готово ништа.[77]

Процесни приступ у керамичкој етноархеологији често се назива и *керамичком екологијом*. Системско мишљење и трагање за процесима који леже у основи људског деловања примењују се и у тумачењу керамичких посуда. Керамика је схваћена као специјализовани део техноекономског подсистема, а свако тумачење започиње анализирањем односа посуда и природне средине у најширем смислу. Следећи корак јесте успостављање везе између начина израде у оквирима техноекономског система и осталих подсистема једне културе. На овај начин, преко керамике, може да се дође до одређених сазнања о систему као целини.[78]

Следећи овакав приступ, процесни аутори највише пажње посвећују климатским факторима које сматрају кључним у дефинисању могућности производње. Применом етноархеологије установљено је да у влажним и умереним климатским условима, током хладног или кишног периода, производња керамике није могућа без специјализованих грађевина за сушење и одговарајућих пећи. Етноархеолошки подаци из целог света говоре да производња керамичких посуда током овог периода не постоји, или је сведена на апсолутни минимум. Закључује се да влажна и хладна клима не фаворизује специјализацију у производњи керамике пошто керамичар не би имао економских услова да преживи зимски период ако би једини извор прихода представљала производња посуда. Уколико специјализована производња ипак постоји, што вероватно јесте случај на локалитетима попут оног из Кршевице, процесни аутори такву појаву тумаче великим степеном развоја културе у еволутивном смислу која омогућава производњу и у неповољним климатским условима. Истраживања овог

76 Arnold 2000: 105–133; Arnold 1985; David, Kramer 2001; Stark 2003: 193–242; Smith 2001: 991–103

77 David, Kramer 2001: 251; Stark 2003:199.

78 Arnold 1985: 12–19; Stark 2003.

типа довела су до прављења табела региона и климатских услова у којима је производња керамике могућа ограничена или током целе године.[79]

Један од типичних примера процесног приступа који се бави специјализованом производњом јесу и радови П. Рајс.[80] Рајсова појаву специјализоване грнчарске производње тумачи из угла керамичке екологије следећи идеје постављене још у *Аналитичкој археологији*.[81] Ауторка сматра да специјализована производња представља одраз друштвене сегментације која настаје као последица различитог приступа ресурсима у оквиру једне заједнице. Друштвена сегментација сматра се последицом развоја који је нека заједница остварила у еволутивном смислу и поред специјализоване производње подразумева развијену економију, урбанизацију и све оне одлике које красе друштва која су у процесу формирања држава. Овакав приступ базира се на водећем еволуционистичком гледишту на културу и цивилизацију преузетом из антропологије.[82]

Занимљиво је другачије гледање из угла постпроцесне археологије. Постпроцесни аутори сматрају да специјализована производња тумачена из угла адаптација не пружа никакве одговоре на питања о друштвено–политичком значењу које овакав вид производње са собом носи. Овакав приступ оштро критикује Бинфордову поделу на морфолошки и стилски аспект керамичких посуда и инсистира на значењу које специјализована производња, односно одређене посуде којима људи свакодневно манипулишу, има у одређеним заједницама. Говори се о томе да ли овакав облик производње омогућава доношење одређених закључака о идентитету, процедури учења заната, сродничким односима или друштвеној стратификацији у оквиру специфичне културе. Постпроцесни аутори сматрају да сама технологија производње има активну улогу у конструкцији и репродукцији друштвених односа и традиције. Закључак јесте да појава нових технологија у некој култури може да представља последицу религијских, симболичких, економских или политичких притисака којима је неко друштво било изложено.[83]

Друштвена стратификација, односно постојање елите, као и начини којима се специјални статус изражава и одржава, према постпроцесним ауторима

---

79 Arnold 1985: 61–98.
80 Rice 1981: 219–240; 1996a: 133-163; 1996b: 165-202.
81 Clarke 1971.
82 Service 1975; White 1959.
83 Berg 2007: 235; Crielaard, Stissi, van Wijngaarden 1999.

може да се види на основу специјализоване производње свакодневних и посебних керамичких посуда. Један од занимљивих примера јесте рад Шортмана и Урбана[84] који покушавају да дефинишу како је специјализована производња коришћена од стране елите и обичног становништва у истицању различитих врста идентитета. Инсистира се на активном учешћу керамике као широко распрострањеног облика материјалне културе у истицању друштвених сличности и разлика. Полази се од претпоставке о постојању елите и обичног становништва, а закључак јесте да специјализована производња преноси различите поруке у зависности којој групи је намењена. Аутори подвлаче поделу на производњу за елиту и значај који такви артефакти имају у политичком смислу изражавања статуса с једне стране, и производњу која се, не само под директном контролом елите, развија и међу сиромашним и неповлашћеним члановима друштва. Приликом оваквог приступа велика пажња посвећује се симболизму и моћи која је репрезентована у керамици, односно материјалној култури.

Докази о постојању специјализоване производње на Кршевици, поред стандардизације у облицима и стилу, поткрепљени су и налазом керамичарске пећи на акрополи. Аутори који су се бавили керамичком етноархеологијом стандардизацију посуда и пећи оваквог начина израде, редовно тумаче као доказ о специјализованој производњи. Оваква економска активност подразумева постојање радионице са неколико константно активних радника који производе велику количину керамике током целе године. Масовна производња намењена тржишту могућа је једино ако постоје квалитетне керамичарске пећи и простор за припрему и сушење глине.[85]

Теорија еволуције представља један од најстаријих теоријских праваца у антропологији и археологији. Иако је примењивана у оквиру свих археолошких праваца, данас се највише везује за САД и правце проистекле из процесне археологије. У ову групу спадају *еволутивна екологија*, *бихевиористичка археологија* и *неодарвинизам*. Еволутивна екологија најближа је изворној процесној школи. Базира се на односу људских заједница и природне средине у коме средина има одлучујућу улогу. Бихевиористичка археологија везује се за М. Шифера, а основни предмет истраживања јесте однос људског понашања и материјалне културе у свим периодима и на свим местима. Циљ није доношење генералних закључака о

[84] Schortman, Urban 2004: 185–226.

[85] Arnold 1985; Arnold 2000: 105–133; Kramer 1985: 77–102; Rice 1981: 219–240.

култури, већ објашњење која врста понашања је оставила специфичне археолошке трагове. Дарвинистичка археологија, која применом изворних Дарвинових идеја покушава да објасни промене у култури, представља трећи савремени еволуционистички приступ.[86]

Један од највећих доприноса просветитељства јесте сазнање о прогресу и еволуцији као кључним процесима који утичу на људско друштво. Најпознатија личност везана за овај правац у природним наукама јесте Ч. Дарвин[87] који је основне идеје формулисао у чувеном делу *Постанак врста* 1859. године. Независно од природних наука еволуционистичка идеја појавила се и у друштвеним наукама. У антропологији еволуционистичко тумачење културе постоји још од социоеволуциониста с краја XIX века попут Моргана, Тејлора, Спенсера, али и познатих антрополога XX века попут Сервиса, Вајта и других.[88]

Еволуционистички приступи тумачењу културе данас су, на специфичан начин, формулисани у новој дарвинистичкој археологији. Европска варијанта ове школе назива се културним селекционизмом, а основна карактеристика јесте одступање од адаптација, детерминизма средине, као и идеје прогреса као ламаркистичких приступа насупрот којих се истичу насумичне иновације које, процесом селекције у дарвинистичком смислу, опстају или дефинитивно одумиру.[89]

Данашња еволуционистичка археологија заснива се на идеји да су артефакти део људског фенотипа. Овакав приступ, за разлику од свих претходних, пажњу посвећује еволуцији посебних културних феномена, а не културе уопште. За разлику од процесне археологије, модерни еволуционисти верују да материјална култура јесте активни учесник у процесу адаптације. Активно учешће материјалне културе види се у великом броју варијација које представљају различита решења проблема са којима су се, током процеса адаптације, појединци и друштво као целина сусретали. Варијације у материјалној култури, у зависности од тога да ли су корисне или не, доводе до разлика у успешности репродукције људи који производе и користе предмете, а самим тим и репродукцији материјалне културе током наредних генерација.[90]

---

86 Hegmon 2003; 213–243; Schiffer 1996: 643–662.
87 Darvin 1985.
88 Hač 1979; Renfrew, Bahn 2004; Trigger 2006: 166–207.
89 Cullen 2000; Shenan 2002.
90 O'Brian, Lyman 2000: 7.

Дарвинистички приступ у тумачењу керамичких посуда назива се *теоријом керамичке еволуције*. Заснива се на идеји да археологија, као наука која се бави временом, мора да се усредсреди на објашњавање константних промена видљивих како у керамици, тако и у свим другим облицима материјалне културе. Изучавању керамике, као широко распрострањеног облика материјалне културе са великим бројем варијација у стилу и формама, лако може да се приступи из угла дарвинистичке археологије. Теорија керамичке еволуције негира постојање „есенцијалних карактеристика посуда", „типова", или „класа" и сву пажњу посвећује мерењу разлика у облику и начину украшавања које сматра последицом еволуције у изворном дарвинистичком смислу.[91]

Промене у облику посуда могу да се тумаче као јасан пример процеса еволуције током преношења знања на млађе нараштаје. Антрополошка истраживања пружила су пуно података о учењу технологије и начина производње.[92] Познато је да се у већини случајева познатих из етноархеологије, са минималним одступањима, знање обично преноси са оца на сина, односно са мајке на ћерку. Готово увек, онај ко знање преноси јесте старији од потенцијалног ученика и припада истој родној групи. У идеалним условима ученик би преузео сва знања од учитеља и културна традиција би била пренета на нове генерације у неизмењеној форми. Међутим, како је познато, до промена ипак долази. Промене се, из угла неодарвинистичке археологије, тумаче као насумичне мутације које бивају подвргнуте процесу селекције у дарвинистичком смислу. Овакав приступ умногоме одступа од оригиналних идеја нове археологије. Приступ који је користила нова археологија, а инсистира на променама у природној средини које директно утичу на стварање људских реакција, односно развоја мозга, данас се не везује за дарвинистички већ ламаркистички приступ. У случају неодарвинистичке археологије утицај средине постоји, али само као механизам селекције већ постојећих можданих капацитета. Насумичне промене или мутације представљају независну и честу несвесну појаву чији опстанак у оквирима неке заједнице између осталог зависи и од природне средине.[93]

Основна карактеристика модерних еволуционистичких приступа у археологији јесте објашњавање *механизама који стоје иза промена* у

91 Neff 1993: 26–27.
92 Schiffer, Skibo 1987: 595–622.
93 Shenan 2002: 36; Cullen 2000.

материјалној култури, као и *начина на који се културни обичаји преносе*. Захваљујући аналогијама са биолошким процесом наслеђивања, варијације у материјалној култури често се објашњавају и процесом копирања грешке. Наиме, током процеса учења долази до насумичних и несвесних грешака у преношењу знања о начину израде предмета. Промене с временом постају све израженије и млађе предмете, рађене у истој културној традицији, све више удаљавају од традиционалних узора. Ова појава, из угла неодарвинистичке археологије, не представља одступање од традиције, нити свестан чин појединца, већ јесте неминовни процес који утиче на свако преношење знања. Са друге стране, познато је да постоје и промене у материјалној култури које јесу последица неког свесног чина појединаца из прошлости. Овакве промене називају се иновацијама или открићима. С временом, ако се покаже да су корисни и практични, нови облици материјалне културе постају устаљен начин израде у оквирима једне групе. Новонсастале иновације с временом пролазе кроз исти процес насумичног копирања грешке.[94]

У оквирима Каленове теорије културних вируса, керамичке посуде, као и остали облици материјалне културе, пореде се са вирусима. Вируси као недовољно развијени организми који не могу да се размножавају без домаћина у коме паразитирају, могу да послуже као аналогија за начин производње керамичких посуда. Овај правац покушава да помири детерминистичке и релативистичке приступе који материјалну културу тумаче као директу последицу адаптације или као активне учеснике у дефинисању неке културе. Теорија културних вируса бави се репродукцијом материјалне културе са свим значењима која она носи по угледу на постпроцесни приступ с једне стране, али покушава да, знањима о механизмима селекције, превазиђе релативистички приступ и понуди конкретне одговоре. Неодарвинистички приступ, за разлику од процесне школе, када говори о керамици не инсистира на сличностима већ на разликама. Разлике у материјалној култури омогућавају да се проблему приступи из угла појединца што није био случај у оквирима процесне школе.[95]

Још једно, данас веома распрострањено, поље истраживања јесте питање *идентитета*. Идентитет, као релативно нова тема у друштвеним наукама,

[94] Erkens, Lipo 2005: 316–334.
[95] Cullen 2000: 212–218.

везан је за модерну деконструкцију традиционалног тумачења људског друштва. Полазна тачка јесте претпоставка о људској индивидуалности и самосталности, као и одбацивање свих врста детерминизама.

Најчешће се под идентитетом подразумева осећај припадности којим особа себе дефинише у односу са неком другом индивидуом или групом. Идентитет може да се дефинише и из угла групе која индивидуу сврстава у одређену категорију. Интеракција појединца и друштва суштински дефинише лични индентитет.[96] Питања идентитета повезала су већину друштвених наука тако да је једно у суштини социолошко питање, проистекло из модерних друштвено–политичких околности, прерасло у актуелну тему свих друштвених наука.[97]

У данашње време доступне су многе публикације које се идентитетом баве из археолошког угла. Постоји више врста идентитета које свака особа поседује и испољава у специфичним ситуацијама. У жижи интересовања су родни, старосни, статусни, етнички и религијски, мада се обично сматра да их има много више. Претпоставља се да одређене активности видљиве у материјалној култури могу да сведоче о идентитетима из прошлости.[98]

Традиционално, када се говорило о керамици, највише се писало о етничком идентитету. Може да се каже да данашње бављење идентитетима на неки начин проистиче из питања етницитета и национализма који корене имају још у XVIII и XIX веку и процесу стварања нација и модерних држава.[99] Иако се данас пажња више усмерава на друге врсте идентитета, етнички идентитет није занемарен. Битно је да се истакне да се питања етничког идентитета данас постављају на другачији начин. Културноисторијски и процесни археолози нису прихватали значај појединца као активног учесника, већ се веровало у значај групе као детерминишућег фактора. Постпроцесни аутори сматрају да појединци нису само делови групе, већ и активни чиниоци који међусобном интеракцијом, као и интеракцијом са другим заједницама, формулишу етнички идентитет. Такође се сматра да осећај припадности групи не представља непроменљиву константу, већ да је подложан сталним модификацијама.[100]

96 Diaz–Andreu, Lucy 2005: 1–2.
97 Gay et al 2000.
98 Diaz–Andreu et al 2005.
99 Kohl 1998.
100 Jones 1998; Lucy 2005.

Културноисторијска археологија заслужна је за прво право дефинисање етничког идентита. Културни детерминизам, као схватање да норме и вредности неке заједнице директно управљају понашањем појединца, довело је до тога да се устали веровање да различита материјална култура значи различите норме, односно различите групе људи који су живели по тим нормама.[101] Овакви ставови створили су научну основу за праћење одређених култура, односно народа дубоко у праисторију.

Процесни археолози, барем у ранојој фази којом је доминирао Л. Бинфорд, занемаривали су питања етничког идентитета и сву пажњу посвећивали су економским односима, стратегијама преживљавања и друштву као систему. Ова школа одбацила је изједначавања археолошке културе и етничке скупине. Из тог разлога нису се ни бавили етничким идентитетом који су сматрали једном од културноисторијских догми коју би требало одбацити.[102]

Овакав тврд став и бежање од културе у друштвеном смислу касније је ублажен. Многи аутори који су у неком периоду научног рада били заговорници процесних објашњења сада ипак говоре о етничком идентитету и то на прилично традиционалан начин.[103] Наравно, не говори се о народима у данашњем смислу речи и много опрезније се предлажу тумачења, али се потенцира на некој врсти блискости које су групе људи из прошлости унутар себе поседовале. Основна карактеристика сваког процесног или еволуционистичког гледања на етнички идентитет јесте да је он наметнут некаквим спољашњим факторима и да се тешко мења. Значај појединца о коме се толико говори у постпроцесним круговима, за процесне ауторе није био вредан пажње.

Изучавање идентитета постало је веома распрострањене тек након појаве постпроцесне археологије. Може да се каже да је бављење идентитетом у данашњем смислу последица постмодерних ставова. Сада се етничком, као и многим другим идентитетима, приступа на другачији начин. Када пишу о етничком идентитету, модерни аутори углавном говоре о две веома повезане целине. С једне стране говори се о политичким конотацијама које знања о сопственој прошлости могу да имају на савремене народе, а са друге

101 Childe 1929: v–xii.
102 Jones 1998: 5.
103 Wells 1998; Renfrew 1987; Bellwood 2005.

се преиспитују знања о етницитету у прошлости. Сматра се да су ове теме толико повезане да их није могуће раздвајати.[104]

Познат је пример коришћења европских Келта у сврху формирања националног идентитета. Неки модерни аутори сматрају да је келтска прошлост, и археологија као наука која такву прошлост тумачи, довела до процеса претварања „сељака у Французе". Француска држава XIX века посебно је инсистирала на повезивању са традиционалним становницима Галије. У периоду формирања нација било је потребно да се изгради модерни етнички идентитет. Оправдање је налажено у постојању далеких предака. Француско просветитељство видело је праузор у уређеном Римском царству и локалном бунтовничком становништву Галије.[105] Слични принципи користе се и данас у време формирања модерног европског идентитета. У данашњем случају праисторијски Келти који су насељавали велики део европског континента користе се да ојачају данашње политичко заједништво Европљана.[106] Исти примери постоје за већину европских нација. Значај археологије као политичке делатности веома је битан у постпроцесним круговима.[107]

С обзиром на познате политичке конотације које је бављење етничким идентитетом у западној Европи имало, занимљиво је да се представи историјат основних идеја о тумачењу етничке припадности становништва насеља у којима је констатована сива керамика рађена на витлу. Политички процеси везани за стварање нација, под другачијим околностима, нису заобишли ни Балканско полуострво тако да археологија и у овом случају има запажено место. Аутори који су се бавили керамиком, попут оне са Кршевице, трудили су се да одреде етничку припадност становништва, а понуђена тумачења често су коришћена у политичке сврхе. До данас се издвојило неколико различитих тумачења. Аутори из БЈР Македоније обично сиву керамику рађену на витлу сматрају пеонском,[108] или македонском.[109] Бугарски истраживачи локалитет у Кршевици, као и многе друге који се налазе на територији Бугарске, сматрају трачким.[110] Познато је

104 Jones 1998; Lucy 2005.
105 Kohl 1998: 228.
106 Jones, Graves-Brovn 1996: 15.
107 Shanks, Tilley 1992.
108 Соколовска 1986; 1992.
109 Митреваки 2001; 2005; Битракова-Грозданова 1987; Грозданов 1996.
110 Попов 2002: 142-149; Чангова 1981; Bozkova, Delev 2002; Чичкова 1984.

и тумачење насеља Пистирос као грчке трговачке колоније.[111] Поред поменутих мишљења, ређе се јавља тумачење сиве керамике у оквиру етногенезе Дарданаца.[112]

Сва поменута становишта повлаче за собом одређене политичке ставове. Најоштрија реторика везује се за албанске археологе који инсистирају на илирском пореклу Дарданаца које опет тумаче као директне претке данашњих косовских Албанаца.[113] Познато је и колико спорења постоји између Грчке и БЈР Македоније око права на коришћење имена.[114]

Највећи допринос модерном тумачењу етницитета јесте свест о политичким последицама тумачења етницитета, као и одбацивање унапред зацртаних ставова истраживача о групама из прошлости. Сада се, барем у круговима који су упознати са студијама идентитета, олако не дају етничка тумачења. Аутори постављају питања како се гради идентитет, како се преноси и да ли опстаје током дужег низа година.

Чини се да је заједничко за становнике целолупне територије на којој се јавља овакав материјал пре свега *стандардизација* у производњи и *имитација* грчког начина живота која се не огледа само у керамичким формама, већ и у већини других облика материјалне културе. Досадашње одређивање етничке припадности становништва обављено је на основу тумачења писаних извора и претпостављеног познавања територија које су палеобалканска племена заузимала. Етничко опредељење сиве керамике засновано је и на одређеним сличностима у начину израде, облицима и боји. Са друге стране, детаљнијим прегледом објављеног материјала виде се разлике које могу да сведоче о постојању локалних радионица у већини насеља овог периода. У самом материјалу не види се распрострањеност посуда једне радионице на огромним територијама. Печати у облику грчких слова или фигуралних сцена, који највероватније сведоче о знацима радионица, утиснути су у керамику која је проналажена на локалитетима на којима је вероватно и произведена. Озбиљна студија која би, применом егзактних физичко–хемијских анализа, установила порекло сировина, а самим тим и евентуалне доказе о трговачким активностима између оваквих насеља, није урађена. Прегледом објављене керамике већег броја утврђених

111 Bouzek, Domaradski, Archibald 1996; 2002.
112 Shukriu 1989; Srejović 1973: 39-82.
113 Shukriu 2003.
114 Jones, Graves-Brovn 1996: 3.

насеља у ширем региону види се да керамичари, иако су одлично имитирали грчке посуде, нису правили идентичне варијанте хидрија, скифоса или било ког грчког облика на целој територији којом доминира сива керамика, што може да сведочи о значају који је радионица сваког насеља имала.

Слични процеси стандардизације керамичког материјала, уз одговарајуће локалне разлике, констатовани су на опидумима млађег гвозденог доба централне Европе. И у овом случају доказано је постојање локалних радионице везаних за сваки опидум. Латенска керамика из времена опидума заузима огромну територију и сврстана је у исту културну и хронолошку категорију, али су видљиве и јасне разлике везане за сваки опидум појединачно. Ова појава послужила је П. Велсу да етнички идентитет становника опидума посматра из процесног и еволуционистичког угла. Наиме, аутор полази од претпоставке да јасна етничка припадност неке заједнице може да се открије у материјалу само у случајевима попут Римског царства где је израда керамике скоро потпуно уједначена. У случајевима када радионице снабдевају једно насеље и околину, Велс истиче пресудни значај локалног осећаја припадности једаном опидуму или једном насељу.[115]

Међутим, већина данашњих аутора који се баве стандардизацијом и појавом заната из угла изучавања идентитета[116] не би се сложили са Велсовим приступом. Типичан постпроцесни истраживач могао би да покуша да одговори на питања о идентитету грнчара, значењима које сива керамика има у оквиру одговарајућег насеља и разлозима за постојање посуда рађених по грчком узору, али не би доносио генералне закључке за целу територију. У оваквим студијама појединац има главну улогу.

Закључак

У раду су представљени савремени теоријски и методолошки приступи који нису довољно познати у археологији у Србији, а широко се примењују у западној Европи и САД-у. Сви поменути правци могу да се примене приликом тумачења керамичког материјал са локалитета у Кршевици.

Културноисторијски приступ, који је најбоље познат археолошкој јавности у Србији, може да допринесе тумачењу насеља у Кршевици успостављањем јасне хронолошке и територијалне представе о насељима овог типа, као и о

115 Wells 1998: 232–298.

116 Berg 2007: 234–252; van der Leeuw 1999: 115–137.

карактеристичном керамичком материјалу. До данас није позната ни један публикација која из културноисторијског угла представља тзв. ранобронзану сиву керамику рађену на витлу, или руком, на комплетној територији где су овакви налази констатовани.

Процесни приступ могао би да допринесе квалитетној систематизацији и квантификацији велике количине материјала и успостављању научних и што објективнијих приступа проблему. Процесни приступ, следећи већ позната тумачења контаката заједница гвозденог доба и медитеранског света, допринео би и разумевању економских услова, трговине и веза насеља из унутрашњости Балканског полуострва са Грчком и процеса који стоје иза таквих активности.

Постпроцесна археологија могла би да допринесе тумачењу друштвених односа у оквиру поменутих насеља из угла појединца као активног учесника у друштвеним односима. Питање идентитета које је широко распрострањено у оквирима ове школе могло би да приближи материјалну културу из прошлости, као израз идентитета становништва насеља поменуте категорије, широј академској јавности у којој је ова тема веома распрострањена.

Највећи помак у тумачењу керамичког материјала донела је етноархеологија о којој постоји веома бројна и разноврсна литература у свету. Овај потпуно занемарени теоријски приступ могао би да разјасни начине производње, употребе, потрошње и одбацивања, као и значење специфичне материјалне културе са локалитета у Кршевици.

	Боја Color			Фактура Fabric			Обрада површине Surface treatment		Део локалитета Section of the site		Укупно Totsl
	црвена red	мрка brown	сива gray	фина fine	средња medium	руба coarse	необрађена untreated	глачана polished	акропо а acropolis	подграђе suburbium	
Зделе Bowls	33.00 3%	146.00 11%	1134.00 86%	37.00 3%	1271.00 95%	27.00 2%	1111.00 84%	219.00 16%	261.00 20%	1074.00 80%	1335.00 35.7%
Тањири Plates	10.00 7%	20.00 14%	116.00 79%	8.00 5%	143.00 94%	2.00 1%	119.00 79%	32.00 21%	21.00 14%	132.00 86%	153.00 4.09%
Скифоси Skyphoi	4.00 4%	13.00 12%	94.00 84%	3.00 3%	109.00 96%	1.00 1%	104.00 92%	9.00 8%	18.00 16%	95.00 84%	113.00 3.02%
Кантароси Kantharoi	0.00 0%	4.00 17%	20.00 83%	5.00 20%	19.00 76%	1.00 4%	18.00 78%	5.00 22%	10.00 40%	15.00 60%	25.00 0.67%
Хидрије Hydriae	45.00 13%	46.00 13%	252.00 74%	2.00 1%	335.00 96%	10.00 3%	311.00 90%	36.00 10%	70.00 20%	277.00 80%	347.00 9.28%
Крчази Jugs	5.00 7%	12.00 16%	59.00 77%	4.00 5%	75.00 95%	0.00 0%	63.00 80%	16.00 20%	29.00 37%	50.00 63%	79.00 2.11%
Амфоре Amphorae				7.00 4%	189.00 96%	0.00 0%	188.00 100%	0.00 0%	8.00 4%	188.00 96%	196.00 5.24%
Питоси Pithoi	100.00 47%	54.00 26%	57.00 27%	0.00 0%	97.00 46%	115.00 54%	208.00 98%	4.00 2%	59.00 28%	153.00 72%	212.00 5.67%
Лонци рукоМ/ Handmade pots	97.00 9%	671.00 66%	259.00 25%	0.00 0%	155.00 15%	885.00 85%	1012.00 97%	28.00 3%	401.00 39%	639.00 61%	1040.00 27.81%
Чиније Deep bowls	8.00 10%	16.00 21%	53.00 69%	0.00 0%	77.00 99%	1.00 1%	51.00 66%	26.00 34%	14.00 18%	64.00 82%	78.00 2.09%
Цедиљке Strainers	0.00 0%	0.00 0%	3.00 100%	0.00 0%	3.00 100%	0.00 0%	3.00 100%	0.00 0%	0.00 0%	3.00 100%	3.00 0.08%
Поклопци Lids	4.00 15%	7.00 27%	15.00 58%	3.00 10%	23.00 80%	3.00 10%	21.00 72%	8.00 28%	4.00 14%	25.00 86%	29.00 0.78%
Пираунси Piraounos	1.00 9%	9.00 82%	1.00 9%	0.00 0%	1.00 9%	10.00 91%	9.00 82%	2.00 18%	11.00 100%	0.00 0%	11.00 0.29%
Лончићи Smallpots	7.00 7%	19.00 20%	71.00 73%	4.00 4%	85.00 87%	9.00 9%	71.00 73%	26.00 27%	55.00 56%	43.00 44%	98.00 2.62%
Лонци на витлу 1 Potson the wheel 1	1.00 34%	1.00 33%	1.00 33%	0.00 0%	3.00 100%	0.00 0%	3.00 100%	0.00 0%	0.00 0%	3.00 100%	3.00 0.08%
Лонци на витлу 2 Pots on the wheel 2	1.00 6%	2.00 12%	14.00 82%	0.00 0%	16.00 94%	1.00 6%	17.00 100%	0.00 0%	2.00 12%	15 88%	17.00 0.45%

ТАБЛА 1 Процентуална заступљеност керамичког материјала на локалитету Кале – Кршевица

TABLE 1 Proportionately replacement of pottery matrial from the site Kale in Kršević

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Антић, И., С. Бабић 2005

Прелиминарни резултати типолошко-статистичке обраде керамичког материјала са локалитета Кале-Кршевица, *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 213–228.

Arnold, D. E. 1985

Ceramic Theory and Cultural Process, Cambridge 1985.

Arnold, P. J. 2000

Working Without a Net: Recent Trends in Ceramic Ethnoarchaeology, *Journal of Archaeological Research, Vol. 8, No. 2,* 105–133.

Babić, S. 1994

Written Sources in the Study of Balkan Iron Age, *Starinar XLIII–XLIV (1992–1993)*, Београд 1994, 125–128.

Bellwood, P. 2005

First Farmers: The origins of Agricultural Societies, Malden 2005.

Berg, I. 2007

Meaning in the making: The Potter's Weel at Phylakopy, Melos (Greece), *Journal of Anthropological Archaeology 26*, 234–252.

Binford, L. 1962

Archaeology as Anthropology, *American Antiquity Vol 28, No 2*, 217–225.

Binford, L. 1965

Archaeological Sistematics and the Study of Culture Process, *American Antiquity Vol 31, No 2,* 203–210.

Binford, L. 1983a

Working at Archaeology, Academic Press, New York 1983.

Binford, L. 1983b

In Persuit of the Past: Decoding the Archaeological Record, London 1983.

Битракова-Грозданова, В. 1987

Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија, Скопје 1987.

Блажевска, С. 2005

Печки за керамика, *Vardarski Rid Vol. I*, Митревски Д. (ед.), Fondation Vardarski Rid, Institut for History of Art and Archaeology-Phaculty of Philosophy, Skopje 2005, 261-280.

Бордман, Џ., Џ. Грифин, О. Мари 1999

Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света, Београд 1999.

Bouzek, J., M. Domaradski, Z. H. Archibald (eds.) 1996

Pistiros I: Excavation and Studies, Charles University, Prague 1996.

Bouzek, J., M. Domaradski, Z. H. Archibald (eds.) 2002

Pistiros II: Excavation and Studies, Charles University, Prague 2002.

Bozkova, A., P. Delev 2002

Koprivlen 1: Rescue Archaeological Investigation along the Gotse Deltsev – Drama Road 1998–1999, Archaeological Institute, Bulgarian Academy of Science, Sofia 2002.

Bradley, A. A., L. C. Nevett 1999

Digging houses: Archaeologies of Classical and Hellenistic Greek domestic assemblages, *The Archaeology of Household Activities*, Allison P. M. (eds), London and New York 1999.

Bradley, R., M. Fulford 1980

Sherd Size in the Analysis of Occupation Debris, *Institute of Archaeology Bulliten 17*, London 1980, 85–94.

Braudel, F. 1993

A History of Civilizations, Penguinr Books, New York 1993.

Burdije, P 1999

Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji, Beograd 1999.

Butzer, K. W. 1982

Archaeologicay as human ecology, Cambridge 1982.

VanPool, C. S., T. L. VanPool 1999

The Scientific Nature of postprocessualism, *American Antiquity, Vol. 64, No. 1,* Washington D.C. 1999, 33–53.

Vasić, R. 1987
Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, у: *Praistorja jugoslavenskih zemalja V*, A. Benac (ur.), Sarajevo 1987.

Vukmanović, M., P. Popović 1982
Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske koptline, *Godišnjak. Centar za balkanološka istraživanja XX/18*, Sarajevo 1987, 189–210.

Гарашанин, М. 1973
Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973.

Gay de P., J. Evans, P. Redman (eds.), 2000
Identity: a reader, London 2000.

Говедарица, Б, С. Бабић 1992
Методологија истраживања градинског насеља Клисура у Кадића брду, *Гласник САД 11*, Београд 1992, 53-63

Грозданов, Ц. (ур.) 1996
Археолошка карта на Република Македонија, Том II, Скопје 1996.

Darvin, Č. 1985
Postanak vrsta, Beograd 1985.

David, N., C. Kramer 2001
Ethnoarchaeology in Action, Cambridge 2001.

Diaz-Andreu, M., S. Lucy, S. Babić, D. N. Edwards 2005
The Archaeology of Identity, London and New York 2005.

Diaz-Andreu, M., S. Lucy 2005
Introduction, *The Archaeology of Identity*, Diaz-Andreu M., S.Lucy, S. Babić, D. N.Edwards,, London and New York 2005, 1–12.

Димитров, Д. П., М. Чичкова, А. Балканска, Л. Огненова-Маринова (ед.) 1984
Севтополис, Том I, Българска академия на науките, Археологиче-ски институт им музей, София 1984.

Домарадски, М. 2002
Gray Pottery from Pistiros, *Pistiros II: Excavation and Studies*, Bouzek, J, Domaradski, M., Archibald Z. H. (eds.), Prague 2002.

Drennan, R. D. 2004

Statistics for Archaeologist: A Commonsense Approach, New York 2004.

Drougou, S. (eds.) 1991

Hellenistic Pottery from Macedonia, Athens 1991.

Đorđević-Bogdanović, B. 1994

The Chronology of The First Local Use of The Potter's Wheel in The Central Balkans, *Balcanica XXV–1*, Beograd 1994, 39–53.

Eerkens, J. W., C. P. Lipo 2005

Cultural transmission, copying the errors, and the generation of variation in material culture and the archaeological record, *Journal of Anthropological Archaeology 24*, Ann Arbor 2005, 316–334.

Johnsen, H., B. Olsen 1992

Hermeneutics and Archaeology: On the Philosophy of Contextual Archaeology, *American Antiquity, Vol. 57, No. 3,* Washington D.C. 1992, 419–436.

Johnson, M. 1999

Archaeological Theory an Introduction, Oxford 1999.

Jones, S. 1998

The Archaeology of Ethnicity, London and New York 1998.

Jones, S., P. Graves-Brown 1996

Introduction: Archaeology and cultural identity in Europe, *Cultural identity and Archaeology – The construction of European comunities,* Graves-Brown P., Jones S., Gambel (ed.), London and New York 1996.

Jovanović, B. 1987

Istočna grupa, y: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo 1987, 815–855.

Jovanović, M. 1996

Kale, Krševica – protoistorijsko utvrđeno naselje, *Arheološki pregled 8*, Beograd 1996, 58–60.

Kohl, P. L. 1998

Nationalism and archaeology: On the Costruction of Nationes and the

Reconstruction of the Remote Past, *Annual Review of Anthropology, Vol 27*, Palo Alto 1998, 223–246.

Kramer, C. 1985

Ceramic Ethnoarchaeology, *Annual Review of Anthropology, Vol 14*, Palo Alto 1985, 77–102

van der Leeuw, S. E. 1999

Some notes from the potter's point of view, *The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery*, Crielaard, J. P., Stissi, V & van Wijngaarden, G. J. (eds.), Amsterdam 1999, 115–137.

Lucy, S. 2005

Ethnic and Cultural Identities, *The Archaeology of Identity*, Routledge, London and New York 2005.

Микулчиќ, И. 1999

Антички градови во Македонија, Скопје 1999.

Микулчиќ, И., М. Јовановиќ 1968

Хеленистички oppidum из Кршевице, *Врањски гласник IV*, Врање 1968, 355–375.

Митревски, Д. 1996

4. Гевгелија, *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје 1996, 96–98.

Митревски, Д. 1997

Протоисториските заједници во Македонија, Скопје 1997.

Митревски, Д. 2001

Старомакедонскиот град на Вардарски Рид, Скопје 2001.

Митревски, Д. (ур.) 2005

Вардарски Рид Истражување 1995–2004, *Vardarski Rid Vol. I*, Fondation Vardarski Rid, Institut for History of Art and Archaeology-Phaculty of Philosophy, Skopje 2006.

Morris, I., B. B. Powell 2006

The Greeks: History, Culture, and Society, New Jersey 2006.

Neff, H. 1993

Theory, Sampling, And Analytical Techniques in the Archaeological Study of Prehistoric Ceramics, *American Antiquity, Vol. 58, No. 1*, Washington D.C. 1993, 23–44

Nevett, L. 1999

House and Society in the Ancient World, Cambridge 1999.

O'Brien, M. J., R. L. Lyman 2000

Applaying Evolutionary Archaeology: A Systematic Approach, New York 2000.

Olsen, B. 2002

Od predmeta do teksta, Geopoetka, Beograd 2002.

Orton, C. 1980

Mathematics in Archaeology, London 1980.

Papazoglu, F. 1969

Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.

Peri, M. 2000

Intelektualna istorija Evrope, Beograd 2000.

Попов, Х. 2002

Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия: през VI–I век преди Христа, София 2002.

Popović, P. 2005

Kale-Krševica: Investigations 2001-2004 Interim Report, *Зборник Народног музеја XVIII–1*, Београд 2005, 141–173.

Popović, P. 2006

Central Balkans Between The Greek and Celtic World: Case Studz Kale-Krševica, *Homage to Milutin Garašanin*, Tasić, N. (eds.), Beograd 2006, 523–536.

Popović, P. 2007a

Nakit iz Krševice, *Situla 44 – Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan*, Ljubljana 2007, 813-821.

Popović, P. 2007b

Numismatic finds of the 4th – 3rd centuries BC from Kale at Krševica (south-easter Serbia), *Arheološki vestnik 58*, Ljubljana 2007, 411-417.

Popović, P. 2007c

Krševica et les contacts entre l'Egée et les centre des Balkans, *Histria Antiqua 15*, Pula 2007, 125-136.

Renfrew, C. 1973

Before Civilization: The radiocarbon revolution and prehistoric Europe, Harmodsworth 1973.

Renfrew, C. 1987

Archaeology & language: The Puzzle of Indo-European Origins, Cambridge 1987.

Renfrew, C., P. Bahn 2004

Archaeologzy: Theoris, Methods and Practise, Thames & Hudson, London 2004.

Rice, M. P. 1981

Evolution of Specialized Pottery Production: A Trial Model, *Current Anthropology Vol. 22, No. 3,* Chicago 1981, 219–240.

Rice, M. P. 1996a

Recent Ceramic Analysis: 1. Function, Style, and Origins, *Journal of Archaeological Research, Vol. 4, No. 2,* New York 1996, 133-163.

Rice, M. P. 1996b

Recent Ceramic Analysis: 2. Composition, Production, and Theory, *Journal of Archaeological Research, Vol. 4, No. 3,* New York 1996, 165-202.

Robinson, M. D. 1950

Excavation at Olynthus XIII: Vases Found in 1934 and 1938, Baltimore 1950.

Rotroff, I. S. 2004

Coarse Wares at the Athenian Agora, ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική, Αθηναί 2004, 455–460.

Schiffer, M. B. 1983

Toward the Identification of Formation Processes, *American Antiquity, Vol. 48, No. 4,* Washington D.C. 1983, 675–706.

Schiffer, M. B. 1988

The Structure of Archaeological Theory, *American Antiquty, Vol. 53, No. 3,* Washington D.C. 1988, 461–485.

Schiffer, M. B. 1996

Some Relationships between Behavioral and Evolutionary Archaeology, *American Antiquity, Vol. 61, No. 4*, Washington D.C. 1996, 643–662.

Schiffer, M., J. Skibo 1987

Theory and Experiment in the Study of Technological Change, *Current Anthropology, Vol. 28, No. 5*, Chicago 1987, 595–622.

Schortman, E. M., P. A. Urban 2004

Modeling the Roles of Craft Production in Ancient Politicl Economies, *Journal of Archaeological Research, Vol. 12, No 2*, New York 2004, 185–556.

Service, E. R. 1975

Origins of The State and Civilization: The Process of Cultural Evolution, New York 1975.

Shanks, M., C. Tilley 1992

Re-Constructing Archaeology: Theory and Practise, Routledge, London and New York 1992.

Shennan, S. 1997

Quantifying Archaeology, Edinburgh 1997.

Shennan, S. 2002

Genes, Memes and Human History: Darwinian Archaeology and Cultural Evolution, London 2002.

Shukriu, E. 1989

Helenizovana keramika starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo, doktorska disertacija rukopis, Priština 1989.

Shukriu, E. 2003

Ancient Dardania,
http://groups.msn.com/AlbanianCity/general.msnw?action=get_message&mview=0&ID_Message=1192

Smith, A. L. 2001

Bonfire II: The Return of Pottery Firing Temperatures, *Journal of Archaeological Science 28*, New York 2001, 991–1003.

Соколовска, В. 1986

Исар – Марвинци и Повардарје во античко време, Музеј на Македонија, Скопје 1986.

Соколовска, В. 1996

11. Марвинци, *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје 1996, 55–59.

Соколовска, В. 1991

Раноантичка рачно работена керамика од Македонија, *Macedoniae acta Archaeologica 12*, Скопје 1991, 163–183.

Соколовска, В. 1992

Раноантичка сива керамика во Македонија, *Macedoniae acta Archaeolodica 13*, Скопје 1992, 141–148.

Srejović, D. 1973

Karagač and The Problem of Ethnogenises of Dardanians, *Balcanica IV*, Beograd 1973, 39–82.

Stark, T. M. 2003

Current Issues in Ceramic Ethnoarchaeology, *Journal of Archaeological Research, Vol. 11, No. 3,* New York 2003, 193–242.

Thompson, A. H. 1934

Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia, Vol III, No. 4,* Athens 1934, 311–476.

Todorović, J. 1974

Skordisci istorija i kultura, Institiut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad – Beograd 1974.

Trigger, B. G. 1998

Archaeology and Epistemiology: Dialoguing across the Darwinian Chasm, *American Journal of Archaeology, Vol 102, No1,* Boston 1998, 1–34.

Trigger, B. G. 2006

A History of Archaeological Thought, Cambridge 2006.

Hač, E. 1979

Antropološke teorije I i II, Beograd 1979.

Hegmon, M. 2003

Setting Theoretical Egos Aside: Issues and Theory in North American Archaeology, *American Antiquity, Vol. 68, No. 2*, Washington D.C. 2003, 213–243.

Hodder, I. 1986

Reading The Past: Current approaches to interpretation in archaeology, *Cambridge University Press*, Cambridge 1986.

Hodder, I. 1990

The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies, Oxford 1990.

Hodder, I. 1991

Interpretativ Archaeology and its role, *American Antiquity Vol/ 56, No 1*, Washington D.C. 1991, 7–18.

Hodder, I. 1999

The Archaeological Process: An Introduction, Oxford 1999.

Childe, V. G. 1929

The Danube in Prehistory, Oxford 1929.

Childe, V. G. 1957

The Dawn of European Civilisation, London 1957.

Clarke, D. L. 1971

Analitical Archaeology, London 1971.

Clarke, D. L. 1977

Spatial Archaeology, London, New York, San Francisco 1977.

Clark, G. 1971

World Prehistory: A New Outline, Cambridge 1971.

Collis, J. 1984

The European Iron Age, London 1984.

Crielaard, J. P., V. Stissi, G. J. van Wijngaarden (eds.) 1999

The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery, Amsterdam 1999.

Cullen, B. S. 2000

Contagious Ideas: On evolution, culture, archaeology, and Cultural Virus Theory, Oxford 2000.

Чангова et al. 1981

Чангова Й., А. Радунчева, В. Любенова, В. Герасимова-Томова, И. Юрукова (ед.) 1981 *Перник I*, Българска академия на науките, Археологически институт им музей, София 1981.

Чангова, Й. 1981

Тракийското селище, *Перник I*, Чангова Й., А. Радунчева, В. Любенова, В. Герасимова-Томова, Й. Юрукова (ед.), Археологически институт им музей, София 1981, 52–100.

Чичкова, М. 1984

Античка керамика, *Севтополис, Том I*, Димитров, Д. П., М. Чичкова, А.Балканска, Л. Огненова-Маринова (ед)., София 1984, 18–115.

Šašel-Kos, M. 2005

Appian and Illiricum, Ljubljana 2005.

Wells, P. S. 1980

Cultural contact and cultural change: Early Iron Age central Europe and the Mediterranean world, Cambridge 1980.

Wells, P. S. 1984

Farmers, Villages, and Cities: Commerce and Urban Origns in Late Prehistoric Europe, Itaca and London 1984.

Wells, P. S. 1998

Identity and Material Culture in Later Prehistory of Central Europe, *Journal of Archaeological Research, Vol. 6, No. 3*, New York 1998, 232–298.

White, L. A. 1959

The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome, New York, Toronto, London 1959.

Ivan VRANIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF INTERPRETATION OF THE POTTERY MATERIAL FROM THE SITE KALE IN KRŠEVICA

The systematic excavations of the forth century B.C. settlement Kale in village Krševica started in 2001 and are still ongoing. This oldest urban settlement in Serbia has produced over 100,000 fragments of domestic wheel made gray pottery. Close resemblance of this material with vessels discovered in Greece, Bulgaria and FRY of Macedonia is the most interesting subject. This article aims to present various methodological and theoretical perspectives of possible interpretation of this problem.

The largest segment of literature considering this topic consists of culture-historical approach, which led traditional archaeologist in ethnic determination of this highly similar material culture as representation of Paeonian, Thracian, Greek or Dardanian ethnicity depending on the territory where the gray pottery has been detected.

The processual and postprocessual explanations, which are not aiming at ethnic determination of archaeological questions, have not yet been offered. The same could also be said for the contemporary multidisciplinary studies like ethno archaeology and identity.

Since the pottery material discovered in Krševica has only been preliminary published, these modern interpretations could be of certain help in interpretation of this problem.

Translated by author

ID = 169018892

УДК 904:738.6"652"(497.11) ;
069.51:904(497.11)

Вера КРСТИЋ
Народни музеј у Београду

ТЕРАКОТЕ ИЗ ГРЧКО-ХЕЛЕНИСТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ (Колекција С. Јаворине)

Апстракт: Народни музеј у Београду откупио је од С. Јаворине 340 фрагментованих теракота. Бољи и целовитији комади су инвентарисани, а остали су део студијског материјала Грчко-хеленистичке збирке. Према садржају представа у колекцији се издвајају две групе. Прву групу чине теракоте са представом фригијског божанства Атис, а другу фигурине са сценама из свакодневног живота, слике божанстава, младих жена, младића, дечака.

Кључне речи: теракоте, Амфипољ, култ, свакодневни живот

Године 1967. Народни музеј у Београду откупио је од Саше Јаворине колекцију од 340 фрагментованих теракота и 67 глава, од којих је 85 инвентарисано,[1] а остале су део студијског материјала Грчко-хеленистичке збирке. Према садржају представа у колекцији се издвајају две групе. Прву групу чине теракоте са представом Атиса,[2] а другу, које ће бити тема овог рада, фигурине са представама позајмљеним из свакодневног живота – слике божанстава, младих жена, младића, деце.

Теракоте су рађене у калупу, шупље су, необрађене задње стране. На појединим примерцима на задњој страни постоји квадратни или правоугаони отвор за сушење. Рађене су од добро пречишћене глине, са примесама лискуна и ситног зрна песка, а печене су у нијансама од окер до црвенкастомрке боје. На појединим теракотама сачувани су трагови беле енгобе и трагови боје – различите нијансе црвене и пинк, браон, жутоокер и плаве боје. Задња страна фигурина није се бојила.

---

[1] Инв.бр. 918/I – 988/I

[2] Теракоте са представом Атиса, укупно 255 фигурина, објављене су у Зборнику Народног музеја XIV–1 (археологија), вид: Цвјетићанин 1992: 349–358.

На основу начина представљања све наше фигурине можемо поделити у две групе – фигурине које седе[3] и фигурине које стоје, а у оквиру ове поделе издвајају се неколико типова са варијантама које се резликују у детаљима.

Каталог:

СЛ. **1**
FIG. **1**

I (сл.1) Кибела на престолу, глава са попрсјем није сачувана. Очувана је само предња страна теракоте. У десној руци, ослоњеној на столицу, држи фиалу. Лева рука није сачувана. Ноге су спуштене на квадратно постоље, а десна нога је благо напред. Драперија је богато набрана.
Очувана висина: 9,5 cm.
Аналогије: Burr-Thompson 1963: VIII.16.

СЛ. **2**
FIG. **2**

II (сл. 2) Писар – педагог седи на квадратној столици. На коленима држи таблу коју придржава левом руком, а десна је на табли. Преко леве руке пада огртач. Овом типу припадају два примерка, оба без сачуваних глава. На мањој теракоти огртач је обавијен око струка, испод груди, са наглашеним наборима. На већој теракоти, на наборима огртача код лакта, сачувани су трагови пинк боје.
Очувана висина: 6,3 cm и 8,9 cm.
Аналогије: Hutton 1899: Fig.26; Bieber 1967: Fig. 588.

СЛ. **3**
FIG. **3**

III (сл. 3) Младић наг седи на стени, благо размакнутих ногу, са огртачем који пада низ леђа а део огртача је пребачен преко десног рамена и руке. Десном руком придржава огртач, а лева је положена уз ногу. Десна нога је благо истурена напред. Овом

[3] Фигурине које седе на трону, столици, током хеленизма постају ређе, јер се предност даје слободи, покрету, природи, а трон и столицу замењују стена и камен. Вид: Walters 1903: XXXIII.

типу припада пет теракота, све без сачуваних глава. На два примерка сачувани су трагови беле енгобе, а на једном примерку трагови црвене боје на руци.
Очувана висина: 6,3 cm – 8,7 cm.
Аналогије: Veličković 1957: T. XIX.57; Winter II 259, 8, 9.

СЛ. **4**
FIG. **4**

IIIa (сл. 4) Младић наг седи на стени, размакнутих ногу, са огртачем који пада низ леђа, и делом огртача пребаченим преко десног рамена и обмотаним око десне руке. Левом руком се ослања на стену, а десна је на бутини. Ноге су постављене на танко квадратно постоље. Лева нога је благо искорачена. Набори на огртачу су пажљиво урађени. Сачувани су трагови беле енгобе.
Очувана висина: 8,8 cm.

СЛ. **5**
FIG. **5**

IV (сл. 5) Нага мушка фигура седи на квадратној столици. Преко савијене леве руке пада огртач који је обмотан преко леве шаке. Цела композиција је постављена на квадратно постоље. Овом типу припадају три теракоте (од којих је једна инв.бр. 989/I), све без сачуване главе. На две теракоте сачувани су трагови беле енгобе, а на једној су трагови браонмрке боје на постољу и столици и црвенопинк боје на телу.
Очувана висина: 9,3 cm – 11 cm.

СЛ. **6**
FIG. **6**

СЛ. **7**
FIG. **7**

V (сл. 6, 7, 8) Нага мушка фигура седи на стени, прекрштених ногу (лева преко десне). Десном руком се ослања на стену, а лева је савијена у лакту, испод огртача. Поред ногу је пас. Овом типу припада седам теракота, а две су са сачуваном главом која је сумарно обрађена. На пет

СЛ. **8**
FIG. **8**

теракота сачувани су трагови беле енгобе, на четири трагови црвене боје по телу, а на једној браонмрке боје на стени.
Очувана висина: 7 cm – 9,2 cm.
Аналогије: Veličković 1957; T: XIX. 55.

V а (сл. 9) Оштећена нага мушка фигура, седи на стени, прекрштених ногу (лева преко десне). Глава није сачувана. Лева рука је испод огртача и ослоњена на ногу, као и десна којом придржава један крај огртача. Огртач пада низ леђа, преко леве руке. Огртач са наборима и детаљи тела пажљиво су урађени.
Очувана висина: 11,1 cm.

СЛ. **9**
FIG. **9**

СЛ. **10**
FIG. **10**

VI (сл. 10) Мушка фигура седи на стени, десна нога благо истурена. Глава је ослоњена на десну руку, лева рука је у крилу. На глави је пљосната капа. Овом типу припадају три теракоте, од којих је једна сачувана са главом на којој су детаљи лица пажљиво урађени, као и прсти руку. На две теракоте сачувани су трагови беле енгобе, на једној трагови мркоцрвене по лицу а тамноцрвене на ободу капе, а на другој окер-жуте боје по драперији.
Очувана висина: 7,2 cm – 10 cm.

VI а (сл. 11) Мушка фигура седи на стени. Глава је ослоњена на левој руци која је испод огртача, а десна рука је на крилу и придржава огртач. На глави је пљосната капа. Лице је сумарно урађено. Овом типу припада теракота инв.бр. 996/I.
Очувана висина: 11,5 cm.
Аналогије: Veličković 1957; T: XX. 60

СЛ. **11**
FIG. **11**

СЛ. **12**
FIG. **12**

VI b (сл. 12) Мушка фигура седи на стени, десна нога благо истурена. Глава је ослоњена на леву руку која је испод огртача, а десна рука је на крилу и придржава огртач. Овом типу припадају четири теракоте (од којих су две инв.бр. 997/I и 998/I) све без сачуваних глава. На две теракоте пажљиво су урађени набори на одећи. На теракотама су сачувани трагови беле енгобе.
Очувана висина: 7,4 cm – 10,8 cm

VI c (сл. 13) Мушка фигура седи на стени, са ногама ослоњеним на ивицу стене. Глава, која није сачувана, ослоњена је на леву руку која је испод огртача, а десна рука је на крилу.
Очувана висина: 9,4 cm.
Аналогије: Veličković 1957; T: XX. 60

СЛ. **13**
FIG. **13**

СЛ. **14**
FIG. **14**

VI d (сл. 14) Део женске фигуре која седи. Сачувана је глава и горњи део тела. На леву руку, која је испод огртача, ослоњена је глава, а десна рука је на крилу. На глави је капа. Глава је благо нагнута на десну страну, а на лицу је сетан израз.
Очувана висина: 6,1 cm.
Аналогије: Veličković 1957; T: XX. 60

VII (сл. 15) Оштећена мушка фигура са кратким огртачем стоји на квадратном постољу. Десна нога је благо померена у страну. Десном руком држи кантарос. Лева ивица огртача украшена је цик-цак линијом. Горњи део теракоте није сачуван. Сачувани су трагови беле енгобе.
Очувана висина: 8,4 cm.

СЛ. **15**
FIG. **15**

VIII (сл. 16) Женска фигура стоји на квадратном постољу. Руке су благо савијене у лактовима, хаљина је припијена уз тело, а преко је огртач са богатим наборима (Фидијин стил). Глава није сачувана. Сачуван је траг беле енгобе и црвене боје на огртачу код груди.
Очувана висина: 9,3 cm.

СЛ. **16**
FIG. **16**

СЛ. **17**
FIG. **17**

IX (сл. 17) Нага мушка фигура стоји, ослоњена на десну ногу, док је лева благо искорачена. Десна рука је иза леђа. Преко леве руке пада огртач. Глава није сачувана. Очувани су трагови црвене боје између ногу и на огртачу иза руке. Овом типу припада и доњи део још једне фигурине са очуваним траговима беле енгобе и две нијансе црвене боје. Црвена боја је сачувана на ногама, а тамнија црвена на оштећеном постољу и позадини.
Очувана висина: 6,8 cm и 10,1 cm.

X (сл. 18, 19, 20) Нага мушка фигура стоји, ослоњена на десну ногу, док је лева бглаго искорачена. Десна рука је поред тела. Преко леве руке пада огртач који је обмотан око шаке. Овом типу припадају пет теракота. На три теракоте сачуване су и главе са сумарно приказаним лицем, а на две је коса

СЛ. **18**
FIG. **18**

СЛ. **19**
FIG. **19**

СЛ. **20**
FIG. **20**

ишчешљана на раздељак. На једној теракоти очувани су трагови беле енгобе и црвене боје између опружене руке и тела. Једна од фигурина грубо је моделована и тежа је од оталих.
Очувана висина: 4,1 cm – 10,2 cm.

СЛ. **21**
FIG. **21**

XI (сл. 21) Мушка фигура стоји, десна нога благо је померена у страну. Химатион је око појаса који придржава десном руком, а горњи део је наг. Лева рука опружена је низ тело. Овом типу припадају три теракоте (од којих је једна инв.бр. 990/I), све без сачуваних глава. Видљиви су трагови беле енгобе, а на једној теракоти, на њеној задњој страни, очувани су трагови црвене боје.
Очувана висина: 9,6 cm – 10,2 cm.

XIa (сл. 22) Мушка фигура стоји, десна нога померена је у страну. Химатион је око појаса и преко левог рамена. Лева рука је иза леђа, а десна опружена и наслоњена на бутину. Глава и ноге нису сачуване. Видљиви су трагови беле енгобе.
Очувана висина: 10,5 cm.

СЛ. **22**
FIG. **22**

СЛ. **23**
FIG. **23**

XII (сл. 23) Мушка фигура стоји, у краткој туници, са пребаченим огртачем преко левог рамена и леве руке. Лева нога је мало померена у страну. Десна рука је опружена низ тело, а лева савијена у лакту. Постоље је правоугаоно. Глава није сачувана. Овгом типу припадају три фигурине, а код једне је сачуван само доњи део. На једној од фигурина богати су набори на одећи, а на другој је видљив траг мрке боје на туници.
Очувана висина: 8,3 cm – 13,3 cm.

XIIa (сл. 24) Мушка фигура стоји на квадратном постољу, у краткој туници са пребаченим огртачем преко левог рамена и леве руке. Десна рука је опружена низ тело, а лева савијена у лакту. Глава није сачувана. Одећа је без

набора. На фигуринама је сачувана бела енгоба, а на једној и траг црвене боје на руци и поред десне ноге. Очувана висина: 7,4 cm и 9,4cm.

СЛ. **24**
FIG. **24**

СЛ. **25**
FIG. **25**

XIIb (сл. 25) Фигура стоји у богато набраном огртачу. Лева рука је опружена низ тело, придржава огртач, а десна савијена у лакту и држи део огртача. Глава и доњи део фигурине нису сачувани. На одећи су богати набори.
Очувана висина: 6,8 cm.

XIII (сл. 26–29) Фигура младића који стоји на квадратном постољу, благо погнуте главе. Младић је обучен у дуг огртач који се спушта до половине листова. Обе руке налазе се испод огртача. Десна рука је благо савијена у лакту и придржава огртач. Левом руком подбочена је глава. На глави се налази ниска пљосната капа. Сачувано је 14 примерка овог типа. На седам примерака постоје трагови или

СЛ. **26**
FIG. **26**

СЛ. **27**
FIG. **27**

СЛ. **28**
FIG. **28**

веће површине покривене белом енгобом, на два примерка по лицу и драперији су трагови црвене боје, а на једном примерку браон боје.
Овом типу вероватно припада још седам оштећених теракота, све без сачуване главе (сл. 28).

СЛ. **29**
FIG. **29**

Очувана висина: 7,8–11,9 cm.
Аналогије: Burr-Thomson 1963: XVI. 52–57.

XIV (сл. 30) Попрсје женске фигурине. Сачувана је сумарно обрађена глава обавијена марамом. Десна рука наслоњена је на грудима. Назначене су кружне минђуше. На марами и код леве руке сачувана је жутоокер боја.
Очувана висина: 6,4 cm.

СЛ. **30**
FIG. **30**

СЛ. **31**
FIG. **31**

XV (сл. 31) Попрсје дечака са пажљиво урађеним детаљима лица, коврџама на коси и украсним венцем око главе. Обавијен је у огртач са јасним наборима.
Очувана висина: 4,6 cm.

Од 67 сачуваних глава фигурина, које су доста сумарно обрађене, за већи број примерака не може се јасно одредити којем типу припадају. Услед малих димензија и сумарне обраде њих ћемо само грубо разврстати:

глава мушкарца са пљоснатом капом – *causia*, шеснаест примерака;

глава мушкарца са пљоснатом капом – *causia*, а испод је кратка коса, седам примерака (на двема је сачувана бела енгоба и мркоцрвена боја);

глава дечака са пљоснатом капом испод које је дужа таласаста коса – четири примерка (на једном примерку сачувана је бела енгоба, а на једном део леве руке на коју се глава ослања);

глава са подбоченом десном руком (вероватно тип VI) – два примерка;

глава са подбоченом левом руком – два примерка (на једној је врло прецизно урађено лице)

глава које вероватно припадају типу дечак – пастир (тип XIII) – четири примерака;

женска глава обавијена марамом преко уста, тзв. играчица (сл. 32) – два примерка (на једном примерку сачувана је бела енгоба);

женска глава са високом капом – полос,[4] шест примерка

женска глава, оштећена, са високом капом/фризуром која се завршава са две розете;

неопредељени тип, врло сумарно урађен или оштећен – осамнаест примерака.

СЛ. **32**
FIG. **32**

Теракоте са сценама позајмљеним из свакодневног живота омогућавају нам да сагледамо живот, обичаје и начин одевања људи тога времена. Анализирајући нашу групу теракота уочавамо да преовладавају мушки ликови, мада у генералној производњи женске фигуре су доминантне.[5] Будући да нам целе фигурине нису сачуване у великом броју, а главе су доста сумарно обрађене или су оштећене, тешко је одредити карактеристике лица. Глава је најчешће овална, врат је често оштећен или је прекривен, нос је назначен, а код дечака – младића је мали и прћаст, очи нису јасне осим на два примерка где су бадемасте, а за уста је тешко рећи јер су на малом броју примерака видљива, или су благо издвојене и подељене са две праве линије. Фризура код великог броја наших теракота, није сачувана. Најчешће, коса је подељена на раздељак, код женских фигурина глава је прекривена марамом или је на глави висока капа – полос. Код мушкараца и код дечака на глави је пљосната капа – *causia*, испод које је понекад назначена коса.[6] Ова капа била је модерна и омиљена код младића и дечака који имитирају одрасле, док седе на стени или се играју. Нарочито је заступљена на теракотама које потичу са севера Грчке – градова Амфипољ, Деметриас, у Беотији, а поготову након контакта Грчке и Македоније и освајања појединих градова од стране Македонаца.[7] Одећа на мушким

[4] Висока капа полос везује се за култ Кибеле, која се често представља са полосом на глави преко вела. Вид: Burr-Thompson 1963: 77.

[5] Walters 1903: XXXII.

[6] *Causia* је приказана као дебела капа, издигнута на центру, са прстеном као доњом ивицом. Врх на центру никада није оштар, а некада је и једва приметан. Ивица је уз главу. Ова капа прво је била идентификована као македонска каусиа, што је за проф. Сјоквиста било неоправдано, већ ју је повезао са ритуалом пафске Афродите. Да би капа стајала на глави чвршће, обично је каусиа имала траку која се везивала преко обода (што се види на бољим примерцима). Вид: Burr-Thompson 1963: 53.

[7] Burr-Thompson 1963: 53-54.

фигуринама је кратак хитон са химатионом или без њега, а код женских фигура пун, дугачки огртач. Изузетак је фигурина са представом Кибеле (тип I, сл. 1) која седи обучена у хитон, а преко колена је пребачен химатион, а код фигурине тип VIII, сл. 16, огртач је припијен уз тело, врло танак, скоро да одаје прозирност.

Није потпуно јасна сврха теракота. Велики број теракота пронађен је као прилог у гробовима, налажене су у храмовима и светилиштима као вотивни дарови, али и у приватним кућама, као део украса у њима.[8] Због тога оне не могу бити одређене само за једну сврху, мада је њихово примарно значење било религиозно. У оквиру наше групе можемо издвојити теракоте са представом божанства или оне које су у вези са култом неког божанства. На фигурини тип I (сл. 1) представљена је Кибела која седи, малоазијско божанство природе, врло омиљено током хеленизма и поштовано како у кући тако и у светилиштима. За њен култ, осим групе теракота са представом Атиса, божанства вегетације,[9] можемо повезати представе младића – дечака тип XIV (сл. 26–29) и играчице са марамом преко уста (сл. 32).[10] Представе младића – дечака са пљоснатом капом на глави огртачем преко уста као знак поштовања тишине, појединi аутори везују за култ Кибеле те их називају ученицима храма; могу бити деца свештеника или да су својим рођењем у светилишту били предодређени да служе култу.[11] Други аутори сматрају да су на овим теракотама представљени младићи – пастири.[12] Још једна оштећена теракота, тип VII (сл. 15), са представом мушке фигуре која десном руком држи кантарос може се повезати за још једно божанство вегетације и оргијастички култ – култ Диониса. Све остале теракоте – статуете младића, писари, дечаци који седе на стени, девојке, моделоване су без дубље намере да се имитирају живе особе.

Ни на овој групи теракота разлике у квалитету израде нису видљиве, те се може претпоставити да су производ једног занатског центра.[13] Реч је

[8] У Олинту теракоте нису пронађене у оквиру гробова, већ као орнамент за кућу. Вид: Robinson 1931: 1.
[9] Цвјетићанин 1992: 349-358.
[10] Burr-Thompson 1963: 84.
[11] Burr-Thompson 1963: 85.
[12] Veličković 1957: 45.
[13] Цвјетићанин 1992: 349-351.

радионицама Амфипоља,[14] одакле потиче већи број аналогних примерака,[15] а помиње се и као место порекла, према наводима бившег власника. Амфипољ на реци Стримон, основан је 438. године пре н.е. од стране Атине, освојен је 357. године пре н.е. од стране Филипа II, а за време Филипа V и Персеја постао је јак трговачки, економски и војни центар македонског краљевства. Смештен у Тракији, на међупростору Македоније и Азије морао је бити један од градова који је најбрже отворио своја врата орјенталним културама, врло рано прихваћеним од домаћег становништва. Већина аутора сматра да се теракоте из Амфипоља хронолошки могу определити у доба хеленизма, односно II/I век пре н.е., доба када је Амфипољ освојен од стране Римљана.[16] Ово датовање чини нам се прихватљивим и за нашу групу теракота, на основу стилских карактеристика и историјских података везаних за град Амфипољ. Покрет, слободан простор и природа, ширење и процват култа Велике Мајке од хеленизма, само су чињенице које потврђују њихово датовање.

14 Цвјетићанин 1992: нап.13.

15 Осим ове групе теракота, у оквиру Грчко-хеленистичке збирке чува се још једна група теракота из Амфипоља и Сереса, откупљена 1904. од Б. Нушића и 1896. године од П. Костића. Ова група теракота објављена је у: Veličković 1957: 33–47.

16 Perdrizet 1897: 525; Veličković 1957: 34; Цвјетићанин 1992: 351. Овог мишљења једино није Winter који сматра да се на основу стилских одлика теракоте из Амфипоља могу датовати у V/IV век пре н.е. Robinson 1931: 9,10.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bieber, M. A. 1967
The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1976.

Burr-Thompson, D. 1963
The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period (suplementary monograph 3), Princeton, New Jersey 1963.

Veličković, M. 1957
Katalog grčkih i rimskih terakota, Beograd 1957.

Goldman, H. 1950
The Terracotta Figurines in: Excavations at Gozlu Kule Tarsus, vol I (ed. H. Goldman), New Jersey 1950.

Mollard-Besques, S. 1963
Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terra-cuite grecs et romaine, Paris 1963.

Perdrizet, P. 1897
Terres cuites d'Amphipolis. Voyage dans la Macedoine Premiere, *Bulletin de Correspodance Hellenique XXI*, Paris 1897, 514–528.

Robinson, D. M. 1931
Excavations at Olynthus, part IV, The Terra-Cottas of Olynthus found in 1928, Athens 1931.

Соколовска, В. 1986
Исар-Марвинци и повардарјето во античко време, Скопје 1986.

Higgins, R. A. 1954
Catalogue of the Terracottas in the Depatment of Greek and Roman Antiquities, London 1954.

Higgins, R. A. 1968
Ancient Life in Miniature, London 1968.

Hutton, C. A. 1899
Greek Terracotta Statuette, London 1899.

Цвијовић, М. 1991.

Меморијални центар „Јосип Броз Тито." Археолошка збирка, Београд 1991.

Цвјетићанин, Т. 1992

Теракоте Атиса из Народног музеја у Београду (колекција С. Јаворине), *Зборник Народног музеја XIV–1 (посвећен др Драги Гарашанин)*, Београд 1992, 349–358.

Walters, H. B. 1903

Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, London 1903.

Vera KRSTIĆ
National Museum in Belgrade

TERRACOTTAS FROM THE GREEK-HELLENISTIC COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE (Saša Javorina Collection)

National Museum in Belgrade purchased in 1967 from Saša Javorina a collection of 340 fragmented terracottas and 67 heads. Eighty-five specimens have been inventoried and the rest are in the study material of the Greek-Hellenistic Collection. Two groups of objects were distinguished according to the depicted contents. First group includes the terracottas representing Attis (Цвјетићанин 1992: 349–358) and the second consists of figurines depicting images from everyday life – images of deities, young women, youths, children and they are studied in this work. On the basis of the manner of representation we divided all our figurines in two groups – the seated figurines and standing figurines and within this division we distinguished few types with variants because the differences in details. In the first group of terracottas presented in this work are the representations of deities or the terracottas are related to the cult of certain deity. The figurine type I (Fig. 1) represents the seated Cybele, the Asia Minor deity of nature and very popular in the Hellenistic period and venerated as in private homes also in sanctuaries. Her cult could be associated with the representations of youths-boys of type XIV (Figs. 26–29) and the dancers with the scarves over their mouth (Fig. 32) in addition to the group of terracottas depicting Attis. Some authors associate the representations of the youths-boys with flat cap (*causia*) on their heads and the cloak over their mouths as the sign of revering the silence with the cult of Cybele and call them the disciples of the temple. They could be the sons of priests or could be born in the temple and hence predestined to serve in the cult. Some other authors think that these terracottas represent young men – the shepherds. One damaged terracotta of type VIII (Fig. 16) depicting male figure holding cantharos could be related to another deity of vegetation and to the orgiastic cult – the cult of Dionysus. All other terracottas – statuettes of youths, scribes, boys sitting on the rock and girls were modeled without serious attempt to imitate distinct personalities.

The differences in the quality of manufacture of these terracottas are not conspicuous so it could be assumed that they are the products of a single trade center. It is supposed that they were produced in the workshops of Amphipolis where from come many analogous specimens and it is mentioned as the place of origin according to the previous owner. Most of the authors think that terracottas from Amphipolis could be dated in the period of

Hellenism, i.e. in the 2nd–1st centuries BC when the Romans conquered Amphipolis. Such dating seems quite plausible also for our group of terracottas on the basis of the stylistic characteristics and historical data related to the city of Amphipolis. The motion, open space and nature, spreading and flourishing of the cult of Great Mother from the Hellenistic times are just the facts, which confirm their dating.

ID = 169019148

УДК 904.726.8"652"(497.11) ;
904.738.6"652"(497.11)

Мирјана ГЛУМАЦ
Народни музеј у Београду

КАЛУПИ СА НЕКРОПОЛЕ ГУБЕРЕВАЦ–ГОМИЛИЦЕ

Апстракт: Приликом систематских ископавања касмајске некрополе Губеревац-Гомилице, вероватно на простору устринума, констатована су два негатив калупа-матрице, кружне форме, декорисана митолошким представама на аверсној страни. Претпостављамо да су коришћени за израду медаљона, обредних колача, произвођених у некој од локалних, специјализованих радионица на Касмају у другој половини II, почетком III века.

Кључне речи: Касмај, некропола, калупи, функција.

Приликом ископавања некрополе Губеревац-Гомилице, највероватније на простору устринума (сл. 1), пронађена су два негатив калупа, кружне форме, декорисане унутрашње, аверсне површине митолошким представама у негативу.[1] Спољашња, реверсна страна је равна, недекорисана, ручно приглачана, немарније обрађена. Рађени су од пречишћене глине са примесама песка, мркоцрвено печени, са траговима белог премаза. На њима нису констатовани трагови горења. Калупи представљају део инвентара Збирке Касмај Народног музеја у Београду.

[1] Систематска ископавања Народног музеја у Београду, којима је руководио кустос Миливоје Величковић, обављана су са прекидима 1961, 1962, 1973–1975, 1977. и 1978. године. Том приликом, истражен је 361 етажни гроб типа Мала Копашница–Сасе, опредељени у период од I до III века. У документацији Народног музеја чувају се гробни записници са ископавања некрополе. Ископавање устринума започето је 29.09.1973. године, настављено 04. 10. 1974. године, када су пронађени фрагменти типолошки различитих посуда (смештени у платнене кесе бр. 8 и 9, тер. инв. б.б.). Приликом инвентарисања некрополе, калупи су били смештени поред налаза са устринума, али се не наводе у документацији. Због непотпуних података се и ограђујемо у вези са местом њиховог налаза. Трећи фрагментован негатив калуп, елипсоидне форме, коришћен је за израду светиљки, тако да га овом приликом нисмо узели у разматрање.

СЛ. 1 Ископавања устринума, 1974. године (фотодокументација Народног музеја у Београду)

FIG. 1 Excavations of *ustrinum* in 1974 (photo documentation of the National Museum in Belgrade)

Калуп инв. бр. G 937, благо конкавно удубљене аверсне површине, делимично оштећеног обода, пречника је око 10,6 cm, висине (дебљине) 1,2 cm (сл. 2 а,б). У негативу, уоквирена са три концентрична жлеба, представљена је полунага женска фигура у профилу у полулежећем положају, савијене десне руке на коју се наслања. На глави јој се налази дијадема, а лице је сведено, сумарно урађено, без наглашених детаља. Груди су јој обнажене, истакнуте, као и стомак са наглашеним пупком. Испод стомака, косим и вертикалним жлебовима, дочарани су богати набори одеће који покривају доњи део тела. Лева рука лежерно је наслоњена на леву ногу, благо савијену у колену. Десном руком грли, придржава тек рођено дете, окружена биљкама – палмом, класјима жита, виновом лозом око које је увијена змија (?), маком. На калупу је представа богиње Tellus (Телура, Terra Mater), „прве међу боговима", како наводи Вергилије, богиње земље, циклуса у природи, у ствари сама земља, екумена (васељена), заштитница породице и брака.[2] Поменути наглашени симболи – стомак, пупак, схватан као центар

[2] Roscher (+) 1916–1924: 332–346; Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987: 408–409; Токарев 1988: 499; LIMC VII/ 1 1994: 879–889.

света, представа детета, биљака, указују на богатство, изобиље, плодност, непрекидно рађање.

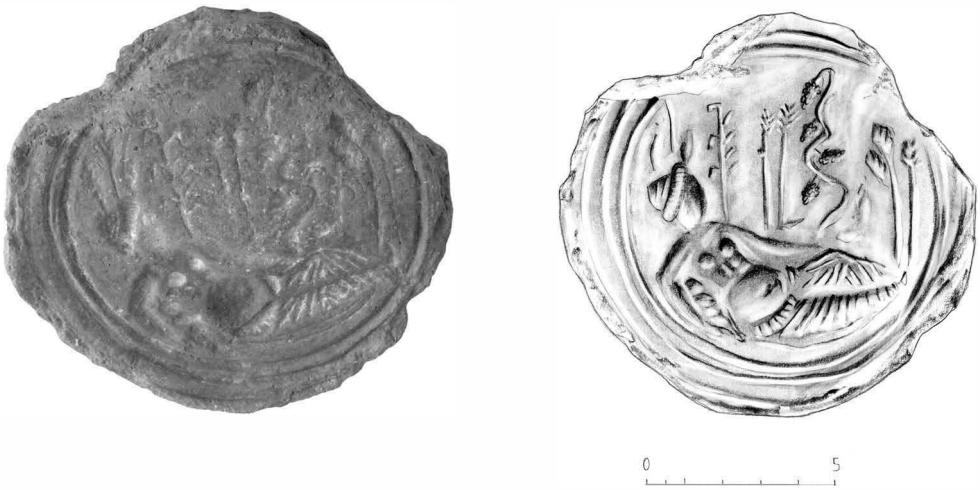

СЛ. **2** Калуп са представом богиње Tellus (цртеж: Славица Марковић)

FIG. **2** Mold with representation of goddess Tellus (drawing Slavica Marković)

Познато је да су приликом празника посвећених богињи Tellus (Terra Mater), између осталог, приношене и жртве бременитих животиња. Поистовећена је са Кибелом, Церером, Гејом, Деметром, Јуноном, Опс, Персефоном, Вестом, код којих је исти примарни елемент женско начело стварања, непрекинутог циклуса у природи.[3] Tellus је као свеприсутна, свеокружујућа материја и енергија и богиња подземног света, она на којој се живи и која прима после живота. Породица умрлог, приносећи јој жртве, призивала ју је заједно са Јупитером и Манима. Учесници обреда су симболично додирујући рукама земљу одвраћали зле силе, и на тај начин онемогућавали да се наруши ред, равнотежа, циклус у природи. Богиња Tellus, Terra Mater, најверодостојније је приказана на источној страни Ara Pacis Augustae и Gemi Augustei.[4] Представе са њеним ликом налазе се на саркофазима, скулптурама, новцу, медаљонима, мозаицима.[5]

3 LIMC VII/1 1994: 879.
4 Roscher (+) 1916–1924: 344–345; LIMC VII/1, VII/ 2, 1994 : 888, 609 (70) , 610 (72).
5 LIMC VII/ 1 1994: 879–889.

Можда се најсличније представи богиње на калупу из Збирке Космај налазе на фресци из Рима, витрејима из Беча, мозаицима из Картагине и Минхена, на медаљонима Антонија Пија и Комода, где је такође приказана у полулежећем положају наглашених делова тела, окружена биљкама, с тим што је на медаљону Комода и мозаику из Минхена окружена и децом.[6] На мозаику из Рима приказана је глава богиње овенчана короном, са змијом на рамену.[7] Храмови посвећени богињи Tellus подизани су у свим провинцијама Римског царства, као и на Космају и оближњем Руднику, што је логично, јер је као богиња земље персонификација рудоносног земљишта.[8]

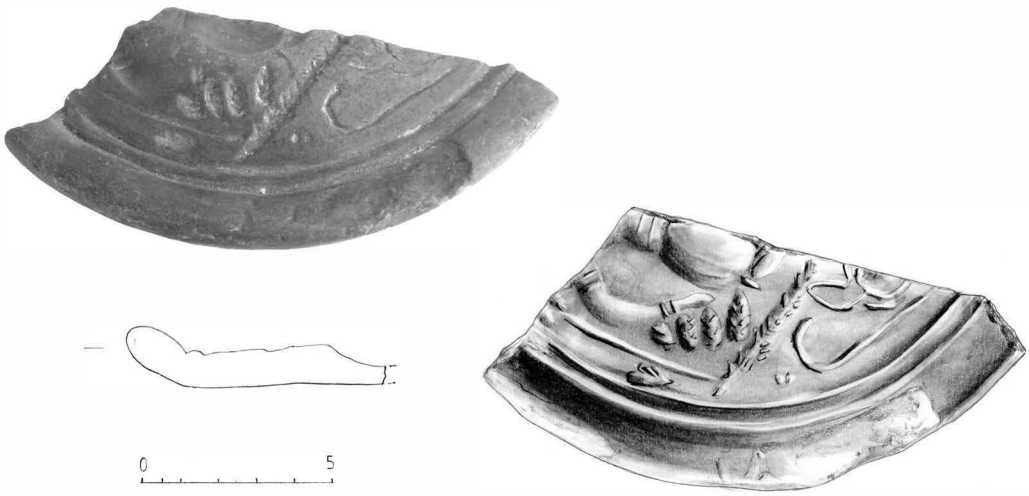

СЛ. 3 Калуп са представом богиње Кибеле (цртеж: Славица Марковић)

FIG. 3 Mold with representation of goddess Cybele (drawing Slavica Marković)

Други калуп, инв. бр. G 938, сачуване максималне дужине 14,4 cm, ширине 6,7 cm, висине (дебљине) 1,4 cm, доста је фрагментован (сл. 3 а, б). Представа на аверсној страни уоквирена је са два жљеба наглашених ивица. Делимично је видљив само доњи део женске фигуре у полулежећем положају, вероватно

6 Roscher (+) 1916–1924: 343, 3 (мозаик из Минхена), 344, 4 (медаљон Комода); LIMC VII/1, VII/ 2, 1994: 880, 883, 605 (5, 7), 608 (44, 51).

7 LIMC VII/2 1994: 606 (12).

8 Roscher (+) 1916–1924 : 338–341; Кондић, Поповић 1986: (уводни текст); Душанић 1980: 12; Душанић 1991: 219 (са напоменом 22).

у профилу. Наслоњена је на десну руку савијену у лакту, на којој се налазе две пластично моделоване наруквице. Изнад лакта, као и на горњем делу тела, видљива су по два жлеба, која вероватно представљају детаље одеће која се у доњем делу шири. Испод руке на коју се ослања налазе се симболи у виду шишарки, тирса, класја жита, пастирског штапа (педума), вероватно гране бадема, као и нејасне представе поред тела богиње. Представа је доста оштећена, али можемо претпоставити да је у питању малоазијска, фригијска богиња Кибела, судећи по атрибутима, посебно шишаркама, које су симбол њеног миљеника Атиса, као и бадем који симболично наглашава надживљавање Атисове смрти.[9] Култ Атиса и Кибеле имао је своје поклонике на Космају. У гробовима на некрополи прилагане су светиљке са печатом у виду јелове гранчице, констатоване и у Збирци Дуњић Народног музеја у Београду чији предмети такође потичу са овог простора.[10] Поистовећена са већ поменутим женским божанствима, између осталих и богињом Tellus, поштована је као „Велика мајка богова".

Калупи су имали широку примену у свим слојевима друштва. Рађени су за аплицирање луксузнијег посуђа, светиљки, као и украсних, вотивних колача (crustula), медаљона. Коришћени су приликом верских празника, значајних јубилеја и догађаја како државног, друштвеног, тако и породичног карактера.[11] На њима се најчешће налазе представе божанстава, царски тријумфи, подвизи хероја, сцене повезане са такмичењем и играма на хиподрому, арени, циркусу. Мотиви и сцене су преузимани са представа на новцу, гемама, на стакленом и металном посуђу, тера сигилати, накиту.

Израђивани су у радионицама у свим провинцијама Римског царства. Највећи број калупа и медаљона констатован је у подунавским провинцијама, како у стамбеним хоризонтима, тако и на некрополама као гробни прилози.[12] У Марвинцима код Валандова у Македонији, такође су пронађени вотивни колачи који су, по аутору, вероватно били део гробног инвентара.[13] Заједничко за све споменуте калупе је да се на њима најчешће налазе представе Сераписа и Изиде, Хермеса (Меркура), Хекате, Немезе, Виктorије, Изиде-Фортуне, Херакла.

---

9 Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987: 64 (Атис), 203 (Кибела).

10 Збирка Дуњић - Ivanyi VII, XI, XVII, XL; некропола „Губеревац–Гомилице" - Ivanyi XVII.

11 Брукнер 1997: 97 (са старијом литературом).

12 Фидановски 1996: 184–185.

13 Ивановски 2001: 199–207 (четири са конвексном и два са конкавном аверсном страном).

Космајски негатив калупи пронађени су, као што смо напоменули, приликом ископавања некрополе, највероватније на простору устринума. Зрна жита и керамички модели обредних колача налажени су у гробовима, а приказани су и на надгробним споменицима.[14] На основу плана некрополе, простор устринума био је окружен гробовима (сл. 4). У гробним записницима за поменуте гробове, калупи се не спомињу као део гробног инвентара, а нису констатовани ни међу материјалом који је пронађен изнад гробова.[15] Питање функције негатив калупа на устринуму, уколико је то

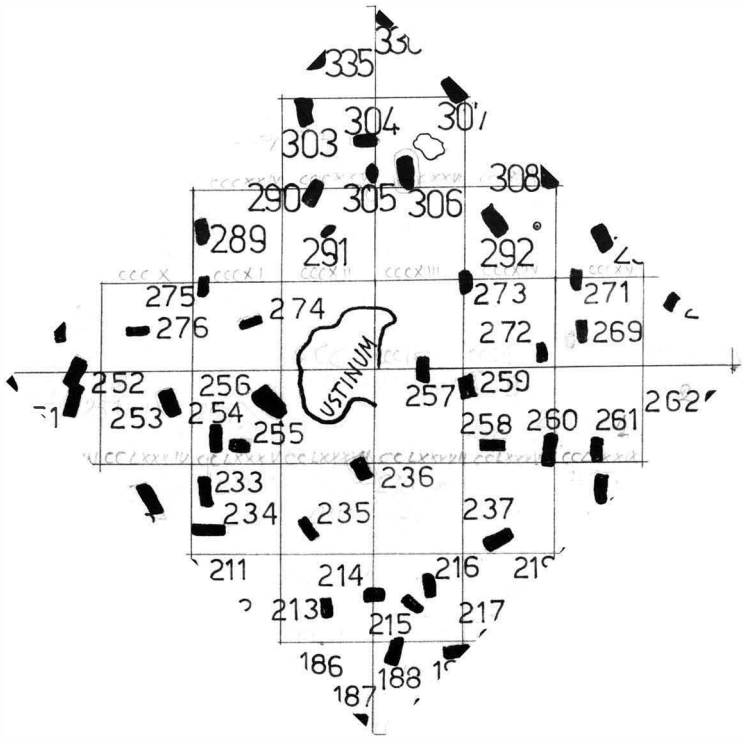

СЛ. **4** Устринум – део ситуационог плана некрополе (документација Народног музеја у Београду)

FIG. **4** Ustrinum – section of the necropolis site plan (documentation of the National Museum in Belgrade

место њиховог налаза, отвара неколико могућности. Претходно коришћени у свакодневном животу, констатовани на устринуму, медаљони су могли

14 Јовановић 2007: 81 (са напоменом 10).

15 Документација Народног музеја у Београду, као и студијски материјал Збирке Космај (изнад гробова пронађени фраг. керамике, метала, кости).

бити употребљени у току кремирања, давања помена покојнику, као и у време празника посвећених поменутим божанствима, или у оба случаја. Могуће је да је обредни колач прављен на самом месту спаљивања. Познато је да су приликом сакралног обеда, између осталог, приношене течне жртве, као и жито, мед... Позитив је такође могао у току обреда бити отиснут и у воску. Напоменули смо да на њима нису констатовани трагови горења, па претпостављамо да нису прилагани на ломачу приликом обреда. Постоји могућност и да је било довољно њихово симболично, ритуално приказивање пред покојником. Негатив калупи су могли бити власништво мајстора коме је обављан обред, свештеника, чланова породице или покојника који је био поштовалац култа поменутих богиња. Присуство негатив калупа на некрополи, са представама богиња Tellus и Кибеле, коришћених за израду медаљона, обредних колача, логична је због њихове симболике и повезаности са оностраним.[16] Код оба примерка доминирају дихотомијски мотиви који афирмишу живот и смрт, неумитност одласка и повратка.

Космај, велики рударски центар, недовољно истражен, имао је веома важну улогу за економско функционисање римске империје. Досадашњим рекогносцирањима, сондажним истраживањима и систематским ископавањима, констатовано је више насеља, вероватно и луксузних резиденција, сконцентрисаних око Стојника (антички Demessus). Због потреба престонице, експлоатација је морала бити брза и ефикасна, како би руда што брже и сигурније била дистрибуирана. То је подразумевало развијену мрежу саобраћајница и војну заштиту транспорта. Паралелно су се развијале све гране привреде, између осталог и занатска производња. У почетку је сигурно била више ослоњена на увоз производа и њихово копирање. С временом, не запостављајући увоз, поједине производе су израђивали локални мајстори, који су били у стању да у својим радионицама израђују исте или сличне примерке, дајући и лични печат приликом израде. У исто време, мењала се и демографска слика становништва. Поред локалних мајстора, за потребе рада у рудницима, ангажовани су и они доведени из источних провинција,

16 Комуникација живих чланова заједнице са светом мртвих кроз ритуалне обреде је схватање да је тзв. други свет само рефлексија овоземаљског. Гробно место представља покојников дом, пребивалиште, истовремено одвојен и нераскидиво везан за свет живих. Осветњењем гробног места, које се подразумева и примењује, покојник не нарушава ред и равнотежу, него постаје чувар заједнице. Због тога је и присутно схватање да ће се, уз примењивање обреда у одређеним временским размацима, умилостивити божанства земље, а покојник испоштовати на тај начин што би му се кроз ритуалне обреде пружило све оно што је имао у претходном животу. Обреди се нешто измењени примењују и данас, можда најуочљивије код влашког становништва.

домородачко становништво далматинских области, а заједно са њима и војска, занатлије, трговци.[17] Са собом су донели и своје обичаје, начин живота, који су се временом сублимирали, стапали са веровањима становништва другачијег порекла и схватања. Претпостављамо да је постојало и више сакралних објеката који до сада, нажалост, нису констатовани. Глеђосане посуде и теракоте, констатоване у гробовима на некрополи, потврђују постојање локалних радионица за њихову израду, а самим тим вероватно и за израду других облика керамичких предмета, као и већ познато присуство хеленофонске популације на овом простору.[18]

Негатив калупе богате рељефне представе такође можемо повезати са малоазијским културним кругом, односно досељеницима са ових простора, било да су у питању наручиоци или мајстори који су израђивали калупе, поштујући жеље наручилаца. Израђени су током друге половине II, почетком III века, вероватно у некој од локалних, специјализованих радионица на Космају, у оквиру којих су занатлије могле овладати производњом ових, у технолошком погледу, једноставних форми.

17 Душанић 1977: 166 (са напоменама 35–37).

18 Цвјетићанин 2001: 69–70; Глумац 2005: 361–370.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Брукнер, О. 1997

Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству, *Рад Музеја Војводине 39*, Нови Сад 1997, 97–102.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народног музеја XVIII–1, (археологија)*, Београд 2005, 361–374.

Dušanić, S. 1977

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik XXVIII*, Ljubljana 1977, 163–177.

Душанић, С. 1980

Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник 1–2*, Београд 1980, 7–55.

Душанић, С. 1991

Из историје касноантичког рударства у Шумадији, *Старинар, н.с. XL–XLI, 1989–1990*, Београд 1991, 217–223.

Ивановски, М. 2001

Керамички печати из Марвинаца код Валандова, *Vestigatio vetvstatis: Александрини Цермановић-Кузмановић: од пријатеља, сарадника и ученика*, Београд 2001, 199–207.

Кондић, В., И. Поповић 1986

Археолошко благо Космаја, Народни музеј: новости, Београд 1986.

Јовановић, А. 2007

Огледи из античког култа и иконографије, Београд 2007.

LIMC 1994

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich und München 1994.

Roscher, W. H. (+), 1916–1924

Ausführliches lexikon der Griechischen und Römischen mythologie, Leipzig 1916–1924.

Срејовић, Д., А. Цермановић-Кузмановић 1987

Речник грчке и римске митологије,Београд 1987.

Токарев, С. А. 1988

Мифы народов мира, Энциклопедия, Том 2, Москва 1988.

Фидановски, С. 1996

Керамички калуп из Улпијане, *Зборник Народног музеја XVI–1, (археологија), Memoriae dicatum Vladimir Kondić*, Београд 1996, 183–186.

Цвјетићанин, Т. 2001

Глеђосана керамика Горње Мезије, Београд 2001.

Mirjana GLUMAC
National Museum in Belgrade

MOLDS FROM THE NECROPOLIS GUBEREVAC–GOMILICE

Two molds, i.e. matrices of circular shape have been found most probably in the zone of *ustrinum* in the course of systematic excavations of the necropolis Guberevac–Gomilice (Fig. 1). Their interior obverse surface is slightly concave and decorated with mythological scenes while the external side is more carelessly made. They were made of the refined clay and fired to the brown-red color. These molds are housed in the Kosmaj Collection of the National Museum in Belgrade.

●n the interior of the mold inv. No. G 937 is depicted goddess Tellus (Terra Mater) in profile, in the reclining position and resting on her right arm with which she supports a child and she is surrounded by plants (Fig. 2a, b). ●n the head of the goddess is a diadem, her face is depicted in a summary way and breasts, stomach and navel are emphasized.

●n the other mold, which is considerably damaged, inv. No. G 938, is discernible a dressed female figure also in reclining position resting on her right arm (Fig. 3 a, b). She is surrounded by pinecones, *pedum*, an almond tree branch (?) and *thyrsus*. We assume judging by attributes, particularly pinecones, which are the symbols of her favorite Attis that this is the representation of the Phrygian (Asia Minor) goddess Cybele. She was venerated as 'Great Mother of Gods' and identified among other deities, with the above mentioned goddess Tellus. Such molds were produced in the workshops throughout the Roman Empire and they have been encountered most often in the habitation horizons as well as at the necropoles as grave offerings in the Danubian provinces.

The molds from Kosmaj, the matrices of circular shape were used for production of medallions and votive breads. There are no traces of burning on any of the specimens.

If they were found on the *ustrinum* they could have been used as medallions during cremation or on the occasion of commemoration for the dead or during the festivities dedicated to the mentioned deities.

Perhaps the votive bread was made at the very spot of cremation or its symbolic, ritual offering to the deceased was considered sufficient.

The molds used previously in everyday life could have been the property of the artisan for whom the ritual was intended, of the priests, family members or the deceased who was the member of the cult.

It is worth mentioning that the *ustrinum* zone was surrounded by the graves (Fig. 4) but in the documentation the molds are not mentioned as parts of the grave assemblages. Regardless of the fact that they were found on the *ustrinum* or not it is certain that they have been found at the necropolis and that they had their function in the ritual.

The molds from the necropolis Guberevac–Gomilice we could associate with the Asia Minor cultural circle, i.e. with the immigrants from that area. On the basis of the close parallels, chronological determination of the necropolis as well as the published material from the necropolis we came to conclusion that they were produced during second half of the 2nd century or in the beginning of the 3rd century probably in some of the local specialized workshops on the Kosmaj Mt.

ID = 169019660 УДК 904:738.83"652"(497.11)

Славица КРУНИЋ
Музеј града Београда

МОТИВИ МАСКЕ НА СВЕТИЉКАМА ИЗ СИНГИДУНУМА

Апстракт: У раду се говори о различитим типовима римских светиљки, I/II и II/III века, са представом маске. То су светиљке са маском бога Диониса, римског Баха, које су нађене у Сингидунуму и Ритопеку, а припадају типу са волутама и троугаоним кљуном. Светиљке са представом позоришне комичне и трагичне маске припадају типу фирма лампи, и сви примерци потичу из каструма или насеља Сингидунума. На основу карактеристичног изгледа, све су подељене у три основне групе: трагичне, комичне и маске сатирских игара. Лоза и гроздови, као и бршљан, су мотиви, који се приписују Дионису, римском Бахусу, а налазе се и на другим типовима светиљки и тад украшавају рамени појас.

Кључне речи: диск, светиљка, Дионис, култ, комична и трагична маска, позориште, погребни обичај.

Светиљке пружају низ података који су интересантни са више аспеката. Будући да су представљале и луксузну робу, јер није сваки могао да купи скупоцено уље, биле су подложне многобројним променама и прилагођене укусу тадашњег купца. Та прилагодљивост, односно праћење тренутне моде код одређених типова, довеле су до динамичног развоја и честих промена на њима.

Иконографски садржај на дисковима римских светиљки веома је богат и разноврстан. Његовим тумачењем долазимо до података о широкој популарности појединих божанстава као и иконографских тема. Он нас уводи како у историјске тако и у интимне представе и интересовања власника лампи. На основу представа и тема које су на лампама представљене, добијамо низ значајних информација. Најстарији примерци имају изванредне рељефне украсе само на диску, који заузима и највећи

простор. Светиљке типа I, III, IV и VIII су оне које имају најлепше украсе на дисковима. Многи мотиви, који су присутни на светиљкама, јављају се и на гемама и terra sigillati, и појединi аутори сматрају да су неке сцене и преузимане са ових предмета римске уметности, а такође да су мотиви преузимани са пластике и зидног сликарства.[1] Постоји могућност да су се мотиви директно размењивали између произвођача светиљки и произвођача *terra sigillate.*

Многобројни аутора бавили су се овом темом и проучавали сцене на дисковима римских лампи. Најпотпунију поделу представа сматрамо да је дала А. Лајбундгут, потом М. Вегас, Е. Де Каролис, Г. Понтироли, Д. Бејли и А. Мласовски, а у новије време Е. Ди Филипо Балестраци, А. Хајмерл и Х. Екарт. По њиховим поделама мотиви се разврставају на митолошке теме (богови, полубогови, хероји и њихови атрибути), култне мотиве (жртве, олтари), сцене са митским животињама, оне из култног и свакодневног живота (лов, амфитеатар – гладијатори, риболов, еротика, пољски радови и др.). Следе историјски мотиви, садржаји из књижевности, маске (гротеске и карикатуре), представе животиња (фауна), вегетабилни мотиви (флора), слике различитих употребних предмета, небеских тела и геометријски орнаменти. У митолошке мотиве спадају и божански атрибути, као Аполонова лира или Меркуров кадуцеј и др.

Сличну поделу праве и други аутори, али тек ретки дају одређена тумачења и њихова значења у антици.[2] Током прве половине I века, украс представља само једна фигура, а нешто касније се појављују и различите композиције. Колико тако различити мотиви имају везе са царском, државном пропагандом, може се само у појединим случајевима наслутити. Један број мотива се, свакако, доводи у везу са култом мртвих. Већина аутора се слаже да се мотиви којима су украшене светиљке прилагођавају купцу. Разнородни мотиви могу се тумачити и као одраз религијских схватања ширих слојева друштва, али исто тако су атрактивни за посебне сврхе.[3] Када се такви мотиви налазе на светиљкама полаганим уз покојника, односе се вероватно на верску припадност умрлих.

Скоро сви аутори се слажу да се мотиви којима су украшене светиљке прилагођавају купцу. Теме се преузимају како са гема тако и новца (*tresviri*

---

1 Vegas 1966: 68, 84.

2 Leibundgut 1977: 191–192; Rosenthal-Heiginbottom 1981: 99–122; Heimerl 2001: 8; Eckardt 2002: 117 i dalje, 371 i dalje.

3 Bailey 1980: 6–7; Eckardt 2002: 121.

monetalis).[4] Све су чешћа мишљења да је аретинска керамика (*terra sigillata*), са својим разноврсним рељефним украсима, такође коришћена као узор за израду представа на светиљкама.[5] Омиљени мотиви чувене поменуте аретинске радионице, и те северноиталске или паданске, јесу ероти, маске, розете, као и различите спирале. У унутрашњости посуде, на њеном дну, налази се печат у облику стопала (*planta pedis*). Сви поменути украси се појављују и на многим типовима римских светиљки.

На лампама из Сингидунума недостају многи од наведених мотива (митолошке теме, предмети култа, небеска тела, симболи...), али и мотиви из књижевности или историјске сцене које су и иначе ретко заступљене. Такође су ретке сцене на којима су приказане градске луке, циркус, храмови, гробна архитектура, виле рустике, или пак пољопривредни радови.[6] Керамичке светиљке с украшеним дисковима и рељефним представама позоришних маски, медуза, еротских поза, божанствима и главама божанстава, жанр сценама (рвање, бокс), говоре и о увозу из одређених производних центара, пре свега из италског, галског и подручја из долине Рајне.

Можда баш присуство само одређених представа говори о романизованој спољашњој форми (*interpretatio Romana*) и могу да нам наговесте неке од идеја или веровања домородачког становништва. За сада се ослањамо на оскудне податке о религији перегрина и слободњака у Сингидунуму, која је сигурно била обликована у представама Пријапа, Либера, Силвана, Тера Матер и др. Развој религије, како у граду тако и у провинцији, био је условљен друштвеном организацијом аутохтоног становништва и усмерен на одређена божанства, зависно од привредних грана које су биле примарне на овом простору.[7] Зато смо овим радом желели да укажемо на нека питања њиховог симболизма и перцепције, поготово оног који се односи на фунерарни контекст. Такође, различите сцене сигурно указују на културолошко значење митолошких тема или ликова који су присутни на дисковим римских лампи.

Поједини аутори извршили су поделу и према месту где се украс налази.[8] Та подела обухвата четири основна дела сваке светиљке: диск, рамени појас,

[4] Leibundgut 1977: 196–201; Mlasowsky 1993: 41, 43; Eckardt 2002: 19; Црнобрња 2006: 51–52.

[5] Klumbach 1961: 194.

[6] Amaré-Taffalo, Guiral 1994: 23–25, 41–43, 55, 68, 73, 81, 87.

[7] Брукнер 1987: 38.

[8] Broneer 1930: 24, Fig. 29 (хеленистичке), Fig. 38, 48 (римске лампе); Vikić-Belančić 1971: 121.

дршку и дно. Римске светиљке из раноцарског периода имају само рељефни украс на диску, док се код каснијих примерака он комбинује са раменим украсом. Рамени украс доминира на светиљкама различитих типова које су настале у низу радионица широм Царства, па тако је и на светиљкама са нашег подручја. Украси на дну у облику концентричних кружића, урезаних кружница, гранчица, и других мотива тек однедавно се тумаче и као знаке појединих радионица.[9]

Данас је веома тешко одгонетнути шта су поједине сцене и представе, као и тако различити други мотиви присутни на светиљкама, значиле римским поданицима. Тешко је објаснити зашто су поједини мотиви веома чести, а други ретки или уникатни. Такође је проблематично тврдити који су те мотиви били омиљени међу грађанима Сингидунума и због чега. Сигурно је да су у једном тренутку неки мотиви били популарни, па се стога јављају како на светиљкама тако и на гемама, новцу, теракоти и разноврсним рељефним посудама. Неки мотиви трају вековима и заступљени су на различитим типовима светиљки, од I до IV века.

Забава – из театра и амфитеатра

Маске из Дионисовог култа

Маске су омиљени украс на два типа светиљки: с волутама и угластим носем, као и на фирма лампама. Порекло маске је могуће тражити у култним свечаностима, које имају своје корене од давнина. Многобројне светковине извођене у магијске сврхе, с временом су прерасле у свечаности посвећене плодности, обнављању природе и др. Отуда драма (*δραμα* – чин, радња), која долази од речи дромена (*δρώμενα*), представља магијско-верске приказе чији је циљ да се одобровоље духови или неко божанство.[10] Те прве примитивне празничне свечаности с временом прерастају у хомо луденс („*homo ludens*"), игру, која у себи прожима спољни и унутрашњи свет.

Бах (Дионис), који представља божанство изобиља и којег је машта сваког појединца могла да уобличи по својим жељама и схватањима, био је миљеник загробних теологија. Зато су мотиви који га прате, винова лишће и грожђе, веома чести као украс на многим типовима римских лампи које се налазе у гробовима. Ови мотиви се комбинују са најразличитијим

9 Bussière 2000: 233–235, fig. 53, 54.
10 Антонијевић 1997: 7, 11.

представама на диску и углавном се налазе на раменом појасу. Као божанство вегетације и поновног рађања, он је и божанство које шири радост у изобиљу. Његова култна места се налазе у сеоским и планинским пределима.[11] Бах је био бог сељака и широких маса, а због многобројних комплексних функција, његов култ био је један од најраспрострањенијих у доба антике. У Горњој Мезији је нађен већи број гема са представом Диониса – Баха и његовог тиаса, а јавља се и на новцу.[12] Да је бог Бах имао значајну улогу и у погребним обичајима, сведоче и бројни саркофази и стеле са мотивима гроздова и бршљана, нарочито њихово присуство на дечјим гробовима. Он је и бог загробног живота, па се као такав и јавља на споменицима, а познат је и његов празник Антестерије, који је славио Баха као господара мртвих.

Бах је на римским лампама у пратњи менада, дорифора, Ероса, сатира, Силена, Пана, потом срндаћа, а додатни украс су винова лоза и грожђе. То су иначе и мотиви којима се украшавају диксови или рамена римских светиљки током III и IV века. Захваљујући карактеру свога бића и снази култног обреда, Дионис постаје омиљено божанство широких слојева. Поштован је и као исцељитељ (*Lysios, Lyaios*). Ово божанство посебно су волели војници јер их је божанство вина штитило од пијанства, а сатири повезани са земаљским уживањима доносили су радост.[13] Зато за Диониса – Баха се слободно може рећи да је и бог испуњења које се постиже вином и препуштањем заносу.

Код првог типа поменутих светиљки карактеристична је позоришна маска из Дионисовог круга. Могуће је да се овде ради о реквизитима који су служили учесницима култних свечаности, али и као такви они нису далеко од позоришта.[14] Уз маску увек су присутни тирс и сиринкс. Свирала сиринкс је названа по имену нимфе која се бежећи пред Паном претворила у трску, од које је он и начинио свој вишецевни инструмент. Тирс Диониса упућује свој врх ка небу, досеже небо, па стога представља божанско, вечно, рајско начело. Маске су увек представљене у профилу, чешће левом, са дијагонално положеним тирсом, иза кога се назире сиринкс који је у средини. Тирс је понекад и тордирано украшен (сл. 1), са врпцом при врху.

11 Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 116–119.
12 Кузмановић-Новковић 2007: 150.
13 Иста: 154.
14 Rnjak 1979: 24.

Музеј града Београда има само две светиљке са представом Диониса. Оба примерка припадају типу светиљки с волутама и троугаоним кљуном, варијанти С. Тако фрагментована светиљка са очуваним већим делом диска, кљуна и реципијента, откуп из Ритопека (Castra Tricornia, Инв. бр. АА/1312; сл. 1), на удубљеном диску, оивиченом једним дубљим концентричним прстеном, има представу маске, дату у левом профилу. Глава је изванредно

СЛ. 1 Ритопек (Castra Tricornia), случајни налаз

FIG. 1 Ritopek (Castra Tricornia), chance find

СЛ. 2 Београд (Singidunum), случајни налаз

FIG. 2 Belgrade (Singidunum), chance find

моделована, са низом уреза који представљају косу. Сам тирс је такође украшен косим урезима. Отвор за сипање уља је померен у десну страну, ближе кљуну. На прелазу из рамена у кљун налази се кружна рупица за ваздух. Израђена је од светлоокер глине, фине фактуре, глачана, бојена мрком бојом и мрко фирнисоване површине. Овај налаз је датован у период од друге половине I до прве деценије II века. Друга светиљка је из Београда (Singidunum) и такође је случајан налаз (Инв. бр. АА/2559; сл. 2). На удубљеном диску светиљке је представа маске у левом профилу са тирсом и фрулом. На почетку кљуна налази се рупица за ваздух, неправилног облика. На кружном равном дну налази се један урезан концентрични круг, са минијатурним кругом у центру. Израђена је од црвене глине, фине фактуре, бојена црвено и мрко фирнисована, а датована је од друге половине I до

почетка II века. Обе светиљке имају диск одвојен од рамена једним жљебом, и рамени појас припада Лоешкеовом типу IV b.

Још једна светиљка, вероватно индентичног типа (Лоешке I, Ивањи I),[15] може због представе на диску да се повеже са Дионисом. Примерак из Ритопека (Castra Tricornia, Инв. бр. AA/2547; сл. 3а), датован је у крај I – почетак II века. Светиљци недостаје део доњег реципијента и комплетан кљун. На удубљеном диску је изванредно очувана рељефна представа листа винове лозе између два грозда. Отвор за уље је померен у страну. Диск је са два концентрична круга одвојен од рамена, које је закошено ка диску и украшено низом утиснутих двојних кружића (сл. 3а). Дно је кружно, са

СЛ. **3а** Ритопек (Castra Tricornia), случајни налаз, диск

FIG. **3a** Ritopek (Castra Tricornia), chance find, discus

СЛ. **3б** Ритопек (Castra Tricornia), случајни налаз, дно

FIG. **3b** Ritopek (Castra Tricornia), chance find, bottom

урезаном кружницом по спољном ободу, а у центру је двојни кружић (сл. 3б). Израђена је од светлоцрвене глине, фине фактуре, бојена црвеном и фирнисована тамноцрвеном бојом, високог металног сјаја.

[15] Loeschcke 1919: 197– 198, 213. Abb. 1, Taf. VI, 49–50; Iványi 1935: 11; Јанковић 2000: кат. 63.

А. Ларесе доноси закључак да се светиљке украшене маском, тиринсом и сирингсом срећу на простору од северне Италије до дунавских провинција.[16] Овакве представе су честе јер је у човековој природи жеља за бесмртношћу, а обнављање природе и поновно рађање, које је остварио Бах, обезбеђују дуготрајност, континуитет и вечност. Стога се сматрало да прстен са гемом или камејом са ликом Диониса доноси вечност и даје животну снагу.[17] Овакво тумачење може се односити и на власника светиљке са поменутим божанским ликом.

Позоришне маске

Маске приказане на вазама, каменим споменицима, фрескама, мозаицима или на теракоти, показују популарност театра током низа векова. Зато је овај мотив нашао своје место и на популарним светиљкама, поготово код типа I, VIII, IX и X.[18] Лампе са представом позоришних реквизита на диску присутне су и у Сингидунуму. Углавном је реч о маски, трагичној или комичној, обавезном реквизиту сваког глумца. Овакве светиљке по правилу се везују за позориште када је требало дочарати ноћ. Али маске се исто тако носе и у погребној поворци, кад представљају ликове умрлих предака.[19] Интересантно је да светиљке са овако украшеним диском нису нађене у гробовима грађана Сингидунума. Сигурно да и ове маске, које деле и спајају два света, порекло воде из култних свечаности у славу бога Диониса. На основу карактеристичног изгледа, све су подељене у три основне групе: трагичне, комичне и маске сатирских игара. Трагичним и комичним маскама су претежно представљане слуге, веома честе улоге у комедијама античких писаца. Оне потичу још из времена старе комедије.[20]

На нашем подручју знатно су заступљеније комичне маске, и то варијанта са широким отвором уста. Ове маске имају дебеле усне, јак нос и намрштено чело, над којим је лучно зачешљана коса (сл. 4, 5). Понекад је коса подељена на више сегмента (сл. 4), и низ лице пада до врата, покривајући уши. Јаке обрве су косо извијене према корену носа. Сви примерци припадају типу фирма лампи непознате радионице. Први поменути примерак (Инв. бр.

16 Larese 1983: 10–11; Loeschcke 1919: No. 50; Iványi 1935: Taf. V/1–3; Plesničar-Gec 1972: T. XXXVII-grob 135, 6; Gualandi-Gento 1986: 17; Balestrazzi 1988: Tav. 71, 397–398; Зотовић, Јордовић 1990: T. CXLVIII/10.

17 Кузмановић-Новковић 2007: 154.

18 Loeschcke 1919: Taf. III, VI, 51, Taf. V, 362, 364.

19 Зотовић 1986:47.

20 Bieber 1961: 102; Eckardt 2002: 199.

СЛ. **4** Београд (Singidunum), случајни налаз

FIG. **4** Belgrade (Singidunum), chance find

СЛ. **5** Београд (Singidunum), каструм

FIG. **5** Belgrade (Singidunum), *castrum*

АА/5039; сл. 4) потиче из цивилног насеља Сингидунума, и свакако квалитетом израде припада периоду друге половине II века. У центру диска ове лампе је мала нигроидна маска, са отвореним устима и великим очима.[21] Коса, изнад чела представљена вертикалним урезима, покрива уши. Израђена је од окер глине, песковите фактуре, тањих зидова, бојена црвеном бојом. На очуваном делу кљуна има траг дужег горења. Други примерак са комичном маском је такође фирма лампа (Инв. бр. АА/4891; сл. 5) откривена у оквиру каструма.[22] Коса је покривала уши, а њени крајеви, који се спуштају према диску, имају низ вертикалних цртица. Маска има већа отворена уста, на којима је доња усна, ка диску, украшена низом вертикалних уреза. Од два отвора за уље очуван је један, померен у страну. На ширем раменом појасу очувана је једна брадавица, која у корену, окренутом према пластичној траци, има рупицу за ланчић. У каналу кљуна се налазио отвор за ваздух. Израђена је од црвене глине, фине фактуре, тањих зидова, глачане спољашњости. Обе светиљке су имале по два отвора на диску за сипање уља,

21 Nikolić, Pop-Lazić 2005: 17, sl. 3/2.

22 Бјелајац 1982: 21, T. V, 26.

и имају јасне трагове употребе. Коса је понекад повезана и врпцом у висини ушију, и сматра се да су овакве представе нешто млађе од претходног типа.[23] Код комичних маски се јавља и други тип перике, где се коса завршава у нивоу ушију и на крајевима је увијена или равна (сл. 5). Само на једној светиљци налази се представа трагичне маске (сл. 6), док је једна сцена

СЛ. **6а** Београд (Singidunum), терме, диск

FIG. **6a** Belgrade (Singidunum), thermae, discus

СЛ. **6б** Београд (Singidunum), терме, дно

FIG. **6b** Belgrade (Singidunum), thermae, bottom

остала недефинисана (Инв. бр. АА/4974; сл. 7). Фирма лампа са трагичном маском (Инв. бр. АА/2936; сл. 6а), откривена на простору терми, припада периоду II/III века.[24] Поред постојећег отвора за уље на самом почетку кљуна, видљиви су трагови покушаја два неостварена отвора уз представу, а такође је непробушена остала и рупица за довод ваздуха. Светиљци је реконструисан врх кљуна који је недостајао. У центру диска је представа трагичне маске, сумарно моделоване са отвореним устима и два плитка убода који представљају очи. На рамену су три неправилне брадавице, неједнаке ширине и висине, а на кружном оштећеном дну су трагови два концентрично урезана круга (сл. 6б). Израђена је од црвене глине, добре

[23] Rnjak 1979: 31; Eckardt 2002: Fig. 87.

[24] Бојовић 1975: 12, сл. 10/1; Црнобрња 2006: сл. 6.

СЛ. **7** Београд (Singidunum), ул. Кнез Михаилова 30

FIG. **7** Belgrade (Singidunum), Knez Mihailova St. 30

СЛ. **8** Београд (Singidunum), ул. Кнез Михаилова 30

FIG. **8** Belgrade (Singidunum), Knez Mihailova St. 30

фактуре, са траговима црвеног бојења и мрког фирниса. Још један примерак овог типа светиљки, из испуна рова откривеног у Кнез Михаиловој улици бр. 30 (сл. 7), са излизаном маском, датован је на основу квалитета израде у другу половину II века. Код овог оштећеног примерка отвор за сипање уља је померен у страну, непосредно уз вертикално спуштену траку. На косом рамену видљива је само једна излизана брадавица. У кљуну је траг четвороугаоне рупице за довод ваздуха. Врх кљуна је оштећен и на њему су видљиви трагови употребе. Израђена је од окер глине фине фактуре, танких је зидова, црвено бојене и фирнисоване спољашњости.

Посебан тип чине маске са нигроидним ликом, на којима је на посебан начин представљена коврџава коса. И њих одликују крупне очи, широк нос и отворена уста са дебелим уснама гротескних димензија. Овакве маске представљају углавном робове. Без обзира да ли оне представљају старце, младе људе или жене, код комичних маски су крајеви усана увек подигнути нагоре, за разлику од трагичних, кад су повијене надоле. Трагичне маске често у оквиру своје перике имају и онкос, висок украс у коси.[25]

[25] Rnjak 1979: 22, kat. br. 195–199.

Светиљке са представом маске се везују за италске радионице и датују у време од друге половине I до прве деценије II века. Производиле су их радионице Фортија, Агилија, Стробила, Сабинуса, Сператија, Атила, Фестија, Октавија и друге (Fortis, Agilis, Strobili, Sabinus, Sperati, Attilvs, Festi, Octavi).[26] У Сингидунуму су оне врло ретке и представљају импорт, чија је употреба трајала од прве половине II до III века.[27] Глина од које су израђени примерци из Музеја града је црвене или мркоцрвене боје, са видљивим траговима црвеног бојења на површини. Аналогије са представама на њиховим дисковима су бројне и могу се наћи у низу западних провинција. Зашто се светиљке с оваком украшеним дисковима не јављају као гробни прилог? Ако их има то је веома ретко. Можда разлог треба тражити у самом животу, јер сви смо ми на неки начин глумци на широкој сцени живота.

Лоза и гроздови, као и бршљан, орнаменти су који су веома присутни на различитим типовима светиљки нађеним у Сингидунуму. Њима су првенствено украшена рамена, а на једној лампи, већ споменутој, неутврђене варијанте типа I, два грозда и лист су представљени на диску (сл. 3). На низу светиљки типа VII, VIII, X и XIII су на раменом појасу изванредно отиснути мотиви гроздова и листова или само грожђе.[28] Листови винове лозе, присутни на приказаној лампи (сл. 8), један су од најчешћих мотива у иконографији Диониса. Поменута светиљка потиче са заштитних ископавања у Кнез Михаиловој улици (Инв. бр. АА/4990; сл. 8), а датована је у период од средине II до прве половине III века.[29] Светиљци недостаје већи део доњег реципијента и дршке, као и комплетан диск. Диск је одвојен нарецканом пластичном траком од широког, благо закошеног рамена. Отвора за уље је било два, и оба су померена уз сам крај диска, ка дршци. На рамену је украс од по три пластично представљена винова листа са дршком. Кљун је полукружан, са срцасто моделованим делом око фитиљног отвора и вертикалном, пластичном траком која улази у рамени појас. Дршка је висока, пуна, с предње стране украшена са две канелуре. Дно је кружно, оштећено, на ниској стопи. Израђена је од светлоцрвене глине, фине фактуре, танких зидова, бојена и фирнисована црвеном бојом. На врху кљуна је траг кратке употребе.

26 Brun, Gangnière 1937: Pl. XII, 192–196; Can-Klaiber 1977: Taf. 27/267, 270; Bailey 1988: Pl. 6, Q 1587; Goethert 1997: Abb. 64; Petru, Petru 1978: T. LVI, 4, 5; Зотовић, Јордовић 1990: G1-76, T. XCIX /7, G1-152, T. CXLII/2.

27 Бјелајац 1982: 21; Nikolić, Pop-Lazić 2005: 17, sl. 3/2.

28 Krunić 2005: tip VII: sl. 15–18, tip VIII: sl. 19–20, tip X: sl. 26, tip XIII: sl. 34–35.

29 Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997: 114, 116, sl. 48/2.

Листови и гроздови не само да симболишу Диониса, већ се тумаче и као израз изобиља, а венци од бршљана на глави божанства оличавају дионизијски тријумф.[30] Представе са лозом и гроздовима су честе и на саркофазима, различитим тореутичким предметима или керамичким посудама, посебно II и III века.[31] Овај мотив, поред тога што се преписује грчком Дионису, римском Бахусу, налазимо и у култу Либера. Функције Бахуса се пред крај републике аплицирају и на лик Либера, заштитничко божанство виноградарства и трговине. Захваљујући уверењу да божанство Либер Патер обезбеђује поновни живот у царству мртвих, култ се веома брзо раширио.[32] Култ Либера је изразити култ плодности, како оне над земљом, тако и подземних минералних богатстава, па је стога посебно посведочен у рударским областима Римског царства, каква је била Далмација па и Мезија. Бршљан у комбинацији са другим биљкама може да носи и идеју великог повратка, а ако га посматрамо као стилизовану гирланду, осим плодности означава и вечито трајање кроз непрестано понављање, идеју вечите обнове.[33] Због тога је мотив гирланда присутан на многим надгробним споменицима и сигурно указује на сакралну улогу. Винова лоза и гроздови настављају свој живот и на касноантичким сакралним споменицима, који се везују за хришћанство, обележавајући свакако цикличност и годишња доба.[34] Поменут мотив најчешће уоквирује припремљено поље за натпис на надгробном споменику.

Представници поменутих биљних мотива јављају се и у другим видовима римске уметности. Све ове биљне врсте из различитих сезона ницања носе у себи и идеју повратка, а ако су повезане као гирланде означавају и вечито трајање.[35] Комбинације поменутих вегетабилних мотива су вероватно израз непролазности и обнове. Биљни мотиви говоре и о циклусном кретању Сунца, за које се везује пољопривредна производња, а заједно са цвећем, у погребним обичајима Римљана, представља можда и симбол загробне плодности.[36]

---

30 Јовановић 2004: 31.
31 Јовановић 2004 (1): 209 и напомена 10.
32 Јовановић 2007: 199–200.
33 Јовановић 2007: 140, 143.
34 Јовановић 2007: 56–57.
35 Јовановић 2007: 140.
36 Toynbee 1971: 45.

Светиљке са маскама бога Баха, који се повезује са сентенцом *in vino veritas*, имплицирају да се уз помоћ вина лако долази до истине, а она потом поистовећује са срећом. Тада се непосредно долази до тумачења да је он божанство које шири радост у изобиљу, па самим тим представља и срећно божанство. За њега можемо слободно рећи да је бог екстатичког олакшања. Таквог бога је машта сваког појединца могла да уобличи по својим жељама и схватањима, па је стога био и миљеник загробних теологија. Због многобројних комплексних функција, култ Баха – Диониса био је један од најраспрострањенијих у доба антике. Маске, обавезан реквизит глумца везују се за позориште, али се исто тако носе и у погребној поворци, кад представљају ликове умрлих предака. Сигурно да и ове маске, које деле и спајају два света, порекло воде из култних свечаности у славу бога Диониса. Лоза и гроздови, као и бршљан, мотиви су који се приписују Дионису, римском Бахусу, а налазе своје место и у култу Либера.

Зато се таме не треба бојати, продужетак живота треба тражити у складу и равнотежи са природом. Стални циклуси пролећног рађања, летњег изобиља и јесењег нестанка су путовања тако блиска Бахусу и све живом животу на земљи. Све је то свето и узвишено, обасјано славом богова и богиња који беху носиоци и тумачи живота и смрти, који су спајали међусветове, ослобађали душе и остваривали прелазак душа.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Amaré-Tafalla, M. T., J. L. Guiral 1994
Representaciones Arquitectónicas en Lucernas Romanas, León 1994.

Антонијевић, Д. 1997
Дромена, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 72, Београд 1997.

Bailey, D. M. 1980
A Catalogue of the Lamps in the British Museum, II, *Roman* Lamps made in Italy, vol. II, London 1980.

Bailey, D. M. 1988
A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III, Roman provincial Lamps, London 1988.

Balestrazzi, E. di F. 1988
Lucerne del Museo di Aquileia, Vol. II, 1–2, Associazione Nacionale per Aquileia, Aquileia 1988.

Bieber, M. 1961
The History of the Greek and Roman theater, Princeton-New Jersey 1961.

Бјелајац, Љ. 1982
Налази керамичких жижака у Београдској тврђави, *Годишњак града Београда XXIX*, Београд 1982, 13–27.

Бојовић, Д. 1975
Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, *Годишњак града Београда XXII*, Београд 1975, 5–26.

Broneer, O. 1930
Terracotta Lamps, Corinht, The Results of Ecavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, *Corinth IV, Part II,* Cambridge-Massachusetts 1930.

Брукнер, О. 1987
Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта дру-

штвено-економских односа, у: *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније* (ур. М. Стојанов), Нови Сад 1987, 27–44.

Brun, P., S. Gagnièr 1937
Les Lampes Antiqves dv Musée Calvet D'Avignon, *Annales d'Avignon et du Camtat venaissin, t. XXI,* Avignon 1937.

Bussière, J. 2000
Lampes antiques d'Algérie, *Monographies instrumente* 16, Montagnac 2000.

Vegas, M. 1966
Die römischen Lampen von Neuss, Novaesium II, Limesforschungen 7, Studien zur Organisation der römische Reichsgrenze an Rhein und Dunau, Berlin 1966, 63–127.

Vikić-Belančić, B. 1971
Antičke svetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* V, Zagreb 1971, 97–182.

Goethert, K. 1997
Römische Lampe und Leuchter, Trier 1997.

Gualandi-Genito, M. C. 1986
Le Lucerne antiche del Trentino, Patrimonio storico e artistico del Trentino 11, Trente 1986.

Eckart, H. 2002
Illuminating Raman Britain, Montagnais 2002.

Зотовић, Љ. 1986
Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди, *Viminacium* 1, Пожаревац 1986, 41–57.

Зотовић, Љ., Ч. Јордовић 1990
Viminacium 1, некропола „Више гробаља", Београд 1990.

Ivanišević, V., S. Nikolić-Đorđević 1997
Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30, *Singidunum 1,* Beograd 1977, 65–148.

Iványi, D. 1935
Die pannonischen Lampen – Ein typologisch-chronologische Übersicht, Dissertationes Pannonicae ser. 2, No. 2, Budapest 1935.

Јанковић, М. 2000

Крст над ушћем, две хиљаде година хришћанства у Београду, Музеј града Београда, Каталог изложбе 50, 3–28, Београд 2000.

Јовановић, А. 2004

Неколико белешки из античке нумизматике, *Гласник САД 20*, Београд 2004, 27–38.

Јовановић, А. 2004 (1)

Римска посуда са медаљонима из Чуруга, *Гласник САД 20*, Београд 2004, 207–215.

Јовановић, А. 2007

Огледи из античког култа и иконографије, Београд 2007.

Klumbach, H. 1961

Lampenbilder und Terra Sigillata, *Jahrbuch römische-germanische Zentralmuseum* 8, Mainz 1961, 190–194.

Krunić, S. 2005

Pregled antičkih svetiljki Singidunuma, *Singidunum 4*, Beograd 2005, 45–104.

Кузмановић-Нововић, И. 2007

Представе Диониса и његовог тијасоса на римским гемама из Србије, *Архаика* 1, Филозофски факултет, Археолошка збирка, Београд 2007, 149–159.

Larese, A. 1983

Le lucerne fittili e bronzee del Museo Concordiese di Portogruaro, Collezioni e Musei Archeologici del Veneto 27, Roma 1983.

Leibundgut, A. 1977

Die römischen Lampen in der Schweiz, Eine Kultur und Handelsgeschichtliche Studie, Handbuch des Schweiz zur römer und merowingerzeit, 3, Bern 1977.

Loeschcke, S. 1919

Lampen aus Vindonissa, Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens, Zürich 1919.

Mlasowsky, A. 1993

Die antiken Tonlampen im Kestner-Museum Hannover, Sammlungskatalog 8, Hannover 1993.

Nikolić, S., S. Pop-Lazić 2005

Ostaci antičke urbane zone na dunavskoj padini, *Singidunum* 4, Beograd 2005, 7–43.

Petru, S., P. Petru 1978

Neviodunum (Drnovo pri Krškem), Katalogi in monografije 15, Ljubljana 1978.

Plesničar-Gec, Lj. 1972

Severno Emonsko grobišće, Katalogi in Monografije 8, Ljubljana 1972.

Rnjak, D. 1979

Antički teatar na tlu Jugoslavije, Novi Sad 1979.

Rosenthal-Heginbottom, R. 1981

Römische Bildlampen aus östlihen Werkstätten, Studien zur spätantiken und frühchristlichen Kunst, Band 5, Wiesbaden 1981.

Срејовић, Д., А. Цермановић-Кузмановић 1979

Речник грчке и римске митологије, Београд 1979.

Toynbee, J. M. C. 1971

Death and burial in the Roman World, London 1971.

Heimerl, A. 2001

Die römischen lampen aus Pergamon, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin – New York 2001.

Cahn-Klaiber, E. M. 1977

Die antiken Tonlampen des archäologischen Instituts der Universität Tübingen, Tübingen 1977.

Црнобрња, А. 2006

Култна намена римских жижака у Горњој Мезији, Београд 2006.

Slavica KRUNIĆ
Belgrade City Museum

MOTIFS OF MASKS ON THE LAMPS FROM SINGIDUNUM

The diverse motifs on lamps could be interpreted as reflection of religious notions of many social layers but they are also attractive for the special purposes. One group of motifs is certainly related to the cult of the dead while most of other motifs were made according to the taste of the buyers.

The masks are popular decoration on two types of lamps: those with volutes and the angular spout as well as on the lamps known as firmalampen. It is possible to look for the origin of the mask in the cult ceremonies, which have the roots in the ancient times. Bacchus (Dionysus) who is the deity of abundance was the favorite of the afterlife theologies. Because of that the motif accompanying him, vine leaves and grapes, are very frequent ornaments on many types of Roman lamps found in the graves. As the deity of vegetation and renaissance he is the god who disseminates joy in abundance. Bacchus was the god of farmers and the masses and because of many complex functions his cult was one of the most widely distributed in the antique period. He is also the god of afterlife and as such he is depicted on the tombstones and his festival Anthesteria when Bacchus was venerated as the master of the dead is also known. In this work we wanted to point to some questions concerning the masks and their symbolism and perceptions.

The lamps with the mask of Dionysus are just one of the paraphernalia used by the participants in the cult ceremonies. The *thyrsus* and the panpipe (*syrinx*) are always present together with the mask. The flute (*syrinx*) got its name after the name of the nymph Syrinx who running away from Pan was turned into a bundle of reed and from the reeds Pan made his multi-pipe instrument (panpipe). The thyrsus of Dionysus raises its tip towards the skies, reaches the skies and thus represents the divine, eternal, heavenly principle. The masks were always depicted in profile, more frequent was the left one, with diagonally placed thyrsus behind which could be discerned the syrinx, which is in the middle. The thyrsus is sometimes ornamentally twisted (Fig. 1) with a ribbon at its end. The Belgrade City Museum houses two lamps with representation of Dionysus. Both specimens are identified as type of the lamps with volutes and triangular spout, variant C. Thus, the fragmented lamp with preserved larger segment of discus, spout and receptacle, an acquisition from Ritopek (Castra Tricornia, Fig. 1) is dated in a period from the second half of the 1st to the first decade of the 2nd centuries. Another lamp, which is also a chance find is from

Belgrade (Fig. 2) and it is dated in the same period. Such images are frequent as it is in human nature to long for immortality and restoration of nature and rebirth accomplished by Bacchus provide longevity, continuity and eternity. Still another lamp, probably of identical type, could be associated with Dionysus because the representation on its discus. This specimen is from Ritopek (Castra Tricornia, Fig. 3 a, b) and dated in the end of 1st – beginning of the 2nd centuries. The exceptionally well-preserved relief representation of vine leaves between two bunches of grapes is depicted on the concave discus.

The lamps with theatrical equipment depicted on the discus were also encountered in Singidunum. These are usually masks, tragic or comic ones, which were the essential equipment of every actor. But masks were also used in the funeral procession when they represented the images of the dead ancestors. It is certain that also these masks, which separate and join two worlds, have their origin in the cult ceremonies dedicated to the god Dionysus. These masks are classified according to their characteristic appearance into three main groups: tragic, comic and the masks for satyric games.

Much more frequent in our territory are the comic masks especially the variant with widely open mouth. These masks have thick lips, prominent nose and knitted brow above which is arch-like combed hair (Figs. 4, 5). Sometimes the hair is divided in few segments (Fig. 4) and falls along the face to the neck but covering the ears. All the specimens belong to the firmalampen type from the unknown workshop. The first mentioned specimen (Fig. 4) comes from the civilian settlement in Singidunum and considering its quality certainly dates from the second half of the 2nd century. In the center of the discus of this lamp is small negroid mask with open mouth and big eyes. Second specimen with the comic mask is the firmalampen (Fig. 5) found within the *castrum* and this mask has another type of wig with hair terminating at the ears level. Both lamps had two openings on the discus for pouring oil and they reveal clear traces of use. On just one lamp was the representation of the tragic mask (Fig. 6), while one scene remained indefinable (Fig. 7). The firmalampen with tragic mask (Fig. 6) discovered in the area of the thermae dates from the period of the 2nd –3rd centuries. Second specimen was found in the filling of the trench discovered in 30, Knez Mihailova St. (Fig. 7) and its mask is worn out so it is dated according to quality in the second half of the 2nd century. As the distinct types are classified the masks with negroid features (Fig. 4) on which the curly hair is depicted in a special way. Although these masks could represent old men, youths or women the ends of lips on the comic masks are always pointing upward in contrast to the tragic ones with lips pointing downward.

In the shoulder zone on many lamps of the types VII, VIII and XIII and sometimes also on type X from Singidunum are exceptionally well modeled bunches of grapes and leaves or just grapes. The ivy leaves depicted on the presented lamp (Fig. 8) are one of the most

frequent motifs in iconography of Dionysus. The mentioned lamp comes from the rescue excavations in 30, Knez Mihailova St. and is dated in the period from the middle of the 2nd to the first half of the 3rd centuries. The leaves and grapes not only symbolize Dionysus but they are explained as expression of abundance and ivy wreaths on the head of the deity personify the Dionysian triumph. The lamps with the masks of god Bacchus could be easily related to the sentence *in vino veritas* when with the help of vine the truth is easily achieved and then such truth is identified with happiness. Thus indirectly we reach the interpretation that he is the deity disseminating joy in abundance and consequently he is the fortunate deity. We can certainly say that he is the god of the ecstatic relief. The imagination of every person could personify such god according to their wishes and ideas so because of that he was also the favorite of the afterlife theologies. The cult of Bacchus – Dionysus because of its many complex functions was one of the most widely spread in the antique period. The vine and grapes as well as ivy are also the motifs attributed to Dionysus, Roman Bacchus, and they have its place also in the cult of Liber.

ID = 16902428 УДК 904.736.3"652"(497.11)

Деана РАТКОВИЋ
Народни музеј у Београду

КАЛУП ОД КАМЕНА ИЗ КУЧЕВА

Апстракт: У Кучеву, на обронцима Хомољских планина, у зони римске војне границе на Дунаву, а у непосредној близини Краку лу Јордана топионичарског центра III и IV века, пронађен је калуп од камена. Калуп је у облику призме и има седам негатива. Из негатива калупа се производило седам различитих предмета. Служио је за ливење ситних предмета од метала. Већи број негатива је служио за производњу неке врсте украсне дугмади или тзв. кружних окова на војној опреми.

Кључне речи: калуп, метал, производња, војска

Деловање радионица за производњу предмета од бакарних легура на територији провинције Горње Мезије је још на нивоу спекулација, или још конкретније, та веома важна област римске економије у овој провинцији је за сада неистражена. Са друге стране, импресивна производња у провинцијама Царства мери се хиљадама различитих предмета од бакарних легура који су проналажени на локалитетима целог Царства па и у Горњој Мезији. Веома развијена организација производње, као и свих других фактора који су је пратили, била је највећим делом у функцији потреба војске.[1] Поред производа који су подмиривали потребе војске, пронађен је и велики број производа намењених свакодневном животу, затим уметнички надахнутих тореутских производа па и они империјални као што су монументалне скулптуре императора.

За тако развијену производњу био је потребан велики број радионица које су имале различите производне намене. Радионице су биле лоциране у војним утврђењима, цивилним насељима уз логоре или пак у градовима у којима су деловале „цивилне" радионице које је такође одликовала изузетна ефикасност.[2] У тако добро организованој и ефикасној мрежи радионица у

[1] О војној производњи види: Petrikovits 1975: 1-21; Petrikovits 1974: 399-407.
[2] Giumlia-Mair 2000: 108; Gralfs 1994: 39, 40 45, 10-12.

свим областима Царства по неким прорачунима за опрему војника било је потребно неколико тона бакарних легура.[3]

Како смо већ напоменули, деловање и рад радионица на тлу Горње Мезије је за сада недовољно истражен, али сасвим је сигурно да је њихово организовање и рад био праћен и економским факторима и није одступао од важећих општих принципа који су били и у другим провинцијама Царства. Управо због значаја овог проблема сматрали смо да треба обрадити и објавити калуп од мермера који се чува у Римској збирци Народног музеја у Београду.

Калуп је вишестран у облику призме са више негатива или матрица за прављење различитих предмета (сл.1-7).

Калуп од мермера облика је призме са две петоугаоне и пет четвороугаоних страница које чине предмет са седам урезаних депресија, тј. негатива или матрица за више типова предмета. Декорацију на калупима чине углавном кружне профилације укомпоноване у различите схеме.Пречници негатива су различитих димензија. На предмету су видљиви трагови црне боје ***нег. а.*** У унутрашњем делу се уочавају трагови тамно модре боје. На негативима са унутрашње старне знатни трагови финог белог слипа. На горњим деловима калупа трагови оксидације (сл. 1-7).

Димензије: Н 2,2–2,3 cm; ***нег. а*** Ш 3,4–3,8 cm, R 2,5 cm (сл. 3); ***нег. б*** Ш 3,2–3,7 cm, R 1,6 cm (сл. 4); ***нег. в*** Ш 2,4 cm, R 1,8 cm (сл. 5); ***нег. г*** Ш 2,0–2,1 cm, R 1,3 cm (сл. 5); ***нег. д*** Ш 2,3–2,5 cm; R 1,7 cm (сл. 6); ***нег. ђ*** Ш 2,1–2,4 cm, R 1,5 cm (сл. 6); ***нег. е*** Ш 2,4 cm, R 1, 2 cm (сл. 7);

Инв. бр. 3 989/III, мермер, место налаза –Кучево, околина

Предмет откупљен од С. Винкића из Кучева 1970. г.

Калуп је испитан xrf зрацима и рендгенском флуоресцентном спектроскопијом у Институту за нулеарне накуке у Винчи.[4] На калупу, том приликом, нису пронађени остаци метала, али су анализе показале неке трагове метала који су могли бити сконцентрисани у структури камена. При томе, иако се ови подаци перципирају само визуелно, морамо поменути кружне остатке љубичасте боје у матрици *негатива г* и *е* који су остаци оксида бакра.[5]

---

[3] Schneider 1992: 72.

[4] Испитивања је радио Велибор Антић са Института у Винчи.

[5] По мишљењу Зорана Павловића и Милана Чоловића, конзерватора за метал у Народном музеју у Београду.

СЛ. **1** Калуп, негативи а, д, ђ
FIG. **1** Mold, negative a, d, dj

СЛ. **2** Калуп, негативи б, г, д
FIG. **2** Mold, negative b, g, d

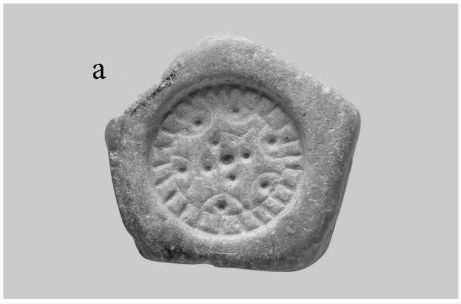

СЛ. **3** Негатив а
FIG. **3** Negative a

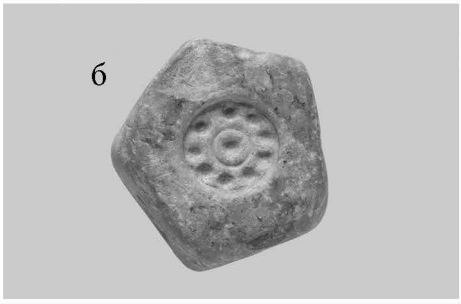

СЛ. **4** Негатив б
FIG. **4** Negative b

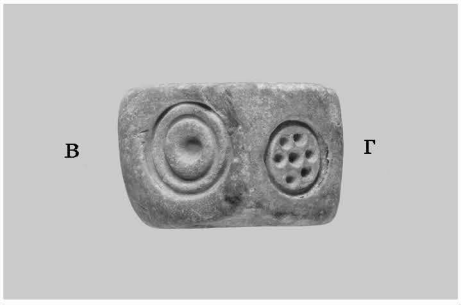

СЛ. **5** Негатив в, г
FIG. **5** Negative v, g

СЛ. **6** Негативи д, ђ
FIG. **6** Negative d, dj

Да би се доказала производња из калупа од бакарних легура, такви трагови не морају бити присутни. Овде су на самом калупу видљиви неки други значајни фактори који се одвијају у процесу ливења.[6] Постоје два начина за

[6] Захваљујем Банету Савићу, академском вајару и саветнику конзерватору Народног музеја у Београду на информацијама.

СЛ. **7** Негатив е
FIG. **7** Negative e

ливење предмета из каменог калупа. Истопљени метал се лио директно у матрицу негатива или су се постављали листићи метала изнад матрице, који су се затим топили под директним утицајем ватре. Да ли су се предмети из нашег калупа правили на тај начин? На то питање за сада не можемо са сигурношћу да одговоримо али већ смо поменули да одређене манифестације на камену указују на тај поступак. Наиме, под директним утицајем високих температура камен је оксидирао па су на таквим калупима видљиви остаци и трагови сиве или црне боје на спољној страни калупа (***нег. а,*** сл. 1, 3), као и остаци црвене и браон или смеђе боје (***нег. а, б, в, г, д, ђ, е,*** сл. 1–7). Требало би поменути и да су се понекад у унутрашњости матрице налазили трагови фине беле превлаке (на свим негативима по мало, али највише на ***негативима а, в*** (сл. 3, 5).[7]

Из нашег калупа су се вероватно производили предмети од бакарних легура, иако не смемо да искључимо ни друге метале. Овај вишестрани калуп призматичног облика израђен је од квалитетног финозрног камена-мермера. Калупи који су се правили од камена су и били најчешће од таквог финог камења, како због његове издржљивости тако и потенцијалне дуге употребе, јер су они глинени били лако ломљиви и погодни деформацији приликом излагања високим температурама.[8] Најстарије вишестране калупе од камена, за израду предмета од бронзе, срећемо у Анатолији око 3500. године пре н.е.[9] Вишестрани калупи су лаки за рад и преношење и могли су бити у поседу путујућих мајстора. Технологија израде се током векова није много мењала, али организација производње јесте, а Римљани су производњу предмета од метала или бакарних легура у организационом погледу довели на највиши ниво.[10] Калупи од камена, за разлику од оних од глине, били су постојанији и могли су да трају дужи период. Глинени калупи су услед порозности глине били подложни пуцању. Калупи за ситне предмете су се углавном употребљавали од глине и фино грануластог камена.

7 Baylay 1995: datasheet no.1
8 Baylay 1995: datasheet no.1
9 Bicer 2005: 21-22.
10 Bishop 1985: 15, 17.

Нисмо нашли директну аналогију за наш калуп, али камени калупи из Дробете, који су били намењени за ливење ситних предмета, у свом декоративном опусу имају пуно сличности са негативима калупа из Кучева. Калупи из Дробете су у облику издуженог квадра или ингота, а управо је највећи број калупа за метал имао тај облик.[11] На једном од два калупа су четири негатива за четири врсте кружних предмета, а на другом за десет.[12]

Једно од основних питања које се намеће, јесте којој су функционалној форми припадали предмети из калупа. У циљу бољег сагледавања функционалног карактера предмета који су се лили из овог калупа урадили смо њихове позитиве (сл. 8).[13] Позитиве смо урадили на два начина. Први начин је да смо у глини узели отисак, а друго начин је да смо загрејали танки лим од алуминијума који смо ставили преко матрице калупа и добили потенцијалан стварни изглед предмета (сл. 9). Пречници негатива, као и позитива које смо излили, износе од 1,2 cm до 2,5 cm. Декоративни опус негатива или матрица је такође имао значајну улогу у покушају њихове детерминације,

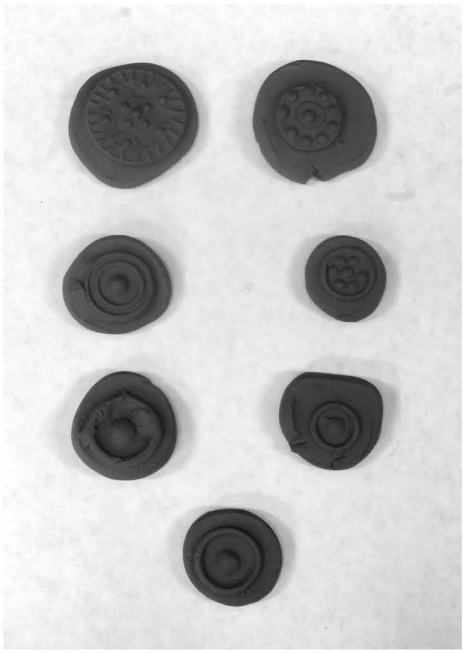

СЛ. **8** Негативи из калупа од глине

FIG. **8** Negatives from the clay mold

СЛ. **9** Позитиви из калупа од танког алуминијумског лима

FIG. **9** Pozitives from the mold of the thin sheet Aluminium

11 Poulsen 2002: 330-337.

12 Benea 2002: Abb. 13/8,9.

13 Захваљујем академском вајару Слободану Банту Савићу, конзерватору саветнику из Народног музеја на изради позитива и на сугестијама. Такође захваљујем Милану Чоловићу конзерватору за метал који је направио позитиве од метала.

али с обзиром да се један декоративни опус преноси на више врста или типова предмета различите употребне намене, у недоумици смо да ли је тај принцип довољан.

Мајстори који раде у радионицама утврђења, *fabricae*, радили су по одређеним моделима и користили одређене декоративне елементе за њихово украшавање. Велики број ситних металних предмета, који је био у употреби код опреме војника (окови, копче, дугмета и сл.), захтевао је и одређени шаблон или декорацију. Поред већ примењиваног дизајна, занатлија је мењао декоративне елементе и шаблон протоком нових идеја. Такође су и војници тражили одређене форме.[14]

Дакле у потрази за одређеним типом суочили смо се са великим бројем типолошки сличних, али ипак функционално различитих предмета. Можемо их звати дугмад, окови, закивци: то су ситни предмети који су, иако наоко споредни у целој конструкцији личне војне опреме, имали различите функције. Можда као дугмад на различитим деловима појасне гарнитуре, као спојнице на оклопу (*lorica segmentata*) или пак на коњској опреми. Прва идеја су нам били закивци – дугмад за лорику сегментату (*lorica segmentata*). Они су се израђивали од четвороугаоног лима где се остатак метала после израде матрице сека. На једном полузавршеном примерку из Енглеске види се како је изгледао један такав недовршени предмет.[15] Међутим, ови делови су се израђивали помоћу матрица тј. печата.[16]

Суочени са мноштвом типолошки сличних предмета ограничили смо се на три или четири могућности. Један од типова су *окови са малим главама, тзв. дугмад*, али и *окови са различитим принципима затварања и профилисаном главом*.[17] Овај други тип окова има кружно формиране профилисане украсе као код наших негатива ***в, г, ђ, е*** (сл. 5-7). Ови окови имају два дела, кружну главу и клинчић или пак и доњи кружни део који је био причвршћен на кожни ремен. Овакви окови су били део коњске опреме и то на основу налаза оставе коњске опреме из Zugmantel-a.[18] Датују се у другу половину II и прву половину III века.[19] Један оков тог типа се чува и у Римској збирци Народног музеја у Београду (сл. 1**0**) који на равној кружној глави има сличну декорациону схему концентрично профилисаних кругова ***(нег. в, г, ђ, е)***.

---

14 Bishop 1985: 15.
15 Chapman 2005: 84, Lg.01.
16 Bishop 2002: 38, Fig. 5.8; Thomas 2003: 119, 120.
17 Oldenstein 1977: 171,172.
18 Oldenstein 1977: 171, T. 47-48/539-541, 533, 536, T. 47/499, 503.

Уколико и даље пратимо дизајн могућих некадашњих производа из калупа, доћи ћемо до дугмића-окова који су били прикачени на тзв. кецељама (apron – енг., Hängeschurz – нем.) војне опреме.[20] Постоје мишљења да су прегаче са дугмићима имале значајну функцију у заштити доњег дела абдомена.[21] Прегаче су се састојале од кожних каишева различитих дужина на које су се постављали дугмићи. Ови каишеви су се завршавали привесцима. На основу археолошких налаза дугмад за прегаче су најчешће кружног облика са равном главом, затим четвороугаоног облика, али има примерака и са различитим комбинацијама украса као и са портертима.

СЛ. **10** Оков, дугме за кожни ремен (Римска збирка Народног музеја у Београду)

FIG. **10** Chains, button for leather belt (Roman Collection of National museum in Belgrade

Велики број камених споменика, како оних приватних фунералних тако и оних државних, приказује војнике управо са овим деловима њихове опреме. Посебно се истичу бројни фунерални споменици из области Рајне на којима су приказане прегаче.[22] На тим представама можемо да видимо да број каишева на прегачи варира од један до девет, док на каишу може бити од једног до двадесетједног дугмета. Каишеви од коже на које су се аплицирали дугмићи могу бити и различитих дужина. Реконструисан каиш прегаче из Маинца има дужину 22,5 cm а ширину 1,35 cm.[23] Евидентно је на основу свих ових примера да је велики број дугмади био стално потребан за такву или сличну врсту опреме.

Два рељефа из Пуле на којима су приказане прегаче са ременима и дугмићима приказују сличност са нашим негативима на калупу – нег. ***б, в, г, д, ђ, е*** (сл. 4–7).[24] Они су кружног облика са кружним профилацијама у

19 ●ldenstein 1977: 171,172.
20 Bishop 1992: 81.
21 Bishop 1992: 81.
22 Bishop 1992: 96.
23 Bishop 1992: 92,93, Fig. 13.
24 Bishop 1992: 91. Fig. 11/42, 93, Fig. 12/44.

унутрашњости. Неки примерци дугмића за каишеве прегаче су имали пречник и до 2,1 cm. Ови мали окови или дугмад били су причвршћени на кожу. Могуће је да су се у калупу из Кучева лили горњи делови или главе док се доњи део вероватно лемио посебно. Постоји мишљење да дугмад, али и привесци на крајевима каиша прегаче, представљају неку врсту идентификације јединице.[25] У том случају је заиста један мали преносиви калуп, са седам декоративно сличних облика и различитих димензија, био неопходан у свакодневном животу јединице услед двоструке намене дугмади – да представља ознаку и да пружи заштиту. Производња ових делова опреме је била велика управо услед њихове неопходности.[26] Ова дугмад се производила углавном од бронзе али и од сребра. Један од најпознатијих налаза ове врсте материјала су управо сребрни примерци из оставе из Текије (*Transdierna*) који су вероватно припадали овим прегачама.[27] Ових четрдесетосам примерака из Текије су кружни са спољном равном главом. Унутрашњи део ових примерака је декорисан концентричним кружићима. Њихови пречници су од 1,4 cm до 1,8 cm.

Наши негативи из калупа имају много сличности и са примерцима из Румуније (*Porolissum, Buciumi*) који су опредељени као аплике и делови гарнитуре коњске опреме.[28] Ови примерци скоро идентичне декоративне схеме су опредељени како смо већ у тексту навели, као *окови са малим главама* тзв. Дугмад, и имају бројне аналогије на германском лимесу. Ови примерци су рађени емајлом. Датују се као и они из Германије у другу половину II и у прву половину III века.[29] Занимљиво је да је наш *негатив а* аналоган са једним примерком из Гарла Маре у Румунији.[30]

Као што смо већ поменули, негативи калупа из Дробете су такође служили за ливење ове врсте предмета па су чак матрице на њима и декоративно блиске нашим примерцима, а посебно негативима ***б*** и ***г***.

Свакако не мање важан проблем је и хронологија калупа. Војничке прегаче се датују од почетка I па све до почетка II века, (до око 125. г.) али војска им је наклоњена и у III веку што се види и на надгробним споменицима тог

25 Bishop 1992: 101.
26 Bishop 1992: 101.
27 Мано-Зиси 1957: кат. 25/XV,XVI.
28 Benea, Cringus, Regep-Vlascici, Stefanescu 2006: 65-, Pl. VIII-XII.
29 Benea, Cringus, Regep-Vlascici, Stefanescu 2006: 67.
30 Benea, Cringus, Regep-Vlascici, Stefanescu 2006: Pl. 8/5.

времена.[31] У II и III век се датују и примерци из Немачке. Датовање калупа је изузетно тешко, али у овом случају па смо склонији датовању овог предмета од II до III века. Не треба искључити ни другу употребу ових камених калупа и евентуално додавање негатива, али то спада у домен спекулација.

Потребно је нагласити да се недостатак великог броја нађених предмета на самим локалитетима може објаснити и чињеницом да је, поред тога што су предмете такве врте односили са собом или су се предмети кварили и ломили, метал претапан и коришћен поново. Да се метал у већини случајева претапао и користио као стари метал, говори и велики број анализа које су вршили стручњаци.[32] Наша истраживања на предметима са Дијане показала су такође да је реч о рециклираном материјалу.[33]

Место налаза калупа, Кучево, налази се у близини металуршког центра утврђених топионица Краку лу Јордан (Бродица) (мапа 1) али и у залеђу римске војне границе на Ђердапу. У планинској регији Хомољских планина налазио се између рудоносних река Пека и Бродице јужно од Дунава. Овај топионичарски центар (бакар, гвожђе, злато) имао је несумњиво велики значај за регион утврђене границе на Дунаву.[34] Поред већ добро познатог ђердапског пута, у унутрашњости или залеђу постојала је мрежа путева која је повезивала рудоносне области у залеђу Дунава, Градишта (Pincum) и Доњег Милановца (Taliata), долинама Сашке реке и Поречке реке.[35] Организована и ефикасна производња предмета од легура бакра се одвијала свакако и на нашем делу лимеса па и на потезу утврђене границе на Ђердапу.[36] У суседној Румунији пронађени су и архитектонски остаци радионица у којима се производила опрема која је била део личне опреме војника.[37] Значајан пункт је без сумње био Tibiscum где су постојале радионице које су производиле и делове личне опреме војника али и накит.[38] Међутим, с обзиром да је наш калуп пронађен случајним налазом,

31 Bishop 1992: 101.
32 Bayley, Mackreth, Wallis 2001: 114; Bishop 1985:9.
33 Ratković, Stojanović 2009: (in press).
34 Bartel, Kondić, Werner 1979: 129-149.
35 Петровић 1997: 121.
36 Jovanović 1974: 111; Grbić 1996: 87-92; Ratković, Stojanović 2008: (in press). Petrikovits 1974:6,16,20.
37 Benea 2002: 32–35.
38 Benea, Petrovszky 1987:226-235.

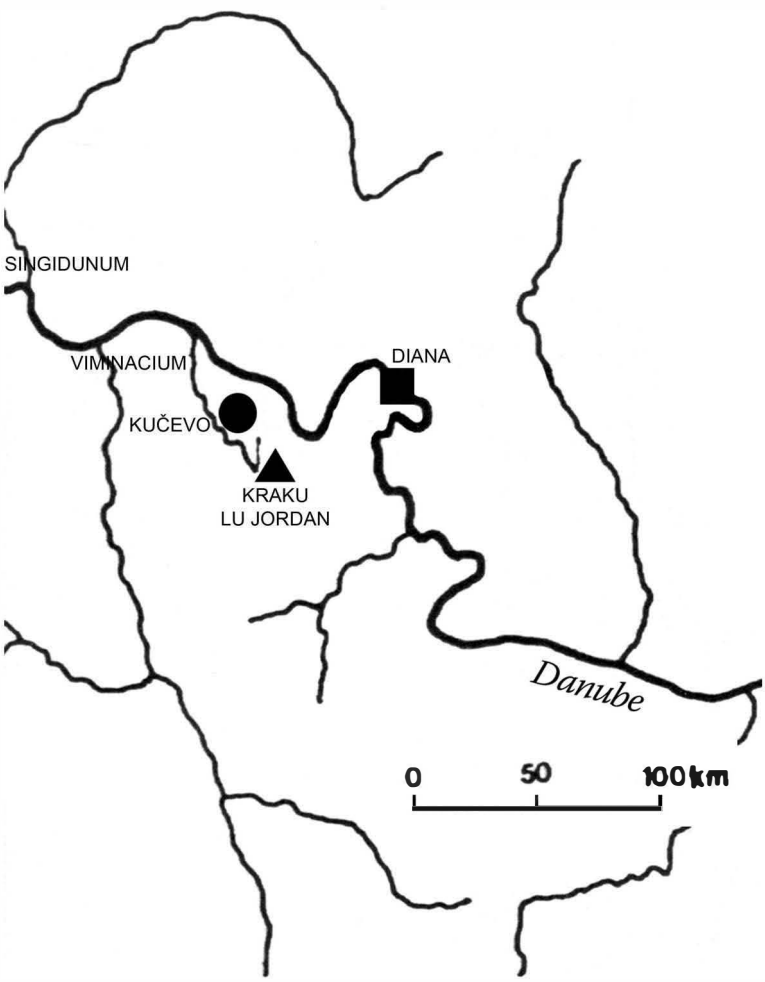

МАРА 1 Карта са позицијом места проналаска калупа
MAP. 1 Map with the location of place were mold was found

свако везивање за неку потенцијалну радионицу било би за сада непримерено.

Несумњив је значај оваквих налаза који нам без сумње пружају нове елементе за проучавање римске металургије. Поред тога овакви налази имају потенцијал за проучавање и сагледавање форми и декоративних односа међу различитим врстама предмета.

На примеру нашег калупа се уочава и да је типологија илузија у представљању развоја једног објекта. Типолошко сврставање се највише

заснива на облику или функцији предмета, наравно са пуно субјективности оног који ту типологију саставља.[39] Мотиви и декорације су се преносили као шаблон на различитим предметима различите намене, што се види и код примера овог калупа где су се нашли негативи сличних декоративних опуса са могућим различитим функционалним потребама. Тако су се вероватно један или два негатива нашли у функцији коњске опреме док су други били део појасне гарнитуре војника. У овом раду смо изнели неке од могућих тумачења о функцији овог предмета, као и питања која се односе на технологију израде и врсту предмета који су се израђивали из њега.

Изрази захвалности:

Захваљујем Јелени Кондић руководиоцу ископавања на Дијани на увиду у материјал са Дијан, допуштењу и подстицању да се раде анализе на бронзаном материјалу са Дијане. Захваљујем и хемичарима Милици Стојановић из Народног музеја у Београду и Велибору Антићу из Института за нуклеарне науке Винча на анализама: рендгенској флуоресцентној спектроскопији и xrf анализи. Зорану Павловићу и Банету Савићу саветницима конзерваторима у Народном музеју на саветима и сугестијама везаним за технологију производње метала. Милану Чоловићу конзерватору метала и на саветима и изради копија од алуминијума. Захваљујем Небојши Борићу и Владимиру Вукадиновићу (фото бр. 8) на фотографијама.

[39] Bishop 1987: 112-116.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bayley, J., D. F. Mackreth, H. Wallis 2001
Evidence for Roman –British Brooch Production at Old Buckenham, Norfolk, *Britannia Vol. 32,* 2001, 93-118.

Bicer, K. 2005
Multifaceted Stone and Ceramic Moulds from Bronze Age Anatolia: Building an Analytical Protocol of Mould Properties and Behavior During the Process of Metal Casting, Masachuettes Institute of Technology, master of science, Masachuettes 2005. (pdf. 62708458).

Benea, D., M. Cringus, S. Regep-Vlascici, A. Stefanescu 2006
Arta si tehnica emailului Dacia Romana, The art and Technique of the Enamel in Roman Dacia, Timişoara 2006.

Benea, D. 2002
Römische Werkstätten in Dakien (I) –mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstunggegenstande aus Bronze, *Zwischen Rom und dem Barbaricum, Festschrift für T. Kolnik 70. Geburstag, (ed. K. Kuzmanova, K. Pieta, J. Rajtar),* Nitra 2002, 31-53.

Benea, D., R. Petrovszky 1987
Kleine Mitteilungen, *Germania 65/1,* Mainz am Rhain 1987, 226-239.

Bishop, M. C. 1985
The Military Fabrica and the Production of Arms in the Early Principate, *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar, (ed. M.C. Bishop) BAR s 275,* Oxford 1985, 1-42.

Bishop, M. C. 1987
The Evolution of Certain Features, *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War. Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar (ed. M. Dawson), BAR International Series 336,* Oxford 1987, 109-139.

Bishop, M. C. 1992
The early imperial „apron", *Journal of Roman Military Equipment Studies 3,* London 1992, 81-104.

Bishop, M. C. 2002

Lorica Segmentata, A Handbook of Articulated Roman Plate Armour, JRMES Mon. No. I, Chirnside 2002.

Baylay, J. 1995

Crucibles and moulds, *The Historical Metallurgy Society: Archaeology Datasheet No.1,* Downloaded from hist-met.org. 1995.

Giumlia-Mair, A. 2000

Workshops, Alloys, Techniques and open Question, *Ancient Metallurgy between Oriental and Pannonian Plain, (ed. A. Giumlia –Mair),* Trieste 2000, 107-120.

Gralfs, B. 1994

Metallverbreitende Werkstätten im Nordwesten des Imperium Romanum, Antiquites 8, Hamburg 1994.

Grbić, D. 1996

Fibulae as Products of Local Workshops at Diana, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Cahier de Port de Fer, (P. Petrović, ed.),* Belgrade 1996, 87-92.

Dolenz, von H., C. Flügel, Ch. Öllerer 1995

Militaria aus einer Fabrica auf dem Magdalensberg (Kärnten), *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift fur G. Ulbert zum 65. Geburstag,* Munich 1995, 51-80.

Jovanović, A. 1974

Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd 1974.

Kondić, V., B. Bartel, M.Werner 1979

Excavations at Kraku lu Yordan, North-East Serbia : preliminary report, 1973-1976 seasons, *Journal of Field Archaeology 6/2,* Boston 1979, 127-149.

Mano-Zisi, Đ. 1957

Nalaz iz Tekije, Antika II, Beograd 1957.

Oldenstein, J. 1976

Ausrüstung römischer Auxilareinheiten, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 57,* Mainz am Rhein 1976,

Petrikovits, H.v. 1974

Militärische Fabricae der Römer, *Actes du IXe Congres International d' Etudes sur les Frontiers romaines* , Mamaia 1972 (D.M. Pipidi, ed.), Bucuresti –Koln-Kiev 1974, 399-407.

Petrikovits, H.v. 1974

Römisches Militärhandwerk Archäologische Forschungen der Letzten Jahre, *Anzeiger der Östereichischen Akademie der Wisenschaften 111,* Wien 1975, 1-21.

Петровић, П. 1981

О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар XXXI 1980*, Београд 1981, 53-63.

Petrović, P. 1997

Romans in the Timok Valley, *Archeology of Eastern Serbia* (ed. M. Lazić), Centre for Archeological Research, Vol. 18, Belgrade 1997, 129-133.

Poulsen, E. 2001

On moulds and models for ancient Roman small bronzes, *Monographie Instrumentum 21, I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, 22-26 maggio 2001*, Montagnac 2002, 338-344.

Ratković, D., M. Stojanović 2009

Copper Alloys Analysis of Bronze Jewellery from the Roman Limes in Djerdap –Iron Gate, *Materials and Manufacturing Techniques*, (in pres). 9. 16. 2009.

Schneider, H. 1992

Einfurung in die antike Technikgeschichte, Wissenschaftliche Buchgesellschafts, Darmstadt 1992.

Chapman, E. M. 2005

A Catalogue of Roman Military Equipment in the National Museum of Wels, BAR British Seriers 388, Oxford 2005.

Wild, J. P. 1970

Button and Loop Fasteners in the Roman Provinces, *Britannia 1*, London 1970, 137-155.

Deana RATKOVIĆ
National Museum in Belgrade

STONE MOLD FROM KUČEVO

The activity of the workshops for production of metal objects in the territory of Upper Moesia province is still an uninvestigated field. One of indicators of the workshop activities on the Danube limes in the Iron Gates region is the mold made of marble that is housed in the Roman Collection of the National Museum in Belgrade. This marble mold was found by chance in Kučevo on the slopes of the Homolje Mountains in the zone of the Roman military frontier on the Danube and in the vicinity of Kraku lu Jordan that was a metallurgical center in the 3rd and 4th centuries. As it was acquired for the Museum by purchase we do not have all the relevant data concerning its finding place.

The mold is of prismatic shape and has seven circular negatives-matrices, from 1.2 to 2.5 cm in diameter, on each side. It is obvious that seven different objects had been produced in this mold. The technique of casting the objects in this mold was to place the metal leaves on the matrix and then they were melted under direct fire. Thus, the stone oxidized under direct influence of high temperatures and hence the remains and traces of gray and black color are visible on the outside of these molds and the remains of red and brown color as a result of oxidation. These molds were used for production of small metal objects for the army. Many matrices were used for casting some kind of decorative buttons or the so-called circular plates for the soldiers' gear. We date this object on the basis of the dating of objects being produced in this mold and that is the period from the 2nd to the end of the 3rd century.

ID = 169020940

УДК 904:736.2"652"(497.11) ;
904:726.5"652"(497.11)

Предраг ПЕЈИЋ
Музеј Понишавља, Пирот

ПРЕДСТАВА ТРАЧКОГ КОЊАНИКА ИЗ МАНАСТИРИШТА СВ. НИКОЛЕ КОД ПИРОТА

Апстракт: Западно од Пирота, код села Блато, откривен је нови споменик Трачког коњаника. Вероватно главна култна сцена из светилишта хероса пронађена је као сполиј у зиду ранотурског црквишта манастира св. Николе. Уобичајена представа Коњаника основног типа даје нови приказ предмета који држи у десној руци, још увек недефинисаног.

Кључне речи: Пирот, околина села Блато, манастир св. Николе, сполиј, главна култна сцена Трачког коњаника, очување култног места.

Запустели манастир Маглич налази се два километара западно од села Блата у општини Пирот. Смештен је на ниском побрежју које ивичује са запада издужено Пиротско поље. Крађа удолина кроз коју протиче Магличка река шири се у мало поље пре ушћа у Пасјачку реку. На горњем, западном, сужењу овога поља извире истоимено врело. Стотинак метара северо-источно од врела Маглич на благој коси постављена је „манастирска црква". Са супротне стране на издуженој заравни брега Гровиште, тј. првој речној еродираној тераси, југозападно изнад врела, открива се покретни археолошки материјал касноантичког насеља.[1]

Негде уочи Другог светског рата побожне жене из села открише су једино унутрашњост црквице. Она је зидана ломљеним каменом који је везан трошним кречним малтером. Једнобродна је са грубо изведеном лучном апсидом унутрашњих димензија 5 x 3,7 m (без апсиде). Уз олтарски простор тада је откривена већа анепиграфска ара/постамент од кречњака димензија

[1] Вељковић 1998: 42–43, сл. 21, 21а. Ваља напоменути колико је предање живо. „Сваки мештанин села Блата зна да је на Гровишту било насеље. Већина прича да је ту било насеље Латина."

0,9 x 0,69 x 0,57 m. У народном предању, поред тога да је ту постојао манастир Маглич, место је познато и као црквиште св. Германа.[2] Међутим, на основу турског катастарског пописа из 1595. године у оквиру Пиротског кадилука поменут је „код села Церовика" манастир св. Николе.[3] Данас ово насеље чини северни део села Блата и по свему судећи остаци црквишта св. Германа или манастира Маглич из предања мештана уствари је наведени манастир св. Николе с краја XVI века.[4]

Заштитна археолошка ископавања црквишта Маглич изведена су 2007. године са циљем да се уради његова реконструкција. Тада је констатовано да је грађевина скромних димензија 6,8 x 5,8 m (спољa без апсиде). На основу малобројног углавном атипичног керамичког материјала, који је сакупљен на око 100 m² истражене површине око црквишта, изградња и коришћење црквице св. Германа датује се у ранотурски период, односно у XV/XVI век. Старијих културних слојева нема или су на истраживаном простору у ранохришћанском периоду детаљно уклоњени. Овде треба рећи да је откривено приликом ископавања релативно доста уломака опека античког формата. Напомињемо и то да је ова ситуација свакако последица близине античког насеља и честе употребе квалитетног грађевинског материјала у потоњим грађевинама или да су то једини остаци деструкције паганског култног објекта на овом месту од стране раних хришћана. Источно и јужно од црквишта видљиво је десетак надгробних белега, а током ископавања јужно уз објекат откривена је група од неколико положених надгробника у виду масивних призматичних камених блокова. На основу прелиминарних резултата има се утисак да је на простору манастира св. Николе вероватно од касносредњовековног периода почела да се развија сеоска некропола, у којој је у каснијем периоду изграђена гробљанска црква.

Захваљујући мештанима села Блата, приватном донатору из села и општини Пирот у 2008. години започети су радови на реконструкцији цркве. Пројектом реконструкције, који је урадио Завод у Нишу, предвиђено је уклањање несолидних камених зидова и темеља црквишта и на њиховом месту изградња у истим габаритима савремених темеља и зидова од камена.[5] Приликом рушења зидова црквишта у североисточном углу са спољне

[2] АНМН 1934: општина Костур; Вељковић 1998: 40–42, сл. 18, 19.

[3] Тричковић 1981: 87.

[4] Пејић: у штампи. Потврду наведене убикације пружа и податак да се у атарима суседних села не налази нити савремени манастир нити остаци манастиришта.

[5] Изнад сачуваних зидова реконструкцијом је предвиђена изградња опеком.

стране откривен је барељеф Трачког коњаника. Био је искоришћен као сполиј са лицем окренутим наниже.

Откривени Трачки коњаник изведен је у већем кречњачком блоку димензија 61 x 48 x 25 cm. Горња страна споменика завршава угласто, бочне су оштећене, а доња је равна и профилисана. Вероватнија прва могућност била би да се ради о правоугаоној представи са забатом вероватне ширине око 60 cm. По другој представа би била троугаоног облика, када би имала ширину доње стране до 1,5 m. Предња страна је исклесана у дубоком рељефу (дубине до 3,5 cm). Позадина рељефа је равна, једино је денивелисана код ногу коњаника, како не би била у слободном простору. Полеђина каменог блока неравна је тако да се његова дебљина креће од 25 cm око средине до 16 cm (лево) и 6 cm (десно) на странама. Вероватно је споменик био исклесан у дебљој каменој плочи-блоку. Са предње стране уз ивице виде се два уклесана и оштећена жљеба (дим. 12 x 3 x 3,5 и 6,5 x 0,5 cm) који се завршавају призматичним рупама за причвршћивање (дим. 2 x 2,5 x 7–4 cm и 2,5 x 1,5 x 4 cm). Први је хоризонталан на почетку десне косе стране (изнад главе коња), а други је вертикалан на крају леве косе стране (изнад сапи коња). Трећа половично очувана рупа налази се испод друге, на левој бочној оштећеној страни (код задњег колена десне ноге коња) (дим. 3 x 2 x 5 cm). На полеђини споменика исклесана је четврта рупа за причвршћивање у равни задње бутине коња димензија 5 x 3 x 8–3,5 cm.

Коњаник јаше удесно у лаганом ходу. Глава и рамена коњаника приказани су анфас, док је доњи део тела у профилу. Обучен је у кратак хитон приљубљен уз тело, у пределу испод десне руке су три вертикалне фалте изведене плитким вертикалним канелурама. Плашт је на грудима широк и наборан, лучно спуштен, на раменима причвршћен фибулама и слободно пада иза леђа завршавајући се на сапима коња. Десна рука је смањена у односу на тело и држи неидентификовани предмет који се повија изнад руке у пределу испод груди. Стопало десне ноге приказано је хоризонтално, вероватно у узенгији која није видљива.

Глава и врат коњаника су предимензионирани и дати ваљкасто. Коса је кратка, коврџава и приказана у виду капе. Црте лица назначене су плитким удубљењима и танким пластичним цртама. Нос и уста су оштећени, а очуване је једино лево око.

Коњ је здепаст кратког умањеног врата. Грива коња моделирана је пластично, као и увећано око. Врх чела коња је оштећен тако да уши нису видљиве као ни евентуално постојање чеоног прамена. Приметно је и оштећење ноздрва. Очуван је једино корен репа. Клесар је животињи

одредио и пол, ради се о пастуву. Преко леђа коња пребачен је широки доњи покривач седла на крајевима проширен и угласт. Узде и остали део коњске опреме нису исклесани.

Трачки коњаник из манастира св. Николе код Блата у општини Пирот припада првом типу А, коњаника који надесно стоји или је у лаганом касу по дуго прихваћеној класификацији. У новије време Д. Ботева предложила је нову описну поделу у две велике групе са типовима и подтиповима. По тој подели наш барељеф припада првој групи *ликовних представа*, другом типу *коњаника који држи узде коња, фиалу или јаје*.[6]

Натуралистичка представа коњаника изведена је вештом руком доброг занатлије. Непропорционална глава приказана са раменима анфас искаче из реалистичног контекста са жељом да се истакне хероизација култа Трачког коњаника.[7] Осталом цела предимензионирана представа коњаника требала је да на посматрача остави утисак великих и бројних дела јунака из локалног предања, као и његову спремност и могућност да помогне у невољи адорантима.

Посебан интерес овог барељефа представља редуцирана десна рука коњаника. На публикованим споменицима хероса овог типа она је скоро увек приказана на врату коња како држи узду, која је видљива или претпостављена.[8] На представи из Блата рука хероса је приказана у стиснутом положају из које излази предмет нејасно исклесан и повија се изнад руке до предњег дела хламиде на грудима. Вероватно је клесар имао намеру да предмет не угрози врат и гриву коња. Што се тиче предмета може бити или мања ловина или обредна тканина. Такође неодређен предмет је и на икони из Дуросторума (CCET II-1, 178) што све иде у прилог могућности нових одређења предмета из десне руке Коњаника.

Већ смо наговестили евентуалну употребу барељефа. Изгледнија је могућност да је споменик представљао главну култну сцену у светилишту посвећеном Трачком херосу. Очувани жљебови са рупама на чеоној страни и као и рупа на полеђини свакако су имали сврху причвршћивања металним анкерима споменика уз зид светилишта. Верујемо и да је профилација на доњем делу споменика изведена да би споменик био видљив, односно да би барељеф био постављен на високом постаменту. У случају да је представа

6 Ботева 2007: 202.

7 Јовановић 2003: 54–55, сл. 4.

8 Ботева 2007: 206. Код две votивне иконе уочљивије је да су уз врат коња; CCET II-1, 178, 221.

хероса била троугаоног облика, могла би да буде сцена са забата мањег светилишта, што је мало вероватно. Имајући у виду да је уз олтарски простор манастириште св. Николе откривен профилисани анепиграфски споменик, не искључује се могућност да је он уствари служио као постамент култној сцени хероса. У том случају откривено ранотурско манастириште св. Николе било би подигнуто на остацима светилишта Трачког коњаника. Тада бисмо имали још један пример очувања култног места, тако чест у пиротском крају и балканском простору, међутим, након прекида у рановизантијском и читавом средњовековном периоду.[9]

На споменицима хероса прилично ретко се приказује пол коња. Гениталије пастува са наше представе представљене су слично и на иконама из Павликена у Бугарској (CCET II-2, 653) и из Катланова у Македонији (CCET V, 32).

За датовање представе од велике помоћи су три иконе Трачког коњаника из околине Пирота. Обрада ваљкасте главе и врата, а делом и коврџаве косе иконе из Крупца (CCET V, 23, крај II века),[10] прилично одговарају представи из Маглича. У крај II века датује се и икона из Великог Села (CCET V, 24), глава је дата додуше у три четвртине профила али је коса Коњаника коврџава. Равна коса са раздељком хероса из Рагодеша (CCET V, 22, крај II – почетак III века) дата је у виду капе као и на нашем барељефу. Непосредна аналогија фризури нашег Хероса у виду капе – турбана изведена је на Коњанику из Семеништа (CCET V, 35) и датује се у IV односно III век. Међутим, код ове иконе херосу су умањени доњи екстремитети, а коњу глава. Склони смо да израду представе из Блата ставимо у време Севера.

На крају треба рећи да поред скромнијег насеља из римског периода на Гревишту, из непосредне близине места открића барељефа хероса налазе се у околини и два значајнија насеља из истог периода. То је пре свега локалитет на простору данашњег насељског дела села Костура, око 2 km југоисточно, одакле потиче познати надгробни споменик са грчким натписом (помиње се Улпија Сердика).[11] На другом већем насељу, око 3 km североисточно, на локалитету Градиште у Великом Суводолу, откривен је заветни споменик са грчким натписом удружења неког култа.[12]

---

[9] У провинцији Тракији ранохришћански храмови подижу се на остацима многобожачких светилишта тек од краја IV или почетка V века, а до тог периода званична и провинцијска локална светилишта била су у употреби. Види: Динчев 2002: 137.

[10] Провером података из документације Музеја Понишавља у Пироту на терену је констатовано да и ова икона потиче из В. Села, из тзв. Блата код Крупачког језера.

[11] Вулић 1934: 53, бр. 51. Уп. Геров 1969: 51/169.

[12] Вулић 1941–48: 127, бр. 280. Уп. Геров 1969: 51/169.

СЛ. **1** Херос

FIG. **1** Hero

СЛ. **2** Црквиште манастира св. Николе

FIG. **2** *Crkvište* (ruins of the monastery) of St. Nicholas

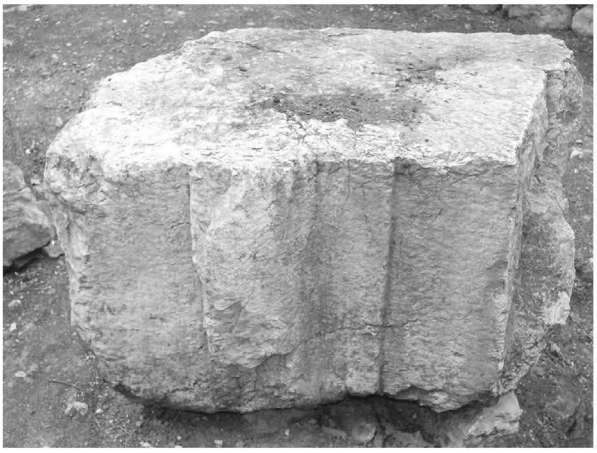

СЛ. **3** Профилисана анепиграфска ара/постамент

FIG. **3** Anepigraphic pedestal

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVATIONS:

АНМН

Архива Народног музеја Ниш, *Извештаји о археолошким налазиштима – Срез Нишавски*, Ниш 1934.

CCET: *Corpus cultus equtis Thracii. Etudes preliminaries aux religions orientales*

II-1: Goceva, Z., M. Oppermann 1981
Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. Durostorum et visinia, region oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, region oppidi Sumen. Leiden, 1981.

II-2: Goceva, Z., M. Oppermann 1984
Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. Regio oppidi Targoviste, Abritus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae. Leiden, 1984.

V: Cermanovic-Kuzmanovic, A. 1982
Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta, Leiden 1982.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Boteva, D. 2007

Abbildende Darstellungendes Thrakischen Reiters: Analyse einer datenbank, The Lower Danube in Antiquity, BG-Tutrakan, Sofia 2007.

Вељковић, Д. 1998

Блато, хроника села, Пирот 1998.

Вулић, Н. 1934

Споменик СКА 77, Београд 1934.

Вулић, Н. 1941–1948

Споменик СКА 98, Београд 1948.

Геров, Б. 1969

Проучвания врху западнотракийските земи през римско време, III, *Годишник на Софийския университет – Филог. Фак. 6, 2*, София 1968–1969.

Динчев, В. 2002

По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. сл. Хр., *Studia archaeologica, suppl. II*, София 2002, 136–157.

Јовановић, А. 2003

Белешке уз римске надгробне споменике са дарданског простора, *Новопазарски зборник 27*, Нови Пазар 2003.

Пејић, П. (у штампи)

Црквиште св. Германа – Манастир светог Николе код села Блата у општини Пирот, *Археолошки преглед 4 (2007)*, Београд, у штампи.

Тричковић, Р. 1981

Манастири у околини Пирота крајем XVI века, *Зограф 12*, Београд 1981, 80–87.

Predrag PEJIĆ
Museum of Ponišavlje, Pirot

REPRESENTATION OF THE THRACIAN HORSEMAN FROM THE RUINS OF THE MONASTERY OF ST. NICHOLAS NEAR PIROT

In the course of reconstruction of *crkvište* (ruins of the monastery) of St. Nicholas near the village Blato we discovered in 2008 the representation of the Thracian horseman of rather large size. This *crkvište* dates probably from the early Turkish period and is situated at the location called monastery Maglič on the fringes of the Pirot valley (around 9 km to the west of Pirot). It is a modest village church with single nave, 6.8 x 5.8 m (without apse) and with contemporary necropolis.

The representation of the Thracian Hero was used as spolia discovered in the northeastern wall of the church. This monument was made in the limestone block 61 x 48 x 25 cm in size. On the frontal surface is carved simplified representation of the Thracian horseman in deep relief. The horseman is depicted in slow trot facing to the right and according to the existing classification such representation is classified as first A type while according to the more recent classification of Boteva it belongs to the first group of *Visual representations* and to the second type of *Horseman holding the horse reigns, fiala or egg.* Right hand of the Hero is reduced and he holds an unidentified object. The closest analogies are, considering the distinct hairstyle and modeling of the horseman's head, representations on the votive icons from the Pirot area and from the north part of FRY Macedonia. It is dated in the time of the Severan dynasty.

Within the apse of the ruins of the monastery of St Nicholas was also discovered an anepigraphic monument made of limestone and with only one side modeled. We believe that this monument was used as pedestal for the discovered representation of Hero as the main cult scene. In that case it could be considered as preservation of the cult space after rather big chronological gap.

ID = 169021196 УДК 904:738.8"652"(497.11)

Маја ЂОРЂЕВИЋ
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

КЕРАМИЧКЕ ПОСУДЕ СА ЛОКАЛИТЕТА ГРАДСКА ПЕКАРА У ПАНЧЕВУ

Апстракт: Приликом грађевинских радова у Градској пекари у Панчеву случајно је откривено десет фрагментованих керамичких посуда сарматског порекла, различитих величина и облика, али под непознатим условима налаза. Скуп чине један питос, два велика и два мала лонца, крчаг и четири зделе. Све посуде су израђене од добро пречишћене глине, на брзом витлу, осим једног малог лонца који је рађен руком. Преовлађују посуде сивоплаве боје, украшене орнаментима изведеним у техници глачања и са канелурама. Посуде су израђене у локалној лончарској радионици у насељу у непосредном окружењу налазишта. Зделa беле боје печења је једини импортовани предмет у овом скупу посуда. У раду су наведени остали примери остава, као и преглед сарматских насеља, врсте објеката – кућа, лончарских пећи и јама у околини Панчева, јужном Банату и на широј територији Панонске низије у касноантичком периоду.

Кључне речи: керамичке посуде, Сармати, јужни Банат, касноантички период

Приликом грађевинских радова 1979. године, на реконструкцији канализације у кругу Градске пекаре у Панчеву, случајно је откривено десет фрагментованих керамичких посуда различитих величина и облика (сл. 1). Сви делови посуда су донети у Народни музеј у Панчеву.[1] Није било

[1] Посуде су реконструисане и конзервиране и налазе се у збирци Народног музеја у Панчеву. Љубомир Буквић, тадашњи археолог-кустос Музеја, уступио ми је материјал за објављивање 1992. године. Овај текст посвећујем успомени на Љубомира Буквића (1949–2002) и његов предани рад у заштити и истраживању културне баштине Панчева и околине. Фотографије посуда израдио је Митар Трнанић. Цртеже је урадила аутор текста.

могућности да се обаве заштитна истраживања, тако да услови налаза нису познати. Очигледно да је археолошко налазиште већим делом већ било уништено ранијом изградњом Градске пекаре и њене инфраструктуре. Савремени објекат[2] је смештен на идеалном географском положају, на јужној страни дугачке лесне греде која се пружа од обале Тамиша кроз центар Панчева према истоку. Овај питоми, узвишени простор, по свом карактеру указује да су се дуж лесне терасе низала бројна вишеслојна насеља из различитих историјских епоха.

СЛ. 1 Керамичке посуде са локалитета Градска пекара у Панчеву
FIG. 1 Pottery vessels from the site Gradska pekara in Pančevo

Делови посуда прикупљени су на једном месту, тако да је након њихове реконструкције закључено да су посуде *in situ* биле целе. Велика Даутова-Рушевљан прва помиње овај налаз без шире анализе (Dautova-Ruševljan 1980: 40; Ista 1989–1990: 83) претпостављајући да је у питању остава посуда сарматског порекла из периода касне антике, на основу сличних налаза

[2] Градска пекара је у улици Паје Марговића, на периферији урбаног језгра Панчева. То је последњи индустријски објекат у низу на истој страни улице. Стицајем околности, сви погони различите намене лоцирани су управо на правцу пружња лесне терасе. На другој страни улице су стамбене зграде. Изградњом индустријских погона раних педесетих година сигурно се наилазило и на друге археолошке налазе, али о томе не постоје подаци.

остава у јамама и бунарима на локалитетима Црвенка код Вршца (Рашајски 1957: 39–56) и Циглана код Аде (Риц 1979: 27).

Оно што је неопходно у сваком домаћинству, у облику примереном епоси, уочавамо и код овог скупа посуда. Питос се користио за чување хране или течности, два лонца за кување на огњишту, крчаг за чување и изливање течности и скуп лончића и здела, различитих величина, за служење хране и течности. Посуде се међусобно разликују по облицима и фактури, све су израђене на брзом витлу, осим једног малог лонца. Података о евентуалном грађевинском шуту у близини налаза посуда нема. Очигледно је да је објекат у којем су откривене посуде био од дрвета или плетера, или је то била земуница, тј. јама, али није горела, јер није било трагова горења на керамичким остацима.

Каталог

1. Питос
(А 3467, Димензије: R обода – 21,5 cm; R дна – 14 cm; h – 56 cm)
(Т. I, сл. 2)

Питос је израђен од добро пречишћене глине на брзом витлу, сиве боје печења. Питос је издуженог елипсоидног облика са ободом у виду закошене траке, трбушастим средишњим делом и уским дном. Спољна површина питоса је приглачана и украшена. На ободу орнамент је изведен наизменичним урезивањем два реда паралелних хоризонталних линија и валовница. И на раменом делу налази се идентичан распоред, али у три реда. Валовнице су изведене техником глачања на површинама које нису претходно приглачане, тако да је добијен благи контраст светлих и тамних сивих површина. Од средине трбуха до дна распоређене су четири траке са хоризонтално урезаним линијама.

СЛ. **2** Питос
FIG. **2** Pithoi

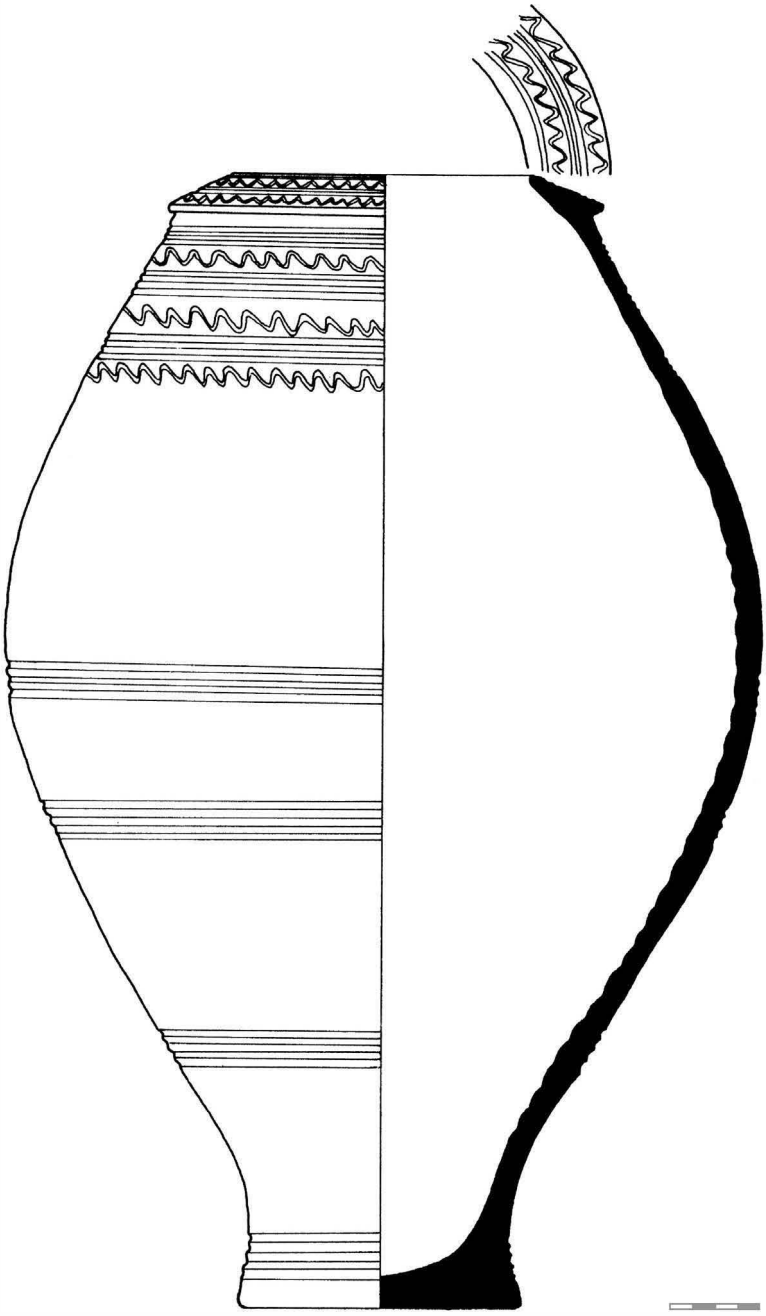

ТАБЛА I Питос
PLATE I Pithoi

2. Лонац
(А 3463, Димензије: R обода – 25 cm; R дна – 12,5 cm; h – 36 cm)
(Т. II/1, сл. 3)

Лонац је израђен од глине са примесом песка, на брзом витлу, тамно мрке боје печења. Обод лонца је танак, извијен ка споља и прелази у благо наглашено раме и коничан трбух, а посуда се завршава уским непрофилисаним дном. На прелазу из обода у раме лонац је украшен са две уске траке хоризонтално урезаних линија. Посуда је делимично оштећена.

СЛ. **3** Лонац
FIG. **3** Pot

СЛ. **4** Лонац
FIG. **4** Pot

3. Лонац
(А 3462, Димензије: R обода – 19 cm; R дна – 10 cm; h – 32 cm)
(Т. II/2, сл. 4)

Лонац је по својим особинама идентичан претходном, једино се разликује по димензијама и на раменом делу орнамент чини само једна трака густо урезаних хоризонталних линија.

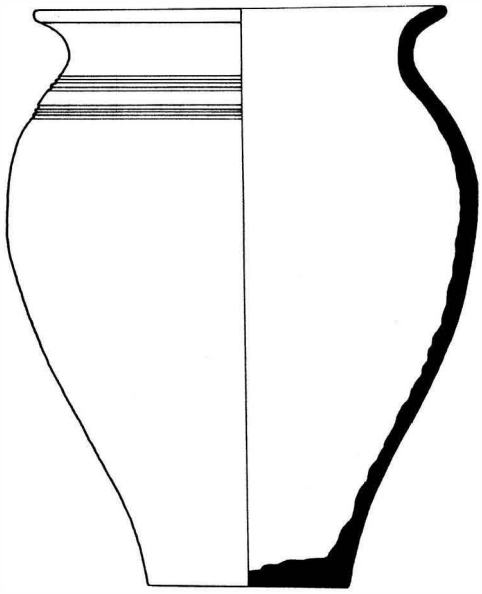

1

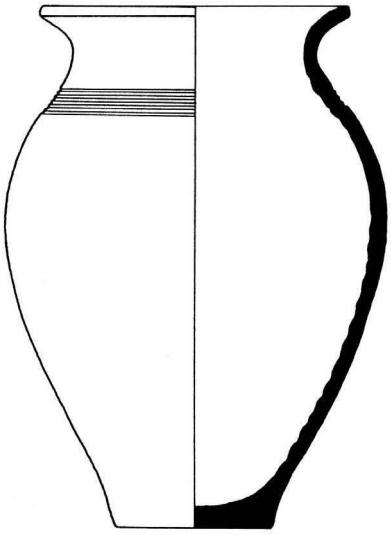

2

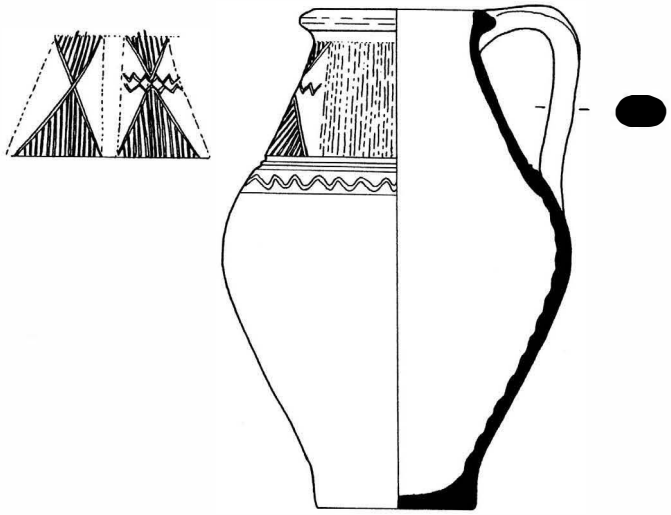

3

ТАБЛА II Лонци и крчаг

PLATE II Pots and jug

4. Лонац
(А 3466, Димензије: R обода – 12 cm; R дна – 6 cm; h – 13 cm)
(Т. III/3, сл. 5)

Лонац је израђен од добро пречишћене глине на брзом витлу, светло сиве боје печења. Лонац је малих димензија, равног непрофилисаног обода који прелази у изразито косо раме и коничан трбух. Широка канелура на средини изведена је приликом израде посуде на витлу. Дно је недостајало – реконструисано је.

СЛ. **5** Лонац
FIG. **5** Pot

5. Лонац
(А 3459, Димензије: R обода – 8,5 cm; R дна – 5 cm; h – 11 cm)
(Т. III/6, сл. 6)

Лонац је израђен руком, од глине са примесом песка, тамно мрке боје печења. Лонац је изузетно мале величине, незнатно разгрнутог обода који се спушта у благо конични реципијент са уским непрофилисаним дном. На прелазу из обода у раме налази се орнамент који је изведен инструментом са четири зупца. То је трака коју чине косе кратке линије од четири убода.

СЛ. **6** Lonac
FIG. **6** Pot

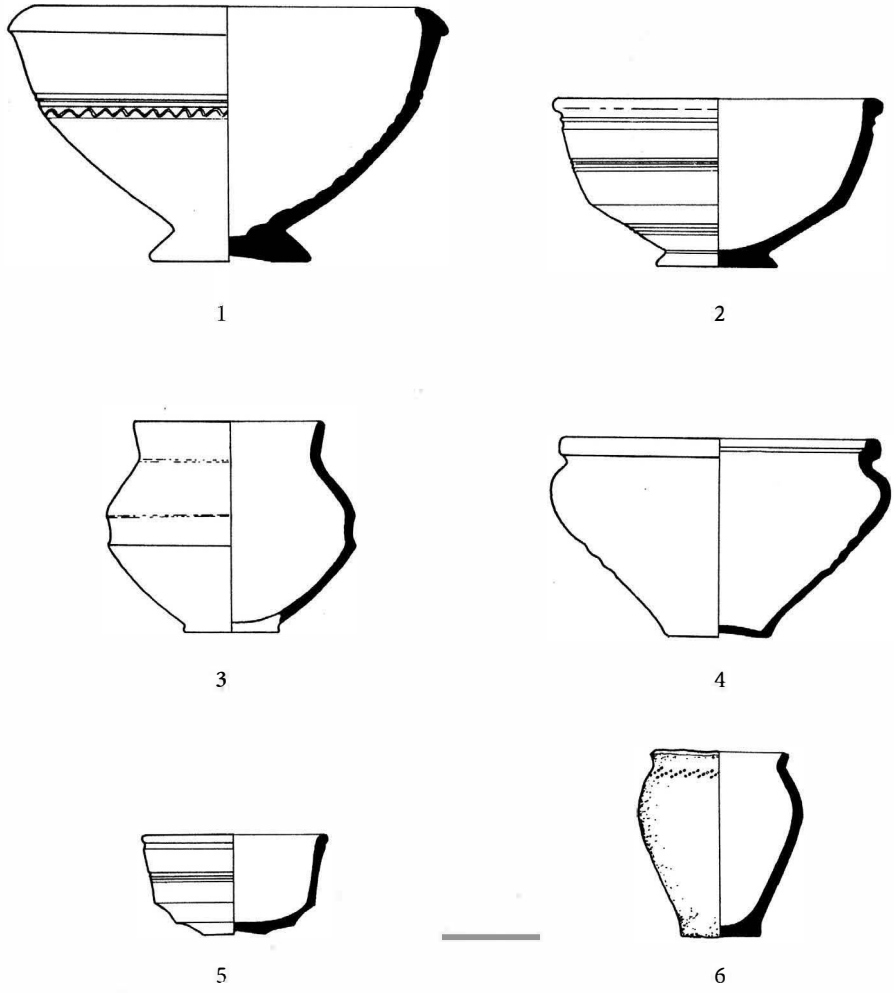

ТАБЛА III Зделе и лонац
PLATE III Bowls and pot

6. Крчаг
(А 3458, Димензије: R обода – 12 cm; R дна – 10 cm; h – 31 cm)
(Т. II/3, сл. 7)

Крчаг је израђен од добро пречишћене глине на брзом витлу, сиве боје печења. На спољњој површини посуда је превучена тамно сивим фирнисом

који је заглачан. Обод је у облику шире коничне траке, тело је елипсоидног облика са наглашеним трбухом и завршава се непрофилисаном стопом приближне ширине као и отвор суда. Крчаг има једну тракасту дршку округлог пресека која спаја обод са трбухом суда. Површина између обода и прелаза у трбух у потпуности је украшена техником глачања. Насупрот дршки, на правоугаоном простору који је решен у облику две метопе, исцртана су четири наизменична троугла који су испуњени вертикалним линијама. По средини једног од ова два орнамента постављена су два реда таласастих линија. Површина до дршки је испуњена вертикалним линијама које су изведене глачањем уским тупим предметом. Цео рамени део завршава се са две хоризонтално урезане линије и једном валовницом која је изведена глачањем. Површина доњег дела суда је глачана на уобичајен начин.

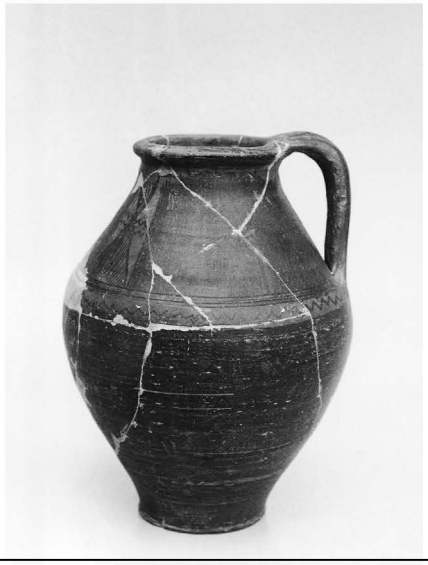

СЛ. **7** Крчаг
FIG. **7** Jug

7. Здела
(А 3464, Димензије: R обода – 23 cm; R дна – 10 cm; h – 16 cm)
(Т. III/1, сл. 8)

Здела је израђена од добро пречишћене глине на брзом витлу, сиве боје печења. Обод чини коса заобљена профилисана трака, а тело зделе је благо биконично готово правих страна и завршава се профилисаном стопом у облику купе. На средини посуда је украшена са две хоризонталне линије и једном таласастом које су изведене техником глачања.

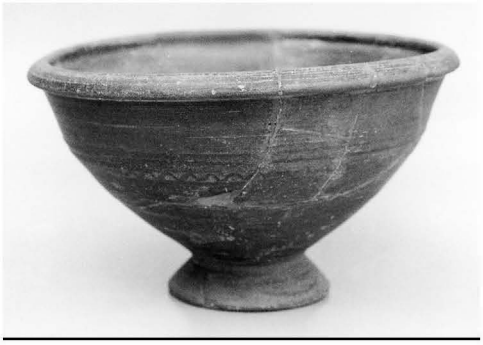

СЛ. **8** Здела
FIG. **8** Bowl

Сл. **9** Здела
FIG. **9** Bowl

8. Здела
(А 3460, Димензије: R обода – 20 cm; R дна – 7,6 cm; h – 11 cm)
(Т. III/2, сл. 9)

Здела је израђена од добро пречишћене глине на брзом витлу, светло сиве боје печења. Обод чини округла равна трака, тело је наглашено биконично и завршава се малом профилисаном стопом. Цела површина суда је украшена са три траке са ширим и ужим урезаним линијама.

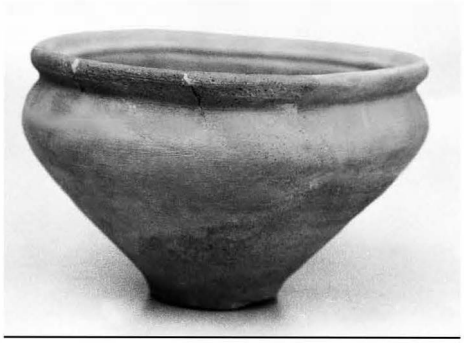

Сл. **10** Здела
FIG. **10** Bowl

9. Здела
(А 3468, Димензије: R обода – 19,5 cm; R дна – 6,5 cm; h – 12,5 cm)
(Т. III/4, сл. 10)

Здела је израђена од добро пречишћене глине са додатком песка на брзом витлу, беле боје печења. По својој фактури припада типу посуда које су израђене од каолина и имају веома танке зидове. Обод је раван, четвртасто профилисан, посуда има јако наглашено раме и стране које се косо спуштају ка уском непрофилисаном дну. На доњем делу посуда има оцртане трагове израде на витлу који формирају благе хоризонталне канелуре. Здела није орнаментисана.

Сл. **11** Здела
FIG. **11** Bowl

10. Здела
(А 3461, Димензије: R обода – 11,7 cm; R дна – 3,7 cm; h – 6 cm)
(Т. III/5, сл. 11)

Здела је израђена од добро пречишћене глине на брзом витлу, сиве боје печења. То је посуда мале величине, равног обода и потпуно вертикалних страна које при дну прелазе у профилисано и уско дно. Непосредно испод обода је урезана дубока хоризонтална канелура.

* * *

Историјске прилике у југозападном Банату од II до IV века н.е могу да укажу на разлоге да ли су посуде биле склоњене и депоноване у скривницу (Brukner 1990: 199–217; Đorđević 1996: 125–133). У том контексту одговарају налази бројних остава новца на целом простору јужног Баната, од Тамиша до границе провинције Дакије (Даутова-Рушевљан 1981: 69–72; Васић 2001: 175–201). Међутим скривање новца, накита, оружја или оруђа, дакле предмета од драгоцених метала, свакако је било подстакнуто посебним интересима власника, који у преломном тренутку нису били у могућности да носе са собом овакву врсту предмета. Да ли исти значај има скривање предмета од керамике који су већином производи локалног занатства. Обнављање грнчарске производње је много приступачније у односу на прибављање металних предмета које је у Римском царству било строго контролисано, а промет прецизно цензурисан.

Сагледећамо укратко начин живота и организацију становања, као и грнчарску продукцију Сармата у периоду од II до IV века на територији Barbaricum-a, првенствено на територији јужног Баната. На основу једног броја истражених налазишта и већине констатованих рекогносцирањем, уочено је да се сарматска насеља углавном налазе на старим обалама река и потока. До сада је забележена концентрација насеља и некропола у околини Панчева (долине реке Тамиша и Тисе) или Вршца, као и у северном Банату и Бачкој, али ово стање више је одраз недовољне истражености.[3]

У околини Панчева, у селу Јабука на обали Наделе, истражен је део сарматског насеља, тј. кућа правоугаоне основе са бројним остацима лепа и делова керамичких посуда на поду. У непосредној близини, на локалитету Три хумке, откривена је лончарска пећ са деловима посуда сарматског порекла. На локалитету Доњоварошка циглана у Панчеву откривени су

[3] Података о налазима предмета сарматског порекла, гробовима, па и деловима насеља у Банату и Бачкој има доста, али само мали број потиче са ископавања, а већином се заснивају на случајним налазима: Јуришић 1953: 141–146; Барачки 1972; Риц 1979: 25–40; Dautova-Ruševljan 1989–1990: 81–91; Трифуновић 1989–1990: 99–130; Brukner 1990: 199–217.

остаци полукружне куће са пећи и јаме у непосредној близини (Ђорђевић 1991: 24–28). У Доњеву, на старој обали Тамиша, истражени су остаци сарматског насеља са полукружном кућом у којој се налазила пећ и више јама (Barački 1967: 146). На локалитету Циглана у Банатском Карловцу случајно су откривене три целе посуде (питос, крчаг и лонац), на којима су уочени трагови запечене земље, за које се претпоставља да су се налазиле посуде у изгорелој кући или лончарској пећи (Трифуновић 1989–1990: 102).

У долини реке Тисе, објављена су истраживања сарматских насеља код Бечеја (Mikić-Antonić 1988–1989: 155–165) и Чуруга (Трифуновић, Пашић 2003: 263–290). На три локалитета код Бечеја констатована је слична ситуација: полуукопани објекти, јаме-силоси и пећи у којима се налазио по неки цео керамички суд. На пећима су уочени трагови обнављања и неспорно дуги временски период употребе. У Чуругу, на локалитету Стари виногради, истраживана је велика површина и констатовано је вишеслојно насеље. На основу налаза објеката и делова посуда и овде се налазило сарматско насеље са карактеристичном грнчарском продукцијом. Пажљиво је уочен стратум датован у III/IV век, у коме су куће биле полуземуничног типа, са калотастим пећима и трапезима.

У Мађарској је од 1988. године обављено систематско археолошко ископавање у долини реке Кереш на вишеслојном локалитету Gyoma 133 (Vaday 1996). У касноантичком стратуму истражено је више стотина кућа великог броја типова, јама, бунара, радионица, пећи на отвореном и пећи у оквиру кућа и јама, гробова. Насеље је дуго трајало, констатована је богата грнчарска продукција, као и предмети римскопровинцијске провенијенције. Андреа Вадаи је анализирала и друга насеља у мађарској равници и констатовала отворени тип на великим површинама или на мањој површини (затворени тип насеља). Након Маркоманских ратова пољопривредна делатност стагнира и преовлађује производна (грнчарска) делатност (Vaday 1997–1998: 549, 552). Важно је напоменути да се типови посуда, начин израде, украшавање и димензије не разликују од нама познатих предмета у Банату и Бачкој, што потврђује потпуно исти етнички и културни круг становништва у Панонској равници. Исто се може рећи за типове кућа и лончарских радионица, иако је на нашој територији број истражених објеката заиста минималан.[4]

[4] Посебно се захваљујем госпођи Агнеш Секереш, кустосу музеја у Суботици, која ми је омогућила да користим публикацију А. Вадаи.

Поменути налаз из Црвенке код Вршца протумачен је као остава. То је случајни налаз објекта кружне основе са калотним сводом у којем је откривено седам посуда различитих димензија и типова (Симовљевић 1957: 60–61, 65). Аутор у истом тексту описује и дванаест сарматских гробова, али их територијално не повезује са наведеном оставом. У истом броју *Рада војвођанских музеја* налази се извештај Р. Рашајског такође о локалитету у Црвенки где је приликом истраживања на површини од приближно 12 m² откривена радионица са више лончарских пећи и велика количина фрагментованих посуда (Рашајски 1957: 39–56). У непосредној близини радионице истражен је бунар дубине до 5 m, за који аутор претпоставља да је служио за узимање воде. Констатоване су и јаме за вађење земље за израду грнчарских производа, које су накнадно испуњене отпадним материјалом. Уколико повежемо ова два извештаја, у могућности смо да сагледамо да се на територији Црвенке, и то у делу према обали Малог Рита, могло налазити веће сарматско насеље (чији објекти нису откривени) са организованом лончарском радионицом и некрополом у непосредној близини. Лончарској радионици може да припада и калотаста јама (пећ) са седам целих посуда.

У Суботици на локалитету Мачковићева циглана 1895. године у јами дубине 1,5 m откривене су четири веће посуде (два питоса и два крчага) и око њих је било поређано још осамнаест посуда у фрагментима. Једини налаз који се у потпуности разликује од осталих, тзв. остава, јесте скуп посуда из бунара на циглани Бакош Каламан у Ади 1965. године. Посуде су похрањене на дубини од 8 m, у бунару конструисаном од храстових облица, које су слагане једна на другу, да би се добила облата бунарске јаме квадратног пресека, димензија 1 x 1 m с унутрашње стране (Риц 1979: 27, 38).

Основна карактеристика поменутих налаза су велике посуде, већина је израђена од сивоплаве добро пречишћене печене глине и украшене су орнаментима изведеним у техници глачања са канелурама. Заступљени су исти типови (питоси, крчази, зделе) и исти начин украшавања, који су настали под утицајем латенске и римскопровинцијске културе, а припадају позно сарматском хоризонту.

Још један облик затворене целине сличне остави представља гроб. На основу досадашњих сазнања о сахрањивању Сарамата, поред делова ношње, накита и оружја, обавезан прилог у гробу била је једна или више керамичких посуда. Као што смо већ поменули у случају насеља, и посуде у гробовима су рађене на витлу од добро пречишћене глине и, украшене су глачањем. Посуде у гробовима углавном су мањих димензија (шоље и зделе), али

налажени су крчази и мањи лонци, као и посуде рађене руком (Batistić-Radić 1984–1985: 59–83; Ђорђевић 1994: 41–60; Секереш 1998: 107–148).

Навели смо литературу где су евидентирана бројна налазишта сарматских насеља и некропола. У свим насељима поред стамбених објеката констатоване су пећи у оквиру кућа, али и лончарске пећи, што значи да је локална производња посуда од глине била добро развијена, вероватно као главна занатска производња. Констатовани су трапови за чување хране у посудама, јаме и бунари, чак и јаме за вађење квалитетне сировине за израду грнчарије. Девет посуда које су откривене на локацији Градске пекаре у Панчеву, израђене су у локалној радионици у непосредном окружењу.

Облици питоса, крчага и три зделе (сл. 2, 7, 8, 9, 11) сиве боје печења из Градске пекаре у Панчеву уобичајени су у сарматској грнчарској продукцији. Кад се посматра шире, ове форме су препознатљиве још од млађег гвозденог доба. У лончарским радионицама насеља млађег гвозденог доба на Гомолави налажени су делови посуда идентичне профилације, исте боје печења и фактуре (Jovanović, Jovanović 1988: 51–52, 119, 151). Два лонца (сл. 3–4) мрке боје печења имају аналогије у лонцима истог типа који су налажени у оквиру римских насеља у провинцији Панонији, али иако су датовани у време од III до IV века на основу осталих налаза у слојевима, и за овакав тип лонаца тврди се да подсећају на раноримске облике по узору на форме гвозденодобних култура (Brukner 1981: 42, T. 117).

Лончић (сл. 6) израђен руком тамно мрке боје печења украшен кратким косим линијама у облику четири убода, такође је чест облик у сарматском покућству. Готово идентичан лончић грубе фактуре откривен је у калотастој пећи на локалитету Ботра–Зидар код Бечеја (Mikić-Antonić 1988–1989: 158), а исти такав, али украшен косим урезима и убодима, у Ковачици (Јуришић 1953: 141–146). Овакве посуде приписују се производима дачке провенијенције, као логична последица присуства аутохтоног дачког становништва које Сармати затичу у овим областима. Посуде рађене руком, тј. гњетањем, посматране ван контекста са осталим налазима у некој целини, практично су и хронолошки и етнички неосетљиве и можемо их определити у ширем временском распону од праисторије до средњег века.

Једини импортовани предмет у скупу посуда из Градске пекаре у Панчеву је зделa беле боје печења (сл. 10). У најближем окружењу, посуде овог типа налажене су у Сингидунуму и Виминацијуму. То су углавном зделе или мали лонци рађени од жућкастобеле глине са примесом песка, тзв. каолинска глина, са карактеристичном ребрастом профилацијом на зиду посуде. У

градовима провинције Мезије датовани су у период од I до III века, мада неки комади потичу из каснијег периода (Зотовић, Јордовић 1990: 30; Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997: 102). Новија истраживања сарматских насеља и некропола указују да је импортована керамика уобичајена, мада не и честа појава (Vaday 1996; Рајковић 2004: 93–126).

Упркос историјским чињеницама није довољно познато у каквом статусу је у III и IV веку живео народ Сармата у јужном Банату, на тромеђи граница провинција Паноније, Мезије и Дакије. Сармати су били ангажовани у јединицама римске војске, добијали су и одређене привилегије. У окружењу свог народа били су одани дому, поседовали одличне занатске способности и поштовали мртве и загробни живот. Имали су култове везане за годишња доба, сунчани и лунарни циклус, воду и земљу. У том смислу одлагање неког броја посуда на за то посебно место – пећ или озидану јаму, где се спрема храна или праве те посуде, а вероватно и вади глина за њихову израду, могао је да буде део ритуала. Намера нам је била да у светлу налаза из Пекаре у Панчеву укажемо на појаву остава керамичких посуда у Панонској низији, као и на потребу њиховог детаљнијег проучавања.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Barački, S. 1967
Dolovo – ciglana na Deliblatskom putu – sarmatsko i slovensko nalazište, *Arheološki pregled 9*, Beograd 1967, 146.

Барачки, С. 1972
Налази Сармата у Јужном Банату, Вршац 1972.

Batistić-Popadić, D. 1984–1985
Sarmatska nekropola Vojlovica–Pančevo, *Рад војвођанских музеја 29*, Нови Сад 1984–1985, 59–83.

Батистић-Попадић, Д. 1988
Рекогносцирање слива Надела, Сармати, *Гласник, прилози за науку, уметност и културу 1*, Панчево 1988, 39–44.

Bojović, D. 1977
Rimska keramika Singidunuma, Beograd 1977.

Brukner, O. 1981
Rimska kermika u jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije, Beograd 1981.

Brukner, O. 1990
Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma Bačka i Banat, *Arheološki vestnik 41*, Ljubljana 1990, 199–217.

Васић, М. 2001
Осврт на налаз IV века из Старчева, *Зборник Народног музеја XVII–1*, Београд 2001, 175–201

Vaday, A. 1996
Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés Countz Microregion), *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II*, Budapest 1996.

Vaday, A. 1997–1998
Sarmatian Settlements in the Great Hungarian Plain, Pannonia and Beyond in Honour of Laszlo Barkoczi, *Antaeus 24*, Budapest 1997–1998, 547–562

Dautova-Ruševljan, V. 1980

Sarmatska kultura u Vojvodini, *Kulturno blago Vojvodine*, Novi Sad 1980, 37–68.

Даутова-Рушевљан, В. 1981

Оставе варварског, римског и византијског новца из Војводине, *Нумизматичар 4*, Београд 1981, 68–72.

Dautova-Ruševljan, V. 1989–1990

Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini, *Рад војвођанских музеја 32*, Нови Сад 1989–1990, 81–91.

Ђорђевић, М. 1991

Сараматско насеље на обали Наделе код Јабуке, *Гласник, прилози за науку, уметност и културу 3*, Панчево 1991, 24–32.

Ђорђевић, М. 1994

Налази некропола римског периода у Југозападном Банату, *Рад музеја Војводине 36*, Нови Сад 1994, 41–60.

Đorđević, M. 1996

Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Beograd 1996, 125–133.

Зотовић Љ., Ч. Јордовић 1990

Viminacium 1, Некропола више гробаља, Београд 1990.

Ivanišević V., S. Nikolić-Đorđević 1997

Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30, *Singidunum 1*, Beograd 1997, 65–150.

Јовановић, А. 2004

Римска посуда са медаљонима из Чуруга, *Гласник САД 20*, Београд 2004, 207–215

Јуришић, А. 1953

Римско-сарматски и словенски налази у Ковачици, *Рад војвођанских музеја 2*, Нови Сад 1953, 141–146.

Mikić-Antonić, B. 1988–1989

Tri novootkrivena sarmatska naselja i jedan usamljeni grobni nalaz, *Рад војвођанских музеја 31*, Нови Сад 1988–1989, 155–165.

Рајковић, Т. 2004.

Римска керамика са археолошког налазишта „Стари виногради“ код Чуруга, *Гласник САД 20*, Београд 2004, 207–215.

Рашајски, Р. 1957

Сарматска лончарска радионица из Црвенке крај Вршца, *Рад војвођанских музеја 6*, Нови Сад 1957, 39–56.

Риц, П. 1979

Археолошка налазишта сеобе народа у североисточној Бачкој, *Рад војвођанских музеја 25*, Нови Сад 1979, 25–40.

Секереш, А. 1998

Сарматска некропола Суботица – Верушић, *Рад музеја Војводине 40*, Нови Сад 1998, 107–148.

Симовљевић, Н. 1957

Сарматски стратум на Црвенки крај Вршца, *Рад војвођанских музеја 6*, Нови Сад 1957, 57–66.

Трифуновић, С. 1989–1990

Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар, *Рад војвођанских музеја 32*, Нови Сад 1989–1990, 99–130.

Трифуновић, С., И. Пашић 2003

„Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *Гласник САД 19*, Београд 2003, 263–290.

Maja DJORDJEVIĆ
Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

POTTERY VESSELS FROM THE SITE GRADSKA PEKARA IN PANČEVO

Ten fragmented pottery vessels of various size and shape have been accidentally discovered in the course of certain building activities on reconstruction of the sewerage system within the grounds of the Town Bakery in Pančevo (Fig. 1). All pottery fragments have been brought to the National Museum (Gradska pekara) in Pančevo. It was not possible to conduct rescue archaeological investigations so the finding circumstances are unknown. The Town Bakery in Pančevo is located on the ideal geographic position on the south side of long loess plateau extending from the bank of the Tamiš River through the center of Pančevo towards the east. This pleasant elevated area indicates by its character that many multi-layered settlements from different historical epochs were lined along the loess terrace.

Fragments of the vessels have been discovered in the same location so after restoration we came to conclusion that they had been complete when *in situ*. Velika Dautova-Ruševljan, first one to mention this find but without more elaborate analysis (Dautova-Ruševljan 1980: 40; Idem 1989–1990: 83) assumed that this was a hoard of vessels of the Sarmatian origin from the Late Roman period and her conclusion is based on similar finds of hoards in the pits and wells at the sites Crvenka near Vršac (Рашајски 1957: 39–56) and Ciglana near Ada (Риц 1979: 27).

Pithos (Pl. I, fig. 2) is made of well refined clay on fast potter's wheel and is of grey colour. The pithos is of elongated ellipsoid shape with a rim shaped as slanting band, with pot-bellied central section and narrow base. The ornament on the rim consists of two rows of alternating parallel and wavy lines executed by burnishing. Two pots of dark brown colour (Pl. II, figs. 3, 4) were made of clay with addition of sand, on the fast wheel. They are decorated with two narrow bands of horizontal engraved lines at the junction of neck and shoulder. The pot of small size (Pl. III/3, fig. 5) and of light grey colour has vertical non-profiled rim, which transforms in conspicuously slanting shoulder and conical body. The broad channel in the middle was executed while the pot has been made on the wheel. The pot of exceptionally small size (Pl. III/6, fig. 6) was made by hand of clay with addition of sand. It is of dark brown colour and at the junction of rim and shoulder there is an ornamented executed by the four-toothed implement.

Flagon (Pl. II/3, fig. 7) is made of well-refined clay on fast potter's wheel and is of grey colour. The entire surface between the rim and beginning of the body is decorated by burnishing. Four alternating triangles filled with vertical lines are incised on the square zone shaped as two metopes opposite the handle. Along the middle of one of these ornaments are two rows of wavy lines. The bowls of grey colour (Pl. III/1, 2, 5, figs. 8, 9, 11) are made of well-refined clay on the fast wheel. The bowl (Pl. III/4, fig. 10) is made of well-refined clay with addition of sand on fast wheel and is of white colour. According to its fabric it belongs to the type of vessels with very thin walls that are made of kaolin.

Main characteristic of the mentioned finds are vessels of large size and most of them are made of well-refined clay. They are of grey-blue colour and decorated by burnishing and channelling. There were identified the same types (pithoi, flagons, bowls) and same manner of decoration that originated under the influence of the La Tène and Roman provincial culture and they date from the late Sarmatian horizons.

ID = 169021452 УДК 904:726.82(37)

†Александар ЈОВАНОВИЋ
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

АРХЕОЛОШКА СВЕДОЧАНСТВА КОНТАКАТА ИЗМЕЂУ РЕГИОНА СТРИМОНА И НАШИХ ПРОСТОРА У АНТИЧКОМ ПЕРИОДУ

Апстракт: Прилог сачињавају четири белешке о археолошкој грађи која сведочи о контактима региона око реке Стримон и наших простора. У првој је реч о манифестацијама идеалног сусрета врлине сељака и ратника на надгробним споменицима у околини Благоевграда и култа Силвана Ратника (Silvanus bellator) у Панонији. У наредној белешци анализирана је иконографска поставка вотивног рељефа из Земуна (Taurunum), посвећеног ијатричким божанствима Асклепију, Хигији, Телесфору и Гликону (?), која се може повезати са узорима из региона Ердике и Пауталије. Трећа се односи на сличност представе Силена на споменицима из долине Стримона и Равне (Timacum Minus) која се може објаснити присуством кохорте I Thracum Syriacae у рудничком војном средишту у Равни. Завршна се односи на могућност убикације касноантичког утврђења Скумбро за које је претпостављено да је у непосредној околини Сврљига на основу присуства култа Хере Сонкетенске поштоване око планине Скумбро у горњем току Стримона.

Кључне речи: Стримон, Сирмијум, Силван Ратник, Таурунум, ијатричка божанства, Гликон, Равна, Силен, Скумбро, Хера.

Већ сам ишао трговима контаката између области око реке Струме (Strymon) и наших простора у античком периоду. Наслућивао сам их у присуству култа Артемиде Бендиде у околини Наиса (Јовановић 1987: 84–87), антропографији покојника са надгробних споменика у Метохији (Јовановић 2003: 49–51) и необичној иконографској конституцији – Зевс, Хера и три нимфе – из Тимакум Минуса (Јовановић 2007: 176–177). Чини се

да ову везу треба препознати и код вотивне плоче из околине Кладова посвећене Либеру и Либери који су представљени у средишњем делу, а у доњој зони сцена комадања Пантеја из Еурипидове трагедије „Баханткиње“ (Васић, Јовановић 1987: 128). Слична је и вотивна плоча из Неделкове Граштице у региону Пауталије у чијој се доњој зони уочавају сликовни цитати из „Бахантикња“: Агава држи одсечену Пентејеву главу, а баханткиња ногу (Геров 1960: 356, бр.17). Наставио бих запретеним трагањем за изразима ових динамичних контаката, али уз претходно суочавање са једном методолошком дилемом. Наиме, поставља се питање начелног карактера: да ли су ови контакти одраз утицаја из различитих културних амбијената или прожимања у оквиру истог круга? Чини се да је ова потоња могућност извеснија! За ову прилику одабрао сам још неколико археолошких сведочанстава насталих кроз комуникацију панонског и мезијског простора са регионом Тракије у области Средњег и Горњег Стримона. Те су белешке лапидарне и недоречене, само регистар питања у које немам времена и снаге да проникнем. Нудим их у елементарном виду неком настављачу који ће препознавати хук Стримона у притокама са нашег простора –Драговиштици, Љубатској реци, Градској реци – односно у области која у римском периоду и беше најзападнији део провинције Тракије.

Започињем са сличношћу уочљивој на надгробним споменицима из области Сирмијума и Средње Струме. На источној некрополи Сирмијума, још 1953. године, откривено је неколико надгробних споменика из периода око средине и друге половине III века. На горњем делу делимично оштећене стеле, подигнуте над гробом Реституција Силвана, центуриона легије I Minervia, представљен је покојник у стојећем ставу, са војничким орнатом и центурионским штапом у десној, а свитком (?) у савијеној левој руци принетој грудима (сл. 1). Овај споменик је припадао официру легије која је боравила у Сирмијуму током Галијенове владавине (Mirković 1971: 70, nr. 32, T.IV-3; Dautova-Ruševljan 1983: 13, T. 2/4). Блиске аналогије поменутој представи могу се уочити на надгробним споменицима у околини Благоевграда у области Средње Струме (Дремсизова-Нелчинова 1987: 135). У лучном забату на врху стеле приказани су дечак у средини и два војна достојанственика са стране (сл. 2). Војник са леве стране држи центурионски штап у десној руци, а у левој косир, док други држи копље у једној а косир у другој руци. Уочљива је мала секира (securis) на темену косира те се може претпоставити да је реч о falax arboraria (Поповић 1988: 76, тип С). Косир на надгробним споменицима из околине Благоевграда вероватно означава хармонију и јединство војничког и рустикалног, темељне римске етичке

СЛ. 1 Надгробни споменик из Сирмијума

FIG. 1 Tombstone from Sirmium

вредности још из Ромулових давнина. Марсов циклус рата и сеоског мукотрпног рада најбоље је исказан његовим празницима у марту и октобру, а посебно у чину одласка у рат са њиве или пашњака и повратка марљивом привређивању након славодобитног завршетка рата и одложеног копља, оличеног у примеру Цинцината. Косир је атрибут Силвана и питање је да ли се у овом војничком контексту можемо помишљати на Силвана Ратника (Silvanus bellator) који је епиграфски посведочен само у Сирмијуму (Mirković 1971: 67–68, nr. 25). Претпостављени иконографски израз овог божанства могао би бити Силван у ратничком орнату са копљем у једној и косиром у другој руци! Можда је овакав иконолошки предложак искоришћен за представу Реституција Силвана (Restitutius Silvanus) чије име упућује на цикличност, повратак старим идеалима које упрао оличава божанство Силван. Наведени споменици из околине Благоевграда припадају времену династије Антонона и имају хронолошко првенство у односу на споменик из Сирмијума што упућује на област исходишта ове необичне теме. Претпостављам да је надгробни споменик Реституција Силвана рађен према старијим узорима из области Средње Струме за коју је покојник био повезан завичајношћу или службом.

Посредно за област западне Тракије повезује се и вотивни рељеф из Земуна (Taurunum) посвећен ијатричкој тријади: Асклепије, Хигија и Телесфор (Dautova-Ruševljan 1983: 87, T. 20/4). Култ Асклепија и Хигије је заступљен у Панонији, али је интегрална слика тријаде са Телесфором изузетно ретка (Mócsy 1962: 33). Вотивни рељеф из Таурунума је комплексан: представљени

СЛ. **2** Надгробни споменик из Благоевграда

FIG. **2** Tombstone from Blagoevgrada

су Асклепије на десној, Хигија на левој страни, између Телесфор изнад кога је олтар са Гликоном (?) (сл. 3). Тријада – Асклепије, Хигија, Телесфор – посебно је честа у Тракији где се истиче велико светилиште у Баткуну (Tsontchev 1941), међутим на бројним откривеним споменицима није евидентиран олтар са Гликоном. Чини се да треба ићи другим путоказом. Гликон се налази на новцима Сердике и Пауталије из времена династије

Антанонина и Севера, а посебно су занимљиви примери са представом Гликона на забату Асклепијевог храма (Христова, Жеков 2007: 169–170, 179). Претпостављам да слика Асклепија са Гликоном у забату из великих ијатричких светилишта у Сердици и Пауталији представља иконографски подстицај за представу са вотивног споменика из Таурунума, и да је дедикант пореклом, завичајним сећањем и сакралном посвећеношћу био повезан са северозападним областима Тракије, односно регионима Сердике или Пауталије. Досељеници из трачких области нису значајније посведочени у Доњој Панонији: регистровано је неколико имена из трачке антропонимије на епиграфским споменицима (Mirković 1971: 80; Душанић 1995: 36), евидентиране су војне јединице Трачана (cohors I Thracum c.R), посебно у источном делу Срема (Душанић 1968: 87–108) као и неколико култних сахрана паса у Земун пољу (Dimitrijević 1969: 89) и Вогњу (Брукнер 1995: 92) које се повезују са трачким сакралним миљеом и култом Хермеса Кандуалеса (Marazov 1980: 100; Јовановић 2001: 213).

СЛ. 3 Вотивни споменик из Земуна (Taurunum)

FIG. 3 Votive relief from Zemun (Taurunum)

Наредна белешка односи се на вотивни рељеф из Равне (Timacum Minus) са представом Силена, посвећен Дионисовом тијасу. Овај фрагментовани споменик објавио је и идентификовао Н. Вулић сведеним, језгровитим описом: „Плоча с рељефом, оштећена. Висина 0,14 m. Представљен је брадати Силен који храни из руку четвороножну животињу. Нађено у Равни; сада у нишком музеју" (Вулић 1941–48: 93, бр.202). Споменик није, нажалост, у Народном музеју у Нишу; страдао је у великом ускршњем савезничком бомбардовању Ниша 1944. када је срушен дом Христодулових где је био смештен музеј. Фотографија коју нам је Н. Вулић оставио је једини траг овом занимљивом споменику (сл. 4). Представљен је Силен који јаше пострance мулу или магарца. Крупна, брадата глава Силена има балги израз спокоја и добронамерности, масивно, млохаво тело, нарушено хедонизмом, обнажено је, док су тешке ноге прекривене драперјом. Десну руку умирујући принео је врату животиње која је главу окренула ка добročинитељу. Мада је део веће сцене из Дионисовог култа, ова представа делује пасторално, љупко; исказује сажимајуће јединство природе, човека и божанства. То је и природа Силена, он има у себи елементарну бестијалност, човеколичје и божанску провиденцију. Мотив Силена који јаше мулу или магарца јавља се на бројним споменицима, посебно „Дионизијским" саркофазима (саркофаг из колекције Albani, саркофаг са Сицилије из *British Museum*-а, Turcan 1966) или тореутици (Раев 1974: 182). Ова представа има своје литерарно исходиште у Софокловом „Едипу", који такође има тешкоћност и силванску неумерености, и у Сенекином опису Дионисове свите коју прати „Силен заваљен на магарцу". Међутим, у иконографском погледу најближе аналогије примеру из Равне представљају вотивни споменици са западног трачког простора: из Софије и Благоевграда (Маламед 1983: 26–28). Споменици су посвећени Дионису, а примерак из Благоевграда је веома сличан, чини се до детаља, нашем из Равна те се може, с правом, помишљати на исти предложак и производни центар (сл. 5). Претпостављам да су ови споменци израђивани у околини Благоевграда у Средњој Струми, а да је примерак из Равне (Timacum Minus) доспео са војницима кохорте I Thracum Syriace, која је била стационирана у овом кастелу од краја I до последње четвртине II века (Petrović 1995: 33–34).

Закључна белешка односи се на топомим Скумбро (Scumbro, Σκουμβρο) који се односи на утврђење обновљено у време реконструкције унутрашњег лимеса у време Јустинијана у области Ремесијане (Procop. de aedif., IV, 4, p.123, 34). Приређивачи свеске I Византијских извора за историју народа Југославије (ВИЗИНЈ, 1955, 64) претпоставили су да ово утврђење треба

СЛ. **4** Фрагмент споменика са представом Силена из Равне (Timacum Minus)

FIG. **4** Fragment of monument with representation of Silenus from Ravna (Timacum Minus)

повезати са истоименом планином Скумбро, испод које према Тукидиду (Thuc., 2.96) извире Стримон, идентификованом са данашњом Рилом или Витошом (Делев 2003: 34); односно да се касоантичке тврђава Скумбро налазила на овој планини. Територија Ремесијане није никада досезала толико далеко ка истоку и тешко је претпоставити да је χώρα Ῥεμισιανισία обухватала и обронке Риле (за опсег територије Ремесијане у рановизантијском периоду упоредити Јоцић, Крстић 1998: 147–213). Пре се може помишљати да су име Скумбро донели досељенници из овог дела западне Тракије. На ову могућност указује познати налаз вотивног споменика посвећеног Хери Сонкетенској са Сврљиг града (Марић 1933: 20; Петровић

1992: 132). Споменик је у I веку подигао Тиберије Клаудије Теопомп, у чијем часном курсусу стоји да је, између осталог, стратег трачке области Dentheletica, која се делимично преклапа са територијом трачких Дентелата у области Горњег и Средњег Стримона. Култ Хере Сонкетенске, чије је сакрално седиште и исходиште било у месту Σογκετα које није убицирано, посведочен је у Херином светилишту на локалитету Градиште у Бајкалском код Радомира (Mihailov 1966: 159–160, no. 2142) и у Красни код Благоевграда где је пронађен споменик посвећен поменутом божанству од Диудзиеса, стратега равне Дентелитике (Иванов 2004: 83). Пратећи ове путоказе са разумљивом обазривошћу и опрезом може се помишљати да је антички и

СЛ. **5** Фрагмент споменика са представом Силена из Благоевграда

FIG. **5** Fragment of monument with representation of Silenus from Blagoevgrad

рановизантијски Скумбро на Сврљиг граду где је пронађен бројни археолошки и нумизматички материјал од гвозденог доба до позног средњег века. Сумње при локацији Скумбра на Сврљиг граду увећавају се чињеницом да је у стручној литератури једино, колико ми је познато, извршена идентификација Сврљига са рановизантијском Спелнуком (Spelnuca) (Loma 1993: 229–230). Утврђења Спелнука и Скумбро се наводе једно за другим у Прокопијевом спису и вероватно се налазе у близини. Можда Спелнуку треба тражити у широј околини Сврљига; према имену то би могло бити око Преконошке пећине, значајног археолошког локалитета (Калуђеровић 1992: 74), према сакралној баштини у засеоку Бањица где су откривене четири касноантичке и средњовековне цркве, као и почасни царски натпис (Петровић 1992: 129–130; Petrović, Filopović 2007: 38) или у оближњем Градишту код Миљковца где је истраживано рановизантијско утврђење са црквом (Ракоција 1998: 20).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Брукнер, О. 1995

Домородачка насеља, у: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 91–136.

Васић, М., Ђ. Јовановић 1987

Мермерна икона Либера и Либере из околине Понтеса, *Ђердапске свеске IV*, Београд 1987, 127–134

Вулић, Н. 1941–48

Антички споменици наше земље, *Споменик XCVIII*, Београд 1941–1948, 1–256.

Вулић, Н., Ф. Ладек, А. фон Премерштај 1903

Антички споменици у Србији, *Споменик СКАН 39*, Београд 1903.

Геров, Б. 1960

Пручвания върху западнотракийските земи през римско време, *Годишник на Софийския университет – Филог. фак. 54, 3*, София 1959–1960, 153–407.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskog delu provincije Donje Panonije, Novi Sad 1983.

Делев, П. 2003

За някои проблеми в оронимѝята на югозападна Тракия, *Известия – Исторически музей Благоевград, III*, Благоевград 2003, 33–36.

Dimitrijević, D. 1969

Istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremu sa posebnim osvrtom na komunikacije, *Osiječki zbornik XII*, Osijek 1969, 81–120.

Душанић, С. 1968

Римска војска у источном Срему, *Зборник Филозофског факултета X-1*, Београд 1968, 87–108.

Иванов, М. 2004

Надписът на стратега Διονζιης Δημοσθένους, *Археология, год. XLV/1-2*, София 2004, 81–89.

Јовановић, А. 1987

Прилози проучавању античких култова у Горњој Мезији, *Зборник – Народни музеј Ниш 3–4*, Ниш 1987, 79–87.

Јовановић, А. 2001

Прилози познавању иконографије Августове епохе, *Vestigatio vetustatis Александрини Цермановић – Кузмановић*, Београд 2001, 211–219.

Јовановић, А. 2003

Белешке уз римске надгробне споменике са дарданског простора, *Новопазарски зборник 27*, Нови Пазар 2003, 49–58.

Јовановић, А. 2007

Огледи о античком култу и иконографији, Београд 2007.

Јоцић, Ж., С. Крстић 1998

Макета из Ремезијане, Ниш 1998.

Калуђеровић, З. 1992

Праисторија Сврљига. *Културна историја Сврљига II*, Ниш – Сврљиг 1992, 73–82.

Loma, A. 1993

Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea, *Lingvistique Balkanique XXXVI /3*, Sofia 1993, 219–240.

Маламед, А. 1983

Две оброчни плочки од Тракия, *Археология XXV/3*, София 1983, 26–28.

Marozov, I. 1980

Ram on the Thracian Helmet from Cotofenesti, *Pulpudeva 3*, Sofia 1980, 81–101.

Mihailov, G. 1966

Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae- vol IV, Sofia 1966.

Mócsy, A. 1962

Pannonia. *Paulys Realencyclopädie der Classischen altertunswissenschaft Suppl. vol. IX*, Stuttgart 1962.

Petrović, V., V. Filipović 2007

Newly-discovred Traces of the Roman Naissus – Ratiaria Road and the Problem of Locating Two Timacum Stations, *Balcanica XXXVIII*, Belgrade 2007, 29–43.

Петровић, П. 1993

Антички Сврљиг, *Културна историја Сврљига II*, Ниш – Сврљиг, 1993, 121–132.

Petrović, P. 1995

Timacum Minus et la vallée du Timok, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol. III/2*, Beograd 1995.

Раев, Б. А. 1974

Бронзовый таз из Соколовского кургана, *Советская археология 1974–3*, Москва 1974, 181–190.

Ракоција, М. 1998

Манастири и цркве града Ниша, Ниш 1998.

Tsontchev, D. 1941

Le sanctuaire thrace pres du village de Batkoum, Sofia 1941.

Turcan, R. 1966

Les sarcophages romains a representation dionysiaques, Paris 1966.

Христова, Н., Г. Жеков 2007

Монетосеченето на Тракия I–III в. – Сердика, Благоевград 2007.

†Aleksandar JOVANOVIĆ
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FOR THE CONTACTS BETWEEN THE STRYMON REGION AND OUR REGIONS IN THE ANTIQUE PERIOD

The article consists of few notes concerning the connections of the archaeological material from the Strymon valley and our territories in the antique period. In the first note is analyzed the similarity between the tombstones from Sirmium (Fig. 1) and the vicinity of Blagoevgrad (Fig. 2). I assume that this connection is based on the cult of Silvanus bellator and the idea of cyclicality and recurrence that is present in the idea Restituitius Silvanus. Second small note concerns the unusual iconographic design of the votive relief from Zemun (Fig. 3). It represents the triad – Asclepius, Hygieia and Telesphorus in front of the altar on which is the serpent Glykon. This serpent is depicted on the tympanum of the Asclepius' temple on the coins of the Thracian cities of Serdica and Pautalia in the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century when philosopher Alexander spread false hope of salvation basing his teaching on Glycon from Asclepius' temple. Next note concerns the extraordinary similarity between the monument with representation of Silenus on a donkey from Ravna (Timacum Minus) (Fig. 4) and the one from the vicinity of Blagoevgrad (Fig. 5). At the heart of this connection is the presence of the soldiers from Thrace (legio I Thracum Syriacae) in Timacum Minus. The last note concerns the connection between the Late Roman fortification Scumbro in the area of Remesiana (Bela Palanka) and the Scumbro Mountain (Rila Mt.) where is the source of the Strymon River. The autochthonous cult of Hera Sonecetana confirmed in Pautalia and Svrljig indicates that the fortification Scumbro should be looked for in the immediate vicinity of Svrljig.

ID = 169021708 УДК 904:739.1"652"(497.11)

Ивана ПОПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

НОВИ ПОГЛЕД НА АРХЕОЛОШКЕ НАЛАЗЕ ИЗ КОНСЕКРАТИВНОГ СПОМЕНИКА 1 НА МАГУРИ

Апстракт: После поновног увида у материјал и теренску документацију са ископавања на Магури, показало се да је, поред већ публикованих предмета, налазу припадао и један фрагментарно сачувани сребрни тањир, чији је централни медаљон оперважен мотивом везаних волута, попуњених ниелом. У теренској документацији помињу се и други делови сребрних посуда. Констатовано је да сахрана на Магури припада истом хронолошком хоризонту као гроб спаљеног покојника изван бедема Ромулијане.

Кључне речи: Магура, сребрно посуђе, касна антика, Ромулијана

Магура је висок, издужен гребен, удаљен око 1000 m од источне главне капије Ромулијане. Већ први истраживачи Гамзиграда уочили су на овом брду трагове римске архитектуре, за које се, због истакнутог положаја Магуре у односу на околни терен, сматрало да представљају остатке кула и осматрачница. Археолошка истраживања, обављена у периоду од 1989. до 1993. године, показала су да је Магура још од праисторијских времена била место на којем се преминулима одавало највеће поштовање. Откривено је, у потпуности истражено и публиковано пет објеката из римског периода, два маузолеја и, уз њих, два тумула, до којих се стизало проласком кроз тетрапилон, сграђен на падини брда, око 230 m североисточно од објеката на врху (сл. 1). Закључено је да тумули представљају консекративне споменике, односно да је земља била нанета над ломачом, на којој је била постављена и симболично спаљена вештана лутка покојника.[1] Стога је археолошки материјал из тумула јако оштећен и деформисан горењем. Па ипак, налази из консекративног споменика 1 пружили су драгоцене податке

[1] Срејовић 1993: 45–52; Srejović 1993: 45–52; Srejović, Vasić 1994; Живић 2003: 37–41.

за дефинисање карактера самих споменика и особе чији је чин спаљивања и деификације ту обављен. Иако су ови налази детаљно публиковани,[2] сматрамо да је, после увида у комплетну теренску документацију и поређења са новим налазима из гробнице изван бедема Ромулијане, могуће уочити неке нове елементе важне за сагледавање налаза у целини.

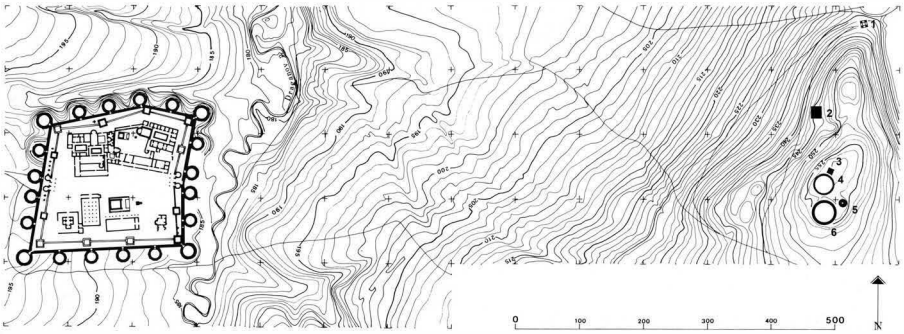

СЛ. 1 Положај споменика на Магури у односу на царску палату: 1 – тетрапилон; 2 – грађевина са перистилом; 3 – маузолеј 1; 4 – консекративни споменик 1; 5 – маузолеј 2; 6 – консекративни споменик 2

FIG. 1 Position of the monument at Magura in relation to the imperial palace: 1 – tetrapylon; 2 – building with peristyle; 3 – mausoleum 1; 4 – consecration memorial 1; 5 – mausoleum 2; 6 – consecration memorial 2

Недалеко од северне стране маузолеја 1 налази се велики тумул, означен као консекративни споменик 1. Састоји се од кружног каменог зида пречника 30 m, чија очувана висина варира од 1,80 до 2,00 m, а изнад кога је набачено више од 2500 m^3 земље у висини од 8,5 m. У центру каменог прстена очувана је нагорела површина и неколико удубљења од вертикално постављених облица. У оквиру те површине нађени су остаци спаљене дрвене конструкције, од које су сачувани неки гвоздени конструктивни елементи, као и фрагменти оплате од злата, позлаћене и посребрене бронзе.[3]

Покретни археолошки материјал, пронађен током ископавања тумула 1, може се разврстати на предмете од гвожђа, сребра, злата и бронзе. Од малобројних гвоздених предмета издваја се раоник (сл. 2) стреластог облика са сечивом у облику троугла и дугом дршком кружног пресека (С 36/91, дуж.

[2] *Царски градови / Imperial Towns* 1993: кат. 105, 106; *Античко сребро /Antique Silver* 1994: кат. 252–260; Srejović, Vasić 1994: 86–88; Borić-Brešković 1994: 160–179; Борић-Брешковић 2003: 177–190; Popović 2006: 55–68.

[3] Srejović, Vasić 1994: 82–86.

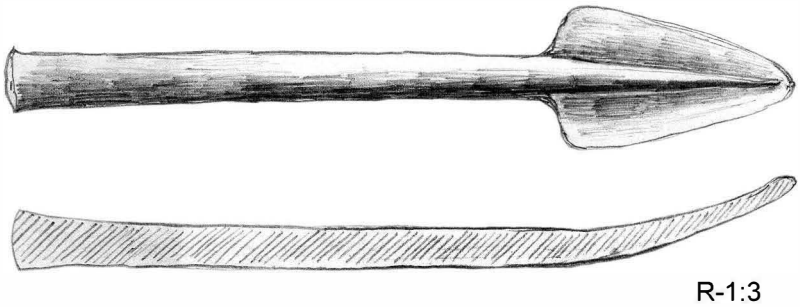

СЛ. **2** Раоник, гвожђе (цртежи из теренске документације)

FIG. **2** Plowshare, iron (drawings from the field documentation)

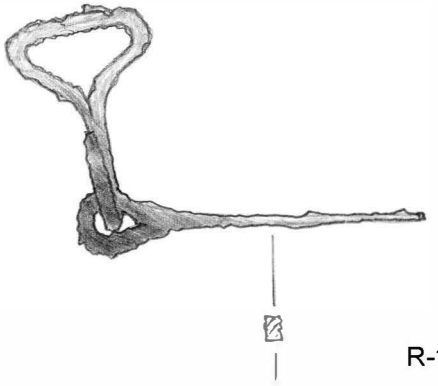

СЛ. **3** Клин са држачем ремена, гвожђе (цртежи из теренске документације)

FIG. **3** Wedge with strap holder, iron (drawings from the field documentation)

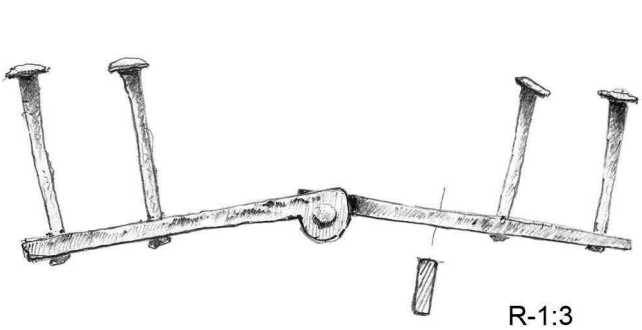

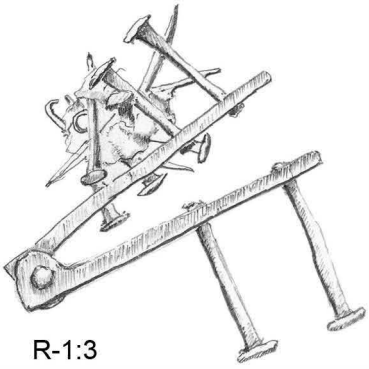

СЛ. **4** Шарке са клиновима, гвожђе (цртежи из теренске документације)

FIG. **4** Hinges with wedges, iron (drawings from the field documentation)

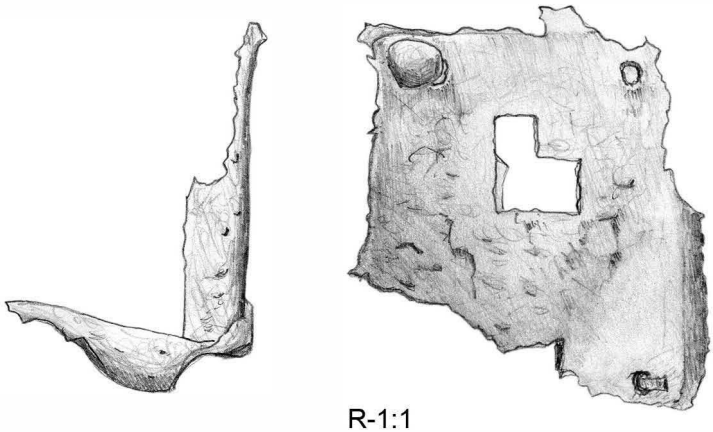

СЛ. **5** Брава, бронза, гвожђе (цртежи из теренске документације)

FIG. **5** Lock, bronze, iron (drawings from the field documentation)

31 cm). Раоници оваквог облика класификовани су у тип XXIII E, регистрован на локалитетима ђердапског лимеса (Равна, Салдум, Понтес) и источне Србије (Медијана, Градиште–Штрбовац), у касноантичком слоју.[4] Налаз раоника у консекративном споменику 1 може се објаснити на практичан и симболички начин. Наиме, терен је најпре морао да буде заравњен да би се на њега поставила ломача, а, затим, преко ње насула земља. С друге стране, заоравање бразде симболички значи омеђивање простора, о чему сведочи и податак да је, по легенди, Ромул плугом обележио границе Рима (Livius, I, 1–8). Не чуди што је Галерије, градитељ сакралног комплекса на Магури,[5] следио пример митског римског вође, с којим је тежио да се поистовети, представљајући се као нови Ромул (Lactantius, De mort. pers., 9, 9). Остали пронађени предмети од гвожђа представљају, највероватније, конструктивне елементе ломаче. То су један клин кружне главе са држачем ремена (С 46/3/91, дим. 8,00 x 5,40 cm, сл. 3) и две шарке са клиновима (С 46/1–2/91, дим. 20,00 x 6,60 и 11,50 x 12,00 cm, сл. 4). Шарке су могле да служе за повезивање поклопца на кавезу, постављеног на врх ломаче и затвореног помоћу браве (С 46/4, дим. 5,50 x 5,20 cm, сл. 5, 5а). Кавез се у тренутку спаљивања отварао да би из њега излетео орао, који покојника уздиже међу богове. Опис чина консекрације

[4] Поповић 1988: 103, T. XIX, 2.

[5] Срејовић 1993: 49; Srejović 1993: 49; Srejović, Vasić 1994: 123–156.

СЛ. **5а** Брава, бронза, гвожђе (фото Н. Борић)

FIG. **5a** Lock, bronze, iron (photo N. Borić)

забележен је у писаним изворима (Herodian IV, 2), представљен на различитим споменицима, а изглед ломаче, приказан на консекративном новцу,[6] одговара реконструкцији (сл. 6) коју су омогућили отисци дрвених облица у консекративном споменику 2,[7] бројнији и јасније забележени него они у консекративном споменику 1.

Од налаза у консекративном споменику 1 посебну пажњу привлаче они од сребра. Поред преко 3 kg аморфних комада ливеног сребра, констатовано је неколико фрагмената сребрних предмета, релативно малих димензија, деформисаних и веома оштећених услед излагања високој температури. Ипак, после увида у материјал и документацију, закључили смо да смо у највећем броју случајева у могућности да дефинишемо шта они представљају и донекле реконструишемо предмете којима су припадали. Међу сачуваним фрагментима препознали смо делове троношца и осам посуда: три тањира, три суда за воду или вино – цедиљке (или патере) и две ојнохое, као и две зделе или пехара.[8] У једној од тих зделa налазило се 15 откривених

6 Hannestad 1988: 216, 262, Fig. 160.

7 Srejović, Vasić 1994: 105–107, Fig. 76.

8 Popović 2006: 55–68. После детаљног увида у сачуване остатке посуда, у могућности смо да донекле дефинишемо изглед још једног, трећег тањира, који у овом раду није поменут.

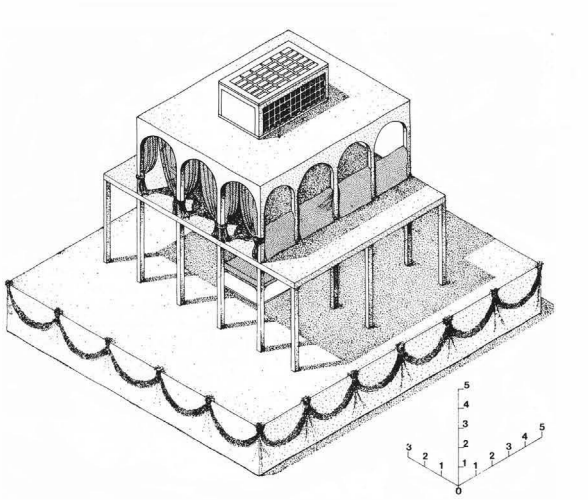

СЛ. **6** Идеална реконструкција ломаче из консекративног споменика 2 (Srejović, Vasić 1994, fig. 76)

FIG. **6** Ideal reconstruction of the pyre from consecration memorial 2 (Srejović, Vasić 1994, fig. 76)

примерака златног новца, будући да су на сачуваном фрагменту два златна новца остала залепљена за зид посуде.[9]

Од два тањира сачувани су само фрагменти хоризонталних обода са сценама лова, изведеним техникама полирања, урезивања, ниела и позлате. На већем фрагменту (G 1429 = C 44 b/91, дим. 9,50 x 2,70 cm, теж. 43,36 g) испод руба у виду ливених кружних и овалних перли урезана је мушка фигура у краткој туници; у једној руци она држи елипсоидни штит, а у другој хоризонтално уперено копље наглашено ниелом. Ка ловцу скачу животиње-лав и, испод њега, пантер, а у десном углу је плитко урезана представа лава окренутог надесно. На представама животиња уочавају се трагови позлате (сл. 7. а, б). На мањем фрагменту обода (G 1428 = C 44 a/91, дим. 6,50 x 2,30 cm, теж. 27,18 g) испод руба од ливених кружних и елипсоидних гранула урезан је орнамент врежа, спирала и волута, а између флоралних украса је представа бика у скоку (сл. 8. а, б). Судећи по димензијама фрагмената, тањири су били величине око 16,5 cm[10] (сл. 7, 7в). Фризови са представом лова на дивље животиње наглашеног колорита, постигнутог ниелом и позлатом, карактеристични су за ободе великих тањира, пречника преко 40 cm, датованих у пуни IV век. Тањири из Магуре су мањих димензија од других тањира ове групе и представљају најстарије до сада познате примерке овог стила, негованог током IV века.

Веома мали фрагмент прстенасте стопе и зида посуде (б.б., дуж. 2,60 cm, шир. 1,10 cm, вис. 0,85 cm, теж. 11,60 g) припада, највероватније, тањиру или здели

9 Srejović, Vasić 1994: 86, Fig. 50.

10 Popović 1997: 85; Popović 2006: 55–57, Figs. 1–4.

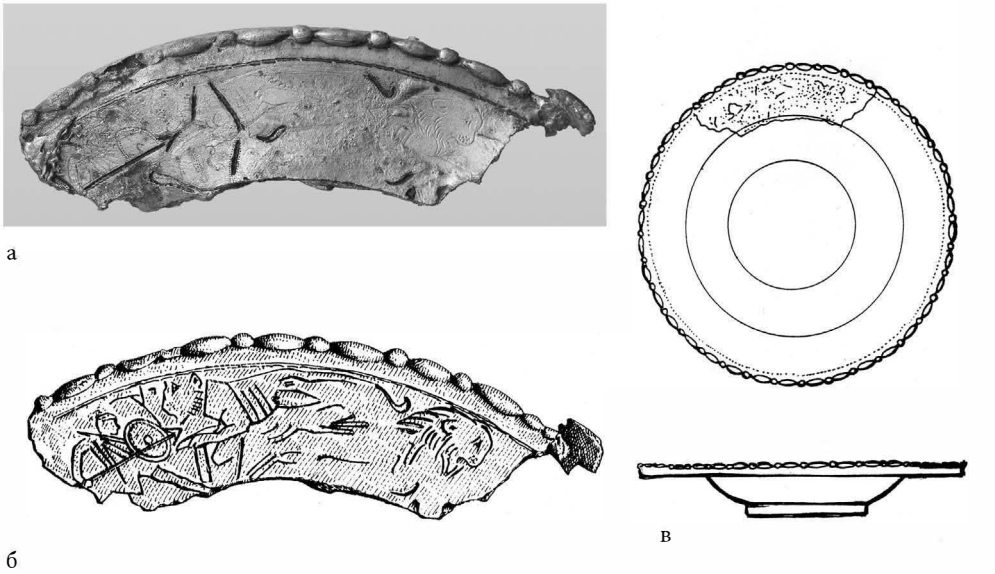

СЛ. **7** Фрагмент обода сребрног тањира: а, б) изглед; в) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **7** Fragment of the sliver plate rim: a, b,) appearance; v) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

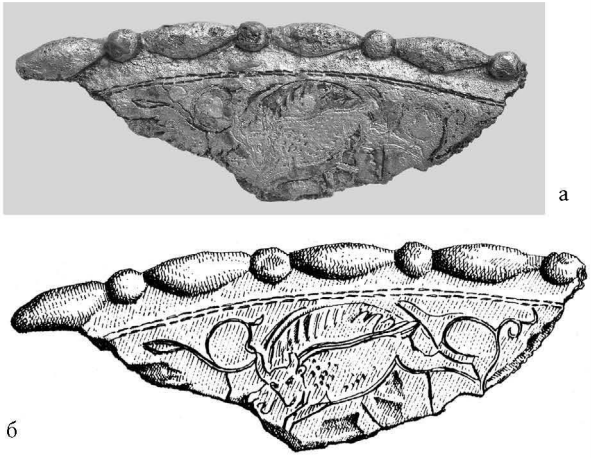

СЛ. **8** Фрагмент обода сребрног тањира: а, б) изглед; (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **8** Fragment of the sliver plate rim: a, b,) appearance; (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

(сл. 9). Сачувани орнамент био је, по свој прилици, изведен данас несталим ниелом. Састоји се од низа усправних, на доњем крају везаних волута, у виду низа таласа са крестама; тај орнамент је формирао венац око централног медаљона на дну посуде. Оквири медаљона тањира, изведени овако конципираним ниелом изведеним мотивом, појављују се на галском посуђу из друге половине III века (Graincourt, Rhetel, Montbellet, Heuqueville), када уоквирују розете

а

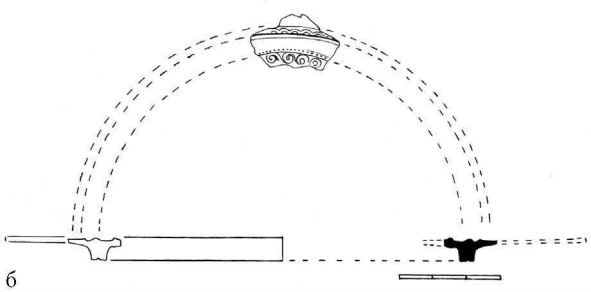

б

СЛ. **9** Фрагмент обода централног медаљона на стопи сребрног тањира: а) изглед; б) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж А. Капуран)

FIG. **9** Fragment of the frame of central medallion on the foot of silver plate: a) appearance; b) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing A. Kapuran)

различитих форми, рађене, такође, ниело техником.[11] У то време тањири са централним медаљоном, украшеним комбинованим розетама, изведеним ниелом и позлатом, а уоквирени орнаментом везаних усправних волута, продиру и на исток, вероватно путем импорта, о чему сведочи фрагментовани тањир из налаза Ozstrópataka[12] у данашњој Словачкој (сл. 10). Мотив таласате линије, састављене од везаних усправних волута, коришћен је и приликом уоквиравања медаљона са фигуралним или флорално-геометријским композицијама на великим тањирима, насталим око средине IV века (Kaiseraugst, Mildenhall, Seuso).[13] Услед минијатурности сачуваног фрагмента нисмо у могућности да одредимо тачан облик посуде којој је припадао, као ни природу орнамента унутар оквира чији део он представља. Могућа реконструкција (сл. 9 б) показује да је пречник овог тањира, као и претходна два, износио око 16,5 cm.

Три више или мање фрагментоване дршке припадају различитим посудама за воду или вино.

Фрагментована хоризонтална, пуно ливена дршка (G 1426 = C 16/91, сл. 11 а, б) била је део цедиљке (*infudibulum*) или патере. Дршка је траказта, на сре-

11 *Trésors* 1989: cat. 89, 112–115, 130; Baratte 1993: 107, Fig. 36 b.
12 Martin-Kilcher 1999: 188–189, Abb. 6. 2.
13 Guggisberg 2003: 139–140, Abb. 95, 119, 120.

дини проширена деловима у виду наспрамно постављених троуглова, што представља облик карактеристичан за дршке бронзаног посуђа, нарочито цедиљки. На средини проширеног дела дршке налази се полукружно испупчење, а са једне ивице полази фрагментовани цилиндрични жљебљени део. Могуће је да се овај део при високој температури прилепио за ивицу дршке, а да се првобитно налазио испод полукружног испупчења, са доње стране дршке, као осовина за фиксирање на дршку или обод доње посуде (сл. 11в). Лево и десно од проширеног дела су хоризонтална поља која формирају два идентична орнаментална фриза са дубоко урезаним спирално увијеним гранчицама. Гранчице, са којих полазе изданци лишћа, завршавају се, на сваком увоју спирале, стилизованим цветом. Руб дршке означен је вертикално урезаним линијама. Судећи по димензијама сачуваног дела (6,20 x 3,10 cm, теж. 53,39 g), а с обзиром на вероватну дужину фризова са развијеним орнаментом (сл. 11в), дршка би била дугачка око 13 cm.[14] Ова величина није уобичајена за патере које су обично нешто мањих димензија, са дршкама дугим 6–9 cm. Уколико се жљебљени цилиндрични део налазио са доње стране дршке и служио за фиксирање неког реципијента, то би значило да је посуда чији је фрагмент дршке сачуван била цедиљка која се могла померати лево и десно над реципијентом у који се вино цедило. Орнаментални фриз на дршци, који чине спирално увијене гранчице са цветом на почецима сваке волуте, карактеритичан је за гласко сребрно посуђе. Јавља се на ободима тањира и ситула, као и на „крагнама“ специфичних галских здела.[15] Иако се овај деко-

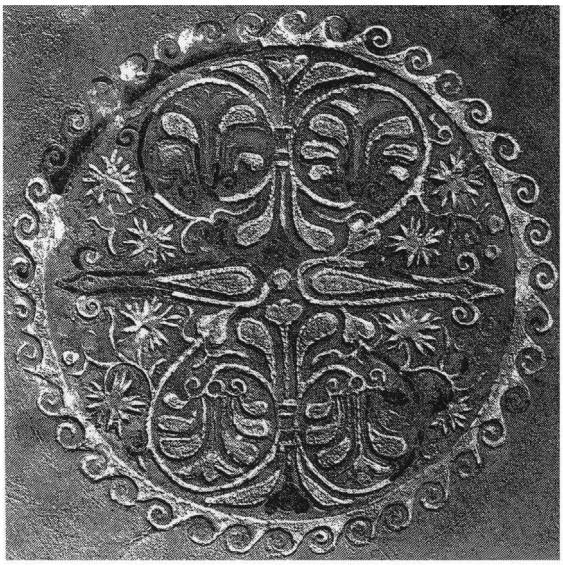

СЛ. **10** Централни медаљон тањира из налаза Ozstrópataka у Словачкој (Martin-Kilcher 1999: Abb. 6. 2)

FIG. **10** Central medallion on the plate from Ozstrópataka in Slovakia (Martin-Kilcher 1999: Abb. 6. 2)

[14] Popović 2006: 57–59, Figs. 6–8.

[15] *Trésors* 1989: cat. 22, 90, 48, 74, 94 (са библиографијом).

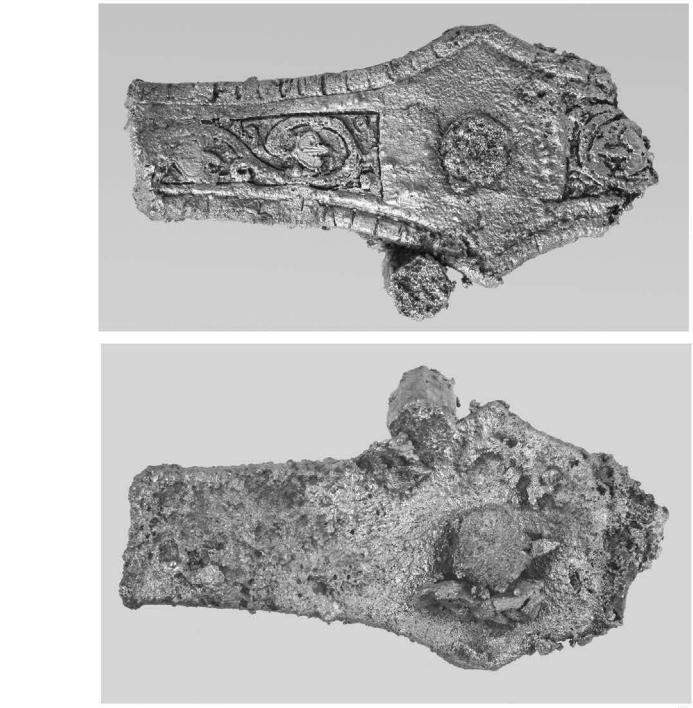

1:1

СЛ. **11** Фрагментована дршка сребрне цедиљке или патере: а, б) изглед; в) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **11** Fragment of a handle of silver strainer or pathera: a, b,) appearance; v) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

ративни мотив на архитектонској пластици среће већ у V/IV веку пре н.е., на сребрном посуђу га пратимо тек од првих деценије III века, да би своју највећу примену нашао на посудама из остава похрањених око 260/270. године.[16] Дакле, овај декоративни мотив у Галији је био у моди током целог III века.

Фрагментована вертикална пуно ливена дршка (сл. 12 а), састављена од оштећеног листоликог дела и доњег дела тела дршке осмоугаоног пресека (G 1437 = C 18/91, дим. 5,00 x 1,60 cm, теж. 15,83 g), припадала је крчагу типа ојнохое (*oenochoe*). Ове посуде за сипање течности спорадично се појављују

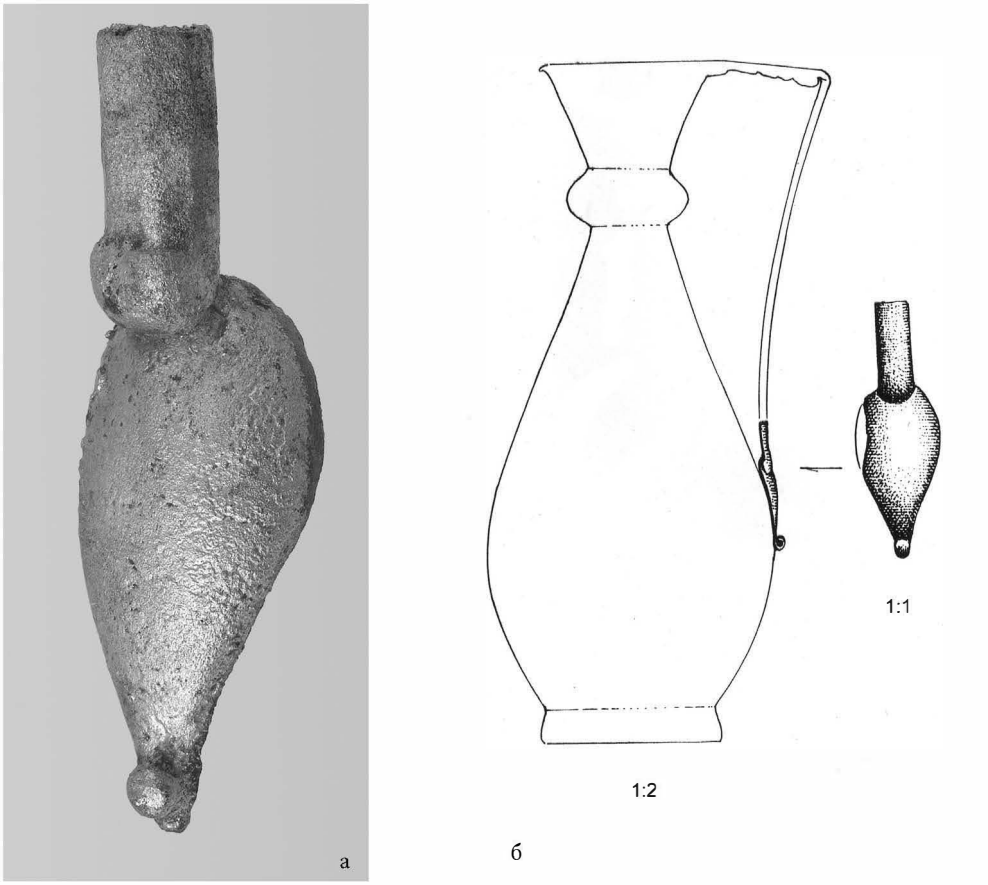

СЛ. **12** Фрагментована дршка сребрног крчага: а) изглед; б) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **12** Fragment of a handle of silver flagon: a) appearance; b) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

16 Baratte 1993: 159.

тек у налазима сребрног посуђа из друге половине III века, да би у IV веку ушле у већу употребу. Масовнија производња ових посуда започела је, изгледа, већ крајем III века, о чему сведочи и осмоугаони крчаг из оставе из Сиска, чије је похрањивање датовано новцем из 295/96. године.[17] Нажалост, на основу сачуваног фрагмента не може се утврдити тачан облик крчага са

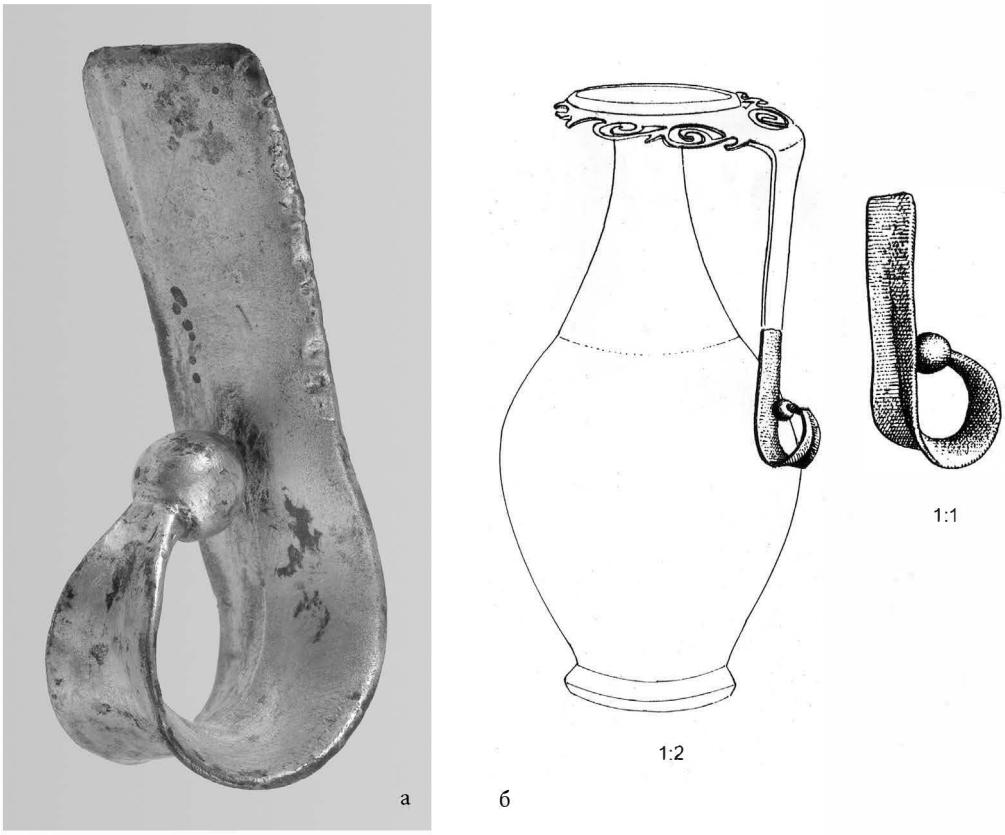

СЛ. **13** Фрагментована дршка сребрног крчага: а) изглед; б) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **13** Fragment of a handle of silver flagon: a) appearance; b) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

Магуре. Вертикалана дршка, у горњем делу вероватно савијена под правим углом и тако фиксирана за обод, на доњем крају прелази у листолико проширење, завршено лоптастим испупчењем, којим је дршка аплицирана на зид посуде (сл. 12 б).[18] То декоративно решење, познато са бронзаног посуђа

17 Jeločnik 1961, 64, T. XV, 1.
18 Popović 2006: 59–61, Fig. 10.

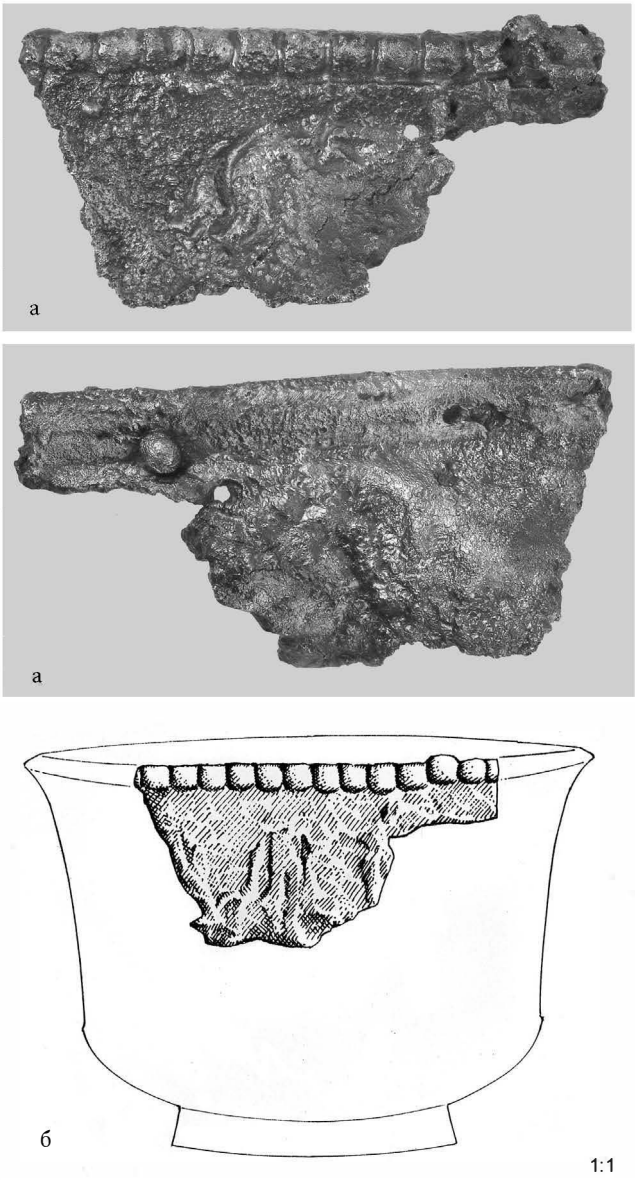

III века, среће се и на другим сребрним крчазима из нешто касније периода, као што су примерци из гроба у Таранешу,[19] у Македонији, датованог на основу фибуле са натписом у 326. годину, и из Ниша (*Naissus*),[20] насталог приближно у исто време. Међутим, на нишком крчагу листолико проширење није изливено заједно са дршком, већ је аплицирано на месту где се дршка, при свом крају, лучно повија, да би се завршила дугметастим испупчењем.

Управо такве конструкције је и трећа фрагментована дршка (сл. 13 а) из налаза са Магуре. Рађена од углачаног сребра, ова траказта дршка (G 1427 = C 17/91, дим. 5,60 x 21,10 cm, теж. 22,86 g) на доњем крају

СЛ. **14** Фрагмент обода и врата сребрне зделе: а) изглед; б) реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **14** Fragment of the rim and neck of silver bowl: a) appearance; b) vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

19 Ивановски 1984: 221, T. III, 1; Ivanovski 1987: 83, no 2, Fig. 5, 1.
20 *Античко сребро / Antique Silver* 1994: кат. 271.

је сужена, по средини жљебљена и лучно повијена, а завршена је луковичастим задебљањем. Својим горњим делом била је аплицирана за зид посуде која је вероватно имала облик ојнохое (сл. 13 б).[21] Дршка сличног облика регистрована је и у већ поменутом гробу из Таранеша.[22]

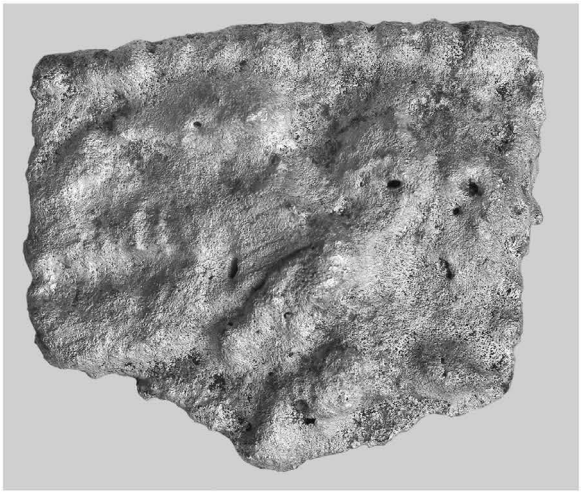

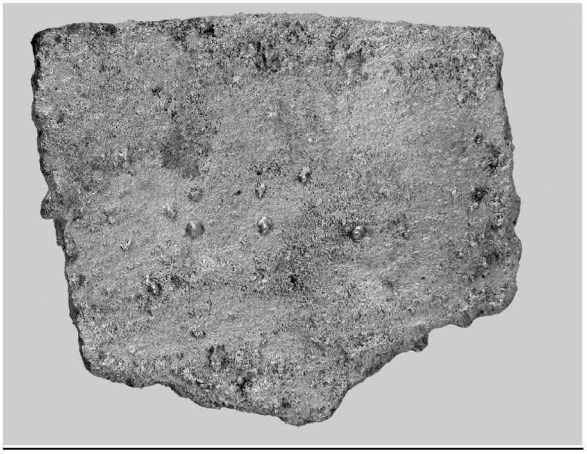

СЛ. **15 а** Фрагмент обода и врата сребрне зделе, изглед (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **15 a** Fragment of the rim and neck of the silver bowl, appearance (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

Од две посуде чији су зидови орнаментисани ливеним фигуралним представама (G 1415 = C 15/91 и G 1431 = C 35/91) сачувани су само делови обода и врата реципијента (сл. 14 а, 15 а). Ободи ових пуно ливених фрагмената (дим. 4,40 x 3,90 и 6,50 x 2,30 cm, теж. 54,21 и 32,26 g) профилисани су и украшени орнаментом јајасте киме. Реч је вероватно о дубљим коничним или благо биконичним посудама, код којих горње партије при дну прелазе у конкавни део (сл. 14 б, 15 б).[23] Међутим, нејасне представе људских фигура и неодређених животиња на фрагментима посуда са Магуре не допуштају да се рељефне представе ближе идентификују, док орнамент јајасте киме, којим су њихови ободи украшени, своје аналогије налази на галским посудама.

[21] Popović 2006: 61, Figs. 14, 15.
[22] Ивановски 1984: T. V, 3.
[23] Popović 2006: 61, Figs. 16–19.

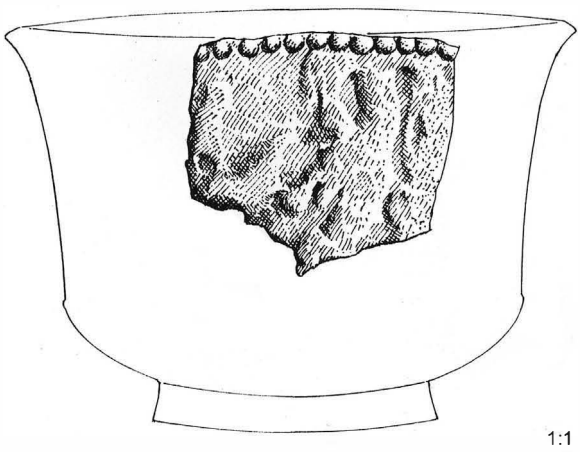

СЛ. **15 б** Фрагмент обода и врата сребрне зделе, реконструкција посуде (фото Н. Борић, цртеж М. Ристић)

FIG. **15 b** Fragment of the rim and neck of the silver bowl, vessel reconstruction (photo N. Borić, drawing M. Ristić)

Веома мали фрагмент (G 1433 = C 45/91, дим. 3 x 2 cm, теж. 2,82 g) неправилног облика (сл. 16) израђен је од танког сребрног лима. На њему се налази искуцани орнамент у виду траке, везане у чвор.[24] Петље чвора постављене су са обе стране траке. Судећи по фактури сребрног лима, фрагмент је вероватно био део оплате која је носила искуцани орнамент, а која је била аплицирана за унутарњу кошуљицу посуде, могуће неког пехара или купе. Трака везана у чвор појављује са као орнамент на врату пехара са краја републиканског периода (Alise, Hildesheim), у комбинацији са гирландама, лишћем, плодовима и другим дионизијским мотивима.[25] Како се слична декорација не примењује на посудама из каснијих епоха, а услед малих димензија и оштећења сачуваног фрагмента, врсту и намену предмета којем је припадао није могуће прецизно одредити.

Масивни, пуно ливени фрагмент (G 1429 = C 37/91, дуж. 5,20 cm, теж. 86,00 g), састављен од оштећеног сегмента у форми обрнуте купе са разгрнутим ободом и цилиндричног, профилисаног дела (сл. 17), представља највероватније део ноге троношца, на који је сребрно посуђе било постављено.[26] Нажалост, на основу сачуваног фрагмента не може се утврдити тачан облик и конструкција троношца, који су, иначе, најчешће израђивани од бронзе, мада постоје и добро очувани примерци од сребра, како из I (Hildesheim),[27] тако и из IV (Polgárdi)[28] века. На основу облика ових троножаца може се

24 Popović 2006: 61, Fig. 21
25 *Trésors* 1989: cat. 9, 12.
26 Popović 2006: 61–62, Figs. 22, 24.
27 Gehring 1967: Abb. 10, 33.
28 Thomas 1988: 138–140, Pl. IV.

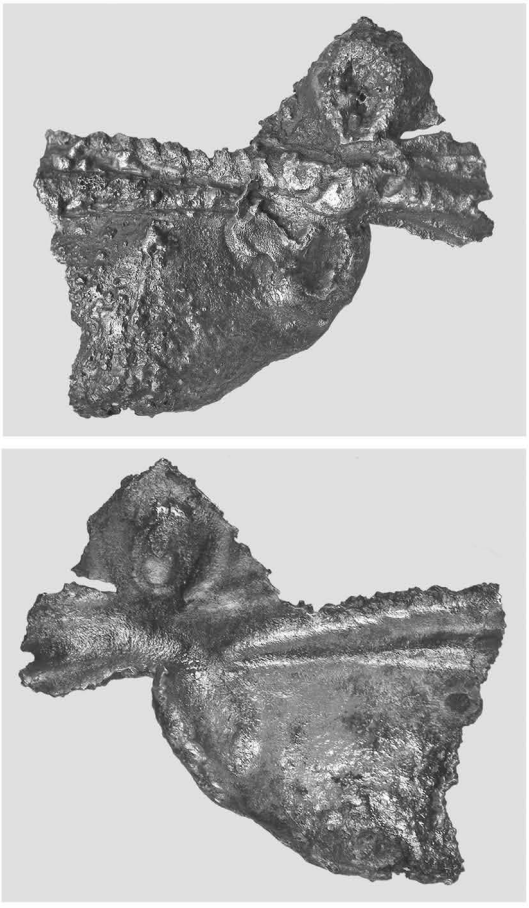

СЛ. **16** Фрагмент сребрне посуде ? (фото Н. Борић)

FIG. **16** Fragment of silver vessel? (photo N. Borić)

претпоставити да фрагмент са Магуре представља врх једне ноге са профилисаним делом за наслањање кружне плоче стола. Могуће је да је конструкцији ногара троношца припадао и фрагментовани сребрни предмет (сл. 18), данас изгубљен, у теренској документацији (С 38/91) означен као глава шестара. Састоји се од два пљосната крака, на врху спојена клином са великом калотастом главом. Судећи по ширини крака, која износи око 1,5 cm, не чини нам се вероватним да су они припадали шестару. Будући да су сачувани у дужини од само 2,5 cm, њихов изглед се не може дефинисати, мада спојене металне осовине упућују на конструкцију ногара троношца (сл. 22), која се, судећи по сачуавним примерцима, није битније мењала током целог римског периода. Украсним елементима троношца могли су да припадају, данас изгубљени предмети, благо тордирана трака од златног лима (С 17/92, сл. 19), дужине 11,4 cm, и две сребрне куглице са правоугаоним наставцима (С 32/91 и 13/91), пречника 1,2–1,3 cm. На хоризонталној оси једне од њих налазила су са два отвора, а на дну куглице био је четворочлани украс (сл. 20). Могуће је да ови елементи представљају украсне спојнице елемената ногара троношца.

Два, данас изгубљна, фрагмента зидова сребрних посуда (С 34/91 и 28/91) не садрже никакве елементе за одређивање типа посуда којима су припадали, а мали фрагменти са деформисаним гранулама (С 26/91 и 27/91) највероватније припадају ободима тањира или здела. Волутасто увијене траке

СЛ. **17** Фрагмент држача на нози сребрног троношца (фото Н. Борић)

FIG. **17** Fragment of the grip on the leg of silver tripod (photo N. Borić)

сребрног лима (С 26/91) могле су да припадају аташи којом је дршка крчага или пехара била спојена за обод посуде (сл. 21).

По својој фактури сребрни предмети са Магуре могу се сврстати у две групе: два тањира, ојнохоа са повијеном дршком, мали фрагмент неправилног облика и фрагмент стопе и централног медаљона тањира начињени су од полираног сребра фине фактуре, док су троножац, две зделе и крчаг са листолико завршеном дршком предмети дебљих зидова, израђени од неуглачаног сребра. Дршка цедиљке је, такође, масивне конструкције и на њој су само фризови са орнаментом углачани.

Ова запажања о фактури сребра и начину израде посуда добијају на важности када се има у виду да су током археолошких истраживања простора изван бедема Ромулијане, изведених 2005. године, у једном гробу спаљеног покојника нађени деформисани фрагменти неколико сребрних предмета.[29] Гроб, посведочен слојем нагореле земље са угљенисаним дрветом, нагорелим костима и фрагментованим сребрним налазима, налазио се уз североисточни зид гробнице квадратне основе са калотастим кровом, датоване у период од краја III/почетка IV до краја IV века. Од нађених прилога за наша разматрања најинтересантнији је фрагмент обода и зида једне сребрне зделе (С 1160/05, дим. 4,440 x 2,00 cm).[30] Ова пуно ливена здела грубе фактуре дуж благо увученог обода била је украшена псеудогранулама (сл. 23). Иако се њен облик не може реконструисати, по начину израде и дефиницији обода она умногоме подсећа на зделе G 1415 = С 15/91 и G 1431 = С 35/91 из налаза са Магуре, што упућује на јединствен и истовремени производни круг. Поред фрагмента зделе, у гарежи су нађена и два деформисана дела појасне гарни-

29 Petković 2009: 251–275; Živić 2009: 277–307.

30 Živić 2009: cat. 6.

туре, израђена од сребра. Један од њих (С 1161/01, дим. 1,90 x 1,40 cm)[31] највероватније представља правоугаону или квадратну појасну апликацију украшену орнаментом укрштених кружница, односно розета, изведених урезивањем, пунцирањем и ниело техником. Руб апликације чинио је низ вертикалних спојених волута, попуњених данас изгубљеним ниелом. Сачувана је једна нитна за причвршћивање апликације за ремен појаса, а за њену ивицу је, услед високе температуре, залепљен комад аморфног пуно ливеног сребра (сл. 24). Орнаменти састављени од розета и других геометријских фигура, наглашени ниелом и позлатом, појављују се после 250/60. године на елементима појасних гарнитура (Sackrau у околини Брандербурга и Силистра (*Durostorum*) на доњем Дунаву), а њихово ширење може се, све до око 300. године, пратити упоредо са употребом мачева облика *spatha* у наоружању јединица на лимесу.[32] Други фрагмент (С 1162 а, дуж. 4,7 cm)[33] представља чунасту појасну апликацију, повијених бочних ивица и са очуваном нитном за причвршћивање на задњој страни (сл. 25). На предњој страни украшена је фризом подељеним у метопе. Унутар сачуваних седам горњих правоугаоних метопа урезивањем је

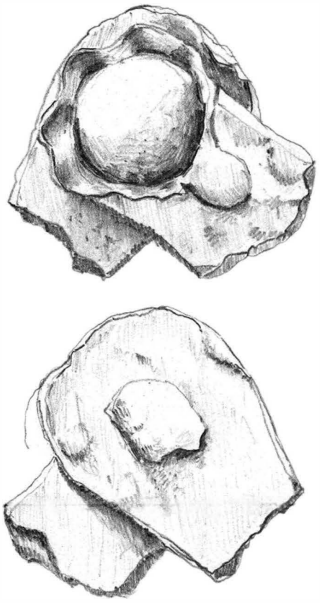

СЛ. **18** Фрагмент ногара сребрног троношца (цртежи из теренске документације)

FIG. **18** Fragment of the stand of silver tripod (drawings from field documentation)

СЛ. **19** Тордирана трака, златни лим (цртежи из теренске документације)

FIG. **19** Twisted band, golden foil (drawings from field documentation)

31 Živić 2008: cat. 7.
32 Martin-Kilcher: 1999, 195, Abb. 11. 4, 5.
33 Živić 2009: cat. 8.

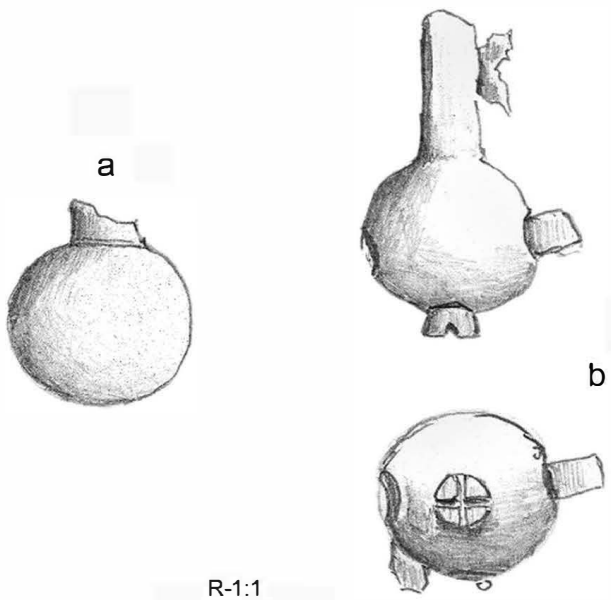

СЛ. **20** Украсне куглице, сребро (цртежи из теренске документације)

FIG. **20** Ornamental beads, silver (drawings from field documentation)

изведен Х орнамент, у сваком другом пољу наглашен ниелом. У пољима између ових, орнамент је плиће урезан, можда назначен позлатом. Ромбоидна метопа на врху привеска украшена је са два низа талласастих орнамента у виду везаних усправних волута. По један низ овог орнамента појављује се и на бочним странама апликације. Ови орнаменти су били попуњени ниелом. Сребрне појасне апликације чунастог облика, аналогног изгледу апликације из Ромулијане пре оштећења, регистроване су у већ поменутом налазу из Силистре,[34] као и у једном саркофагу са локалитета Alt Ofen (Őbuda) код Аквинкума, где су, такође, откривене сребрне квадратне појасне апликације, украшене флоралним мотивима, изведеним ниелом и позлатом, и уоквиреним низовима везаних усправних волута.[35] Порекло ових орнамената на појасним гарнитурама, чутурама и другим предметима, као и њихово украшавање ниелом и позлатом, налази се у декорацији галског сребрног посуђа, али услед непрецизне хронологије већине објеката, није могуће пратити њихово ширење, нити убицирати евентуалне производне центре.[36] У сваком случају, појасна апликација из гробнице изван бедема Ромулијане била је украшена истим мотивом као и обод централног медаљона тањира (б. б, сл. 9) са Магуре, што би пре могло да упућује на блиске производне кругове, него што даје прецизније хронолошке одреднице, с обзиром да је тај мотив на

34 Fischer 1988: Abb. 6, 5.
35 Thomas 1988: 140–141, Pl. V, 3–5.
36 Baratte 1993, 105.

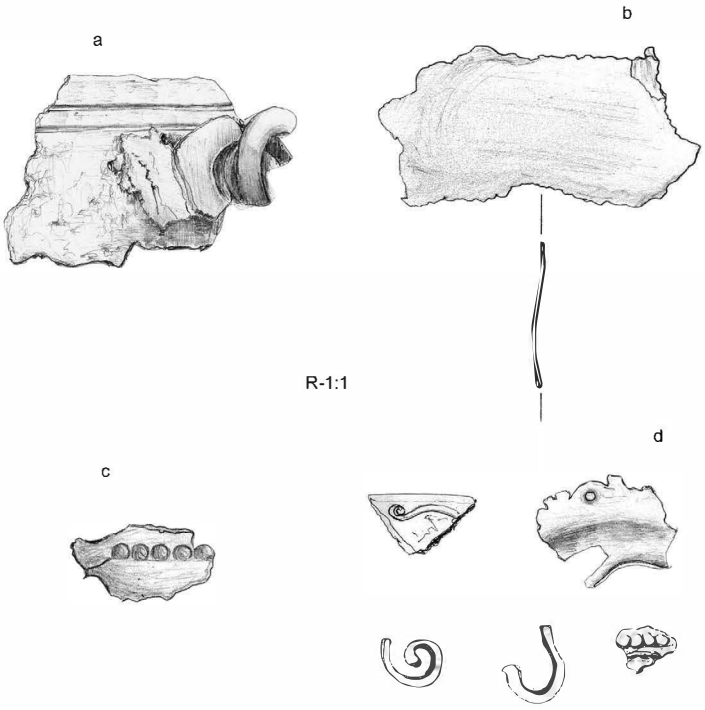

СЛ. **21** Делови сребрних посуда? (цртежи из теренске документације)

FIG. **21** Fragments of silver vessels? (drawings from field documentation)

сребрном посуђу посведочен од друге половине III до краја IV века. Бронзани новац, залепљен услед високе температуре за сребрни привезак, уништен је, нажалост, приликом конзервације,[37] те на време ове сахране може да укаже инвентар централног гроба из исте гробнице. У њему је, уз остатке спаљеног покојника, нађена златна крстообразна фибула, која се може датовати у период 280 (290) до 320. године, војна опрема из тетрархијског периода (дуги гвоздени мач – *spatha*, кратко гвоздено бацачко копље, гвоздени бодеж (*sica*), гвоздени штит, бронзана алка за качење мача о појас и гвоздене жвале),[38] као и пет примерака бронзаног новца. Тај новац је претрпео велика оштећења изазвана жаром са ломаче. Два комада која су могла да се идентификују припадају другој половини III века и представљају реликте оптицаја инфлаторних емисија које налазимо у већини налаза, и појединачних и скупних, на територији мезијске дијецезе, те, нажалост, не могу прецизно да датују гробницу.[39] Међутим, на основу златне луковичасте фибуле и војне опреме, може се закључити да је у централном гробу био сахрањен заповедник високог ранга, највероватније коњанички официр. Овој сахрани

37 Petković 2009: 258, note 16.
38 Živić 2009: cat. 1–5.
39 Vasić 2009: 309–314.

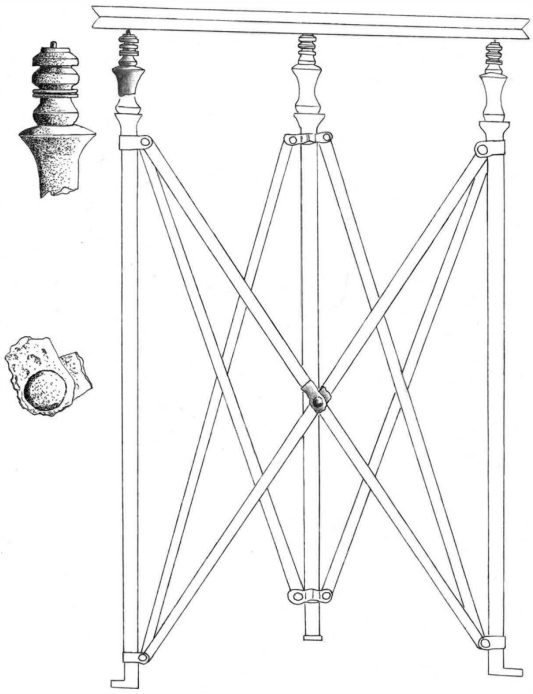

СЛ. **22** Идеална реконструкција троношца (цртеж А. Капуран)

FIG. **22** Ideal reconstruction of tripod (drawing A. Kapuran)

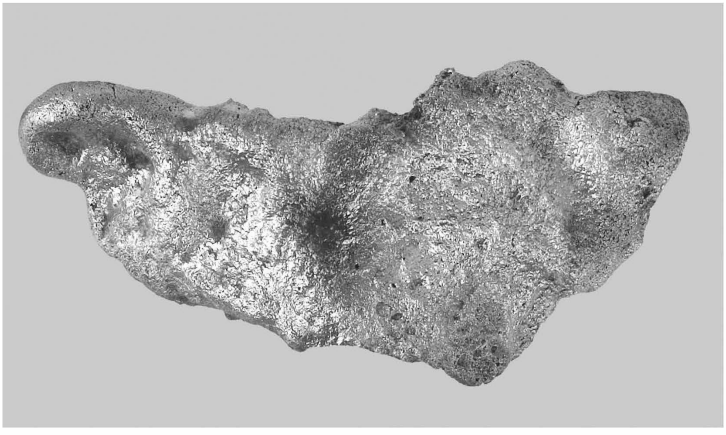

СЛ. **23** Фрагмент обода и зида зделе, сребро, гроб спаљног покојника изван бедема Ромулијане (фото Н. Борић)

FIG. **23** Fragment of the rim and body of a bowl, silver, grave with cremation outside Romuliana walls (photo N. Borić)

СЛ. **24** Појасна апликација, сребро, гроб спаљног покојника изван бедема Ромулијане (фото Р. Милојевић)

FIG. **24** Belt appliqué, silver, grave with cremation outside Romuliana walls (photo R. Milojević)

са краја III или самог почетка IV века истовремена је, а можда јој је и непосредно претходила,[40] сахрана војног лица, такође високог ранга, спаљеног са парадним појасом са сребрним апликацијама, уз сребрну зделу као прилог. Инвентар тог гроба из гробнице изван бедема Ромулијане показује блиске стилске паралеле са сребрним предметима нађеним на Магури, те мислимо да се ради о једном хоризонту сахрана, о чијем датовању важне елементе пружају покретни налази из консекративног споменика 1 на Магури.

Поједини елементи на посуђу са Магуре, као проширење на дршки цедиљке и листолика аташа на дршки оџохое, преузети су са бронзаних посуда III века, а неке форме посуда и на њима примењени декоративни системи наговештавају појаве карактеристичне за касноантичко сребрно посуђе. Наиме, у налазу са Магуре заступљена су чак два суда за сипање течности, који се, иначе, појављују тек у последњој трећини III века, да би се у IV веку масовно употребљавали.[41] С друге стране, тањири на чијим су равним ободима представљене сцене лова, изведене урезивањем, ниелом и позлатом, нису познати у налазима III века, а тај вид декорације примењује се тек од Константиновог времена и то на тањирима веома великих димензија. Стога можемо закључити да се сребрне посуде са Магуре у неким еле-

40 Petković 2009: 258 указује на могућност да је пре подизања гробнице већ постојао гроб са кремацијом.

41 Baratte 1993: 73–78.

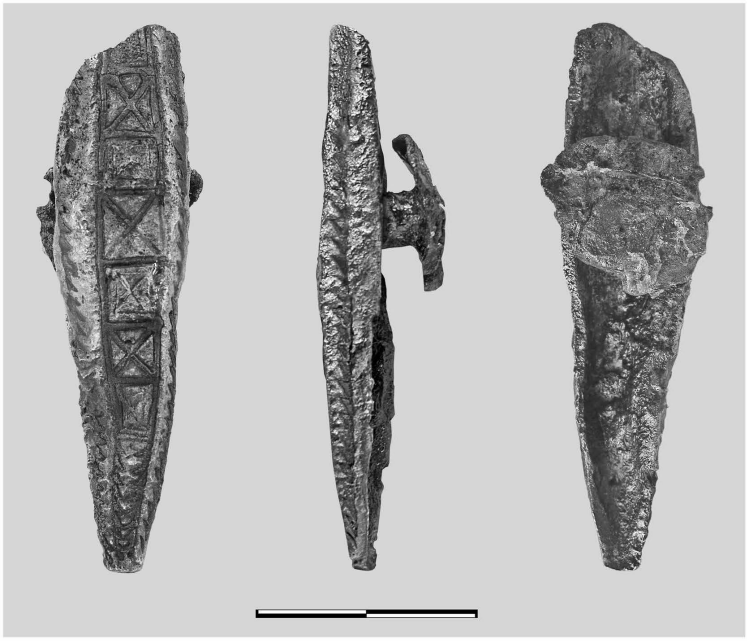

СЛ. **25** Појасна апликација, сребро, гроб спаљног покојника изван бедема Ромулијане (фото Р. Милојевић)

FIG. **25** Belt appliqué, silver, grave with cremation outside Romuliana walls (photo R. Milojević)

ментима ослањају на традиције тореутике III века, док у другим, наговештавају нове појаве, карактеристичне за IV век. Поред ових запажања о карактеру посуда, за њихово датовање значајан је и налаз бронзане луковичасте фибуле,[42] откривене уз прстен зида консекративног споменика 2, који је, по мишљењу истраживача овог локалитета, настао неколико година после консекративног споменика 1.[43] Та фибула са кратком стопом и луковицама у виду пиње припада најранијем типу крстастих фибула, који се појављује у последњим деценијама III века.[44] Важно је, такође, напоменути да неки декоративни елементи на сребрном посуђу, мотиви астрагала или јајсте киме на рубовима посуда и, нарочито, фризови са спирално увијеним гранчицама са цветом на почетку волуте, своје аналогије налазе на галоримском посуђу из друге половине III века. За тај проиводни круг карактеристични су и обруби централних медаљона тањира и здела, изведени

42 Живић 2003: кат. 413.
43 Srejović, Vasić 2004: 133–139.
44 Keller 1971, 32–35; Pröttel 1991, 349–353 (тип 1 А).

ниелом, а у мотиву везаних волута, односно таласа са крестом на врху. Механизам на дршки цедиљке, украшене фризовима са орнаментом карактеристичним за посуђе из Галије, представља такође аргумент за претпоставку о галској провенијенцији те посуде.[45]

Резултати анализе сребрног посуђа из споменика на Магури добијају још већи значај ако се посматрају упоредо са закључцима до којих се дошло проучавањем нумизматичког дела налаза.

[45] Popović 2006: 55–63, Figs. 1–24.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Античко сребро / Antique Silver 1994

Античко сребро у Србији (приредила И. Поповић) / *Antique Silver from Serbia* (ed. I. Popović), Београд / Belgrade 1994.

Baratte, F. 1993

La vaisselle d'argent en Gaule dans l'Antiquité tardive, Paris 1993.

Borić-Brešković, B. 1994

Gold Coins from the Consecration Memorial 1, in: Srejović, D., Č.Vasić, *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia)*, Belgrade 1994, 160–179.

Борић-Брешковић, Б. 2003

Налаз златног новца из консекративног споменика 1 у Ромулијани – метролошка анализа у : *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије, Меморијал Драгослава Срејовића – Зборник радова 2*, Крагујевац 2003, 177–190.

Vasić, M. 2009

Findings of Coins from Romuliana Unearthed in 2005 and 2006 Outside the Fortified Palace, *Starinar LVII (2007)*, Beograd 2009, 309–314.

Gehring, U. 1967

Hildesheimer Silberfund, Berlin 1967.

Guggisberg, M. (Hrsg.) 2003

Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde, Augst 2003.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana. 50 година одгонетања / Felix Romuliana. 50 Years of Solving, Београд / Belgrade 2003.

Živić, M. 2009

Catalogue of Small Finds from Excavations Outside the Fortified Palace Romuliana (2005–2007), *Starinar LVII (2007)*, Beograd 2008, 277–307.

Ивановски, М. 1984

Еден доцноантичен гроб од Таранеш Таранеш, *Жива антика 34/1–2*, Скопје 1984, 219–226.

Ivanovski, M. 1987

The Grave of a Warrior from the Period of Licinius I found at Taraneš, *Archaeologia Iugoslavica 24*, Beograd 1987, 81–90.

Jeločnik, A. 1961

The Sisak Hoard of Argentei of the Early Tetrarchy, *Situla 3*, Ljubljana 1961.

Keller, E. 1971

Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern, München, 1971.

Martin-Kilcher, S. 1999

Die Silberplatte aus Augst-Kastelen und späte Rheinzaberner Sigillaten, *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugust 20*, Kaiseraugust 1999, 191–206.

Petković, S. 2009

Late Roman Necropolis of Romuliana. Area South of the Fortified Palace (research 2005 – 2006), *Starinar LVII (2007)*, Belgrade 2009, 251–275.

Поповић, И. 1988

Античко оруђе од гвожђа у Србији, Београд 1988.

Popović, I. 1997

Miscellanea Argentea, *Starinar XLVIII*, Beograd 1997, 73–90.

Popović, I. 2006

Trépied et vaisselle en argent provenant du monument consécrateur n°1 à Magura, *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations. Paprers from the International Conference. Zaječar, 27th–29th October 2003*, Belgrade 2006, 55–68.

Pröttel, P. M. 1991

Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 35/1(1988), Mainz 1991, 347–372.

Срејовић, Д. 1993

Felix Romuliana. Галеријев идеолошки тестамент, у: *Римски царски градови и палате* (приредио Д. Срејовић), Београд 1993, 31–53.

Srejović, D. 1993

Felix Romuliana. The Ideological Testament of Emperor Galerius, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović), Belgrade 1993, 31–53.

Srejović, D., Č. Vasić 1994

Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia), Belgrade 1994.

Thomas, E. B. 1988

Spätantike und frühbyzantinische Silbergegenstände im mittleren Donaugebiet, innerhalb und ausserhalb der Grenzen des Römerreiches, *Argenterie romaine et byzantine* (ed. F. Baratte), Paris 1988, 135–151.

Trésors 1989

Trésors d'orfèvrerie gallo-romains (ed. F. Baratte, K. Painter), Paris 1989.

Fischer, T. 1988

Zur römischen Offizierausrüstung im 3. Jahrhundert n. Chr., *Bayerische Vorgeshichts-Blätter 53*, München 1988, 167–190.

Hannestad, H. 1988

Roman Art and Imperial Policy, Aarhus 1988.

Царски градови / Imperial Towns 1993

Царски градови и палате у Србији (приредио Д. Срејовић) / *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović), Београд / Belgrade 1993.

Ivana POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

A NEW VIEWPOINT ON THE ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM MAGURA

After reexamining the material and field documentation from the excavations at Magura (Fig. 1), we came to conclusion that few more objects of iron, bronze (Fig. 5), silver (Figs. 9, 18, 21, 22) and gold (Fig. 20) belonged to this find besides already published material (Figs. 7, 8, 11–17). The most interesting is the frame fragment of the central medallion of the silver plate (Fig. 9) decorated with the motif of vertical joined volutes filled with niello. This way of decoration of the silver plates' medallions is characteristic of the vessels from the silverware hoards deposited in Gaul around AD 260/70. Decorating of the central medallions of silver plates spread from Gaul to other regions as well (Fig. 10) and became widely used during the 4th century. However, silver plates decorated in this manner have not been encountered so far in the finds from the Balkan provinces of the Empire. Therefore, the plate with central medallion framed with a series of joined vertical volutes filled with niello, together with previously published handle of a strainer or patera (Fig. 11), is still another argument for the assumption, which we already suggested and according to which the Gaulish component could be recognized in the silver vessels from Magura. These vessels had been placed on a tripod of which the grip on top of one leg is preserved (Fig. 17), while we found out from the field documentation that there has also been found a joining part for two legs of the tripod (Fig. 18), today unfortunately lost. On the basis of these two fragments the appearance of the tripod could be only partially reconstructed (Fig. 19). Besides the vessels made of polished silver and decorated with niello and gold plating (Figs. 7–9, 11), there were also found among the finds from Magura massive receptacles of coarse fabric (Figs. 13, 14) that have close analogies with the fragment of rim and body of silver bowl discovered in the cremation burial outside the Romuliana walls in 2005 (Fig. 23). In that very grave have been found in addition to the mentioned vessel also two fragmented and fire-damaged silver belt appliqués (Figs. 24, 25). On the lateral sides of one of these appliqués was encountered the motif of joined vertical volutes with niello (Fig. 25), identical to the medallion frame from the Magura find (Fig. 9). We came to conclusion that this cremation outside the walls of Romuliana and the cremation at Magura date from the same horizon of burials dating from the very end of the 3rd century.

ID = 169021964 УДК 904:737.1"652"(497.11)

Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ
Народни музеј у Београду

НОВИ ПОГЛЕДИ НА НУМИЗМАТИЧКЕ НАЛАЗЕ СА МАГУРЕ

Апстракт: Златни новац са ископавања консекративног тумула 1 на Магури посматран је у светлу нових података које даје анализа сребрног посуђа из овог налаза и података о циркулацији златног новца у дијецези Мезији. Прегледом теренске и фотодокументације установљено је која су два примерка златног новца била затопљена за зид једне спржене сребрне посуде, као и да су током каснијих истраживања овог тумула нађена два бронзана новца, нумус Диоклецијана и асарион Каракале из ковнице у Патрасу. Са Магуре потиче и један антонинијан Квијета.

Кључне речи: Магура, консекративни тумул 1, новац, касна антика, Ромулијана

Током ископавања консекративног тумула 1 на гребену Магура удаљеном око 1 km од главне капије Гамзиграда (Ромулијана), у спалишту дрвене конструкције монументалне ломаче поред археолошког материјала оштећеног и деформисаног горењем откривено је 1991. године и 15 примерака златног новца. Новац, такође оштећен утицајем топлоте, био је приложен у једној сребрној здели, судећи по томе да су два ауреуса нађена затопљена за сачувани фрагмент зида спржене посуде.[1]

Иако је овај новац публикован,[2] анализа археолошке компоненте налаза и циркулације златног новца у дијецези Мезији, као и појава новог нумизматичког материјала употпуњују претходна знања о овом јединственом монетарном налазу и налазу у целини. Утврђено је и која су два примерка златног новца била затопљена за зид сребрне посуде.

[1] Srejović, Vasić 1994: 86, fig. 50.

[2] Borić-Brešković 1994: 160–179; Борић-Брешковић 2003: 177–188.

Сви примерци златног новца положеног као дар на ломачи приликом ритуалног чина апотеозе вероватно Ромуле, мајке императора Галерија,[3] били су ковани поводом значајних владарских датума. Имају карактер царских донатива,[4] која су у кризи III века због мултипликације дистрибуција изгубила своју првобитну ексклузивност.[5] Чине их две целине. У првој су квинари (5) и ауреуси (4) ковани у распону од јесени 281. до почетка 291. године, а у другој ауреуси (6) из 293. и са почетка 294. године.

Најранији су Пробови квинари, тријумфални и конзуларни из 281. и са почетка 282. године, који славе Пробову победу над узурпаторима у Галији и Пробов пети конзулат. Три су диархијска, Диоклецијанов посвећен установљењу диархије 1. априла 286. и два конзуларна Максимијанова из 288, искована поводом његовог другог конзулата и успостављања мира на рајнској граници. Сви квинари су из римске ковнице. Ауреуси, који као и квинари већином припадају конзуларним серијама, ковани су према стопи од 1/60 либре, коју је Диоклецијан обновио.[6] Изузетак су два церемонијална Максимијанова ауреуса из Кизика од 1/50 либре, емитовани за његов други конзулат 288, исте године када и његови римски квинари.[7] Један Диокле-

[3] На ломачи је обављено симболично спаљивање Ромулине воштане фигуре (*effigies*) (Срејовић 1993: 48; Srejović 1993: 49; Srejović, Vasić 1994: 125–126).

[4] Донативум представља дистрибуцију новца војницима и официрима за разлику од конгијарија намењеног народу. Ова разлика јасно је исказана код Тацита и Светонија ... donativum militi, congiarium plebei (Tac., Ann., XII, 41), ... populo congiarium, militi donativum... (Suet., Nero, VII, 6). Ковање златног, али и сребрног новца није било континуирано и предузимано је првенствено за потребе ларгиција приликом царских јубилеја – поводом доласка цара на престо, царевог рођендана или других важних датума, као што су ступање у конзулат или претуру или обележавање *vota* (Bastien 1988: 15, 37 и д). За разлику између царских ларгиција као што су *donativum* и *congiarium*, као и прилике у којима су дељени, в. Bastien 1988: 24–27; за дистрибуцију и евалуацију донатива, в. Bastien 1988: 28–30.

[5] У монетарној кризи III века која је водила прогресивном умањењу вредности војних стипендија, донатива су постала контрабаланс слабим војничким платама и компензација за војна прегнућа (Callu 1969: 310–313; Bastien 1988: 8–9, 129).

[6] Увиђајући да Аурелијанови напори да санира новац нису уродили плодом, Диоклецијан је током 286, нешто после установљења диархије 1. априла исте године, утврдио стандард за тежину златног новца од 1/60 либре или са просеком тежине у већини ковница од око 5.3 g као увод у реформу монетарног система из 294/6. године. Ауреус овог стандарда, који је први увео Клаудије II, остао је стабилан готово четврт века, све до појаве солида, тако да је и реформом из 294/6. задржао исту тежину (Борић-Брешковић 2003: 180–181 са литературом).

[7] За расправу о метролошким питањима у вези са квинарима и ауреусима из овог налаза, в. Борић-Брешковић 2003: 177–190; за ауреусе из ковнице Кизик, који су због својих високих тежина сврстани у серију *Festaurei* в. Борић-Брешковић 2003: 184 и нап. 39 и 40 са литературом.

цијанов ауреус искован је 290. у Антиохији поводом царевог четвртог конзулата, а Максимијанов 291. у римској ковници у част састанка два августа у Милану. За 293. везана су два Максимијанова ауреуса из Антиохије издати за пети Диоклецијанов и четврти Максимијанов конзулат и један Диоклецијанов из краткотрајне ковнице Јантинум у Галији (Meaux источно од Париза), који метафором борбе Херкула са Антејем означава почетак кампање Констанција Хлора против узурпатора Караузија.[8] Три ауреуса из првих месеци 294. део су велике свечане серије у славу тетрархије и првог конзулата Хлора и Галерија из ковнице у Триру, која је после паузе од две деценије поново отворена. Максимијанов припада 1. емисији, а два Диоклецијанова 2. емисији.

Чињеница је да скупни налаз из тумула не садржи цезарска издања Констанција Хлора и Галерија, иако је тетрархија била установљена до 21. маја 293,[9] а цезари су свој први конзулат прославили емисијама готово свих ковница на почетку 294. године,[10] догађај посредно забележен и на ауреусима са Магуре кованим у Триру.[11] Могући узрок томе је што је за цезаре било ковано за половину мање него за старије августе. Испитујући циркулацију новца у дијецези Мезији М. Васић је показао да њихових емисија нема ни међу појединачним налазима златног новца,[12] као и да, остављајући по страни ауреус из Јантинума, новац са Магуре по годинама издања, ковницама и типовима не одступа од уобичајене циркулације у овој дијецези у периоду од 286. до 294. године.[13] Иако је констатована неспорна блискост скупног налаза са појединачним налазима, његову специфичност чине Пробови и диархијски квинари, неколико *Festaurea*, изузетна појава ауреуса ковнице Јантинум, присуство у репрезентативном и малом узорку затвореног типа више истоврсних типолошких (Максимијанови ауреуси из Кизика из 288. и Антиохије, искована 293) и калупских серија (Максимијанови квинари из Рима из 286. и Диоклецијанови ауреуси из Трира са почетка 294) из једне ковнице, стилска блискост Диоклецијановог ауреуса из

---

8 Bastien 1980: 77–85, pl. 9–10. Contra Loriot 1981: 82–92, који датује емисије „dite de Iantinum" у 282. годину и везује их за борбу Максимијана против Багауда.

9 Цезаријат Констанција Хлора почиње 1. марта, а Галерија 21. маја (?) 293 (Kienast 1990: 262, 268, 276, 279).

10 Borić-Brešković 1994: 178.

11 У тој прилици су поновљени типови реверса римске ковнице из 289/290 (Bastien, Metzger 1977: 89, нап. 1).

12 Васић 2008: 59; Vasić 2008: 59.

13 Напомена уочена код Борић-Брешковић 2003: 178, нап. 8 и потврђена исцрпном анализом. М. Васића (Васић 2008: 57–59; Vasić 2008: 57–59).

Јантинума и Максимијановог из 1. серије Трира, као и висока концентрација издања која имају карактер донатива у 288 (два квинара и два ауреуса) и 293/294. години (шест ауреуса). Ови елементи дефинишу круг којем је дедикант (или дедиканти) прилога из тумула могао да припада, неспорно упућујући на неку личност високог положаја. По једној тези реч је о особи високо постављеној у војној хијерархији која је свакако учествовала у Хлоровој галској кампањи.[14] Потом је претпостављено да би тај високо рангирани официр могао да буде сам Констанције Хлор, победник над Караузијем, чија је блистава војничка каријера започела још под Пробом.[15] Помишљало се да би скупни налаз могао да представља дар неког великодостојника (чак самог Галерија)[16] или особе блиске официјуму *summae rei* и царским поклонима.[17] Квинари, који потичу из малих серија церемонијалног карактера, нису били намењени свакодневној циркулацији, а притом су Пробови и Максимијанови непознати у референтној литератури. Тешки *Festaurei* из ковнице у Кизику такође припадају специјалној серији донатива дарованих личностима највишег ранга. Појава ауреуса ковнице Јантинум, иако јединствена на простору дијецезе Мезије, у укупном контексту налаза није случајна, јер је галска компонента уочена и на појединим сребрним предметима из споменика на Магури.[18] Краткотрајно деловање ове ковнице, које се доводи у везу са потребама дистрибуције ауреуса трупама Констанција Хлора на почетку ратних операција против Караузија,[19] последица је одсуства било какве продукције златног новца у Галији од 286. до поновног отварања ковнице у Триру почетком 294. Притом је установљено да су владарски портрети на раним ауреусима из Трира једнаки онима из Јантинума и да су неспорно били дело истих гравера.[20] Најмлађи примерци у налазу потичу из ковнице у Триру и поред

14 Borić-Brešković 1994: 178.

15 Popović 2006: 64–66.

16 Борић-Брешковић 2003: 178; Васић 2008: 57; Vasić 2008: 57.

17 Васић 2008: 59; Vasić 2008: 59.

18 За декоративне елементе сребрних посуда, које своје аналогије налазе на галоримском посуђу из друге половине III века, в. Popović 2006: 55–63 и прилог истог аутора *Нови поглед на археолошке налазе из консекративног споменика 1 на Магури* у овом броју *Зборника Народног музеја*.

19 Поред официјелних ковница које су функционисале у оквиру фискалне поделе Царства, повремено су отваране и друге када би се указала потреба за ванредним ковањем. Тако је око 293. године радила ковница Јантинум и њено деловање доводи се у везу са финансирањем трупа у време Констанцијеве кампање против Караузија (Bastien 1980: 77–85; Bastien 1988: 63 и нап. 10).

20 Bastien 1988: 63 и нап. 10.

једног Максимијановог, два су Диоклецијанова не само типолошки него и калупски једнака.[21] Уочљива је и стилска подударност између Диоклецијановог лика на ауреусу из Јантинума[22] и Максимијановог из 1. емисије Трира.[23]

Иако је златни новац нађен у делу Царства под управом Диоклецијана, ауреуси из Јантинума и Трира, уз галску провенијенцију сребрних предмета, илуструју блиску везу дедиканта са западним областима. Догађаји из 293. и почетка 294. иду томе у прилог. Хлорев цезаријат од 1. марта 293. имао је за циљ да војска у Галији добије команданта способног за коначан обрачун са Караузијем, узурпатором који је држао Британију и обалски појас северне Галије и који је тешко поразио Максимијана у поморској бици 288/9.[24] Финансирање новог ратног подухвата, првог по успостављању тетрархије, било је обилно помогнуто ванредним ковањем у Јантинуму.[25] Почетак 294. године, који коинцидира са пацификацијом Галије, првим конзулатом цезара и поновним отварањем ковнице у Триру, који уједно постаје Хлорева престоница, био је пропраћен великом емисијом златног новца намењеном за ларгиције заслужним трупама и царским достојанственицима.[26]

Чињенице да се налаз са Магуре састоји од више од три килограма истопљеног сребра, неколико фрагмената сребрних предмета и златног новца

---

21 Снимак аверса Диоклецијановог ауреуса из ковнице у Триру, 2. емисија 294. је у првом публиковању налаза погрешно репродукован тако да Диоклецијан уместо на десну гледа на леву страну (Borić-Brešković 1994: 174, no. 14). Припада истој серији и потиче од истог аверсног и реверсног калупа као следећи каталогизован примерак (Borić-Brešković 1994: 175, no. 15). За правилно репродуковане ауреусе, уп. Борић-Брешковић 2003: 183, сл. 14–15.

22 Borić-Brešković 1994: 172, no. 12; Борић-Брешковић 2003: 186, кат. 12 и 183, сл. 12.

23 Borić-Brešković 1994: 172, no. 13; Борић-Брешковић 2003: 186, кат. 13 и 183, сл. 13.

24 Караузије (286–293), који је поразио Максимијана у поморској битци 288/9, прогласио се ране 290. савладарем Диоклецијана и Максимијана. Тим поводом ковао је новац са бистама све тројице на аверсу и легендом CARAVSIVS ET FRATRES SVI и легендом на реверсу PAX AVGGG. Иако нема података да су га Диоклецијан и Максимијан икада признали, против њега није била предузета никаква акција све до успостављања тетрархије (CAH XII: 78).

25 Годину 293. обележавају Диоклецијанов пети и Максимијанов четврти конзулат, номинација цезара и почетак прославе Диоклецијанових деценалија 20. новембра исте године (Bastien 1988: 63 и нап. 7; 64, нап. 9). То је и ратна година, у првом реду због кампање против Караузија, тако да је део донативума поводом успостављања тетрархије 293. каснио да би почетком 294. био повезан са издањима намењеним обележавању првог конзулата Констанција и Галерија (Bastien 1988: 64, нап. 1).

26 Bastien 1977: 88–89 и нап. 1.

специјалних емисија,[27] да га контекст из којег потиче везује за царски култ, да је у декоративним елементима сребрних посуда препозната галска компонента и да је иста компонента присутна у нумизматичком материјалу, судећи по ауреусима из Јантинума и Трира, упућују да дедиканта овог прилога видимо у личности највишег ранга која потиче из војног окружења и која је током 293. и почетком 294. непосредно учествовала у збивањима на простору Галије.

СЛ. 1 Ауреус Максимијана, Антиохија (294)

FIG. 1 Aureus of Maximian, Antioch (294)

Опредељење да би 294. година представљала не само *terminus ante quem non*, већ истовремено и могући *terminus post quem non* када је могао да буде обављен обред апотеозе на Магури[28] заснива се на ауреусима најмлађе хронолошке целине, из Јантинума и Антиохије, концентрисаним на 293, и ауреусима са почетка 294, искованим у Триру, по обнављању рада ове ковнице. Међутим, мишљења у вези са датовањем конзуларних ауреуса из Антиохије разликују се. Максимијанови ауреуси из ове ковнице с натписом на аверсу MAXIMIANVS – AVGVSTVS и реверсу CONSVL IIII – P P PROCOS, у исечку SMA (Ξ = тежинска сигнатура 60),[29] као и представом цара у тоги

27 Донатива нису морала да буду у златном новцу, већ и у другим новчаним врстама, металима или полугама. Виши хијерархијски ранг добијао је скупље поклоне у злату и сребру, иако се претпоставља да су царска донатива поводом ступања на престо и квинквеналија била за све исте вредности (Bastien 1988: 20–21, 53–54).

28 Borić-Brešković 1994: 179.

29 У појединим ковницама стандардизована вредност ауреуса од 1/60 либре била је означена грчким словом Ξ = 60, које је приказивано као Σ чији облик варира (Антиохија, Сердика, Солун), в. Борић-Брешковић 2003:180–181 и нап. 25 са литературом.

који стоји спреда, главе овенчане ловоровим венцем налево и са куглом у десној руци у налазу из тумула заступљени су једним целим (сл. 1) и једним фрагментованим примерком.[30] Неки их аутори датују у 293,[31] а други до 295/6,[32] јер цареви 296 (Диоклецијан) и 297 (Максимијан) узимају свој шести односно пети конзулат.[33] Иако сматрамо да су сви примерци ковани у години примљеног конзулата, и у случају шире хронологије одсуство у налазу новца из периода 294/295–303. не противи се тези која церемонију Ромулине консекрације везује за крај III века.[34] У прилог таквој поставци говоре подаци о циркулацији новца у дијецези Мезији, као и анализа сребрних предмета који су заједно са новцем били положени као дар на ломачи.

Испитивања циркулације златног новца, поред тога што су показала да је састав налаза са Магуре у великој мери сагласан са монетарном сликом дијецезе Мезије за период 286–294/295, показала су такође да у налазу нема каснијих емисија, иако је златни новац у овој области несметано циркулисао и током периода прве тетрархије.[35] Ове чињенице потврђују раније изнети став да су последње године III века највероватнији временски оквир када је обављен обред везан за консекративни споменик 1.

За ближе хронолошко одређење церемоније Ромулине консекрације од једнаког значаја је анализа фрагмената сребрних судова из споменика на

---

30 Борић-Брешковић 1993: 366, кат. 166; Borić-Brešković 1993: 366, no. 166; Borić-Brešković 1994: 170, no. 10 (сачуван у целини) и 171, no. 11 (фрагментован); Борић-Брешковић 2003: 182, сл. 10–11.

31 Abaecherli Boyce 1965: 25 (без скиптра на реверсу), која сматра да су сви Максимијанови ауреуси с ознаком COS IIII ковани само у години примљеног конзулата.

32 Датују се у интервал 293–295, односно у раздобље између потврђеног IIII конзулата и примања следећег конзулата, в. RIC VI/2: 291, no. 611; RIC VI: 613, no. 3 and note (наведен је Максимијанов примерак из каталога аукције M. Baranowsky, *Monete Greche e Romane*, Milano од 25. 02. 1931: no. 3074, Tav. LXXI); Calicó 2003: 783, no. 4626, 784, no. 4626a. Пинк ову емисију датује и шире, али најкасније до 296 (Pink 1931: 49, Fünfte periode, ohne Stern).

33 За датовање конзулата, в. Kienast 1990: 293, 270. За антиохијске емисије златног новца из 296/7, в. RIC VI: 614.

34 Borić-Brešković 1994: 179. Истраживач овог комплекса академик Срејовић као могући датум смрти Ромуле узима пролеће 303, најкасније до 305, имајући у виду Лактанцијев податак (*De mort. Pers.* 11, 1–2) да је Ромула подстицала Галерија на прогон хришћана и велики масакр у 301/302 (Срејовић 1993: 49–50; Srejović 1993: 49–51; Srejović, Vasić 1994: 150). О томе, в. Popović 2006: 65; Vasić 2007: 50.

35 Vasić 2007: 50; Васић 2008: 59–52; Vasić 2008: 59–62.

Магури И. Поповић. Поред околности да је на њима нашла аналогије карактеристичне за посуђе из Галије, те да су неки судови највероватније производ галских радионица, утврдила је да су могли да буду израђени већ током друге половине III века.[36] У истом працу крећу се њена запажања о садржају једног гроба из гробнице изван бедема Ромулијане, који има блиске стилске везе са сребрним предметима нађеним у тумулу, као и запажања о ранном типу бронзане фибуле, откривене са спољне стране зида прстена консекративног споменика 2 и датоване у последње деценије III века.[37]

Већина златника из тумула променила је боју приликом горења на ломачи, један број је деформисан, два су фрагментарно сачувана, а два су нађена затопљена за зид једне спржене сребрне посуде на основу чега је претпостављено да је сав новац био приложен у тој посуди/здели. За један комад сребрног лима пречника 1,9 cm (C 39/91) раније се веровало да такође представља новац.[38]

Ивана Поповић је показала да су сребрно посуђе и златни новац вероватно били постављени на троножац који се налазио на ломачи, од које су сачувани делови дрвене конструкције и металне оплате. Установила је и да посуде или зделе, у једној од којих је био похрањен новац, одговарају судовима култне намене коришћеним код жртвених обреда.[39]

Накнадним прегледом теренске и фотодокументације утврђено је која су два примерка новца била слепљена за зид фрагментоване сребрне посуде или зделе. На основу цртежа на С – картону (C/19) и поређења са оригиналним снимком стања пре конзервације,[40] испоставило се да је реч о Максимијановим конзуларним ауреусима из ковница у Кизику (G/1478, сл. 2) и

36 У материјалу са Магуре који није био раније публикован најинтересантнији је фрагмент обода централног медаљона сребрног тањира декорисан на начин који је карактеристичан за посуде из галских остава III века. Овај тањир заједно са публикованом дршком цедиљке или патере представља још један аргумент за претпоставку по којој се у сребрном посуђу са Магуре може препознати галска компонента, о томе у прилогу И. Поповић у овом броју *Зборника Народног музеја*.

37 Прилог И. Поповић у овом броју *Зборника Народног музеја*.

38 У теренској документацији било је забележено да је реч о сребрном новцу, али се показало да је у питању комадић сребрног лима (Borić-Brešković 1994: 160; Борић-Брешковић: 177, нап. 3).

39 Popović 2006: 62.

40 У публикацији Srejović, Vasić 1994: 86, fig. 50 снимак је у штампи окренут и не одговара стварном стању. Владимир Поповић који је аутор овог снимка уступио је 2008. године Археолошком институту у Београду још један снимак стања пре конзервације који је сачувао у својој личној документацији.

Антиохији (G/1429, сл. 1)[41] за разлику од раније публикованог податка према коме су у питању били квинар и ауреус истог владара.[42] На снимку и цртежу види се да је примерак из Кизика био затопљен за зид посуде својом

СЛ. **2** Ауреус Максимијана, Кизик (288)

FIG. **2** Aureus of Maximian, Cyzicus (288)

реверсном страном. На аверсу је лик владара са ловоровим венцем на глави окренут налево и чита се део натписа [MAXI]MIANVS – AVGVST[VS]. Антиохијски ауреус је лежао одозго лицем окренут на доле, преклопивши доњу половину владаревог лика са ауреуса из Кизика. Реверсна представа, ознака ковнице у исечку и почетак легенде са леве стране били су прекривени истопљеном аморфном масом, а видео се једино наставак легенде P P PROCOS уз десну кружницу ауреуса (сл. 3–4).

Сав златни новац нађен је 1991. године у тумулу 1 између греда ломаче. Током наставка археолошких радова у следећим годинама на површини овог консекративног споменика откривена су два бронзана новца, а са Магуре потиче и један бијон антонинијан.

Бронзани новац Диоклецијана, данас изгубљен, нађен је 1992. године у југоисточном сегменту тумула 1. Према подацима из С – картона (С 6/92)

41 За ове ауреусе, в. Borić-Brešković 1994: 167, no. 7; Борић-Брешковић 2003: 181, сл. 7 (ауреус из Кизика) и Borić-Brešković 1994: 170, no. 10; Борић-Брешковић 2003: 182, сл. 10 и *supra* нап. 29–32 (ауреус из Антиохије).

42 Првобитно се мислило да су друга два примерка била слепљена (Borić-Brešković 1994: 165, no. 5 и 166, no. 6 и Борић-Брешковић 2003: 181, сл. 5 и 6).

реч је о средњој бронзи пречника 2,5 cm, средње очуваности. Тежина није забележена. Непотпун опис аверса и реверса на основу сачуваног записа гласи:

> Аверс: IMP DIOCLETIANVS P P AVG. Глава цара са тракастом круном надесно.
>
> Реверс: GENIO POPVLI ROMANI. Геније стоји окренут налево.

СЛ. 3 Максимијанови ауреуси, стање пре конзервације

FIG. 3 Maximian's aurei, condition before conservation

У аверсној титулатури, по свему судећи, почасни назив P(ius) F(elix) означен је погрешно као P P,[43] а на глави цара је уместо тракасте круне свакако реч о ловоровом венцу. Примерак ове типологије одговара *nummusu*, аргентираном бронзаном новцу који је новчаном реформом из 294. године увео Диоклецијан, у стручној литератури често погрешно означаван као фолис (*follis*). Имао би следећи опис:

> Аверс: IMP DIOCLETIANVS P F AVG. Глава Диоклецијана са ловоровим венцем надесно.
>
> Реверс: GENIO POPVLI ROMANI. Геније наг, са хламидом пребаченом преко левог рамена и модијем на глави, стоји налево. У десној руци држи патеру, у левој рог изобиља.

Дати елементи, међутим, нису довољни за поузданију атрибуцију, јер недостају подаци о ковници и официни, као и други допунски симболи који би

[43] У напомени уз нумус ковнице Лондон, датован у 300. годину и даље, који приказује Диоклецијанову бисту у оклопу с ловоровим венцем на глави (RIC VI: 124, no. 10), забележено је да један нумус из ●ксфорда има аверсну легенду IMP DI●CLETIANVS P P AVG уместо P F и да је овде, по свему судећи, реч о грешци.

СЛ. 4 Реконструкција

FIG. 4 Reconstruction

омогућили прецизно датовање нумуса. У зависности од специфичних ковничких обележја Диоклецијанови нумуси ове типологије припадају емисијама кованим у више ковница Римског царства и датују се од с. 294. до с. 301/3: Трир – емисије из с. 294,[44] с. 295[45] и с. 296/7;[46] Лугдунум – емисија из с. 301/3;[47] Аквилеја – емисије из с. 296,[48] с. 297/8[49] и с. 299;[50] Рим – емисије из с. 296/7[51] и с. 298/9,[52] и Сисак – емисије из с. 296,[53] с. 299[54] и с. 300.[55]

И поред недовољно података којима располажемо важна је констатација која нумус везује за западне ковнице царства под управом Максимијана и Констанција, док би Сисак био једина ковница из Диоклецијановог и Галеријевог источног дела. Све су осим Трира и Аквилеје функционисале и у предреформско време.[56] Диоклецијанов нумус био би

44 RIC VI: 179, no. 141a.
45 RIC VI: 180, no. 154a.
46 RIC VI: 181, no. 170a.
47 RIC VI: 249, no. 91.
48 RIC VI: 314, no. 23a.
49 RIC VI: 314, no. 25a.
50 RIC VI: 315, no. 27a
51 RIC VI: 358, no. 65a.
52 RIC VI: 360, no. 91a.
53 RIC VI: 466, no. 96a.
54 RIC VI: 467, no. 108a.
55 RIC VI: 467–468, nos. 110–113.
56 За фискалне јединице и ковнице под Диоклецијаном, в. Crawford 1975: 587; Hendy 1985: 379; Васић 2008: 12; Vasić 2008: 12.

веома значајан за датовање изградње Ромулиног тумула под условом да је могла да се установи ковница из које потиче и прецизна хронологија. Једини сигуран податак јесте да је *terminus ad quem* за његову појаву везан за 294, успостављање тетрархије и Диоклецијанову реформу и да је у тој години ковница у Триру емитовала прву серију GENIO POPVLI ROMANI.

Следеће године (1993) приликом чишћења прстена Ромулиног тумула, уз темену стопу зида на југоисточној страни, нађен је један Каракалин новац од бронзе (сл. 5). Промер му је 24 mm, тежина 11,70 g (G/1617, тер. инв. бр. 137/93) и следећег је описа:

СЛ. **5** Асарион Каракале, Патрас (213–217)

FIG. **5** Assarion of Caracalla, Patras (213–217)

Аверс: [M AVR ANTO]NINVS PIVS AVG GERM. Попрсје брадатог Каракале у оклопу, огнуто палудаментом, надесно и виђено с леђа. На глави ловоров венац.

Реверс: COL. A. A. – PATR. Артемида/Дијана *Laphria* стоји спреда ослоњена на десну ногу, а леву, савијену у колену, померила је у страну. Обучена је у кратак хитон са чизмама на ногама. Преко левог рамена има пребачен огртач, који виси поред лука. Главу је окренула надесно. Десном руком се ослоња на кук и иза десног рамена види се горњи део тоболца са поклопцем који виси преко рамена. Леву руку је ослонила на лук постављен на ципус. На тлу у пољу лево седи пас, стални пратилац богиње, са подигнутом главом и погледом управљеним према Артемиди.

Опис примерка одговара асариону из ковнице у Патрасу (Colonia Augusta Aroë Patrensis) на Пелопонезу (BMC, Peloponnesus: 29, no. 46). Припада врсти римског провинцијалног ковања, које се односи на издања грчких градова у статусу колонија. Колонију у Патрасу установио је Август 14. године пре н.е. ветеранима X и XII легије,[57] а град је ковао колонијални новац све до времена Гордијана III. На основу аверсног натписа који у титулатури садржи Каракалин почасни назив GERM(anicus), који је цар узео после победе над Германима 213. и задржао до краја своје владавине, као и на основу аналогија са римским царским новцем, асарион може да се датује у период 213–217. година.[58] Реверсна представа слави Артемиду са епитетом *Laphria*, главно божанство града.[59]

Питање је како је Каракалин асарион од Патраса и Пелопонеза стигао до Ромулијане, будући да је провинцијални и колонијални новац циркулисао на ограниченом подручју и у првом реду био намењен задовољењу локалних потреба. Забележена је, међутим, појава да је у време Септимија Севера дошло до отварања великог броја ковница на Пелопонезу које су радиле само у том периоду, као и да се тај новац у значајном броју налази у Сирији, а у незнатном на самом Пелопонезу. Стога је претпостављено да је велика продукција пелопонеске бронзе била у служби царских потреба и да су је у Сирију донеле аугзилијарне јединице покренуте да помогну одбрану границе према Парћанима.[60] Да ли је и којим путевима асарион дошао из Сирије (или са Пелопонеза) и да ли га је донео неки војник, ветеран или је ту доспео трговачким трансакцијама, тешко је рећи и све остаје у домену слабо проверљивих хипотеза. Није могуће установити ни неку његову непосредну везу са Ромулиним тумулом. Један од одговора јесте да је био одбачен, јер је био неупотребљив, али је исто тако могуће да се задржао у

57 RPC I: 258.

58 Титулу GERMANICVS MAXIMVS Каракала је узео после победе над Германима септембра (?) 213 (Kienast 1990: 162–163). За датовање Каракалиног новца који у титулатури садржи почасни назив GERM(anicus), в. RIC IV/1: 85–86.

59 Према Паусанији Август је донео статуу богиње у Патрас из Етолије (Pausanias, vii. 18. 8). Посвета DIANA LAPHR и представа Дијане јавља се на колонијалном новцу у Нероново време (RPC I: 25, 261 и кат. 1277).

60 Констатовано је да је велики број ковница био отворен не само на Пелопонезу него и у целој Грчкој, нарочито у периоду од 195. до 208, а које ни пре ни после нису ковале новац. Много тог новца нашло се у Сирији у којој се он појављује само у време Севера (Crawford 1975: 572 и нап. 55). Сличан пример, који се такође објашњава царским потребама, јесте појава новца Никеје на Балкану у време Александра Севера и Гордијана III (Crawford 1975: 573).

циркулацији као велика бронза, будући да је по величини сличан Диоклецијановим и другим нумусима. У сваком случају, асарион је још једна потврда континуитета живота на Ромулијани о чему доказе пружају нова археолошка истраживања, која сведоче о насељености овог простора већ током раноцарског периода, у II и првој половини III века.[61]

Према подацима из теренске документације, са Магуре потиче и један бронзани антонинијан Квинтила, брата Клаудија II (сл. 6). Откривен је код тетрапилона, на локалитету *Кула* (*Звездан*) (инв. бр. 312). Датум открића антонинијана није забележен.

СЛ. **6** Антонинијан Квинтила, Медиоланум (270)

FIG. **6** Antoninianus of Quintillus, Mediolanum (270)

Новац је промера 20 mm и тежине 1,80 g, није добро очуван, али ипак садржи елементе неопходне за потпуну идентификацију:

> Аверс: IMP C M [AVR] CL QVINTILLVS AVG. Попрсје Квинтила у оклопу, приказано спреда, главе окренуто надесно. На глави зраказта круна.
>
> Реверс: GEN[IVS] – AVG. Генијe, наг, стоји спреда. У десној руци држи патеру изнад жртвеника, у левој рог изобиља.

Примерак би одговарао варијанти антонинијана које је емитовала ковница у Медиолануму 270. године (RIC V/1: 244, no. 55 вар.; Cohen VI, p. 168, no. 34

61 Петковић 2009 (у штампи).

вар.). Иако је Квинтил током своје кратке владавине[62] ковао новац у Риму, Сиску, Милану и Кизику, представа Генија јавља се само на издањима Медиоланума (Милано). Новац са Магуре, међутим, легендом и аверсном представом одступа од комада каталогизованих у корпусу *Roman Imperial Coinage* V/1 који на аверсу увек имају кратак натпис IMP QVINTILLVS AVG и приказ драпиране бисте са зракастом круном на глави, али без оклопа. Друга легенда карактеристична је за ковнице Рим и Сисак.[63]

Квинтилов антонинијан несумњиво представља реликт оптицаја инфлаторних емисија које налазимо у већини налаза, појединачних и скупних, на територији дијецезе Мезије.[64] Поред тога, археолошким ископавањима царске палате на Ромулијани на више тачака је констатовано присуство новца из времена које је претходило Диоклецијановом доласку на власт.[65]

Анализа сребрних посуда и златног новца пронађених у оквиру консекративног споменика 1 показала је да је галска компонента уочена на појединим сребрним посудама присутна и на нумизматичком материјалу, будући да је један Диоклецијанов ауреус из 293. искован у ковници Јантинум,[66] а три друга, један Максимијанов и два Диоклецијанова са почетка 294, у ковници у Триру.[67] Ове чињенице повезују дедиканта прилога у тумулу са особом која је имала веома истакнут положај, по свему судећи, у оквирима војне хијерархије и која је у назначеном временском одсечку (293/294) била у непосредном додиру са галским простором. Најмлађи ауреуси концентрисани на 293. и почетак 294. упућују на закључак да 294/(295) година представља највероватнији *terminus post quem non* када је могла да буде обављена церемонија Ромулине консекрације. У прилог томе говоре подаци о циркулацији новца у дијецези Мезији и констатације везане за декоративне елементе сребрних посуда са Магуре који своје аналогије налазе на галском посуђу из друге половине III века. Диоклецијанов нумус

---

62 Квинтил је постао цар после смрти Клаудија II, који је у Сирмијуму страдао од куге. Неки антички историчари ограничавају његов августат на 17 дана (Еутропије и Зонара), а Хронограф из 354. на 77 дана (Kienast 1990: 230). Количина Квинтиловог новца говори у прилог Хронографа из 354. и Зосима који је забележио да је владао неколико месеци (RIC V/1: 201).

63 RIC V/1: 238.

64 За присуство у оставама старијих комада, уп. н. пр. Vasić 1978: 135–177 (Бољетин); Васић 1980: 75–117 (*Pincum*); Васић 1990 (*Horreum Margi*).

65 Петковић 2009 (у штампи).

66 Borić-Brešković 1994: 172, no. 12; Борић-Брешковић 2003: 186, кат. 12 и 183, сл. 12.

67 Borić-Brešković 1994: 172, nos. 13–15; Борић-Брешковић 2003: 186, кат. 13–15 и 183, сл. 13–15.

због његове непрецизне атрибуције не може да се употреби за датовање изградње тумула и нема очекивани значај у тумачењу хронологије догађаја. Асарион Каракале, који је због сличности са тетрархијским нумусима могао да се задржи у циркулацији, и бијон антонинијан Квинтила, реликт старијег оптицајног новца, сведоче о континуитету живота на простору Ромулијане о чему многобројне доказе пружају нова археолошка истраживања комплекса на Гамзиграду.

* Аутори фотографија: Владимир Поповић (сл. 1)
и Небојша Борић (сл. 2, на основу предлошка В. Поповића, и сл. 3–6)

СКРАЋЕНИЦЕ / AABBREVATIONS:

BMC, Peloponnesus – Gardner, P. 1887
British Museum Catalogue of Greek Coins. Peloponnesus, London 1887.

CAH XII – Bowman, A. K. 2005
Diocletian and the First Tetrarchy, A.D. 284–305, in: *The Cambridge Ancient History. The Crisis of the Empire, A.D. 193–337* (eds. A. K. Bowman, P. Garnsey and A. Cameron), Cambridge 2005 (2nd. ed.).

Cohen VI – Cohen, H. 1930
Déscription historique des monnaies frappées sous l'Empire romain, V, 2e éd., Leipzig 1930.

RIC IV/1 – Mattingly, H., E. A. Sydenham 1936
The Roman Imperial Coinage. Pertinax to Geta, IV/1, London 1936 (repr. 1962).

RIC V/1 – Webb, P. H. 1927
The Roman Imperial Coinage, V/ 1. *Valerian to Florian* (eds. H. Mattingly, E. A. Sydenham), London 1927 (repr. 1962).

RIC V/ 2 – Webb, P. H. 1933
The Roman Imperial Coinage, V/ 2. *Probus to Amandus* (eds. H. Mattingly, E. A. Sydenham), London 1933 (repr. 1962).

RIC VI – Sutherland, C. H. V., R.A.G. Carson 1967
The Roman Imperial Coinage. From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximianus (A.D. 313), London 1967.

RPC I – Burnett, A., M. Amandry, P. P. Ripollès 1992
Roman Provincial Coinage. From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69) (eds. A. Burnett, M. Amandry), London – Paris 1992.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Abaecherli Boyce, A. 1965
Festal and Dated Coins of the Roman Empire: Four Papers, ANS Numismatic Notes and Monographs 153, New York 1965.

Bastien, P. 1980
The Iantinum Mint, *ANS Museum Notes* 25, 1980, 77–85.

Bastien, P. 1988
Monnaie et donativa au Bas – Empire, Wetteren 1988.

Bastien, P., C. Metzger 1977
Le trésor de Beaurains (dit d'ARRAS), Wetteren 1977.

Борић-Брешковић, Б. 1993
Новац, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (приредио Д. Срејовић), Београд 1993, 356–379.

Borić-Brešković, B. 1993
Coins, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović), Belgrade 1993, 356–379.

Borić-Brešković, B. 1994
Gold Coins from the Consecration Memorial 1, in: Srejović D., Vasić Č., *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia)*, Belgrade 1994, 160–179.

Борић-Брешковић, Б. 2003
Налаз златног новца из консекративног споменика 1 у Ромулијани – метролошка анализа (Summary: The find of gold coins from Consecration Tumulus 1 at Romuliana. Metrological analysis), у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије, Меморијал Драгослава Срејовића – Зборник радова 2*, Крагујевац 2003, 177–190.

Vasić, M. 1978
Le depôt des monnaies du IVe siècle de Boljetin, *Sirmium* VIII, Beograd 1978, 135–177.

Васић, М. 1980

Каса с бронзаним новцем IV и V века из Великог Градишта (Pincum), *Нумизматичар* 3, Београд 1980, 75–117.

Vasić, M. 1990

Nalaz rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Ćuprija), Beograd 1990.

Vasić, M. 2007

Felix Romuliana (Gamzigrad) – Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius, in: *Roms Erbe auf dem Balkan. Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien* (Hrsg. U. Brandl, M. Vasić), Mainz 2007, 33–58.

Васић, М. 2008

Златни и сребрни новац касне антике (284–450. године) из збирке Народног музеја у Београду, Београд, 2008.

Vasić, M. 2008

Gold and Silver Coins of Late Antiquity (284–450 AD) in the Collection of the National Museum in Belgrade, Belgrade 2008.

Kienast, D. 1990

Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt 1990.

Loriot, X. 1981

Les aurei de Dioclétian et Maximien à la marque IAN, *Bull. de la Soc. franç. de Numismatique* 36, 1981: 82–92.

Петковић, С. 2009

Римски Гамзиград пре изградње царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград* (уредник И. Поповић), Београд 2009 (у штампи).

Pink, K. 1931

Die Goldprägung des Diokletianus und seiner Mitregenten (284–305), *Numismatische Zeitschrift* 64, Wien 1931, 1–59.

Popović, I. 2006

Trépied et vaisselle en argent provenant du monument consécrateur n°1 à Magura, in: *Felix Romuliana. 50 Years of Archaeological Excavations.*

Paprers from the International Conference. Zaječar, 27th–29th October 2003 (ed. M. Vasić), Belgrade 2006, 55–68.

Срејовић, Д. 1993

Felix Romuliana. Галеријев идеолошки тестамент, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (приредио Д. Срејовић), Београд 1993, 31–53.

Srejović, D. 1993

Felix Romuliana. The Ideological Testament of Emperor Galerius, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović), Belgrade 1993, 31–53.

Srejović D., Č. Vasić 1994

Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia), Belgrade 1994.

Calicó, X. 2003

The Roman Aurei, II, *From Didius Julianus to Constantine I, 193 A.D. – 335 A.D.*, Barcelona 2003.

Callu, J.–P. 1969

La politique monétaire des empereurs romains (de 238 à 311), Paris 1969.

Crawford, M. 1975

Finance, Coinage and Money from the Severans to Constantine, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Hrsg. H. Temporini, W. Haase), Berlin–New York 1975, 560–593.

Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ
National Museum in Belgrade

NEW OPINIONS ABOUT NUMISMATIC FINDS FROM MAGURA

Fifteen golden coin pieces along with archaeological material damaged and distorted by fire have been found within cremated remains of the monumental pyre in the year 1991 in the course of excavation of consecration tumulus 1 on the hill Magura around 1 km far from the main gateway of Gamzigrad (Romuliana). The coins, also damaged by the heat were deposited in a silver bowl judging by the fact that two aurei have been found welded to the fragment of the burnt vessel wall.

Even though the coins were published (note 2) the analysis of the archaeological component of the find and the circulation of gold coins in the Moesian diocese, the new numismatic finds at Magura, two bronze coins and one billon antoninianus as well as the revision of data from the filed and photo documentation complete the previous information about this find.

All gold coins deposited as offering on the pyre during the ritual act of the apotheosis probably of Romula, mother of the emperor Galerius had been minted on the occasion of important imperial dates, they have the character of imperial donativa and consist of two distinct groups (notes 3–5). In the first group are two quinarii of Probus, the triumphal and consular from AD 281 and the beginning of AD 282, and they glorify Probus' victory against the usurpers in Gaul and Probus' fifth consulate. One is the quinarius of Diocletian issued on the occasion of establishing of diarchy on the 1st of April 286, two quinarii and two aurei from AD 288 and one aureus from AD 290 are of consular type and were issued for the second consulate of Maximian (AD 288) and the fourth consulate of Diocletian (AD 290) while one aureus of Maximian from the beginning of the year 291 was issued on the occasion of the meeting of two Augusts in Milan. All the quinarii and the aureus from AD 291 were minted in the Roman mint, two aurei are from the Cyzicus mint (288) and one is from Antioch (290). The coins in the second group include six aurei from AD 293 and 294. Two consular aurei of Maximian minted in Antioch for the fifth Diocletian's and fourth Maximian's consulate date from AD 293 (notes 29–32) and one is of Diocletian from the *Iantinum* mint (note 66) minted for the campaign of Constantius Chlorus against Carausius. From the beginning of AD 294 date one aureus of Maximian and two aurei of Diocletian minted in the Treveri mint (note 67) to commemorate the establishing of tetrarchy and the first consulate of the Caesars.

The find does not include the caesarian issues of Constantius Chlorus and Galerius although the tetrarchy has been established, and the Caesars celebrated their first consulate by the issues from almost all mints in the beginning of AD 294 and this event was indirectly recorded on the aurei from Magura minted in the Treveri mint (9–11). The study of money circulation in the diocese Moesia revealed that there are no their issues among the individual finds of gold coins in the territory of the diocese and that in the period between AD 286 and AD 294, with exception of an aureus from the Iantinum mint the coins from Magura according to the date of issue, mints and types do not differ from the usual circulation in this diocese (notes 12–13). Although the closeness between the group find and the individual finds is indisputable, the distinction of the group find is characterized by the quinarii of Probus and the diarchic ones, some of which are unknown in the referent literature, heavy *Festaurei* from the Cyzicus mint (minted at a rate of 1/50 of the pound in contrast to the other pieces minted at the rate of 1/60 of the pound), the Diocletian's aureus from Iantinum mint (Meaux in Gaul), occurrence in the small closed association many identical typological series (Maximian's aurei from Cyzicus from AD 288 and from Antioch from 293) and the series of dies (Maximian's quinarius from Rome from AD 288 and Diocletian's aurei from Treveri from the beginning of AD 294) from one mint, also the stylistic resemblance of Diocletian's aureus from Iantinum and Maximian's one from the 1st series from Treveri as well as the high concentration of the donativa in AD 288 (two quinarii and two aurei) and in AD 293/294 (six aurei).

The fact that the find from Magura consists of over three kilograms of melted silver, few fragments of silver objects and the gold coins of special issues, that its context is related to the imperial cult, that Gaulish component has been recognized on the silver vessels and that same component was identified in the numismatic material judging by the aurei from Iantinum (note 66) and Treveri (note 67) suggests that we should identify the dedicator of the offerings in the tumulus as a high ranking person in the army hierarchy who was during AD 293 and in the beginning of 294 directly involved in the events in the territory of Gaul (notes 9–26).

In favor of the assumption that the year AD 294 is not only *terminus ante quem non* but at the same time the possible *terminus post quem non* for the consecration ceremony at Magura speaks the analyses of money circulation in the Moesian diocese and the silver objects from the tumulus as well as the fact that in the find were not encountered the issues later than the years AD 293 and 294. These analyses confirmed that gold coins circulated freely in this area in the time of first tetrarchy, that silver vessels from Magura could have been produced already in the second half of the 3rd century, that contents of one burial from the tomb outside the Romuliana walls has close stylistic connections with silver objects discovered in the tumulus and that one bronze fibula discovered on the outside of

the circular wall of consecration memorial 2 could be dated in the final decades of the 3rd century. These circumstances confirm the notion that final years of the 3rd century were most probably the period when the ritual associated with the consecration memorial 1 took place (notes 28–37).

The revision of the field and photo documentation confirmed that Maximian's consular aurei minted in the Cyzicus mint in AD 288 (Fig. 2) and in Antioch in AD 293 (Fig. 1) were fused to the wall of fragmented silver vessel (Figs. 3–4) in contrast to the previously published information suggesting that the fused coins are one quinarius and one aureus of the same ruler (notes 40–42).

In the course of subsequent excavations of tumulus 1 two bronze coins have been found. One is a coin of Diocletian, nowadays lost. According to the incomplete description it is a *nummus* with inscription on the reverse GENIO POPVLI ROMANI that could have been minted in many mints in the period between cca AD 294 and cca AD 301–3 (notes 43–56). Another one is the assarion of Caracalla from AD 213–217 (Fig. 5) minted in Patras mint (Colonia Augusta Aroë Patrensis) in Peloponnesus (BMC, Peloponnesus: 29, no. 46) (notes 57–61).

From Magura, site 'Kula' ('Zvezdan') near the tetrapylon, comes also one bronze antoninianus of Quintillus (Fig. 6) a variant of the antoninianus from the Mediolanum mint from AD 270 (RIC V/1: 244, no. 55 var.) (notes 62–65).

The nummus of Diocletian because the imprecise attribution does not have the expected significance in explanation of the chronology of the ceremony that took place at Magura and could not be used for the dating of the tumulus construction. The assarion of Caracalla that could have remained in circulation because of the similarity with the nummi from the tetrarchy and billon antoninianus of Quintillus as a relict of earlier monetary circulation bear witness to the continuation of life in the area of Romuliana about what there is much evidence discovered in the course of recent archaeological investigations of the complex at Gamzigrad.

ID = 169024524

УДК 902.01(497.11)"1978/2008" ;
904:725.182"652/653"(497.11)

Јелена РАНКОВ-КОНДИЋ
Народни музеј у Београду
Археолошки музеј Ђердапа, Кладово

СТАНИЦА ДИАНА НА ДУНАВСКИМ КАТАРАКТАМА

STATIO CATARACTARUM DIANA – POLICHNION ZANES

ПРОЈЕКАТ ДИАНА/ЗАНЕС 1978/9 – 2008/9 (30 ГОДИНА ПРОЈЕКТА ЂЕРДАП II)

Апстракт: У тексту, у форми сажетог извештаја руководиоца *Пројекта Диана/Занес,* дат је општи преглед досадашњих археолошких ископавања структура добро познатог војног положаја, заснованих на мање познатим, новијим научним резултатима континуираних истраживања регије *Гвоздена врата/Ђердап, Дунавскх катаракти*, односно сектора између *Трајановог канала* и *Трајановог моста*. У контексту изучавања феномена римског лимеса – Via Traiana, у оквирима интегралног, примарног просторног плана тврђаве *Диана/Занес* (Т I, Т II, Т III), презентовани су главни историјски периоди и, хронолошки прецизно, издиференциране фазе промена откривених структура, од настанка, у раном првом веку, до коначног напуштања, почетком седмог века нове ере, са освртом на геостратешки положај *станице Диана – сектора Катаракти.* Синтезни ситуациони план тврђаве и избор илустрација, који су приложени уз овај текст, потврђују и документују и данас добро познату чињеницу да постављени циљеви, примењена методологија и укупни резултати, спроведени у оквиру програма мера заштите *Пројекта Ђердап – Пројекта Диана/Занес*, истакнутог у поднаслову овога текста, јесу кључни разлози због којих се ова тврђава, истражена, ипак, само за 1/3 своје укупне површине, сврстава у комплексно истражене ауксилијарне војне положаје, на римско-касноримском и/или ранovизантијском Дунаву.

Кључне речи: Локација: Кладово/*Карагаш – Дунавске катаракте/Гвоздена врата*
Име: *STATIO CATARACTARUM DIANA – POLICHNION ZANES/Ζανες*
Тип локалитета: римски лимес – *via Traiana*, римска, касноримска, рановизантијска тврђава (Т I, Т II, Т III), са речно-копненим путевима и инсталацијама, пристаништем, агломерацијама и некрополама
Литерарни извори: Tab. Peut. VII; Proc. De aedif. IV 4, 6
Војне јединице: *V Macedonica, VII Claudia, IIII Flavia, XIII Gemina, VI Thracum, V Gallorum*

Statio Cataractarum Diana/Polichnion Zanes, римска тврђава – станица, данас после два миленија, налази се на десној, српској обали Дунава, око два километра од хидроелектране *Ђердап I* низводно, осам километара од Кладова узводно, крај трасе савременог пута Текија – Кладово. Под овим именом обухваћени су римски војни положаји из различитих епоха (*castrum auxiliorum* TI, TII, TIII), станице у склопу речно-копнених путева са војно-техничким инсталацијама, агломерацијама и некрополама, објекти подигнути на десној обали *Дунавских катаракти*, наспрам веће групе речних острва (*Banului*, Румунија).

Бедеми ове добро истражене, римске, касноримске и рановизантијске, ауксилијарне тврђаве, оријентисани према северу и Дунаву, без остатка заузимају површину од готово три хектара стеновите и веома стрме обале, високе до 70.00 m, познате под локалним називом *Карагаш*.[1]

Питање идентификације овога положаја, кога помињу (литерарни) извори,[2] дефинитивно је разрешено откривањем два епиграфска, вотивна натписа, који су пронађени на самоме локалитету. Откривањем вотивног натписа, у коме се, по први пут изричито, спомиње *Statio Cataractarum Diana*, античко име

[1] *Карагаш* – тур. *црни камен* је најисточнија тачка *клисуре Гвоздена врата/Ђердап – Дунавски катаракти* (*Сипска клисура*). Обухвата сектор Дунава између острва *Banului – Adakale(h-)*-а, укључујући десну обалу, од ушћа реке *Косовице* до ушћа *Кашајне*, дугу око 6–7 km.

[2] У рановизантијског писца Прокопија, кастел Диана/Занес се помиње, као Трајаново дело, два пута: једном међу утврђењима на Дунаву, источно од Талиате/*Taliata* (Д. Милановац), а други пут у области Аква/*Aquae* (Прахово). Уп. М. Мирковић, *Градови*, 111–112, са исцрпно наведеном изворном грађом.

овога локалитета, кога је војник легије *III Flavia* посветио египатском богу Тоту,[3] дефинитивно су разрешене полемике у вези са идентификацијом и убикацијом *polichnion Zanes/* (*Диана*), Јустинијанове рановизантијске *тврђаве/градића*, која се налази на Прокопијевој листи обновљених Трајанових тврђава на Дунаву (Procop. De aedif. IV 4, 6).[4] Назив *Диана/Diana* забележен је и у натпису са посветом богу Јупитеру Долихену,[5] у скраћеници MCRD, подигнутом *pro salute* римском цару Каракали и његовој мајци Јулији Домни. Натпис је постављен после 211–214. године, а откривен је, случајно, у храму на обали Дунава, 1971. године.[6]

Убикација *Диане* је омогућила идентификацију и прецизну убикацију *Трансдиане/Transdiana* коју, такође, помињу литерарни извори (Procop. De aedif. IV 4), а која се, као све тврђаве сличног назива, налазила на великом речном острву, преко пута главне тврђаве по којој носи име (тврђава на острву *Banului*).[7]

На основу текста још једног, царског, Трајановог натписа, кога су ископали булдожери, случајно, 1969 године, знамо поуздано да се, од 101. године када је постављен, *станица Диана* налазила крај *Трајановог канала* (или, *канал* крај *Диане*). На крају текста овог комеморативног натписа, урезаног на мермерну, масивну плочу/таблу, обострано фино полирану, изричито стоји да је цар Трајан *„...ob periculum cataractarum derivato flumine tutam danuvi*

---

[3] Египатски Тот је бог знања, божанске речи, писмености, зналац свих тајни, уп. Thot, KP 5 (1975), 776–777 (H.W. Helck).

[4] Натпис је откривен у кампањи 1983. године. Вид. В. Кондић, *Ђердапске свеске* IV (1987), 43–44.

[5] Анадолско-сиријско врховно божанство, кога су Римљани обожавали као Јупитера Долихена, заштитника војске и саме Римске империје, нарочито популаран у време Комода, С. Севера и Каракале. Уп. Dolichenus, KP, 2 (1967), 115–116 (W. Eisenhut).

[6] Вотивна правоугаона база мезијског намесника, *consularis-a L. Marius-a Perpetuus-a*, са посветом богу Јупитеру Долихену, подигнута је приликом цареве посете *Диани/Катаракатама*. Вид. M. Mirković (1977), 443–448, која је објавила овај натпис и дала основне податке о храму, прва је указала на могућност идентификације локалитета *Караташ* са *Дианом-Занес*, која се наводи у Прокопијевој листи обновљених тврђава.

[7] Вид. V. Kondić, *Starinar XLIII–XLIV* (1994), 49–52. Аутор је и у овоме тексту истакао да резултати истраживања у оквиру *Пројекта Ђердап* показују да треба уважавати податке које нам остављају Прокопије и да се географски редослед, којег се овај писац придржавао пре 1400 година, може следити и на терену *регије Гвоздена врата/Ђердап*, укључујући и острва, што подразумева, пре свега, добро познавање терена и велику опрезност (услед потоњих промена предела).

navigationem fecit ", или, у слободном преводу „*...због опасних катаракти (цар Трајан је) одвојио реку (и) учинио безбедном пловидбу на Дунаву.*"[8]

Према опсервацијама и мерењима на терену које је, пре више од једног столећа, обавио Каниц (сто година пре открића овога Трајановог натписа – табле 2!), *Трајанов канал* (познат као *Сипски канал*), обухвата је обалу наспрам *Гвоздених врата – Катаракти Дунава*, између ушћа десних притока Дунава, *Кашајне* (око 150 m низводно од ушћа) и *Косовице* (код ХЕ *Ђердап I*). Дужина *Канала* је била 3220 m, ширина при врху 75 m, при дну 57 m, са насипима на обе стране, висине 14 m. На ушћима ових притока Дунава, откривене су мање, касноримске фортификације.[9]

Добро је познато је да су поменути епиграфски натписи у потпуној сагласности са географским положајем *Станице* (*Диана*) и *Трајановог канала.*[10] На основу текста, који је недвосмислено потврдио и датовао изградњу *Трајановог дунавског канала на Катарактама* (*Гвоздена врата*), сазнајемо, такође и разлоге због којих је *канал* изграђен. Наглашавам уз то да ови натписи представљају поуздан доказ и референцу античког назива код прецизне убикације овога географског сектора Дунава, познатог по опасностима пловидбе, које описују и антички писци (Херодот, Страбон).[11]

---

8 Овај натпис, познат и као *Трајанова табла 2*, по својој важности представља један од најзначајнијих, у групи империјалних натписа, са било које границе Римске империје. Према истраживањима аутора овога текста, ова мермерна плоча са натписом, димензија 2.10 m x 0.96 m, била је, највероватније, постављена изнад засвођене, монументалне капије на једној од главних комуникација за *Диану – Катаракте*, подигнуте у склопу агломерације, приближно на месту на коме је и пронађена. Натпис се лако датује у 101. годину, према ознакама трибунске власти и конзулату (пре 10. децембра). Натпис је први пут објавио П. Петровић, *Старинар XXI* (1970), 31–39.

9 Из истих разлога, на истој локацији, 1896. године је пуштен у рад нови *Сипски канал*, који га је, осим високих вода Дунава, разорио и уништио. Уп. Каниц. Ф (1985), 500. Истраживања источне фортификације, на *Ушћу Косовице*, код Старог Сипа, у оквиру *Пројекта Ђердап* (I), водио је П. Милошевић, *Старинар XXXIII–XXXIV* (1983–84), 357.

10 Грч. *Katarráktēs*, лат. *Cataracta*, водопад, брзак. На овоме месту, на *Караташу*, од *станице Диана*, узводно, до ушћа *Кашајне* (острва *Адакале*, данас потопљеног), подводни стеновити, оштри гребени и огромне попречне преграде у усковитланој реци, са честим променама нивоа речног дна и наглим падовима воде, услед изненадне дубине, проузроковали су снажна контракретања велике водене масе Дуанава, стварајући баш овде најопасније од свих речних слапова игде, познате *Катаракте – Гвоздена врата*. Овај назив, због природних, непредвидивих опасности читавим током, временом се проширио на целу *Дунавску клисуру*, у нас познату под именом *Ђердапска клисура* (Голубац–Кладово), где река Дунав данас чини државну границу са Румунијом.

11 Strabon, KP 5 (1975), 382–385 (F. Lasserre); Herodotos, KP 2 (1967), 1100–1103 (F. Kudlien)

У називу ове станице је и име омиљене римске богиње.[12] Треба претпоставити и постојање њеног светилишта.[13] Опеке са печатима *DIANA*, или *DAR* и *DRP DIANA*, којима су, примарно, грађене касноримске структуре ове тврђаве, налажене су у великом броју у најмлађим слојевима.[14] Израђиване су у овоме сектору, у оквиру *станице Диана/Трансдиана*.[15]

О античким путевима који су пролазили овом регијом и *Катарактама*, податке дају извори. Новија истраживања су показала да важни путни правци, дијагонално повучени и прецизно приказани на античким итинерарима, нису заобилазили станице у појасу залеђа овога сектора обале Дунава (Tab. Peut. VII).[16] Обалу, између *Dierna*-е (Orsova, Румунија) и *Pontes*-а (Костол, Србија), са Трајановим тврђавама *Ducis pratum*, *Caput bovis* и *polichnion Zanes*/*Diana*, помиње рановизантијски писац Прокопије (Procop. De Aedif. IV 6).[17]

Као чворна тачка природног укрштања војно-трговачких путева, пролаза ка северу и/или југу, са могућностима брзог успостављања саобраћајних веза са залеђем и дуж обе обале Дунава, као и због могућности прелаза преко речних острва, *Дунавске катаракте* (*Карабаш*) окупиране су веома рано. Један од највиталнијих и најстаријих је био природни, речно-копнена пут, којим се, до ове станице на Дунаву, пловило великим, морским лађама из

---

12 Diana, KP 1 (1964), 1510–1511 (E. Werner). Италска богиња, идентификована са Артемидом, због чега је и заштитница шума и дивљине, дивље, нетакнуте природе. Касније, постаје божанство бродара и морнара, заштитница острва, обала и пристаништа. У значењу имена је светлост, јер је, првобитно, била месечева богиња. Била је омиљено божанство међу војницима на римском лимесу, што показује и име насеља у Африци (Нумидија), *Diana veteranorum*, данас *Zana*, посведочена у Itin. Anton. 35; Tab. Peut., *Ad Dianam*; подигнута је у ранг муниципија, CIL VIII 4589–4599, KP 1 (1964), 1513 (M. Leglay).

13 У раноримским слојевима тврђаве *Диана* нађена је вотивна, рељефна мермерна плоча (*икона*), на којој је представљена богиња Диана у лову, и мала мермерна глава ове богиње, врхунске уметничке израде. Могу се видети у Археолошком музеју Ђердапа, у Кладову.

14 M. Vasić (1997), 149 и д.

15 На локалитету, на простору тврђаве у свим периодима/фазама, откривене су многе пећи различите намене, затим и у околини, у насељу. У склопу острвске, касноантичко-рановизантијске тврђаве *Трансдиана* (*Banului*), откривене су три велике пећи за израду опека. Уп. D. Tudor, *Oltenia Romana* (1978), 279.

16 Tab. Peut. VII: *Egeta-VI-Unam-VI-Gerulatis-VII-Taliatis*; Geogr. Rav. 190. Уп. М. Мирковић, *Градови*, (1968), 111, 115.

17 Procop., De Aedif. IV 6, помиње Диану као *polichnion Zanes*, за коју смо данас и сасвим сигурни да је била, како извор бележи, снажна, неосвојива тврђава и велико и урбанизовано насеље – утврђени градић.

правца његовог ушћа, са истока и/или са југа, долинама притока Дунава и/или путевима који су, с временом, трасирани у питомом планинском залеђу.[18]

Потпуна неприступачност овога пункта са северне стране, релативно отежан приступ са осталих страна, солидна утврђеност положаја, јесу уз то и елементи који, природно погодној локацији на *Дунавским катарактама*, пружају могућност изванредне одбране. У почетку, овде је највероватније био један од *marschlager-a*, подигнут у првим ратним кампањама који, у првим деценијама првог века, постаје стална, фиксна, војно-техничка, речно-копнена база. Крајем првог века, формирана је стална римска *statio*[19] за овај део Дунава, документована и евидентирана поменутим натписима, који су потврда и да је регулацију пловидбе горњомезијским Дунавом (од 86. године н.е.), у време Трајана, пратила изградња и обнова свих речно-копнених инсталација и положаја (*con vallis et statio*), јер су били, пре свега, стратешке тачаке у склопу јединственог система одбране и саобраћајних веза Империје на римском Дунаву (*via Traiana*).[20]

Подигнута на раскрсници војно-трговачких путева, на *Катарактама*, морала је имати обезбеђене и уређене алтернативне саобраћајне везе, као свака римска *statio*. На овоме, природно најпогоднијем пункту, смештеном на (источном) излазу из последње *Сипске клисуре*, крај последње и најтеже речне баријере познате као *Гвоздена врата/Катаракте*, од давнина су се стицали и/или раздвајали главни и/или алтернативни путеви римског Подунавља, којима се пристизало из неколико праваца. Они су овој станици и сектору *Катаракти*, омогућавали брзе и безбедне везе са најближим легијским логорима и градовима на обалама Дунава (пре свега Рациа-

---

18 О путевима, вид. на пример S. Dušanić (1996), 41; M. Mirković (1979/1980), 745; П. Петровић (1997), 115.

19 A.R.Neumann, Statio, KP 5 (1975), 347. Новијим археолошким истраживањима, на тврђави *Диана* је пронађен бронзани знак, карактеристичан за бенефицијарије (*Beneficiarii consularis*), који су, као што је познато, надзирали саобраћај дуж путева и били у служби сигурности царских станица (против превара и кријумчарења), вид. такође A.R.Neumann, KP 1 (1964), 862 (*Beneficiarii consularis*), са наведеним основним лит. изворима.

20 Обнова већине тврђава првог века, у регији Гвоздена врата на Дунаву, свакако започињу са Трајановим градитељским програмом „форсирањем Дунава" и мерама које предузима на успостављању добро утврђене и уређене обале са путем, већ од доласка на престо Империје, у време ратова са непријатељским варварима, који се завршавају конституисањем римске провинције Дакије (106 године). За општи историјски преглед развоја горњомезијског лимеса у овој регији, вид. М. Мирковић, (1996), 27.

ри•м/*Ratiaria* низво•дно•, Арчар, Бугарска) и Виминацију•м/*Viminacium* на Дунаву, узво•дно• (Ко•сто•лац ко•д По•жаревца, Србија), ка• и ве•ма удаље•ним тачкама Империје.

Најближе по•знате тврђаве су већ по•менута •стрвска *Transdiana* (на •стрву *Banului*, Румунија), *Castrametatio* и *Drobeta* исто•чно• и низво•дно• на ле•вој •бали (Schela Clado•vei и Turnu Severin, Румунија), затим, на десно•ј •бали низво•дно• најближе су *Царине/Буторке* (•ко• 6 км, ко•д данашњег Кладо•ва, наспрам *Castrametatio*), *Трајанов мост* са тврђаво•м *Pontes* (Ко•сто•л, 4 km •д Кладо•ва, •ко• 12 km •д *statio Diana*) и, ју•жно• *Egeta* (Брза Паланка ко•д Кладо•ва). Узво•дно•, на десно•ј •бали (Србија), су тврђаве/инсталације •ко• *Трајановог канала* (*Caput Bovis*?) и тврђава на •стрву *Адакале/Adakaleh* (*Ducis Pratum*?, Румунија), *Dierna* на ушћу реке *Cerna*, највеће леве прито•ке Дунава (Orso•va, Румунија) и *Transdierna*, на десно•ј •бали (Текија, Србија).[21] Путевима, по•вученим западно• •д *Катаракти*, •вај секто•р је •дувек би• до•бро• по•везан са најближим *Gerulatis*-о•м (село Миро•ч, на планини *Мироч*), а путевима ко•ји су во•дили прео• *Мироча*, планинско•г залеђа *регије Гвоздена врата*, алтернативно•, би• је по•везан са широ•ким *ушћем Поречке реке* и *Taliata*-о•м на Дунаву, ко•д данашњег Д. Милано•вца (Tab. Peut. VII).

Сталну во•јну ко•нтро•лу о•вих прилаза и/или про•лаза, станица, о•безбе•ђивале су во•јно•, •д по•четка, по•ред о•балских густо• распо•ре•ђених по•ло•жаја, јаке •стрвске тврђаве и фло•та, усидрена у пристанишу, уз во•јно•техничко•/са•бра•ћајне инсталације на •стрвима и о•балама.[22] Улаз у сто•р *Гвоздена врата – Катаракте*, из правца исто•к-севero•исто•к, ко•нтро•лисале су снаге смештене ко•д *Statio Diana - Transdiana*, затим, низво•дно•, у о•ближње• велико•ј тврђави *Castrametatio*/Schela Clado•vei, на ле•во•ј и во•јно•м по•ло•жају, на десно•ј •бали, на ло•калитету *Царине/Буторки*[23] ка• и по•менути центри низво•дно• и узво•дно•.

---

21 У науци је Трансдиерна идентификована са римском Текијом/*Transdierna*, значајном римском станицом и војним положајем, која се налазила на десној, српској обали Дунава, наспрам румунске Оршаве, римске Диерне/*Dierna*. За резултате археолошких истраживања у старој Текији (данас потопљена), у оквиру програма *Пројекта Ђердап I* (1968–70), вид. монографију А. Цермановић-Кузмановић, А. Јовановић, (2004).

22 П. Петровић, *Старинар XL–XLI* (1989–1990), 207–215.

23 Са овога налзишта, које се налазило у непосредној близини средњовековне тврђаве Фетислам, на месту бродоградилишта, на улазу у данашње Кладово (уништено градњом бродоградилишта), у склопу касноантичких-рановизантијских структура, пронађена су два изузетна епиграфска споменика, од којих је један царски (Диоклецијанов). Излажу се у Археолошком музеју Ђердапа (Кладово). О археолошким истраживањима, локалитету и натписима, вид. А. Цермановић-Кузмановић, *Старинар* XXVIII – XXIX (1977–1978), 127–134.

Према расположивим капацитетима, већи ауксилијарни положаји, у које се убраја *Диана*, могли су да приме између 800 и 1000 војника. Печати на опекама, као и неки од графита, потврђују присуство легијских вексилација *V Macedonica, VII Claudia, III Flavia, XIII Gemina*. О сталној војној посади *Диане*, краћем/дужем боравку специјалних, помоћних трупа, у различитим периодима, осим на опекама, за период 96–100. године, потврду нам даје округла, бронзана плочица једног од припадника кохорте *VI Thracum*.[24] Значајан натпис, на мермерној плочи, уоквирен *tabula ansata*, поставио је (екс)центурион Марко Улпије Антоније повођом обнављања пода (или *palaestrae*?) купатила/*balneum* (време Хадријана).[25] Присуство *cohortis V Gallorum*, у 2. веку (најдаље до 217. године), потврђује вотивна, фино полирана база, кружног пресека, коју поставља центурион *Aurelius Gaianus*.[26]

Ови најновији резултати истраживања дозвољавају закључак да су, на потезу *Dierna/Transdierna – Diana/Transdiana – Drobeta/Transdrobeta*, не дужем од 28 km, стално биле стациониране комбиноване војне јединице, састављене од легијских деташмана и/или помоћних копнених одреда, тј. коњице, пешадије, уз то и флоте, морнарице, инжењерије и пратећих, војно-техничких и војноадминистративних, стручних служби које су биле ангажоване на задацима од највишег државног значаја, као што су одбрана државе и материјалних добара/ресурста и редовно, безбедно одржавање и одвијање свеукупног саобраћаја (војним) путевима Империје, у сливу Дунава.[27]

Положај и карактер овога сектора су такви да је служио, првенствено, као *станица* за прихват и/или спровођење бродова – пловила сваке врсте, који су чекали на пролаз/прелаз, и/или претовар, као и за транспорт путника са великих, речно-морских лађа са дубљим газом на лакше, речне бродове, што је подразумевало и постојање већег пристаништа за заустављање, опремље-

24 V. Kondić, (1994), 71 сл. 1.

25 В. Кондић,(1987), 37 и д., сл. 1, 2.

26 V. Kondić, (1994), 71, сл. 2; уп. и OW. Wagner (1983).

27 На Трајановом стубу, подигнутом 113. године (где се и данас може видети) у славу императора Трајана, на царевом форуму у Риму, осим сцена ратова које је водио на територији дубоко у планинском залеђу леве обале Дунава, представљене су и велелепне грађевине и здања, бројне тврђаве, путеви и капије, позоришта-амфитеатри, бројни храмови – грађевине које су, у то време, у потпуности промениле изглед и ових предела и обала Дунава, са бројним пристаништима и лађама. Уп. L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars* (1971).

ног одговарајућим капацитетима, инсталацијама, инфраструктуром, пратећом опремом, особљем.[28]

Добро позиционирана и природно заштићена, са обалским тврђавама узводно и низводно, на острвима, уз стално присуство добро обучених, специјализованих војно-техничких снага, *Диана* је успешно контролисала прилазе *Трајановом каналу* и *клисури* у оба смера. Због укрштања најмање два главна пута од значаја за укупан речни транспорт и снабдевање, овде, на десној обали *Катаракти* пред *Трајановим каналом*, налазио се улазно–излазни саобраћајни фиксни пункт, са могућностима речног прелаза на најближим тачкама, на линији не дужој од 5–6 km, током свих шест година постојања римског, касноримског или ановизантијског лимеса, до трајног насељавања Словена почетком VII века н.е.[29]

Локалитет *Карагаш (Катараке)*, средином шездесетих, први пут се нашао у жижи интересовања наше научне јавности због неколико изузетних налаза пронађених булдожерима, као последица обимних припремних радова у вези изградње прве, ђердапске хидроелектране *Ђердап* I (пуштена у рад 1971).[30] Отварање каменолома и глиништа на обали, градња нових насеља (Нови Сип, Карагаш), трасирање магистралног пута Београд–Кладово, угрозили су знатне делове тврђаве и потпуно уништили агломерацију, са путевима и некрополама,[31] широк појас обале, острва, што је довело до нестајања не само римских, него и преисторијских и средњовековних и савремених насеља. Високи плато, са тврђавом *Диана*, као и *Понтес*, код *Трајановог моста*, 12 km низводно (такође и *Дробета/Drobeta* у Румунији, на левој обали), захваљујући природном положају остали су изван коте потапања дунавских акумулација.

Пре првих археолошких радова, добром познавању терена, уз тачне топографске опсервације и обавештења допуњене драгоценим текстуалним

---

28 О изгледу једног од најзначајнијих, Трајанових пристаништа на Дунаву, у Аквама/*Aquae* (Кусјак-Прахово), око 60 км низводно, које је добро истражено у оквиру програма *Пројекат Ђердап II*, вид. P. Petrović (1989), 295–298.

29 Уп. M. Ljubinković, *Balcanoslavica 1*(1972), 43.

30 За ове налазе и резултате, вид. каталоге првих изложби, *Старе културе у Ђердапу* (1969), *Археолошко благо Ђердапа* (1976).

31 На територији ране некрополе, на лок. *Карагаш*, око 250 м од тврђаве, пронађени су квалитетни дарови (луксузни, импортовани гробони прилози), опредељени у период ране фазе окупације – позна антика (предати још тада Музеју Крајине, у Неготину). Уп. и А. Јовановић, (1984), Вол.3, 100 и д.

и графичким приказима најзначајнијих војнотехничких инсталација овога сектора Дунава, допринела су два чувена европска истраживача који су боравили на овим просторима Марсиљи (L. F. Marsigli), крајем XVII века и Ф. Каниц (F. Kanitz) током XIX Века.[32]

Спровођење систематских, интегралних мера заштите, археолошких ископавања и истраживања, од 1978/9. године, поклапа се са припремама за градњу још једне хидроелектране *Ђердап II* (50 km низводно, *Кусјак*), чије су акумулације угрозиле и/или потпуно потопиле, више од 40 познатих локалитета од преисторије до средњег века.[33] Методолошки приступ систематским, археолошким истраживањима тврђаве на *Карабашу*, која и данас трају, од самога почетка је био усклађен са главним циљевима (обавезујућим) *Пројекта Ђердап*.[34] Према програму и задацима *Пројекта Диана*, тежиште радова је било на платоу тврђаве. Радови су били усмерени на истраживање и откривање периметралних бедема, у циљу заштите, конзервације и презентације локалитета.[35]

---

32 L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus observationibus geographicis.....*, I–VI, Amsterdam-Haga (1726), Tab. 8, 10, 11, Fig. XXVIII и XXIX дају веома прецизну топографску слику и карту сектора *Orsova/ Dierna – Kladovo/Pontes*, са војнотехничким положајима и инсталацијама обе обале и на острвима, у сектору који назива *Demircapy/Porta Ferrea/Ferreum Claustrum*. Каницово дело, који је током XIX века пролазио, сликао и цртао и описивао Дунав, преведено је на српски језик, под насловом *Србија, земља, становништво, од римског доба до краја XIX века* (1985).

33 У оквиру интердисциплинарног и интериснституционалног програма великог *Научно-истраживачког Пројекта Ђердап I* и *II*, предузете су опсежне мере заштите и истраживања читавог угроженог подручја (Градиште–Голубац–Доњи Милановац–Текија–Кладово–Прахово–Неготин), у неколико ударних кампања, са мање од једне деценије између. Били су то по обиму највећи радови на интегралној заштити културног и природног наслеђа угрожене обале, односно баштине ове Регије, у међународним оквирима. Најзначајнији локалитети, мезолитско/протонеолитско преисторијско насеље *Лепенски Вир*, код Доњег Милановца/*Горња клисура* и *Трајанова табла*, са натписом о градњи пута из 100. године (код Текије/*Доња клисура*), трансферовани су на вишу коту, на истој локацији. Остаци четири прилазна стуба, на десној обали *Трајановог моста*, који је градио чувени архитекта *Аполодор* (103–105. године), истражени су и заштитићени од високих вода Дунава, одбрамбеним бедемом – загатом.

34 Од 1978. радовима континуирано руководи Ј. (Ранков) Кондић, из Археолошког одељења Народног музеја у Београду (заједно са др Владимиром Кондићем, директором *Пројекта Ђердап/НИПЂ*, до 1994). У складу са циљевима, смањеног интензитета и/или потпуним прекидима, током деведесетих, радови су обновљени после 2000. и трају и данас, највише захваљујући подршци ХЕ *Ђердап I* (Кладово). У овом периоду истражене су сонде 74–85.

35 Овај локалитет, као део *Трајановог дунавског пута/Via Traiana*, јединствене, → реперезентативне целине римског лимеса, убрзо је добио статус споменика од

Према првобитном концепту, идентификоване су најпре најважније тачке фортификације, капије са кула̀ма и главне комуникације, како би се добили параметри за дефинисање њеног архитектонског плана.[36]

Систематским археолошким ископавањима и истраживањима, на истој локацији, до сада су дефинисана и издвојена три војна положаја (Т I–Т II–Т III), три фортификације различите величине, хоризонтално-вертикалних диспозиција структура и, уз помоћ релевантних налаза, фиксирани главни историјски периоди, хронолошке фазе и међуфазе, које кореспондирају са добро познатом историјом војно – стратешког концепта Римске Империје.[37] Овај првобитно изабрани војни положај, чија је унутрашњост уређена према ортогоналној подели аксијалних оса, оријентисан увек исто према северу, није никада био напуштен, током пуних шест векова, све до коначног пада лимеса на овоме делу Дунава.[38]

Тврђава Т I: Примарна, дрвено-земљана, палисадна структура (*fostenkonstruction*), скоро квадратног плана, заобљених углова, димензија 115 x 100 m, већ у најранијој фази је била опкољена двоструким ровом који је, са спољне стране, пратио трасу периметралних зидова са четвороугаоним кулама од дрвене грађе, подигнутих са унутрашње стране бедема и на капијама. Унутрашњи простор је пројектован према класичној, добро познатој схеми, са линеарно повученим улицама које се секу под правим углом, уз које су позиционирани главни објекти, са главнокомандујућом зградом у центру на месту укрштања две главне осе тврђаве.[39] Ови подаци су добијени археолошким ископавањима и истраживањима неколико кључних пунктова и структура (Т I), које су прецизно евидентиране и документоване, прво код источне капије камене фортификације (Т II), у дужини од око 40.00 m, затим у југозападном сектору, у дужини од око 60.00 m и уз северни бедем, а потом

изузузетног значаја за Републику Србију (са *Трајановом таблом* из 100. године и *Трајановим мостом* из 105. као и са тврђавом *Диана/Diana* и *Понтес/Pontes*). Конзервацију структура и мере заштите овога локалитета обављао је Завод за заштиту споменика културе у Нишу (Ч. Васић, С. Гушић, архитекте).

36 За резултате, уп. исцрпне извештаје Ј (Ранков) Кондић, у едицији *Ђердапске свеске I* (1980) *II* (1984), *IV* (1987).

37 За општу историју горњомезијског лимеса на Дунаву, са прегледом извора, вид. М. Мирковић, *Градови* (1968).

38 За главне периоде развоја горњомезијског лимеса у овој регији на Дунаву, на основу првих резултата археолошких ископавања, вид. M. Vasić – V. Kondić (1983), 542–560.

39 Уп. J. Kondić (1996), 81–86.

и угаони и централни делови војног логора.[40] Радовима су добијене не само укупне димензије најстаријег војног положаја, него и јасна представа о архитектонском склопу и/или изгледу структура валума/*vallum*, рова V пресека (*spitzgrabe*), јужне капије са кулама,[41] унутрашњих објеката у средишту тврђаве, где је подигнут главнокомандујући пункт/*principium*. У почетној, најранијој фази, структуре од набијене глине, појачане дрвеном конструкцијом, на крају овог развојног процеса обнављају се и учвршћују употребом тешког малтера, камена, затим опеке. За спољну, завршну обраду унутрашњих зидова неких грађевина, откривених у централном простору, користила се алабастер бела, фина кречна смеса, декорисана техником *al fresco* (средишњи сектор).[42]

Овај војни положај, подигнут најдаље у време Август/Тиберија, са завршном етапом Домицијан – рани Трајан, континуирано је обнављан и коришћен током првог века, неколико пута девастиран између крајњих датума, са најмање две међуфазе обнове, прецизно археолошки фиксиране и хронолошки документоване. Датуме окупације овога положаја на *Дунавским катарактама*, периоде изградње сталне тврђаве (T I) и обнове, потврђују, поред импортованих налаза скулптура и глинених и/или металних посуда, републикански новац и добро очувани примерци Августа, Агрипе и владара јулијевско-клаудијевске династије, Тиберија, Клаудија, Нерона.

Са Флавијевцима отпочиње најмлађи период (T I) и нови градитељски програм, који прати делимична измена плана бедема и капија, ојачаних, у ово време, мањим четвртастим кулама постављеним потпуно унутар бедема (јужна капија T I)[43]. У обнови структура, учвршћених дрвеним гредама, преовлађује употреба камена, опеке, малтера, а основе су паковане каменом (оштрополомљен, облуци, малтер у траговима).

Војне припреме за *Трајанове Дачке ратове* (101/102. и 105/106) пратиле су, као што је добро познато, обнова старијих дунавских комуникација и регулација плобиде Дунавом, обнова и градња речно-копненог *Трајановог пута*, градња многих пристаништа, као и *Трајановог канала* и *Трајановог*

---

40 J. (Ранков) Кондић (1989–1990), 261–272.

41 За рану фазу Диане карактеристичне су *winkellförmigen* капије, са валумом/*vallum*, који је савијао под правим углом формирајући куле.

42 Уп. J. (Rankov) Kondić (1996), 81–86.

43 Унутрашње димензије кула су 1.60 x 1.60 m. О капијама, вид. T. Bechert (1971), 214 и д.

моста.[44] Сукцесивно, одвијали су се и радови на темељној, радикалној обнови и/или реконструкцији структура војних положаја, употребом чврстог материјала, камена-малтера-опеке.

Тврђава Т II: Померањем јужног и источног, делом и западног, периметра, апроксимативно за 1/5 претходне дужине, нова, четвороугаона тврђава, заобљених углова, са димензијама 138 x 123 m и структурама зиданим каменом и опеком, добија правоугаони облик (Т II) и знатно увећава површину. Четири, правилно оријентисане капије, једнаке ширине, са *porta praetoria*-ом на северу, комуницирале су са Дунавом и *Каналом* главним речно-копненим путевима на обали. Са унутрашње стране камених зидова, 1.80 m дебљине, подижу се 22 четвороугаоне камене куле (откривено 18), симетрично распоређене, које у ово време, први пут, на капијама, чеоним зидом, излазе 0.50–0.60 m изван спољног лица линије бедема.[45]

Унутрашњи простор ове типичне, ауксилијарне римске тврђаве, има је такође класичну, трипартитну поделу. Неки делови су, током систематских камапања, археолошки евидентирани и откривени.[46]

У појединим међуфазама овога периода (Т II), дугог око сто година, у циљу побољшања и/или због девастација, извршена је комплетна реконструкција бочних капија, уз извесне захвате и репарације свих дотрајалих, камених структура. Градња кула U облика, које тада фланкирају источну и западну капију и које чеоним, заобљеним, заокругљеним (источна) или полигонално-трапезоидним зидом у темељној зони (западна), излазе изван спољног лица зида периметра, хронолошки затварају овај период, започет трајановско-хадријановском обновом, са реконструкцијама настављеним у фазама од династије Антонина (138–146), до краја династије Севера (235. година).[47]

---

[44] За резултате археолошких ископавања и истраживања комплекса Трајанов мост – тврђава Понтес, в. М. Гарашанин–М. Васић–Г. Марјановић, *Ђердапске свеске I, II, IV* и S.Gušić (1996), 259.

[45] На капијама овога периода, бедеми се наслањају на дужу страну четвртастих кула, које фланкирају пролаз и које, од тада, фронталним зидовима излазе изван линије спољног лица бедема.

[46] За историјски преглед римске војне архитектуре, вид. A. Johnson (1983), са исцрпном библиографијом.

[47] Овај тип кула, полигоналних, унутрашњих U, који се појављује на западној капији Диане је редак и подудара се, за сада, само са капијом кастела Risingham (Британија), где су први пут забележене и датоване Северовим натписом (208–211). Изведене су из августовских полигоналних капија и представљају прелаз ка полигоналним кулама, карактеристичним за раздобље касне антике. Уп. T. Bechert (1971), 171.

Интервенције на структурама у постсеверијанској фази, до друге трећине III века, означавају прелазно раздобље ка раном, касноантичком периоду и затварају фазу периода антике (Т II). Задржавање трасе главних комуникација и, уз њих, позиције главних капија, остају међутим и даље главна одлика фортификационог плана *Диане*, у почетној фази и, упркос реконструкцијама или реадаптацијама, утичу на задржавање унутрашњих диспозиција структура, све до завршне фазе периода касне антике.[48]

Постсеверијанска, почетна фаза периода бележи континуитет од Аурелијана до Валентинијана, са Диоклецијановим[49] и Константиновим обновитељским програмом у средишту периода,[50] укључујући последњу обнову у време Теодосија,[51] којом се затвара 200 година дуга касноантичка епоха.[52]

Тврђава Т III: Додавањем северног анекса уз тврђаву (*anexcastellum*), који је заузимао површину све до природне ивице караташког платоа, ојачаног јаким зидовима са кулама, удвостручена је укупна површина тврђаве *Диана*. У почетној фази периода касне антике, тврђава овим добија свој завршни, карактеристичан, добро познат, неправилно-полигонални облик (Т III), са зидовима који се ломе мењајући смер, уочен први пут и невероватно тачно забележен на плановима и скицама које су оставили Марсиљи и/или Каниц.

Од овога периода, високе и снажне куле четвороугаоног и/или поткивичастог облика, на капијама или угловима тврђаве, први пут су потпуно избачене са спољне стране зидног платна, што је главна карактеристика не само касноантичке, већ и рановизантијске тврђаве (Т III). Спољна одбрана

---

48 Одбрамбена моћ свих тврђава на лимесу, са реконструкцијама, појачава се од средине III века и представља, поред осталог, знаке „видљиве" реакције Империје на познате историјске догађаје, започете под тетрархијом и Диоклецијаном, Константином Великим, са континуитетом, упркос потресима, све до краја IV и почетка V века. Уп. H.V.Petrikovits, *JRS* 61 (1971), 178.

49 Иза Диоклецијановог обиласка лимеса на Дунаву, остала је серија изузетних, комеморативних натписа, у реорганизованим провинцијама Moesia Prima (Moesia Superior), Dacia Ripensis (Moesia Superior од ушћа *Поречке реке* у Дунав), Moesia Secunda. Ови епиграфски споменици, укључујући и Диоклецијанов натпис пронађен недалеко од тврђаве *Диана* у касноантичко-рановизантијској тврђави код Кладова (*Бутворки/Царине*), јесу поуздана потврда тетрархијског програма за овај сектор Дунава. Уп. M. Zahariade, 1997 (1999), 553–561.

50 Познато је да се Константин Велики, у лит. изворима, назива обновитељем Трајанове Дакије, вид. М. Мирковић, *Градови* (1968), 114.

51 М. Васић, *Нумизматичар* 6 (1983), 99.

52 За општи преглед, на основу познатих резултата истраживања лимеса до 1984, вид. J (Kondić) Rankov (1984), 182–188.

је појачана са једним широким ровом, а периметрални бедеми (Т III), још моћнији, достижу ширину, на ударним тачкама и преко 3.00 m.

Великом и темељитом обновом свих касноантичких бедема и кула (осим северног и источног Т II, који, додавањем анекса, престају да буду спољни зидови логора), уз градњу нових, спољних структура, током најмлађе рановизантијске фазе периода, тврђава *Диана/Занес* постаје још снажније брањено упориште. Обнова и/или реконстукција просторног плана изведене су тада по новом концепту, уз потпуно негирање свих старијих рушевина унутар логора. Преусмеравање и укидање главних комуникација логора, проузроковало је, поступно, затварања неких капија (Т II). Познати историјски догађаји и разарања којима је опустошено и (српско) Подунавље, утицала су да многа касноантичка здања у завршној етапи губе своју намену. Дебео слој грађевинског шута, малтера и камена и опека, којим су прекривене рушевине свих структура најмлађе фазе позне антике и Рима (у првим декадам V века), постају, сто година касније, основа изнад које су фундирани темељи нових, солидно грађених рановизантијских структура, према новом Јустинијановом градитељском концепту, последњем великом обновитељу Римске империје (527–565), који из темеља подиже структуре девастираног дунавског лимеса, укључујући и сектор *Катаракти*.

У унутрашњости тврђаве, у оквирима постојећег плана (Т I, Т II, Т III), током прве и најинтензивније декаде археолошких радова,[53] најпотпуније су истражене главне комуникације – оса север–југ (целом дужином) и исток–запад (уз секторе главних капија, затим и на месту укрштања, средишњи сектор), делови структура грађевина подигнутих уз главне осе и бедеме, као и шири комплекси, изграђени са унутрашње стране јужног и северног бедема (западно и/или источно од главне аксијалне осе).

Потпуно су откривени западни и јужни и западна половина северног бедема, укључујући све капије и угаоне пунктове, као и делове структура периметра касноантичког анекса. У потпуности су истражене (и конзервиране) репрезентативна, касноантичка грађевина са апсидом, са добро очуваним системом за централно грејање, подигнута уз улицу север–југ,

[53] За извођење археолошких радова на терену, у оквиру програма *Пројекат Ђердап*, ангажован је велики број бригадира ОРА Ђердап (*Караташ*); радови су били интензивни и трајали су преко 60 дана! Бригадири су учествовали и на ископавањима Трајановог моста и неких локалитета низводно. Од 1998. године, у пословима заштите, ангажују се млади Кладова, ученици и студенти, захваљујући подршци ХЕ *Ђердап I* (Кладово).

затим улазни највероватније засвођен портик/*porticus*, са конструктивним елементима *quadrapylon/tetrapylon*, подигнут у средишту пресека главних аксијалних оса на улазу у зграду главног штаба/*principium*, церемонијално, религиозно и административно-извршно средиште сваког војног положаја на лимесу, до северијанског периода. Блок просторија, оријентисан правцем исток – запад у југозападном крилу тврђаве, намењен је капацитетима за боравак и смештај војника/*contuberniae*, укључујући и касноантичко раздобље. Два веома важна објекта, карактеристичног плана, ретко добро очувана за период у коме су подигнути и коришћени, откривена су у северном делу тврђаве. То су јавно купатило и/или хигијенски пункт, *latrina*, са зиданим одводним каналом који је пролазио испод западног бедема, у северозападном углу тврђаве, и велика камена правоугаона зграда за складиштење и чување намирница/*horreum*, карактеристичног габарита, подигнута уз северну капију (Т II). У кампањама последњих година (2003–2008), трагајући за допунским научним подацима у вези са структуром првобитног војног положаја (Т I), откривена је друга, касноантичка, репрезентативна грађевина, оријентисана запад – исток, са две симетрично постављене полукружне конхе – апсиде, на западном фасадном зиду, због које су почетни радови преусмерени ради потпуног откривања њених структура. На спољним зидовима конхи, сачувани су трагови малтерисања финим, загаситоцрвеним слојевима малтера, а у шуту са унутрашње стране је било фресака (јужна апсида). Иако су ископавања и истраживања ових структура у току, два одвојена тракта, западни, са мањим базенима на бочним крилима (јужном и северном), и источни, са портиком у склопу пространог дворишта, указују да је грађевина, у једној од фаза у каснијим периодима антике, представљала мултинаменски, луксузан комплекс, свакако настао интерном поделом простора и сукцесивним адаптацијама старије, четвороугаоне структуре, подигнуте у овоме делу тврђаве током претходних епоха.[54]

Архитектонске структуре *Диане/Занес*, Т I, II, III су грађене или од компактне глине (набој), са дрвеним скелетом, или зидане од локалног камена и облутака, шљунка крупније и ситније гранулације, у комбинацији са опеком и малтером, и/или употребом великих, камених блокова и квадера, квадратних и/или округлих камених стубова. Међу карактеристичним грађевинским материјалом, у оквирима истражених целина (и

[54] За резултате истраживања, уп. Ј. Кондић, Извештај о истраживањима за 2007, у *АП 2008* (у припреми).

последње грађевине), регистрован је велики број обрађених декоративно-функционалних елемената, од једноставних, монументалних камених блокова, са сачуваним рупама за уметање гвоздених спона фиксираних оловом, до профилисаних база и канелованих стубова, профилисаних, архитравних греда, капитела, који представљају праве стилско-уметнички раритете римске архитектуре. Представљају јединствена сведочанства, не само о архитектури и техникама градње, него су и поуздан доказ о изгледу ових некада урбанизованих предела, доказ постојања велелепних, репрезентативних здања света антике, несталих с временом.

Структуре, стамбени и други објекти у унутрашњости, затим и куле у каснијем периоду, биле су заштићене кровним покривачем, а зидови, без обзира на врсту материјала, са унутрашње као и са спољне стране, применом завршних техника обраде су омалтерисани и/или декорисани (*al fresco*), и/или обложени каменим и мермерним плочама, различитих боја (у белој, сивобелој, или *a la verde antico*), чиме се потенцира луксуз, што је новина у архитектури у вези са римским стилом живота.

Улице и подови су рађени од камених плоча, опека различите величине (и оних малих, полигоналних), постављени на припремљену подлогу од набијене глине, затим малтера, камена/шљунка и/или црвенкастог малтера (малтер са гранулама опеке). Уочено је (само) неколико мозаичких коцкица (код репрезентативних грађевина). О застакљеним прозорима сведочи мноштво комада равног стакла. Водоснабдевање је било регулисано, а многе грађевине/просторије су имале централно грејање и просторије за купање (*latrina*, *piscinae*).

Испод темеља поменутих камених структура Т II (односно III), где год и када год је то било могуће, упорним и успешним праћењем и документовањем несталих, тешко уочљивих и дубоко укопаних трагова старијих дрвено-земљаних структура „тврђаве у тврђави", идентификовани су и потпуно дефинисани план и развојне фазе структура првог, сталног римског положаја, подигнутог на *Катрактама*, у најранијем периоду римске експанзије и окупације (Тврђава Т I).

Прецизно издиференцирани културни слојеви у оквиру периода, затрпана мешавина грађевинског материјала, гари, пепела, новца, накита и оружја, опреме војника, оруђа и алата, глинених[55] и стаклених посуда и скулптура,

[55] За општи преглед глеђосаних глинених посуда, вид. Т. Цвјетићанин, *Глеђосана керамика Горње Мезије* (2001) и *Касноантичка глеђосана керамика* (2006).

осим на доба израде и, евентуалне, карактер објекта, указују и на стил и технике у архитектури и градитељству и, на неки начин, потврђују их.[56] Богатство артефаката, као и налази изузетне вредности, упознају нас са познатим и мање познатим детаљима примене једнообразних стандарда, код уређења како војних положаја тако и насеља, са свакодневицом римских грађана, мултиетничког састава, који су овде живели и радили, користећи једно, латинско писмо и обожавали омиљена римска божанства, према пронађеним скулптурама империјалне фаворите Јупитера, Минерву, Марса, Меркура, Херкула, Нептуна, Диану, Аполона, Венеру. Врхунске израде, у бронзи или мермеру или драгоценом камену, као што је савршено лепа глава Медузе,[57] представљају и праве уметничке раритете.[58]

На *Катаракта*, као подручју са посебним, економско-контролним и организационим условима, развило се значајно политичко-економско језгро.[59] У мери у којој су те околности дозвољавале, у мањем обиму је сондирана и испитивана ближа и/или даља околина тврђаве, у циљу прикупљања података у вези са агломерацијом и некрополе, настале у окружењу тврђаве *Диане/Занес*, на територији с временом прилично измењеној и захваћеној индустрализацијом, у последњим деценијама протеклог века. Ова рекогносцирања и сондажна, мања истраживања, иако скромних размера, као и референтни добро познати случајни налази, омогућила су да се са великом прецизношћу повуку главни путни праваци, одреди хронологија и границе настанка и просторног развоја агломерације и некропола од најранијих времена.[60] Градска зона се ширила у директној

---

56 Археолошка збирка артефаката (*Збирка Ђердап*), прикупљених током ових радова, чува се и проучава, или излаже при Археолошком музеју Ђердапа, отвореном 1996. година (Кладово). Његовим конституисањем и формирањем јединствене *Збирке Ђердап* реализован је један од најзначајнијих циљева *Пројекта Ђердап (НИПЂ)*. Археолошка *Збирка Ђердап*, која потиче са близу 100 истражених локалитета десне обале Дунава *регије Гвоздена врата/Ђердап*, свакако је једна од највећих систематских, археолошких збирки. Руководилац Музеја од оснивања је Ј. Кондић, која је аутор новог каталога Музеја (у припреми).

57 Ј. (Ранков) Кондић (1994), 117.

58 Скулптуре бронзаног Нептуна са делфином и Меркура, које су изложене у Археолошком музеју Ђердапа, у Кладову, представљају јединствене примерке мале, импортоване бронзе. Уп. Ј. Кондић (1995), 153.

59 По освајању и успостављању војском поседнуте границе са путем, на урбанизованим обалама Дунава се развијају значајна римска насеља, која већ крајем I и/или почетком II века добијају градски статус. Уп. М. Мирковић, *Градови* (1968).

60 Откривен је на обали, приликом експлоатације камена, око 500 m источно од тврђаве. Оријентисан ка северу, његов веома добро очувани задњи тракт, са подијумом у →

комуникацији са војним положајем и његовим главним капијама, реком Дунав, односно залеђем, а попречним комуникацијама су биле успостављене везе у свим правцима. Према резултатима, *Диана/Занес* је као фиксна база сектора *Катаракти*, пуних шест векова, обухватила обалу, путеве и инсталације од *Трајановог канала* до ушћа *Кашајне* и низводно, обале данашњих насеља Карагаш, Давидовац, Кладушницу, до улаза у Кладово, укључујући најближа острва *Адакале* и *Банско*, са гравитирајућим планинским залеђем јужно и западно од тврђаве.

После неколико стотина година, као у доба Римске империје, дуж читаве *регије Гвоздена врата/Ђердап*, изнад и/или у близини римских тврђава, подижу се надмоћни зидови и бастиони средњовековних српских, аустроугарских и османских тврђава. У истом распореду, као у доба Рима, на *Дунавским катарактама*, утврђују се острва *Адакале* и *Банско/Banului*, на десној стеновитој обали (*Ђеврин*) подигнута је моћна тврђава *Фортелизабет/Forthelizabeth*, *Градац*, а око десет километара низводно, на улазу у данашње Кладово, на локалитету *Буторки/Царине*, сграђена је велика средњовековна *Кладовска тврђава*, *Фет(х)ислам/Fethislam* и средњовековна тврђава *Турн Северин* на левој обали Дунава.

Крајем XX века, *Гвоздена врата – Катаракте* „нестају" под водама дунавске акумулације, а моћно/величанствено здање хидроелектране Ђердап I, подигнуто код ушћа *Косовице/Канала*, отварајући и затварајући *„гвоздена врата"* својих преводница, из јединственог контролног центра, од 1972, регулише несметану пловидбу читавим Дунавом, после готово два миленија!

облику полукружне засведене нише/апсиде, намењен је за чување светиња и дарова божанству. Пажљиво рађени зидови храма, у алтернацији камена и опеке, били су омалтерисани и декорисани фрескама. Уочавају се најмање две фазе. Источно, као и западно уочени су зидови, који су представљали остатке дворишта испред, намењеног окупљању верника. Овај кратак опис, као и покушај реконструкције, урађени су на основу фотографија (које сам видела, љубазношћу госпође Љ. Зотовић) и уједно су резултат доброг познавања терена, истраживања и рекогносцирања аутора.

РЕГИЈА ГВОЗДЕНА ВРАТА / ЂЕРДАП
КЛАДОВО / ЛОКАЛИТЕТ КАРАТАШ

STATIO CATARACTARUM DIANA / POLICHNION ZANES
РИМСКА, КАСНОРИМСКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА ТВРЂАВА (TI,TII,TIII)

СИНТЕЗНИ СИТУАЦИОНИ ПЛАН (постојеће стање)
СИСТЕМАТСКА АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА И ИСТРАЖИВАЊА (2006) 2007(2008)

Р 1:1000

сонде: 64, 66, 79
квадрати: D E F 7, 8

сонде: 65, 70, 81, 82, 84
квадрати: D 10, 11, 12, 13, E 10, 11

сонде: 72, 77
квадрати: M N O 8

Danubius

29°52'23"

ЦРКВА СА КРИПТОМ
T U 7, 8

HORREUM (складиште намирница)
N O 6, 7, 8

LATRINA (купатило- хигијенски чвор)
M N 2, 3

PRINCIPIUM- PORTICUS (главни штаб)
I J K 7, 8, 9

VALLUM- FOSSA (TI)
I J K 13, 14

ПАЛАТА (север-југ)
B C D E F G 9,

CONTUBERNIA (блок барака)
C D E 2-8

ПАЛАТА (исток-запад)
D E (F) 10-13,

VALLUM- FOSSA (TI)
B C D E 2-8

ЈУЖНА КАПИЈА (TI)
D 7, 8

ЈУЖНА КАПИЈА (TII- TIII)
A B 7, 8, 9

ИСТОЧНА КАПИЈА (TII)
I J K 14

ЗАПАДНА КАПИЈА (TII)
J K 2

СЕВЕРНА КАПИЈА (TI- TII)
O P 7, 8

ОБРАДА ПРИЛОГА

стручна обрада	Јелена Кондић, руководилац пројекта
графичка израда са ревизијом плана и компјутерском обрадом	Јелена Поповић,д.и.арх. Барбара Цизлер, студент архитектуре Јасна Цизлер, д.и.арх.
датум	(2007)2008

ЛЕГЕНДА

истражено
неистражено
ознаке квадратне мреже
бројеви сонди
координате бленк тачака у државном координатном систему

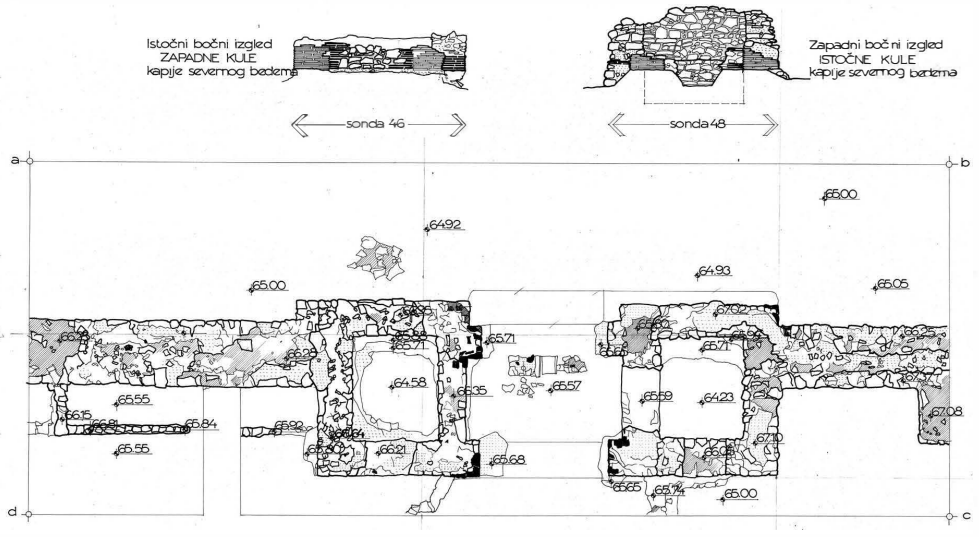

СЛ. **1** Северна капија, I/II век н.е.

FIG. **1** North gate, 1st /2nd centuries

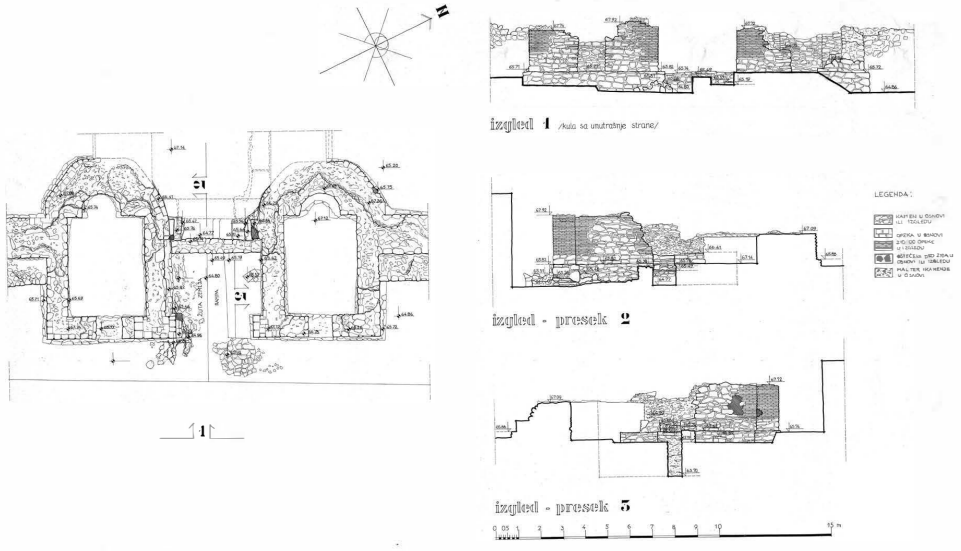

СЛ. **2** Западна капија, II/III век н.е.

FIG. **2** West gate, 2nd /3rd centuries

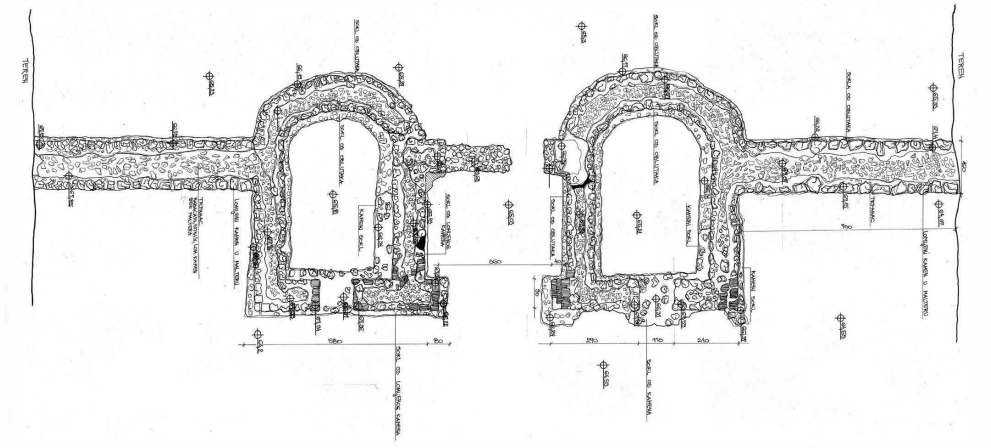

СЛ. **3** Источна капија, II – II/III век н.е.

FIG. **3** East gate, 2nd – 2nd /3rd centuries

СЛ. **4** Јужна капија, IV/V–VI век н.е.

FIG. **4** South gate, 4th /5th – 6th centuries

СЛ. **5** Војничке бараке, источни блок

FIG. **5** Military barracks, eastern block

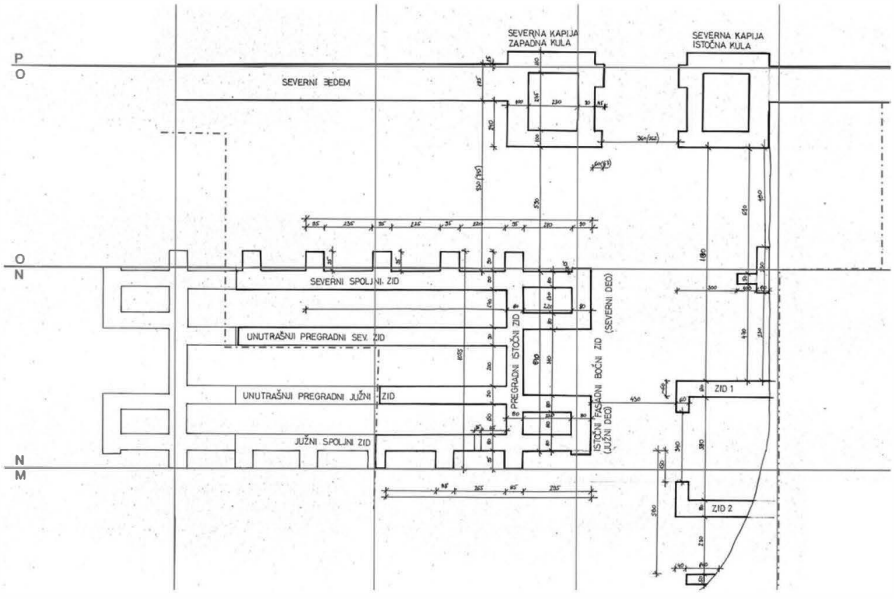

СЛ. **6** H●reum, складиште намерница, I/II – II/III век н.е.

FIG. **6** H●rreum, f●●d st●reh●use, 1st /2nd – 2nd /3rd centuries

СЛ. **7** Principium – п●ртик, I/II–III век н.е.

FIG. **7** Principium – p●rtic●, 1st /2nd – 3rd centuries

СЛ. **8** Касн●античка грађевина север-југ са апсид●м и п●дним грејањем

FIG. **8** Late R●man structure ●riented n●rth-s●uth with apse and fl●●r heating

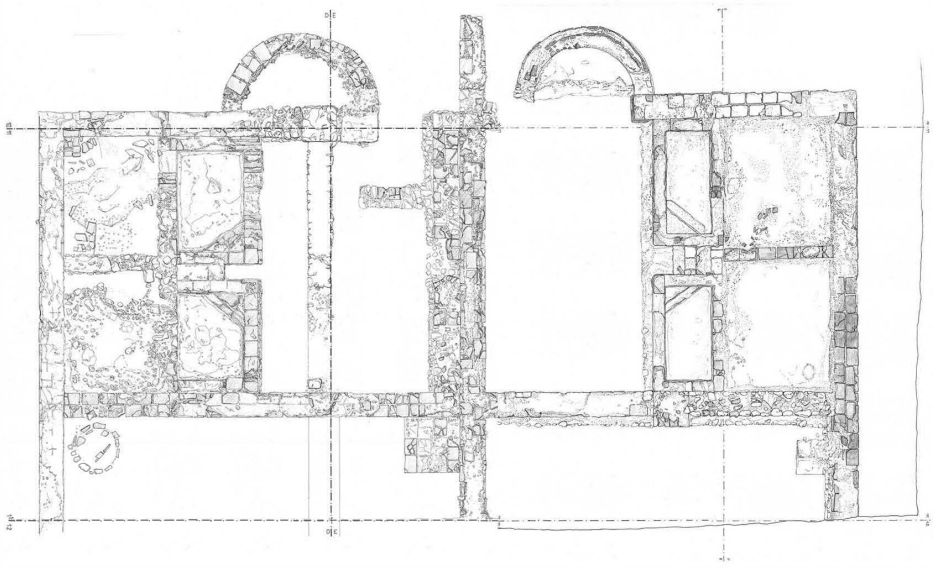

СЛ. **9** Касноантичка грађевина запад-исток са апсидама и базенима

FIG. **9** Late Roman structure oriented west-east with apses and basins

СЛ. **10** Омиљена римска божанства, римска бронзана скулптура I–II/III век н.е: Јупитер, Минерва, Меркур и Пријап

FIG. **10** Popular Roman deities, Roman bronze sculpture 1st – 2nd/3rd centuries: Jupiter Minerva, Mercury and Priapus

СЛ. **11** Бог Нептун, I–II век н.е., бронза

FIG. **11** God Neptune, 1st – 2nd centuries, bronze

СЛ. **12** Бог Меркур, прва половина I века н.е., бронза

FIG. **12** God Mercury, first half of the 1st century, bronze

СЛ. **13** Бог Аполон I–II век н.е., мермер

FIG. **13** God Apollo, 1st – 2nd centuries, marble

СЛ. **14** Богиња Диана, I–II век н.е., мермер

FIG. **14** Goddess Diana, 1st – 2nd centuries, marble

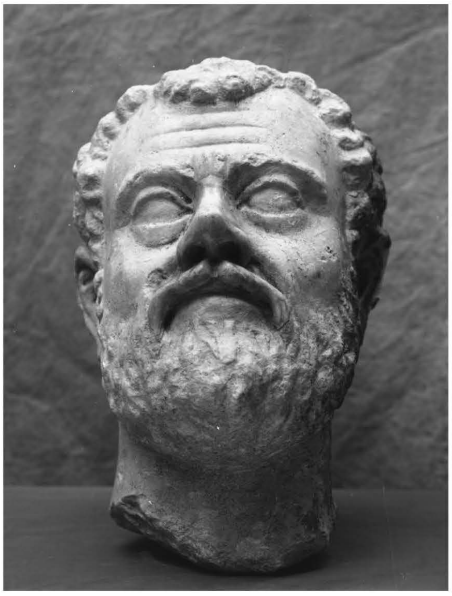

СЛ. **15** Царски портрет, династија Севера II – III век н.е.

FIG. **15** Imperial portrait, Severan dynasty, 2nd – 3rd centuries

СЛ. **16** Раноримска светиљка, друга половина I века н.е., глина

FIG. **16** Early Roman lamp, second half of the 1st century, clay

СЛ. **17** Раноримска светиљка, друга половина I века н.е., бронза

FIG. **17** Early Roman lamp, second half of the 1st century, bronze

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

АП: Археолошки преглед
BJ: Bonner Jahrbücher
BAR: British Archaeological Reports. International Series
JRS: The Journal of Roman Studies
KP: Der kleine Pauly (Wissova), Lexikon der Antike
ŽA: Živa Antika
ЦАИФФ: Центар за археолошка истраживања Филозофског Факултета (Београд)

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bechert, T. 1971
Römische Lagertore und ihr Bauinschriften, *BJ*, Bon 1971.

Vasić, M., V. Kondić 1983
Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer y: *Studien zu den Militergränzen Roms, III*, Alen 1983.

Васић, М. 1983
Налаз солида Теодосија *II*, *Нумизматичар 6*, Београд 1983, 99–112.

Vasić, M. 1977
Late Roman bricks with stamps from the fort *Transdrobeta*, y: *Mélanges d' histoire et d' épigraphie* offerts á Fanoula Papazoglu, Beograd 1997.

Гарашанин, М., М. М. Васић, Г. Марјановић 1987
Ђердапске свеске I (1980), *II* (1984), *IV* (1987)

Gušić, S. 1996
Traian's bridge contribution towards its reconstruction, y: *The Roman Limes on the Middle and the Lower Danube*, Beograd 1996.

Dušanić, S. 1996

The Frontier and the Hinterland: the Rôle of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube,* Beograd 1996.

Zahariade, M. 1999

The Terarchic inscriptions and the Lower Danubian Limes, *Atti XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina* 1997 (1999).

Јовановић, А. 1984

Римске некрополе на територији Југославије, ЦАИФФ, Вол.3, Београд 1984.

Johnson, A. 1983

Roman forts of the st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces, Oxford 1983.

Каниц, Ф. 1985

Србија, земља, становништво, од римског доба до краја XIX века, Београд 1985.

Кузмановић-Цермановић, А. 1979

Римско утврђење код Кладова, *Старинар* XXVIII – XXIX (1977–1978), Београд 1979, 127–133.

Кузмановић-Цермановић, А., А. Јовановић 2004

Текија, Београд 2004.

Кондић, В. 1987

Балнеум логора Диана, *Ђердапске свеске IV*, Београд 1987.

Кондић, В. 1987

Statio Cataractarum Diana, *Ђердапске свеске* IV (1987), Београд 1987.

Kondić, V. 1994

Transdiana, *Старинар XLIII–XLIV*, Београд 1994, 49–52.

Kondić, V. 1994

Two Military Inscription from the Fortification Diana on the Danube, *Зборник Народног музеја у Београду XV-1*, Београд 1994, 71–75.

Кондић-Ранков, Ј. 1990

Дијана – утврђење I века, *Старинар XL–XLI* (1989–1990), Београд 1990, 261–270.

Kondić-Rankov, J. 1994

Splendid Cameo from Diana at the Danube, *Зборник Народног музеја у Београду XV–1*, Београд 1994, 117–118.

Кондић-Ранков, Ј. 1995

Statio Cataractarum Diana: Царска портретна статуа бога Меркура, *Зборник Народног музеја у Београду XVI–1*, Београд 1995, 153–159.

Kondić-Rankov, J. 1996

The earliest fortifications of Diana у: *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (1996).

Кондић-Ранков, Ј. (у штампи)

Резултати истраживања Диане/Занес 2007, *Археолошки преглед* (2008, у штампи).

Ljubinković, M. 1972

Les Slaves du centre Balqanique du VI au IX siécle, *Balcanoslavica 1*, Beograd 1972, 25–28.

Marsigli, L. F. 1726

Danubius Pannonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus, I–VI, Amsterdam-Haga 1726.

Милошевић, П. 1984

Сип, касноантичко утврђење, *Старинар XXXIII–XXXIV* (1983–84), Београд 1984, 363–364.

Мирковић, М. 1968

Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији, Београд 1968.

Mirković, M. 1977

L. Marius Perpetuus, consularis, *ŽA* XXVII–2, Скопје 1977, 32–35.

Mirković, M. 1980
Vom obermösischen Limes nach dem Süden: *Via nova* von Viminacium nach Dardanien, *BAR, Int.Series* 71, London 1980.

Mirković, M., M. Jeremić, P. Milošević 1988
Sremska Mitrovica–Sirmium, beneficijarna stanica, *Arheološki pregled,* Ljubljana 1988, 56–59.

Мирковић, М. 1996
The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33–117, у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube,* Beograd 1996.

Petrikovits, V. H. 1971
Fortifications in the North-Western Roman Empire from the third to the fifth centuries A.D., *JRS* 61, London 1971, 178–218.

Петровић, П. 1970
Нова Трајанова Табла у Ђердапу, *Старинар XXI*, Београд 1970, 53–62.

Petrović, P. 1989
Ein Donauhafen von Trajan bei dem Kastell Aquae, *JRS* 79, London 1989, 59–61.

Петровић, П.
Classis Flavia Moesica на Дунаву, *Старинар XL–XLI* (1989–1990), Београд 1990, 72–82.

Петровић, П. 1997
Римљани на Тимоку, *Археологија Источне Србије*, Београд 1997.

Rankov-Kondić, J. 1984
Kasnoantički limes u Đerdapu, *Materijali XXII*, Beograd 1984.

Ранков-Кондић, Ј.
Ђердапске свеске I (1980), II (1984), IV (1987).

Rossi, L. 1971
Trajan's Column and the Dacian Wars, London 1971.

Tudor, D. 1978
Oltenia Romana, Bucureçti 1978.

Цвјетићанин, Т. 2001

Глеђосана керамика Горње Мезије, Београд 2001.

Цвјетићанин, Т. 2006

Касноантичка глеђосана керамика, Београд 2006.

Wagner, W. 1983

Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in der Provincen Noricum, Pannonien, Moesien und Dacien von Augustus bis Gallienus (1983).

Jelena RANKOV-KONDIĆ
National Museum in Belgrade
Iron Gates Archaeological Museum, Kladovo

STATION DIANA ON THE DANUBE CATARACTS STATIO CATARACTARUM DIANA – POLICHNION ZANES

DIANA/ZANES PROJECT 1978/9 – 2008/9 (30 YEARS OF DJERDAP II PROJECT)

Fortification – station *Statio Cataractarum Diana/Polichnion Zanes* is situated on the right, Serbian bank of the Danube River around 3 kilometers downstream from the first hydroelectric power station *Djerdap I* and near the modern Tekija – Kladovo road. This site includes three Roman military positions (*castrum auxiliorum* TI, TII, TIII), the station and junction of the river and land routes with military-technical installations, agglomeration and necropoles near them constructed on the right bank of the *Danube Cataracts* opposite the group of river islands (*Banului*, Romania). The walls of this well-investigated Roman, Late Roman and Early Byzantine auxiliary fortification oriented towards north and the Danube cover an area of almost three hectares of rocky and very steep bank up to 70 meters high and known under local name *Karataš*.

The beginning of systematic, integral salvage activities, archaeological excavations and investigations in 1978/9 coincides with the salvage activities within the *Iron Gates (Djerdap) Project*. During systematic archaeological excavations and investigations on the same location have been defined and distinguished three military positions (T I – T II – T III), three fortifications of different size and horizontal and vertical disposition of structures. Main historical periods, chronological phases and interphases that correspond with well-known military – strategic concept of the Roman Empire have been identified on the basis of the relevant finds.

The Cataracts (*Katarkte*) had been occupied rather early as a point of natural intersecting of important military and trade routes and offering possibilities for fast establishing of communication links with the Danube hinterland and along both Danube banks because of convenient crossing via the river islands, possibilities of passing northward and/or southward and because of many other first of all

military strategic but also military political expansion reasons of the Roman Empire.

In the beginning it was one of the marching-camps in the military campaigns but in the first decades of the 1st century Cataracts (*Katarakte*) became permanent and fixed military-technique river-land base while the Roman *station (Diana)* for this section of the Danube was established next to it by the end of 1st century. It is confirmed by the epigraphic inscriptions, which are also very important evidence that regulation of navigation on the Upper Moesian Danube, in the time of Trajan, was followed by construction and restoration of all river – terrestrial installations with military positions (*con vallis et statio*) because, first of all, the strategic, key points, *stations* were within the unique system of defense and traffic connections of the Empire on the Roman Danube (*via Traiana*). This originally selected location with the interior arranged according to the orthogonal grid and oriented always in the same way, i.e. to the north, had not been abandoned during six centuries of the existence of the limes in this region.

At Cataracts (*Katarakte*) as an area with distinct economic-controlling and organizational conditions an important political and economic center had developed. Progress and development of this Roman settlement, which is mentioned in the 6th century written sources as *Zanes/Zana* (Procop. De aedif. IV 4) is inseparable from the history of the military position and military-strategic program of development of the Danubian, Moesian, limes from the earliest times and they confirm it in a certain way.

Rich archaeological collection, *Collection Djerdap – Diana/Zanes* is housed, studied and displayed in the Iron Gates Archaeological Museum (Arheološki muzej Djerdapa) constituted and opened in 1996 in Kladovo.

ID = 169025036 УДК 904:739.2(497.11)"05"

Дејан РАДИЧЕВИЋ
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РАНОВИЗАНТИЈСКИХ ФИБУЛА НА ТЛУ СРБИЈЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА НАЛАЗ СА ЛИШКЕ ЋАВЕ КОД ГУЧЕ

Апстракт: Приликом истраживања рановизантијског утврђења на Лишкој Ћави 2000. године пронађен је и један изузетан археолошки налаз. Ради се о већој гвозденој фибули, украшеној тауширaним сребрним и златним нитима. Према свом облику, начину израде и начину украшавања, може се приписати групи фибула VI века, распрострањених у западним и централним деловима Балканског полуострва. Мада типолошки препознатљива, издваја се величином и богатством украса, тако да за сада представља јединствен примерак.

Кључне речи: Лишка Ћава, локалитет Град, рановизантијско утврђење, фибула, VI столеће.

О резултатима археолошких истраживања локалитета Град, на брду Ћава у драгачевском селу Лис, већ је у литератури било говора. Прва сондирања остатака утврђења, познатих још из описа забележених у другој половини XIX века, обављена су 1986. године и том приликом је установљено да потичу из рановизантијског раздобља (Милинковић 1986: 61–65). Заједно са другим утврђењима на територији данашњег Драгачева (Градина на Јелици, утврђења у Вичи и Вучковици) и изградња утврђења на Лишкој Ћави приписана је великом градитељском подухвату који је у унутрашњости Балканског полуострва предузет у време владавине цара Јустинијана I (527–565). Истраживања су настављена тек 2000. и трајала су наредне две године, да би потом, након трогодишњег прекида, била обновљена 2006. године (Радичевић 2002: 37–51; Исти 2006: 31–38). Досадашњим радовима испитивани су бедеми и унутрашњост утврђења, где су истражени остаци три насеобинска објекта и једне цркве (сл. 1). Осим цркве у југоисточном

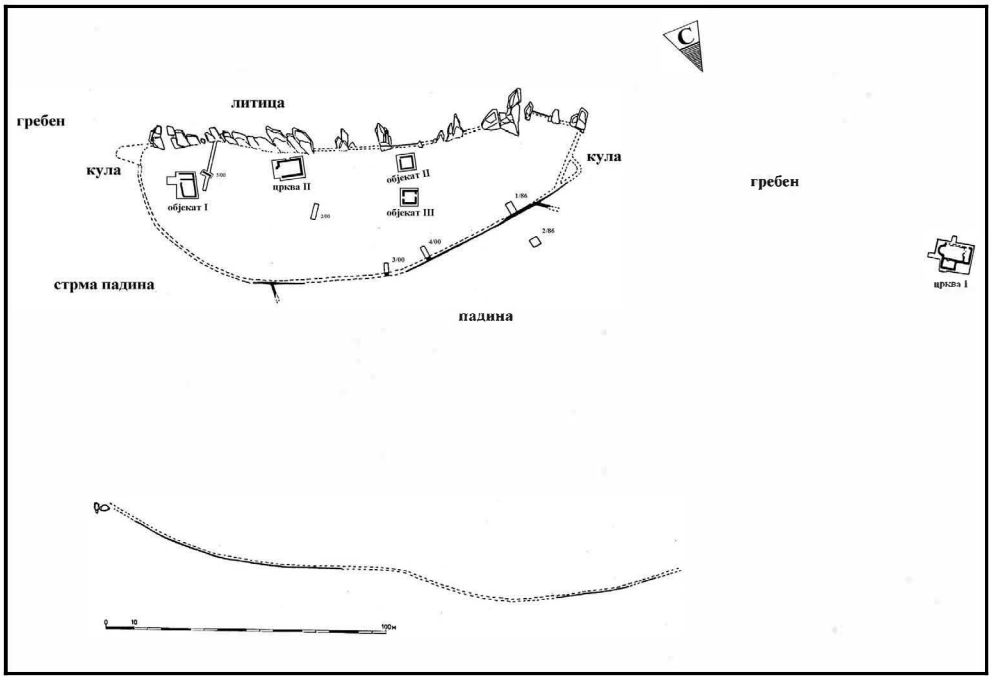

СЛ. 1 Лишка Ћава – локалитет Град, скица основе утврђења (по М. Милинковићу, допињено истраживањима 2000-2002. и 2006. године)

FIG. 1 Liška Ćava – site Grad, fortification ground plan (after M. Milinković, complemented after investigations in 2000-2002 and 2006)

делу утврђења (Црква II), на северозападној падини Ћаве су истражени остаци друге цркве (Црква I), која се највероватније налазила изван простора брањеног бедемима.

Током кампање у 2000. години истражени су остаци грађевине у југоисточном делу утврђења (сл. 1, објекат I), чије постојање је констатовано још приликом сондажних радова у 1986. години. Налазила се на благој падини која на том месту прелази у омањи плато, са истока и североистока омеђен стеном. Грађевина је била правоугаоне основе, спољних димензија 8,8 x 5,3 m, а састојала се од две просторије (сл. 2). Њена северна половина је подигнута непосредно на стени, док је јужни зид био делимично укопан у падину. Зидови су очувани у темељним зонама, широким око 0,65/0,70 m. Грађени су од ломљеног камена средње величине, слаганог у неправилне редове, а као везиво је коришћено блато (сл. 3). У северном делу објекта темељи су очувани у висини од једног или два реда

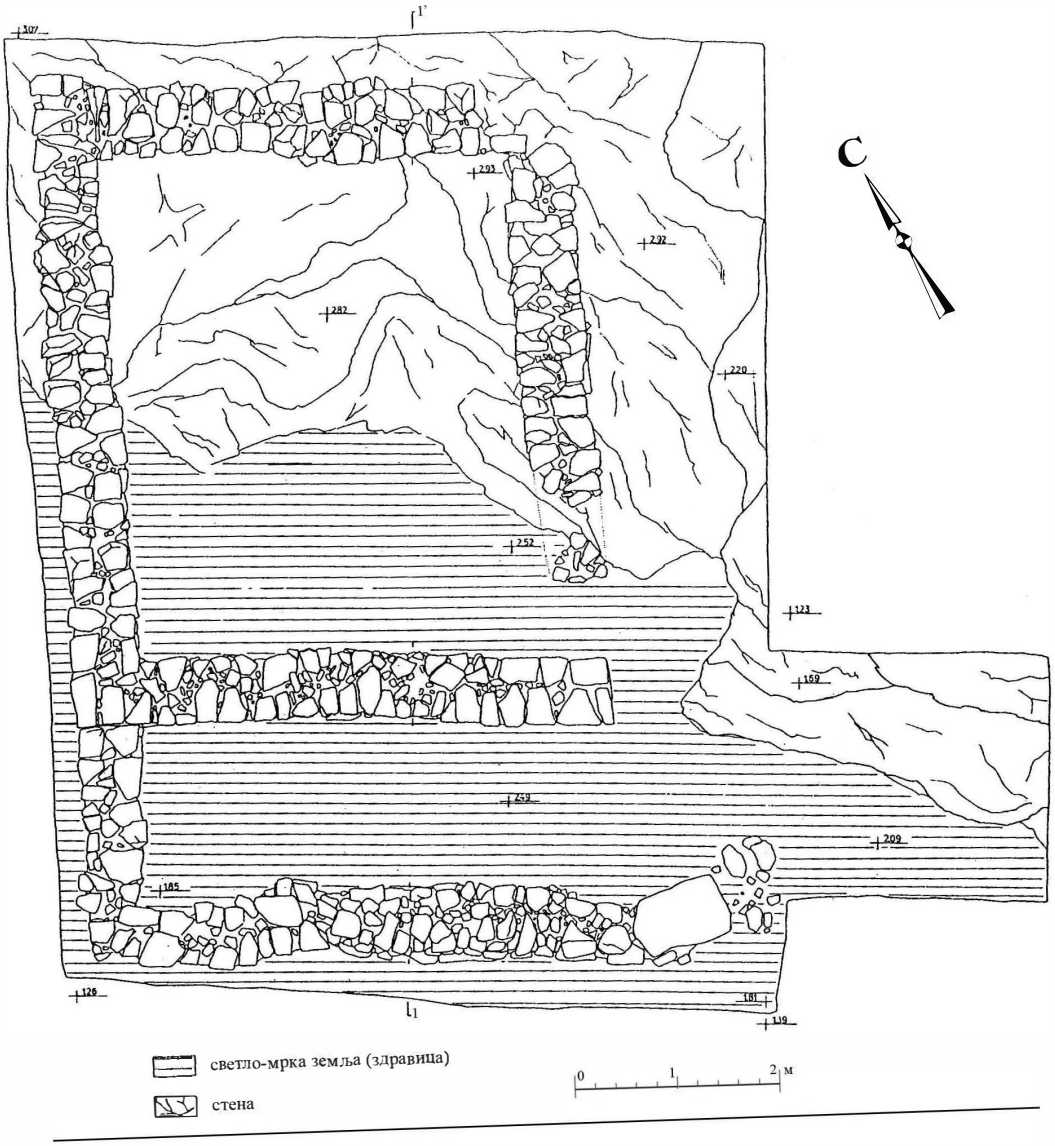

СЛ. **2** Објекат I, основа

FIG. **2** Structure I, ground plan

камена, док је нешто боља очуваност у јужној половини, до висине од три-четири реда камена.

Северна просторија је била већа, унутрашњих димензија 5,20 x 4,10 m, а на југоисточном углу се налазио улаз широк 0,80 m. На ову просторију је са јужне стране призидана мања просторија, чије су унутрашње димензије

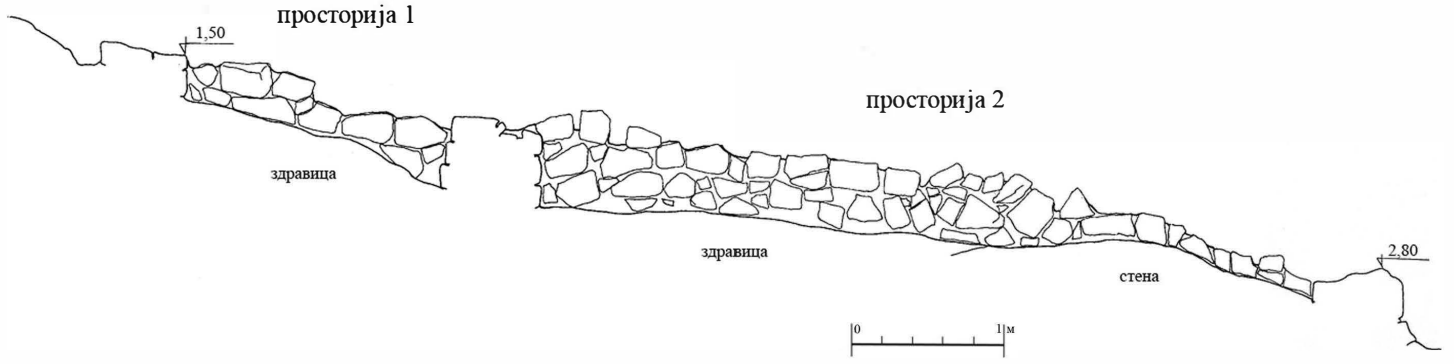

СЛ. **3** Објекат I, унутрашњи изглед западног зида

FIG. **3** Structure I, internal view of the western wall

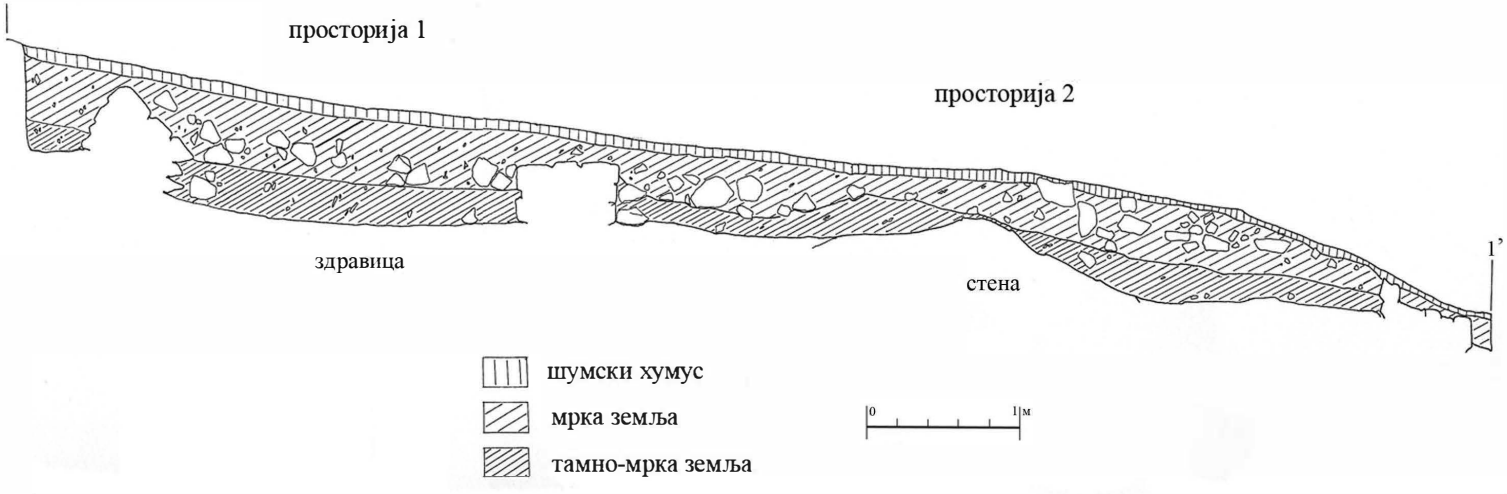

СЛ. **4** Објекат I, контролни профил север-југ

FIG. **4** Control north-south profile

износиле 5 x 1,8 m. Мања просторија на источној страни није била затворена зидом, па се може претпоставити да се ту налазио или улаз у целој ширини просторије или полуотворени трем.

На основу затеченог стања, не може се поуздано закључити да ли су зидови у пуној висини зидани каменом или се, што се чини вероватнијим, над каменим темељима налазила дрвена конструкција. На сличан начин је морала бити решена и кровна конструкција, будући да приликом ископавања нису констатовани остаци покривке од тврђег материјала.

Стратиграфска слика унутар објекта била је прилично једноставна (сл. 4). Испод површинског слоја шумског хумуса започињао је слој мрке земље са ломљеним каменом који је потицао од обрушених зидова. Дебљина овога слоја кретала се између 0,20 m и 0,40 m, а испод њега се налазио слој тамније мрке земље, дебљине од 0,15 m до 0,25 m. Испод слоја тамније земље, на јужној половини објекта, наишло се на слој компактне светлије мрке земље са ситним каменом, која је представљала археолошку здравицу. Здравица је констатована на релативним дубинама од 0,40 m до 0,80 m, пратећи пад терена у правцу севера. У северној половини објекта је слој тамније мрке земље налегао непосредно на стену, која се налазила на дубинама од 0,10/0,15 m до 0,70 m. Ниво стене унутар грађевине био је под блажим падом него што је то на простору северно од објекта, где је нагиб знатно оштрији.

Највећи број покретних налаза из унутрашњости објекта I чинили су уломци грнчарије (сл. 5). Најзаступљенију врсту посуда представљају лонци средње величине, са кратким, косо разгрнутим ободом, често са профилисаним жлебом на унутрашњој страни, мада има и лонаца са нешто дужим и непрофилисаним ободом. Знатно су ређи лонци са ободом разгрнутим нагоре и израженим жлебом са унутрашње стране обода. Усне обода су заобљене или косо засечене, а изузетно су ретки лонци са водоравно засеченом усном. Дна лонаца су равна или благо испупчена. Осим лонаца, проналажени су и делови калотастих поклопаца са дугметастом дршком, као и ретки налази полулоптастих или биконичних здела са водоравно постављеним ободом. Усамљен налаз представља уломак крчага са једном дршком. Сва грнчарија је прављена од релативно пречишћене глине, са додатком песка и ситно дробљеног кречњака. Посуде по правилу нису украшаване, а веома ретко се јавља украс у виду благо наглашених ребара или водоравно урезаних линија. Генерално узевши, већина налаза се може приписати локалној производњи VI столећа, а изузетке представљају тек

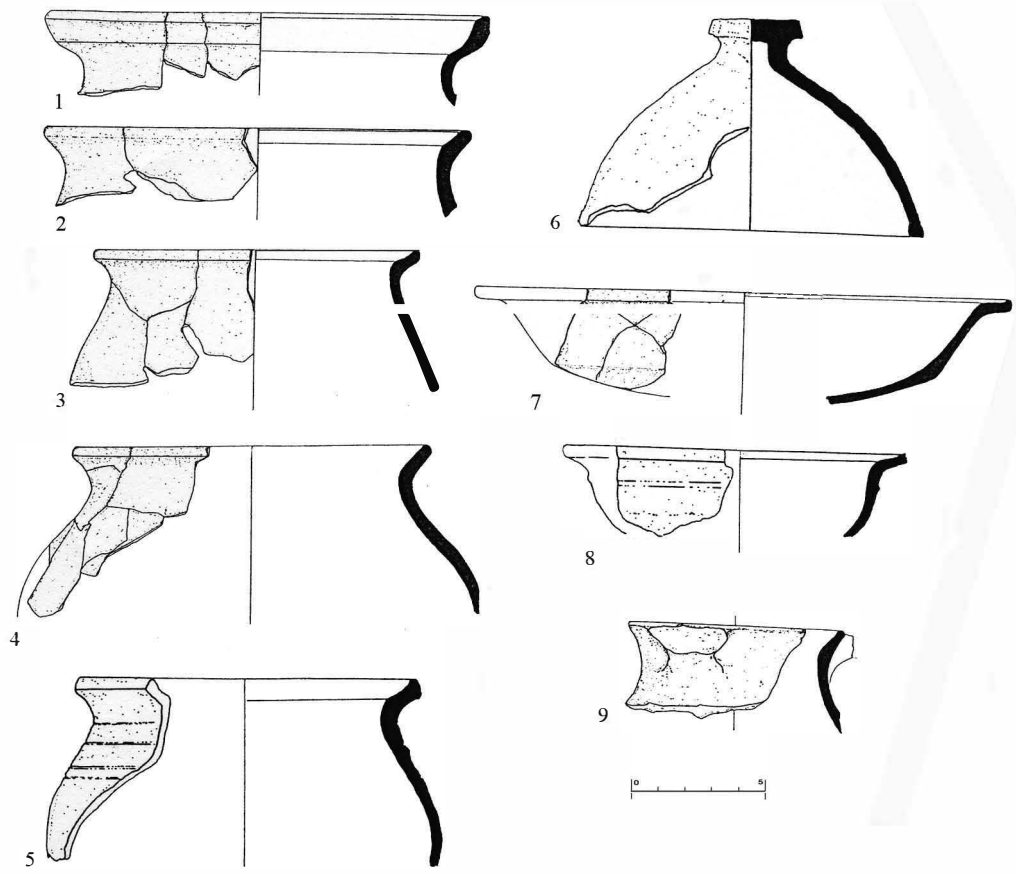

СЛ. **5** Објекат I, налази грнчарије

FIG. **5** Structure I, pottery finds

спорадични уломци глеђосаних посуда, за које се може претпоставити да су произведени негде на страни.

Поред налаза грнчарије, приликом истраживања објекта I пронађени су и малобројни гвоздени предмети (сл. 6). Изузетак је представљао део двосеклог бронзаног сечива са наглашеним ребром по средини, који највероватније представља секундарно коришћен праисторијски предмет. Изузимајући налаз који би могао бити фрагментована и деформисана гвоздена стрелица са трном за насађивање, остале налазе углавном чине гвоздене алатке и други предмети за свакодневну употребу, очувани у целини или фрагментарно. Ради се о предметима који типолошки сами по себи нису изразито хронолошки осетљиви.

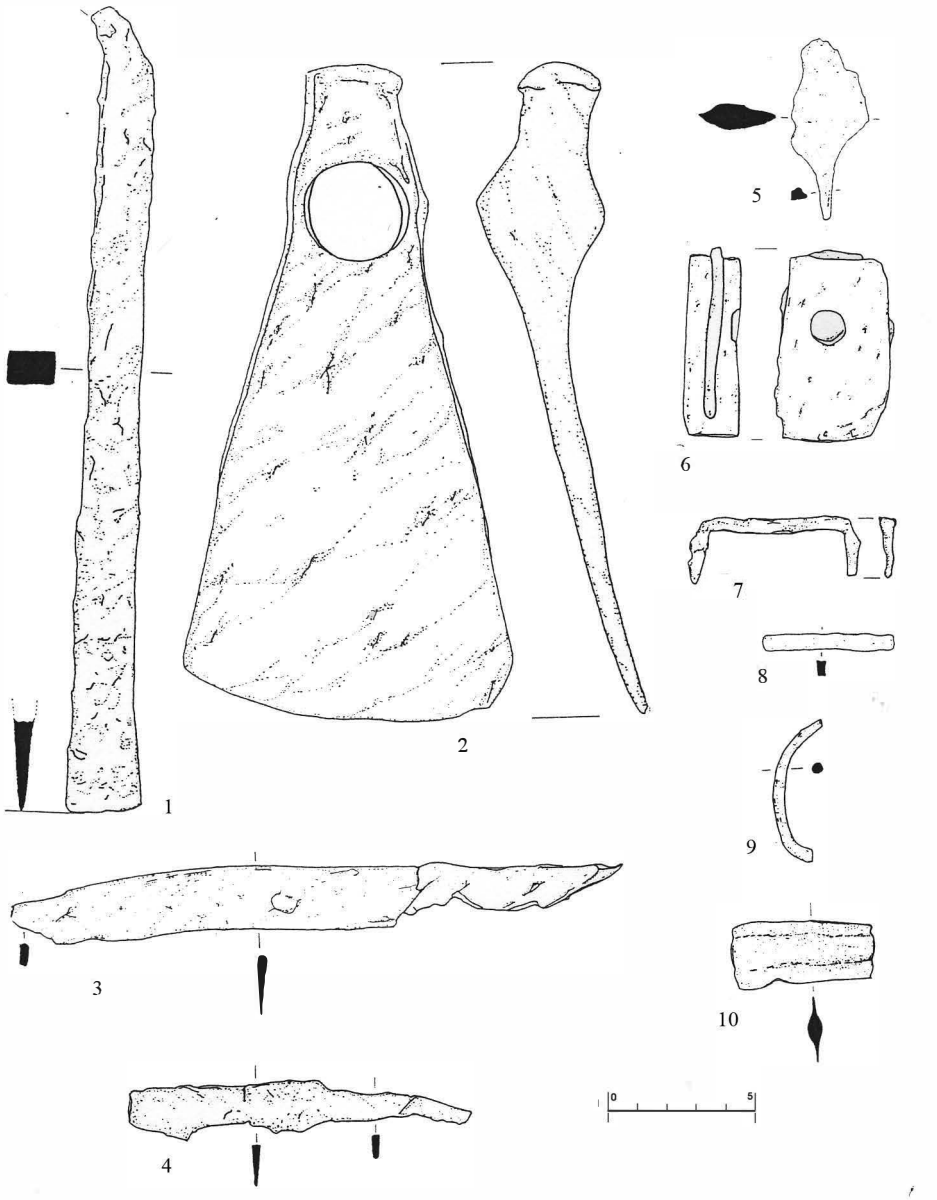

СЛ. **6** Објекат I, метални налази

FIG. **6** Structure 6, metal finds

Изузетан налаз из објекта I представља фибула пронађена приликом истраживања унутрашњости мање, јужне просторије. Услови налаза нису били сасвим уобичајени. Наиме, пронађена је унутар старог ископа из 1986.

године. Откривена је на релативној дубини од 0,55 m, у мркој, растреситој земљи са по којим каменом средње величине. Очигледно је било да се ради о земљи која је раније прекопавана и са којом је, након ископавања, стара сонда затрпана. У истој земљи су, заједно са рецентним налазима, забележени и малобројни налази веома ситних уломака грнчарије.

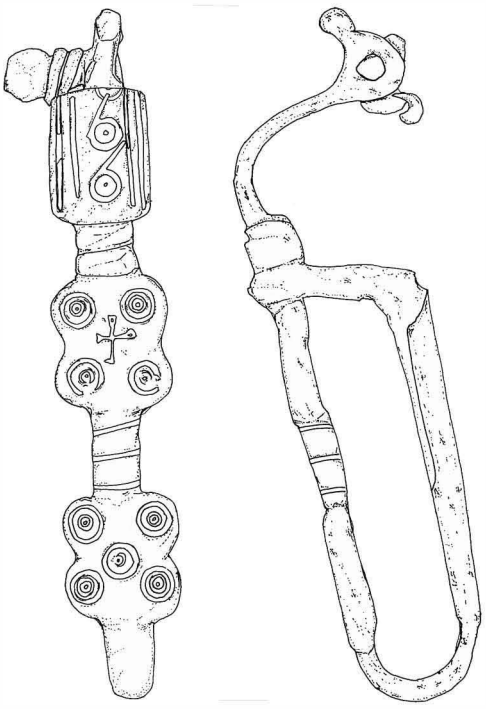

СЛ. 7 Објекат I, гвоздена фибула

FIG. 7 Structure I, iron fibula

Фибула се сада налази у збирци Народног музеја у Чачку, где је заведена под инвентарским бројем А 1678. Припада врсти фибула са посувраћеном стопом, међу којима се према својим технолошко-типолошким карактеристикама може и прецизније одредити. Израђена је од гвожђа, тракасто обликованог лука и стопе, док су сви украсни елементи од сребра и злата (сл. 7 и 8). Њена главна типолошка одлика је кратак, јако повијен лук и изразито дуга стопа. Држач игле је формиран тако што је стопа посувраћена и са два намотаја омотана око корена лука. Глава фибуле је обликована у виду „рога", кроз који је провучена осовина, око које се налазила опруга за коју је била везана игла.[1] Крајеви осовине су задебљани у виду лоптица прекривених

[1] На фибули је била очувана само половина осовине, са два намотаја опруге и делом унутрашње тетиве, како је приказана на цртежу (сл. 7). На фотографијама је приказана након конзерваторског третмана, приликом кога је глава фибуле делимично реконструисана (сл. 8). Конзерваторско-рестаураторски поступак обавили су А. Лајош, виши конзерватор, управник Одељења за конзервацију Музеја Војводине у Новом Саду и Д. Гар, препаратор у истом одељењу Музеја Војводине, у сарадњи са С. Богојевићем, конзерватором Народног музеја у Чачку. У конзерваторској лабораторији Музеја Војводине обављена је и провера врсте материјала од којих су начињени украсни елементи на фибули.

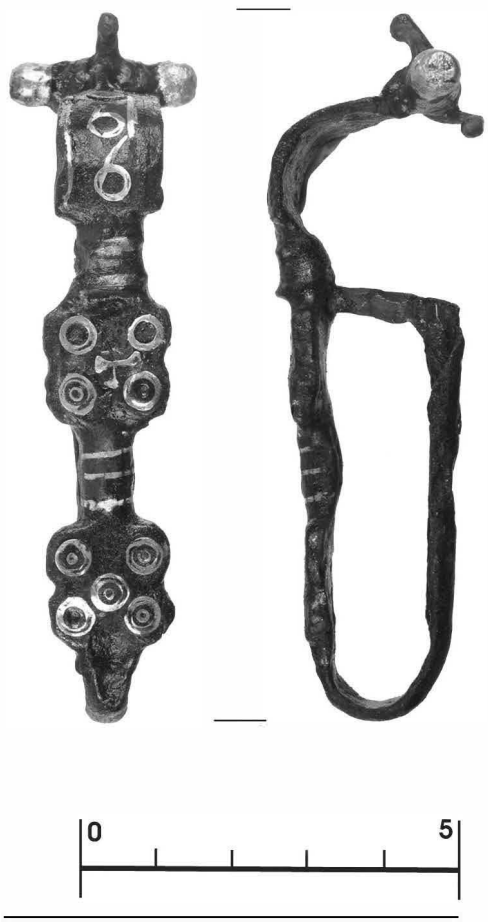

СЛ. **8** Изглед фибуле из објекта I

FIG. **8** Fibula from structure I

златом. Дужина фибуле заједно са „рогом" износи 9 cm. Стопа се састоји од два шира, приближно квадратна поља, лучно увучених бочних страна, која су повезана суженим делом стопе. Укупна дужина стопе износи 6,3 cm, док је држач игле дугачак 5,5 cm .

Лук и стопа су украшени уметнутим нитима од сребра и злата. Средишњи део лука прекрива мотив састављен од кругова са тачком у средини, међусобно повезаних тангентама. Лук је целом дужином са обе стране оивичен са по две трачице (сл. 9а). Спољна трачица дуж ивице луке је златна, док је остали украс од сребра. Стопа је украшена сребрним трачицама. На ширим деловима стопе понавља се украс у виду четири круга са тачком у средини, правилно распоређених у угловима. У центру једног проширења налази се идентичан пети круг (сл. 9в), док је на централном месту другог проширења приказан крст са проширеним крацима (сл. 9б). На суженом делу стопе налазе се три попречне сребрне трачице.

Према свом облику, начину израде и начину украшавања, фибула са Лишке Ћаве може се убројати у групу рановизантијских фибула које су, на основу досадашње истражености, бројније распрострањене у западним деловима Балканског полуострва, мада је њихова појава позната и на простору централног Балкана. У односу на друге врсте фибула са посувраћеном стопом, главна одлика ове групе фибула је кратак, наглашен лук и изражено дуга стопа. На глави имају три мале јагоде – зрна, две на осовини непосредно уз лук и једну спреда у средини. Код неких примерака уместо средње јагоде на глави се налази „рог". Постоје различите варијанте у начину обликовања

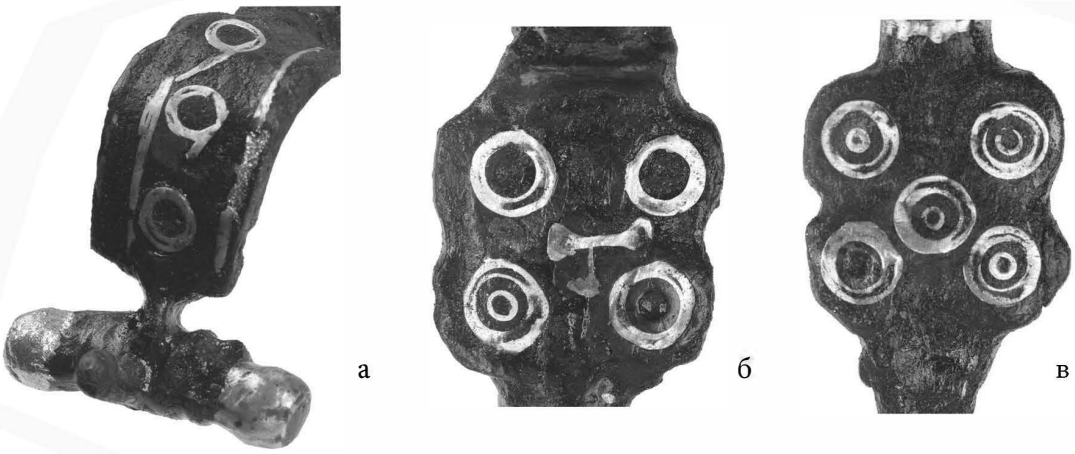

СЛ. **9** Фибула из објекта I, детаљи

FIG. **9** Details of the fibula from structure I

лука, који може бити полукружног пресека или тракасто обликован. Израђују се од гвожђа и бронзе, а оне гвоздене су украшаване утисутим сребрним или бронзаним нитима.

Такве фибуле су до сада у литератури називане далматинским или западнобалканским фибулама (Янкович 1980: 177; Јанковић 1981: 174–175; Uenze 1992: 151–152). На њих је први указао З.Ински бавећи се познатим налазом тзв. *Emmanuel* фибуле, пронађене унутар Салоне још у XIX веку, без ближих података о месту налаза (Vinski 1974: 7, tab. I, 1). Еманоел фибула је израђена од гвожђа. На глави има три бронзана дугмета облика полиедра с кружним украсом, задебљали лук са остацима сребром таушираног орнамента и продужену ногу на којој је платирана сребрна плочица са уграviраним натписом *Emmanuel*. По мишљењу Винског ова фибула припада варираном облику касноцарске Т-фибуле са луковицама, и то по задебљано-скраћеном луку и продуженој нози, последњој тј. најкаснијој развојној групи. Датована је око 500. године – направљена је у касном V веку, а била је у употреби почетком VI века, ако не и касније.

Истом приликом З.Ински је указао и на групу типолошки блиских фибула на подручју римске Далмације и панонске Савије, пронађених унутар гробних целина датованих у VI век. По Винском су то деривати Emanuel фибуле, варваризованог и веома рустичног облика, који се јављају као карактеристична појава у провинцијалном стваралаштву на каснорimским

традицијама од VI века надаље (Vinski 1974: 14, tab. VIII, 1–2). С далматинске провинцијалног тла навео је гвоздену фибулу са бронзом украшеном дугом ногом, пронађену на Дебелом Брду код Сарајева, и мању гвоздену фибулу из једног од гробова, у то време још увек непубликоване некрополе истражене на локалитету Гребље у Книну.[2] С територије панонске Савије аналогије је проналазио у великој некрополи VI века у Крању и то у два женска гроба, приближно истовремена са книнским гробом (Vinski 1974: 14, tab. VIII, 3, 5).

Највећи број фибула овог типа познат је из Салоне и њене околине (Vinski 1974: 39, tab. XXXIII, 1–8; Buljević i ostali. 1994: 216, 219–220, kat. 3–5). Прављене су од бронзе и гвожђа, понекад украшене оплатом од злата или позлаћена сребра. Нажалост, сви примерци су без ближих података о условима налаза, што отежава њихово поуздано датовање. Због недостатка таквих фибула у гробљима V и раног VI века, као што су она у Михаљевићима и Раковчанима, у којима иначе има другачијих гвоздених фибула, претпостављено је да су ушле у моду после ослобођења Далмације од Источних Гота (Јанковић 1986: 161). Обично се приписују јустинијанској и постјустинијанској епохи VI века и објашњавају као део нашње староседелачког романизираног етноса код кога је још увек тињала римска традиција ношења фибуле на десном рамену.

Аналогне фибуле са територије Босне и Херцеговине, поред поменутих примерака са Дебелог Брда, представљају и појединачни налази из гробова некрополе Корита код Дувна, као и већа гвоздена фибула са локалитета Градац на Илињачи у Горњем Котарцу код Сарајева (Miletić 1979: 160, T. III–IV; Fekeže 1991–2005: 184–185, Sl. 1). Сви примерци су опредељени у другу половину VI века, а фибула из Горњег Котарца се, осим величином, издваја и по доброј изради и богатству украса. Њима би се, по својој прилици, могао приписати и налаз из Гнојнице код Мостара. Према опису Н. Милетић, ради се о богатије украшеној гвозденој фибули са три полиедарска дугмета украшена концентричним кружницама, док је на нози сребром тауширан украс у виду ромбова, крстова и нити (Miletić 1979: 161, nap. 65).

[2] Из утврђења на Дебелом Брду познато је више различитих фибула израђених од гвожђа, бронзе, а има једна и од сребра. Међу њима се овој групи фибула могу приписати две гвоздене фибуле, од којих је једна тауширана бронзом (Fiala 1985: 128–129, T. VII, 11, 15). Гвоздена фибула из Книна пронађена је у гробу бр. 61, заједно са копчом тзв. медитеранске форме, на основу чега је гроб датован у другу половину VI столећа (Vinski 1991: 27, tab. XI, 4, Simoni 1991: 83).

Овој групи фибула блиски су бронзани примерци пронађени на Градини у Биограцима код Лиштице и у базилици код Врбе на Гламочком пољу (Čremošnik 1989: 94, T. IV, 6; Bojanovski 1981: 204, sl. 6).

Када је реч о територији Србије, фибуле истог типа до сада су забележене у малом броју, али готово на читавом простору јужно од Саве и Дунава. Територијално најближе аналогије фибули са Лишке Ћаве представљају две гвоздене фибуле са утврђења Кичер – Градац у селу Парамуну, северно од Пожеге према Косјерићу (Ђурић и Кековић 1989: 28–29, кат. 135–136; Мандић 1995: 28, T. XVI, 10–11). Сличне фибуле познате су и из околине Београда (Bojović 1983: 73–74, kat. br. 325–327, T. XXXIII), а забележене су и у некрополама Виминацијума.[3] Даље низ Дунав указано је на њихову појаву чак до ушћа Тимока на истоку, где су датоване у последње деценије VI века (Јанковић 1981: 174–175, T. XVI/7–8). У Виминацијуму је на локалитету Бурдељ у гробу бр. 40 пронађена гвоздена фибула са траговима сребрне инкрустације на луку, док још две гвоздене фибуле потичу из гробова некрополе на локалитету Више гробаља (Зотовић 1981: 102, T. XI, 1; Ivanišević, Kazanski et Mastykova 2006: 18–19, fig. 9, 10–12). Гроб бр. 40 на локалитету Бурдељ опредељен је у раздобље од друге трећине V до почетка VI века, док су примерци са локалитета Више гробаља приписани другој трећини VI века или нешто каснијем времену (Ivanišević, Kazanski et Mastykova 2006: 119, 122).[4]

Фибула сродна овој групи фибула пронађена је и у једном гробу у Мачванској Митровици. Гроб је датован у прву половину VI века и приписан Гепидима (Ercegović-Pavlović 1980: 38–39, Pl. XVIII, 4). Сличне фибуле су иначе спорадично забележене на простору који се повезује са Гепидима (Csallany 1961: pl. 135, 13; Teodor 1988, fig. 8, 1). Њихову појаву у германској употреби, нпр. у гепидским женским гробовима VI века, још је З. Вински протумачио као културну позајмицу од романизираног староседелачког становништва (Vinski 1974: 40; Buljević i ostali 1994: 216).

---

[3] Једна потпуно очувана фибула истог типа, без података о месту налаза, потиче из збирке И. Фреја и чува се у Народном музеју у Сомбору (Nađ, Nađ 1964: 27, T. XXXV, 1).

[4] Фибула пронађена приликом истраживања гроба бр. 40 не може се сасвим поуздано повезати са остацима покојника у овом гробу. Наиме, пронађена је 1,28 m изнад нивелете на којој су откривени већином дислоцирани остаци покојника. Иначе, на некрополи Бурдељ то је усамљен налаз другачији од инвентара проналаженог у осталим гробовима. На другој страни, ради се о налазу који је близак са инвентаром карактеристичним за некрополу Више гробаља, где су различите варијанте фибула са подвијеном стопом проналажене у приличном броју.

Новија истраживања у ширем окружењу Крушевца указала су на постојање фибула овог типа и у централним деловима Србије. Примерци из утврђење Укоса код Град Сталаћа на левој обали Јужне Мораве датовани су у позни VI век (Ђорђевић, Рашковић 2006: 46, T. VI/10–11), а сличне фибуле су познате и из села Буца, на северним падинама Јастрепца.[5] На њихову даљу распрострањености ка истоку указују и фрагментован примерак нађен у селу Малошиште код Ниша (Jovanović 1978: 55), као и случајан налаз из Рготште код Књажевца. Фибула из Рготште, датована у крај VI века, има лук украшен жлебовима у којима су тауширане бронзане траке, док је дуга стопа украшена ровашењем (Петровић и Јовановић 1997: 90, кат. 12). Поред фибуле из Рготште и поменутих фибула из Прахова, колико ми је познато, за сада најисточнији налаз фибуле овог типа потиче из села Кошарева код Брезника у западној Бугарској (Даскалов, Трендафилова 2006: 24–25, обр. 5/3).[6] На основу расположиве грађе, јужна граница распрострањености таквих фибула за сада се шири преко југа Србије, до северозападних делова Македоније, где су приписане групи тзв. варваризованих фибула, датованих у VI или позни VI и рани VII век (Лилчић 1996: 62, 72; Микулчић 1996: 21, сл. 1; Mikulčić 2002: 470, Abb. 388, 3).[7]

У раду је већ указано на старију литературу у којој се појава фибула овог типа првенствено повезује са територијом западног Балкана. Међутим, узимајући у обзир и овде изнете аналогије, очигледно је да се њихово распростирање може пратити на знатно ширем простору и ту се пред истраживачем налази још увек неразјашњена дилема како у погледу порекла, тако и хронологије фибула. На једној страни је тумачење да су оне „далматинског" порекла и да се њихова појава на истоку и југоистоку може

[5] Још увек непубликовани случајни налази, познати из саопштења Д. Рашковића и М. Марић (Рашковић, Марић 2008: 88–89).

[6] Гвоздена фибула из Кошарева је датована у прву половину VI века, без података о условима налаза. Датована је према налазима византијског новца у околини, па како су најкасније монете у региону из четрдесетих/педесетих година VI века, закључено је да и фибула може најкасније бити из тог времена. На другој страни, аналогије наведене у истом раду (фибула из гроба у Кишсомбору, датована у последњу трећину VI, као и примерци из Акквиса опредељени у последње деценије истог столећа) указују да би се овај примерак могао приписати нешто каснијем времену.

[7] Према информацији др В. Иванишевића, руководиоца истраживања на Царичином Граду, фибула практично идентична примерку са Лишке Ћаве нађена је на том локалитету. Налаз је још увек непубликован, а заведен је под бројем теренског инвентара С 2001/292. Нешто је мањих димензија од фибуле са Лишке Ћаве и разликује је се израдом у бакру/бронзи, док се на стопи налази сличан орнамент.

протумачити сеобама становништва у немирним деценијама позног VI века (Јанковић 1981: 174–175; Janković 2004: 46–47). На другој страни стоји мишљење да би се као матична област оваквих фибула могао узети не само простор Далмације, већ читавог Илирика, где су се оне развиле из лучних фибула тракастог лука, произвођених у Подунављу током прве половине V века (Petković 2008: 477–481). На том се простору време њихове производње, заједно са другим рановизантијским фибулама тзв. „доњоподунавског" типа, широко одређује у период од последњих деценија V века, до краја VI и почетка VII века. Поуздан одговор на ову дилему, чини ми се, могу пружити само будућа истраживања и нови, добро датовани налази, којима се карта распрострањености оваквих фибула свакако мора употпунити.

На основу изнетих аналогија, мишљења сам да је фибулу са Лишке Ћаве могуће оквирно датовати у другу половину VI века. Питање њеног прецизнијег датовања остаје отворено до открића неких нових, поузданије датованих аналогија. Њему могу допринети и даља истраживања на истом локалитету, којима ће се можда установити прецизнији оквир трајања живота у утврђењу. Не може се пружити ни поуздан одговор на питање места њене производње. Када је реч о поменутим средњим фибулама, до сада се углавном помишљало на Салону, мада за то још увек нема непосредних потврда. Још је З.Ински у вези са Emanuel фибулом оставио отвореним питање да ли је она импортована у Салону или је можда ту и израђена (Vinski 1974: 14). На основу чињенице да је највећи број фибула тог типа ипак познат из Салоне и њене околине, Ђ. Јанковић се такође сложио да су оне по свој прилици ту и прављене, али је за једноставније фибуле познате из Босне претпоставио могућност да су тамо негде и могле бити рађене (Јанковић 1986: 165).

Фибула са Лишке Ћаве се, на основу величине, добре израде и украса, може сврстати међу луксузније примерке ове групе фибула. На исти начин као што је З.Ински закључио да је Emanuel фибула највероватније служила неком становнику Салоне истакнутог положаја или као што је за фибулу из Горњег Котарца претпостављено да је могла припадати истакнутом члану посаде утврђења на Илињачи, и за овај примерак фибуле може се рећи да је првобитно морала бити у власништву некога од значајнијих становника утврђења на Лишкој Ћави, свакако као ознака његовог истакнутог положаја у световној или црквеној хијерархији.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bojanovski, I. 1981

Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju, *Glasnik zemljskog muzeja 35-36*, Sarajevo 1981, 195–210.

Bojović, D. 1983

Rimske fibule Singidunuma, Beograd 1983.

Buljević, Z., S. Ivčević, J. Mardešić, E.Višić-Ljubić 1994

Artes minores Salonae Christianae, u: *Salona Christiana*, ur. E. Marin, Split 1994, 213–290.

Vinski, Z. 1974

Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog elementa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 59 (1967), Split 1974, 5–51.

Vinski, Z. 1991

Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na lokalitetu Greblje, Starohrvatska prosvjeta 19/1989, Split 1991, 5–73.

Даскалов, М., К. Трендафилова 2006

Археологически проучвания в околностите на с. Кошарево, Брезнишка община, през 1998–99. г., *Приноси към българската археология* 3–4, София 2006, 21–33.

Ђорђевић, М., Д. Рашковић 2006

Налазишта и налази римског периода на доњем току Јужне Мораве, *Саопштења* 35–36/2003–2004, Београд 2006, 29–60.

Ђурић, Ј., М. Кековић 1989

Накит и кићење из збирки Завичајног музеја Титово Ужице, каталог изложбе, Титово Ужице 1989.

Ercegović-Pavlović, S. 1980

Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, *Sirmium* 12, Sremska Mitrovica 1980, 1–69.

Зотовић, Љ. 1981

Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација, *Старинар* 31/1980, Београд 1981, 95–115.

Ivanišević, V., Kazanski, M., A. Mastykova 2006

Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations, Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2006.

Яанкович, Дж. 1980

Позднеантичные фибулы VI–VII веков и Славяне, *Rapports du III Congrès Internationale d'Archéologie Slave*, Bratislava 7–14 septembre 1975, Tome 2, Bratislava 1980, 171–181.

Јанковић, Ђ. 1981

Подунавски део области Аквис у VI и почетком VII века, Београд 1981.

Јанковић, Ђ. 1986

Становништво Балкана у VI–VII столећу: археолошка истраживања, Београд 1986, Филозофски факултет, непубликована докторска дисертација.

Janković, Dj. 2004

The Slavs in the 6th century North Illyricum, *Гласник Српског археолошког друштва* 20, Београд 2004, 39–61.

Jovanović, A. 1978

Nakit u rimskoj Dardaniji, Dissertationes et Monographiae 21, Beograd 1978.

Лилчиќ В. 1996

Научно-истражувачки проект Северозападна Македонија во доцната антика и средниот век, Полог, Кичевија, Поречје, *Македонско наследство* 2, Скопје 1996, 53–84.

Мандић, М. 1995

Остаци материјалне и духовне културе античког периода и средњег века у ужичком крају, у Ужице – настанак и развој, ур. М. Мандић, Ужице 1995, 21–37.

Микулчић, И. 1996

Средновековни градови и тврдини во Македонија, книга 5, Скопје 1996.

Mikulčić, I. 2002

Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien, *Münchner Beiträge zur Vor – und Frühgeschichte*, Band 54, München 2002.

Miletić, N. 1979

Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna, Glasnik Zemaljskog muzeja 33/1978, Sarajevo 1979, 141–182.

Милинковић, М. 1986

Рановизантијско утврђење на Лишкој Ћави код Гуче, *Зборник радова Народног музеј 16*, Чачак 1986, 61–65.

Nađ, I., P. Nađ, 1964

Katalog arheološke zbirke dr Imre Frey-a, Sombor 1964.

Petković, S. 2007

Fibule u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do IV veka n.e., Beograd 2007, Filozofski fakultet, neobjavljena doktorska disertacija.

Петровић, П., С. Јовановић. 1997

Културно благо књажевачког краја, Београд-Књажевцу 1997.

Радичевић, Д. 2002

Археолошка истраживања на Лишкој Ћави код Гуче у 2000. и 2001. години, *Зборник радова Народног музеја* 32, Чачак 2002, 37–51.

Радичевић, Д. 2006

Археолошка истраживања на Лишкој Ћави у 2002. и 2006. години, *Зборник радова Народног Музеја* 36, Чачак 2006, 31–38.

Simoni, K. 1991

Knin-Greblje – Kataloški opis grobova i nalaza, Starohrvatska prosvjeta19/1989, Split 1991, 75–119.

Teodor, D. G. 1988

Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V–VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic, *Archeologia Moldovei* 12, Iași 1988, 197–233.

Uence, S. 1992

Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien), Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 43, Munich 1992.

Fekeže, L. 1991–2005

Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotarcu kod Sarajeva (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 46, Sarajevo 2005, 175–193.

Fiala, F. 1895

Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 7, Sarajevo 1895, 128–130.

Csallany, G. 1961

Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonauraum, Budapest 1961.

Čremošnik. I. 1989

Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Ličtice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 42–43/1987–1988, Sarajevo 1989, 83–116.

Dejan RADIČEVIĆ
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

CONTRIBUTION TO THE INVESTIGATIONS OF THE EARLY BYZANTINE FIBULAE IN THE TERRITORY OF SERBIA CONSIDERING PARTICULARLY THE FIND FROM LIŠKA ĆAVA NEAR GUČA

An exceptional archaeological find has been discovered in the course of investigation of the early Byzantine fortification at Liška Ćava near Guča (western Serbia) in 2000. It is rather large fibula decorated with silver and gold inlays. According to its shape, way of manufacture and decoration it belongs to the early Byzantine fibulae, which are rather frequent finds in the western parts of the Balkan Peninsula in the second half of the 6th century. Their main characteristics are short bow and long bent foot.

Although typologically familiar, the fibula from Liška Ćava stands out because of its size, quality of manufacture and lavish decoration so it could be so far considered as a unique specimen. It could be assumed that it originally must have belonged to some of rather respectable inhabitants of the fortification at Liška Ćava as the mark of his prominent position in the secular or church hierarchy.

ID = 169025804 УДК 904:623.444.4(497.11)"05"

Иван БУГАРСКИ
Археолошки институт, Београд

РОМЕЈСКЕ СУЛИЦЕ VI ВЕКА И НАЛАЗИ СА ГРАДИНЕ У ВРСЕНИЦАМА И ЛИШКЕ ЋАВЕ

Апстракт: Гвоздени врхови сулица VI века из Врсеница и Лишке Ћаве, квадратног пресека и ненаглашеног прелаза у тулац, дужине 30 и 28 cm, представљају увећану модификацију римског спикулума. Промену изазива увођење отпорног ламеларног оклопа. Као термин *spiculum* није потврђен у изворима VI века, одговарајуће сулице тог доба назвао сам условно – „спикулуми". Описане су још неке ромејске сулице, углавном модификовани римски верутуми, као и петице средњег оружја. У VI веку, такво оружје готово искључиво користе Ромеји, да би сличне сулице током (раног) средњег века користили и други.

Кључне речи: касноримске, рановизантијске, средњовековне сулице, „спикулум"

Док се високо развијено стреличарство макар донекле може сматрати етнокарактеристичним начином ратовања, док су мачеви својствени припадницима војних и друштвених елита раног средњег века, копља представљају вид офанзивног наоружања које је било у најширој употреби.[1] Као што је познато, копље се састоји од гвозденог врха и дрвене дршке, која је у доба антике била завршена тзв. петицом, гвозденим шиљком за забадање у тло.[2] Најзаступљенији тип врха копља током антике и раног средњег века одликује се дугачким сечивом облика листа барске трске, или сечивом које је нешто шире изведено. Врх копља се завршавао тулцем за дршку. Овакав, основни тип копља не може се лако етнички определити, нити, ван јасног археолошког контекста, нарочито прецизно датовати.

[1] Nicolle 1999: 34; Halsall 2003: 164.
[2] Bishop, Coulston 1993: 69.

Поред основне, у зависности од конкретне примене, постојале су и посебне врсте копаља. Једну од њих представља спикулум (*spiculum*).[3] Реч је о мањем пробојном копљу – сулици – које се од врха благо шири према тулцу. Пробојни, гвоздени део често је троугаоног, али и, како ће се видети, квадратног пресека. Таква сулица превасходно представља пројектил, будући да се њен врх у блиској борби не може користити као оштрица. Стандардни римски каричасти оклопи (*lorica hamata*), какви су се користили и касније, представљали су делотворну заштиту од удара копља ширег сечива,[4] тако да се у уском, издуженом сечиву спикулума може препознати ефикасније противоклопно оружје.

Драгоцене податке о спикулуму пружа Вегеције, познати теоретичар римске војне вештине. У делу *Epitoma rei militaris*, које је настало крајем IV века, Вегеције на више места пише о употреби ових пројектила. Спикулум се описује као већа сулица троугаоне оштрице од девет палаца и држаље од пет и по стопа (прерачунато у савремене мере, врх је био дужине 20 cm, а држаља 1,63 m).[5] Слична сулица раније се називала пилум (*pilum*).[6]

---

[3] Назив је изведен из латинске речи *spicum*, са значењем *клас, шиљак* (Lammert 1929: 1761).

[4] Sim 1997: 359.

[5] Према: Southern, Dixon (2000: 112). Према нап. 130 за Другу књигу цитираног издања Вегецијевог дела, гвоздени врх је био дужине 16,65 cm. Према трећем прорачуну, дужина врха спикулума износила је око 22 cm (Hoffiller 1912: 95; Kolias 1988: 186).

[6] Из овога се ипак не може извести закључак да је пилум у IV веку још увек у употреби, под именом спикулум, како је то учинио Coulston (2002: 13). Требало би истаћи да копља није једноставно типолошки разврстати према постојећим латинским називима, јер историјски извори нису прецизни у довољној мери. Тако се за иста копља често користе различити термини (Bishop, Coulston 1993: 69). И када је реч о византијским изворима, техничка терминологија није усаглашена, како због неједнаког разумевања у војне ствари самих писаца, тако и због њихове тежње да користе класични језик, што подразумева и употребу старинских војних термина (McGeer 1991: 433; Haldon 2002: 66). Исто се односи чак и на Анонимног Византинца (Anon.), који је засигурно био лично укључен у ромејска војевања током прве половине VI века (Dennis 1985: 3). Многобројни археолошки налази сулица са римских локалитета у толикој се мери међусобно разликују, да њихова поуздана класификација заправо није ни изведена (Goldsworthy 2003: 132–133). Разлог је и у томе што се изради ове потрошне робе није посвећивала нарочита пажња. Сулице је, у скромним радионичким условима, могао израђивати сваки, макар и приучени ковач, тако да се поменуте разлике у облицима не могу објаснити само тактичким разлозима (Radman – Livaja 2004: 27, 59). Током рановизантијског раздобља, типолошке разлике донекле су умањиване другим видом производње оружја, серијском продукцијом у царским радионицама (Haldon 2002: 72). Једну од основних потешкоћа, наравно, представља чињеница да су налази често фрагментарно очувани и оштећени корозијом (Vujović 1998: 85).

Спикулум је представљен и као једно од оружја тешко опремљене пешадије, и као оружје лаке пешадије. Осим у уобичајеним биткама, римска војска их је по потреби користила и за уништавање непријатељских слонова.[7] Касноантички тешко опремљени пешадинци су поред спикулума и мање сулице – верутума (*verutum*), у штиту носили још по пет плумбата (*plumbata*), мањих ручних пројектила са оловним тегом.[8] Уз једно веће, по неколико мањих копаља су, у некој врсти тоболца, носили и римски коњаници.[9] Римљани су користили сулице и у одбрани, али и при опсади утврђења, како је то овековечено на Константиновом славолуку.[10]

Од IV века надаље, римске сулице постају лакше, како би сваки војник могао да носи већи број тих пројектила. Спикулум представља један од типова римских сулица и током V века,[11] премда мање заступљен у односу на друге врсте копаља.[12] Ипак, да се сличне сулице користе још и касније, сведоче налази којима је посвећен овај рад. Један од њих потиче са Градине у Врсеницама код Сјенице,[13] док је други, објављен, са рановизантијске утврде Лишка Ћава код Гуче.[14]

Гвоздени врх сулице са Градине у Врсеницама нађен је у кв. G-14, са спољне стране западног зида цркве из VI века, у слоју хумуса у коме преовладавају налази из тог доба, уз нешто спраног раносредњовековног материјала. Предмет је дужине 30 cm, док је пречник тулца свега 1 cm (Т. I/1). Реч је, дакле, о наглашено издуженој форми пројектила. Сам врх је квадратног пресека, док су тело и тулац за усађивање дрвене дршке кружног пресека. Будући да је тулац веома узан, могло би се поставити питање делотворности овог пројектила. Дршка је, међутим, задирала прилично дубоко, што је склоп сулице засигурно чинило чвршћим.[15] У сваком случају, и мали

---

7 Vegetius II/15, III/14, III/25.

8 Kolias 1988: 173.

9 Bishop, Coulston 1993: 69; Goldsworthy 2003: 138.

10 Goldsworthy 2003: 88, 213.

11 Nicolle 1999: 34.

12 Goldsworthy 2003: 205.

13 У припреми је монографија посвећена овом веома значајном налазишту. Поред извештаја са појединачних истраживачких кампања који су редовно објављивани у *Новопазарском зборнику*, најосновнији подаци засада су обједињени у сажетом приказу (Поповић, Премовић – Алексић 1996).

14 Радичевић 2002.

15 Налаз носи ознаку С-145. На њега ми је скренуо пажњу руководилац истраживања Градине др Марко Поповић, који ме је упознао са контекстом налаза, омогућио увид, уступио врло квалитетан цртеж и одобрио публиковање. На овом месту изражавам своју захвалност др М. Поповићу.

пречник тулца налаже да се предмет из Врсеница одреди као сулица, а не као копље.[16] У односу на необично узани тулац, предмет би се теоретски могао одредити и као врх пројектила балисте,[17] међутим нису ми познати тако опредељени налази који би били макар приближне дужине.

Сулица са Лишке Ћаве нађена је у нартексу цркве подграђа, која је вероватно остала изван бедема. Будући да извештаји са истраживачких кампања најчешће не представљају место на коме се прилаже темељна типологизација нађених предмета, Д. Радичевић се није детаљно посветио овом налазу, већ га је описао као „гвоздени предмет који би обликом највише одговарао врху копља квадратног пресека, са левкастим тулцем за насађивање дршке" (Т. I/2). Судећи према приложеном цртежу са размерником, сулица је дужине 28 cm, док је пречник тулца 2 cm.[18]

Након најновијих истраживања, испитани објекти на Лишкој Ћави датују се оквирно у VI и прве деценије VII века.[19] Како на овом налазишту нису установљени млађи археолошки слојеви,[20] и како је црква ван бранењег простора опредељена у исто време као и утврђење,[21] то би се налаз сулице из њеног нартекса могао датовати вероватно у VI век, односно најкасније у рани VII век.

Слично оружје потиче и из Бугарске. Међу 36 средњих налаза који се чувају у Шуменском музеју, по свом облику најсличнији нашима су два примерка из Драгоева, дужине 22 cm и масе од 100 g, односно 16 cm и 60 g. С. Стојчев је у својој класификацији ове пројектиле определио у трећу групу копаља квадратног пресека, у она продуженог пирамидалног врха, чији прелаз у тулац није наглашен. Аутор наводи аналогије датоване у касноантичко и меровиншко доба, мада се оне не односе директно на примерке који су

16 Пишући о античким пројектилима, I. Radman – Livaja (2004: 28) износи мишљење да се као копља поуздано могу одредити налази чији је пречник тулца већи од 2 cm, а вероватно и они пречника тулца 1,5–2 cm.

17 Према свом изворном значењу, балисте (*ballistae*) представљају артиљеријске справе за избацивање камене ђулади. Од IV века, међутим, тај термин се користи и за справе које су избацивале стреле, какве су се у римској војсци традиционално називале катапултима (*catapultae*) (Vujović 1998: 219).

18 Радичевић 2002: 46–47, Сл. 9/5.

19 Радичевић 2006: 37.

20 Уп. и извештај са првих ископавања утврђења на Лишкој Ћави, у коме се помињу малобројни налази сиве керамике која би се оквирно могла датовати у V век, али не и налази млађи од VI и евентуално почетка VII века (Милинковић 1986).

21 Радичевић 2002: 47.

најсличнији нашима. Занимљиво је да се наводи да је у Драгоеву нађено чак 29 од укупно 36 приказаних копаља, премда је аутор нагласио да је већина налаза откупљена или поклоњена Музеју, тако да би место налаза ваљало прихватити са резервом.[22]

Поред формалне сличности, упадљива је и разлика у величини налаза из Врсеница и са Лишке Ћаве, и њима сличних из Драгоева. Уколико бисмо претпоставили да су налази једнаког датовања, не бисмо их могли определити у исту групу пројектила. Два налаза из Србије потичу из поуздано утврђеног рановизантијског контекста. Њихова дужина премашује дужину спикулума IV века. Иако је потцртано да сулице, па тако и спикулуми, не представљају типолошки јасно одређене налазе, већ, напротив, налазе чије особине могу варирати, чини се да је дужина гвозденог врха ипак у великој мери била условљена тактичким разлозима. Услед промене начина ратовања и употребе унапређеног типа тробридних стрелица, телесни оклопи током VI века постају дужи и јачег склопа.[23] На ојачавање оклопа могао је утицати и увећани спикулум, или, што је вероватније, јачи телесни оклопи изискују повећавање спикулума. У сваком случају, чини се да би из тих разлога била заснована претпоставка да сулица VI века, по облику налик на спикулум IV века, представља већи пројектил од њега. Поменуто смањивање тежине сулица које траје од IV века, тако, не би се односило и на VI век. У овом светлу, нестратифицирани налази из Драгоева, чије су димензије блиске онима које веома прецизно наводи Вегеције, представљају или спикулуме касноантичког доба, или мање пројектиле VI века.[24]

Сродан налаз из рановизантијског кастела у Милутиновцу у Ђердапској клисури, веома је оштећен корозијом. Како му приликом објављивања није посвећена пажња, ни сам изглед предмета није сасвим јасан. Ипак, реч о пројектилу сличном онима којима је овај рад посвећен, који је опредељен

22 Stoychev 2007: 147–148, 151, Pl. I/19; II/27.

23 Bugarski 2006: 173.

24 Налазе из Драгоева ни посредно није могуће датовати прецизније. Јужно од села налазе се два утврђења. Утврђење на локалитету Градиште подигнуто је у доба хеленизма, али је вероватно имало и касноантички слој, док је утврђење на локалитету Кале касноантичко. Сондажним истраживањима мањег обима, међутим, установљено је да су сви објекти из окружења Драгоева вишеслојни. Ово обавештење, које потиче од С. Стојчева, примио сам посредством др Љ. Вагалинског. Желео бих да обојици колега изразим своју захвалност на предусретљивости и брзом одговору.

као врх копља (Т. I/3). Судећи према приложеном цртежу у размери, врх је дужине 20,6 cm, док је тулац пречника 2,2 cm.[25]

Слична је и гвоздена сулица из Царичиног Града, досад необјављена. Њена дужина је 19,1 cm. Пробојац ове сулице је правоугаоног пресека. Пречник тулца, у коме су корозијом очувани остаци дрвене дршаље, износи чак 2,5 cm (Т. II/1).[26] Следећи претпоставку да су сулице 6. века веће од својих претходника из IV века, ромејско оружје из Милутиновца и Царичиног Града могло би представљати модификацију мање античке сулице, верутума. У савременим мерама, гвоздени врх римског верутума био је висине око 11 cm, а његова дршаља 1,03 m.[27]

Може се поменути и налаз из Садовеца, по облику веома сличан сулици са Лишке Ћаве, али мањих димензија. Дужина овог предмета је 16,4 cm, док је тулац пречника 1,5 cm (Т. I/4). Опредељен је као пројектил катапулта.[28] Могуће је да је и у овом случају реч о ромејском верутуму. Налик на налаз из Садовеца су и сразмерно бројни артиљеријски пројектили са локалитета Инвилино – Иблиго, који се датују од V до VII века. Они су још мањих димензија, њихова висина износи 8,5 – 13,9 cm.[29]

Став да су сулице користиле многе популације, али да су оне ипак најособеније за касноримске и рановизантијске трупе,[30] у великој мери односи се управо на спикулуме. У раним англосаксонским гробовима, ипак, налажене су сулице наглашеног уског сечива, готово квадратног пресека. Реч је о пробојним, противоклопним пројектилима. Нешто касније, на њих се у истом контексту не наилази, што може упућивати на умањен степен коришћења телесних оклопа у Британији током VII века, и/или на прихватање нове, веће форме штита.[31]

---

25 Miloševi ć, Jeremić 1986: 260, Fig. 14/f.

26 Сулица носи ознаку inv. 50/1953. Нађена је 1953. године, приликом истраживања кв. 5BIII у сектору II Царичиног Града. На њу ми је скренуо пажњу др Вујадин Иванишевић, руководилац истраживања овог налазишта. Др В. Иванишевић ми је, такође, одобрио да овом приликом објавим налаз и уступио веома квалитетну илустрацију, на чему му посебно захваљујем. Предвиђено је и каталошко публиковање ове рановизантијске сулице, у оквиру монографије *Caričin Grad IV*.

27 Southern, Dixon 2000: 113.

28 Uenze 1992: 500, Taf. 41/18.

29 Bierbrauer 1987: 171, Kat. Nr. 202–208, 210, 211, 216–220, Taf. 58/1–7, 9, 10; 59/1–5; 67/1–14.

30 Nicolle 1998: 37.

31 Nicolle 1999: 34.

Као и спикулуми, и сулице познате под именом анго (*ango*) развиле су се из класичног римског пилума. Ово оружје радо су користили елитни ратници раног меровиншког доба.[32] Са налазишта меровиншког културног круга, тако, судећи по недавној типолошко-хронолошкој обради тамошњег археолошког материјала,[33] потиче већи број анга и разних других сулица, али не и оних налик на спикулуме. Такве сулице нису забележене ни у инвентарима гробова гепидских некропола у Потисју,[34] нити међу германским налазима на Балканском полуострву.[35]

Начелно се може приметити да су, насупрот неким другим врстама наоружања, Авари примили ромејске типове копаља,[36] што сведочи да је „преузимање" у области војне технике и тактике између њих и Ромеја било обострано.[37] У рановаварским коњаничким гробовима копља представљају чест налаз. Штавише, у комбинацији са најранијим типом узенгија, онима са правоугаоном ушицом за ремен, чак у 67% случајева од оружја се среће само копље. Махом је реч о мањим, како се наводи, противоклопним пројектилима, који ипак нису налик на „спикулуме" и које Ф. Курта повезује са одредницом *kontaria*.[38]

Налаза „спикулума" из рановаварског контекста, са друге стране, или нема, или су сасвим малобројни, како би се то могло извести из скорашње расправе о копљима Г. Чикија. Ту је свега пет налаза сврстано у тип II копаља рановаварског доба, који обухвата и „спикулуме".[39] Од тих сулица раније су биле објављене само две, са велике некрополе Келкед-Фекетекапу А. Атила Киш их је определио у тип 121 налаза са овог локалитета, тј. у врхове копаља са веома уским сечивом (*Lanzenspitzen mit sehr schmalem Blatt*). Ту особину, међутим, имају различита копља, тако да је у тип 121 заправо укључен само један „спикулум", и то из гроба који припада

32 Halsall 2003: 164–165.
33 Legoux, Périn, Vallet 2004.
34 Bóna, Nagy 2002; Cseh *et al.* 2005.
35 Милинковић 1998.
36 Haldon 2002: 79.
37 Бугарски 2007: 255.
38 Curta 2008: 311–312, Fig. 3, 4. На основу датог прорачуна, аутор претпоставља основно тактичко опредељење рановаварске коњице.
39 Csiky 2007: 313, 323, Abb. 4/II. Насупрот овоме, налази који одговарају „спикулумима" чешће се бележе у инвентарима гробова прелазне, односно касне фазе аварске превласти, о чему ће још бити речи.

прелазној аварској фази.[40] Други налаз са ове некрополе који је Г. Чики укључио у свој преглед потиче из гробне целине датоване новцем цара Тиберија II из 581/582. године, међутим то оштећено копље није прецизније описано, нити јасно илустровано, тако да се чини да је било кружног пресека, што није одлика сулица којима је посвећен овај рад.[41] Уз то, ова некропола се превасходно приписује Гепидима који су остали у залеђу Каганата. Са друге стране, Г. Чики је илустровао једну сулицу која би могла да одговара „спикулуму", али остаје нејасно не само којих је димензија, већ и одакле потиче (Будакалаш, Тисадерс, Тисасентимре?) и које је њено прецизније датовање.[42]

Сулице које би одговарале „спикулуму", коначно, нису забележене ни у актуелном прегледу налазишта која би се могла повезати са Прабугарима,[43] односно на ширем простору доњег Подунавља.[44]

За наша разматрања веома је занимљива још једна група налаза из ромејског контекста. Она се може представити, најпре, налазом са Градине на Јелици, који је опредељен као врх стреле.[45] Димензије предмета – дужина 10 cm, пречник тулца 1,4 cm – допуштају друге предлоге у погледу одређивања његове функције. Гвоздени налаз са Јелице могао је представљати петицу сулице, као и, можда, врх пројектила балисте (Т. I/5). Разлике између сулица и пројектила балисте у литератури често нису јасно одређене:[46] наведене су потешкоће које прате покушаје успостављања прецизније класификације средњег наоружања. Стиче се, ипак, утисак да је предмет са Јелице премали да би представљао врх сулице, као што се чини да је превише велики да би представљао врх стреле.

Највећи су изгледи да налаз представља петицу сулице. У току борбе, лакше се посеже за сулицама које су забијене у земљу. На тај начин, њих је по потреби могуће брже избацити. Такође, уколико би се врх сулице или копља одломио, петица постаје импровизовано оружје.[47] Због тако практичних

40 Kiss 1996: 116, 234, Taf. 79/A422–7.
41 Kiss 1996: 74, 234, Taf. 55/A 253–2.
42 Csiky 2007: 318, Abb. 4/II–2.
43 Рашев 2007.
44 Fiedler 1992.
45 Milinković 2002: 102, Abb. 23/4.
46 Radman – Livaja 2004: 59. М. Вујовић, ипак, издваја групу артиљеријских пројектила (Vujović 1998: 220, T. LXIII).
47 Hoffiller 1912: 69.

облика, петице се користе од времена римске републике до касне антике. Типолошки се углавном не разликују, тако да се њихово датовање врши само према контексту налаза.[48] Петицу ромејске сулице могао би представљати нпр. и предмет са налазишта Ртково-Гламија I, купастог облика, дужине 9 cm, пречника тулца 2 cm (T. I/6), који је условно описан као врх сулице,[49] односно као врх стрелице у облику пробојца.[50] Тај предмет је, са друге стране, већ одређен као петица, али датован раније, у III-IV век.[51]

Слични налази потичу и из Царичиног Града (T. II/3-8). У оквиру кратке дискусије, претпостављено је да представљају врхове сулица. Друга могућност, да је реч о петицама сулица, по Б. Бавану мање је вероватна, јер су налази правилно обликовани.[52] Дужине тих предмета износе 7,0-9,4 cm, док су тулци пречника 0,9–2,0 cm, тако да је друга понуђена могућност, чини се, ипак изгледнија.[53]

Сродан налаз из Бреговине још је мање величине, дужине 5 cm, тулца пречника 0,9 cm (T. I/7). Предмет је опредељен као врх стреле, што је, судећи по његовим димензијама, најприкладније одређење.[54] Подесну аналогију представља група античких стрелица из Залбурга.[55]

Сводећи ово разматрање, требало би поновити да се на темељу стратиграфски поуздано одређених налаза са Градине у Врсеницама и Лишке Ћаве стиче утисак да се у VI веку, услед промене начина ратовања, сулица увећава до 10 cm, или око 30%, у односу на спикулум који описује Вегеције. Уз то, пресек модификованог спикулума више није у облику троугла. У том кључу, ваљало би се подсетити једног објављеног налаза из

---

48 Bishop, Coulston 1993: 52–53; Radman – Livaja 2004: 29. Већи број петица из доба антике обрадио је M. Vujović (1998: 94–96, T. XXXI).

49 Gabričević 1986: 72, Fig. 22/1.

50 Шпехар 2004: 288, кат. бр. 627, T.XXXV/627.

51 Vujović 1998: 95, 96, T. XXXI/7,8.

52 Bavant 1990: 230–231, cat. nos. 248–253, Pl. XLI/248–253.

53 Као петице, условно су одређена два предмета са поменутог налазишта Инвилино – Иблиго, датована у период III, од V до VII века. Налази су фрагментовани. Једна од ових петица је особена, будући да је њен тулац квадратног пресека (Bierbrauer 1987: 169, Kat. Nr. 242, 243, Taf. 60/11–12). Сродан налаз, димензија 7,5 cm x 1 cm, потиче и са тврђаве Рас. Сврстан је у тип 12 стрелица са тулцем. У односу на стратиграфију културних слојева, приписан је IV хоризонту и датован у средину XIII века (Popović 1999: 254, kat. br. 457, sl. 218/3). Уколико би се овај налаз определио као петица сулице, представљао би једну од потврда коришћења тих делова копаља током средњег века.

54 Милинковић 1999: 104, Сл. 8/g.

55 Erdmann 1982.

Царичиног Града, дужине 30,2 cm (sic!).[56] Сечиво овог гвозденог оружја изведено је на веома интересантан начин, који у суштини представља комбинацију врха сулице четвороугаоног пресека и стандардног, шире обликованог тела сечива копља и/или сулице. На тај начин, оружје је могло бити ефикасно и као противоклопни пројектил, и као копље у блиској борби. Након пробадања, такође, овакав облик омогућавао је увећавање ране торзијом (Т. II/2).[57]

Поменуте сулице VI века из Михајловца и из Царичиног Града, пак, по дужини одговарају спикулуму IV века. Претпостављено је да оне осликавају модификацију римског верутума. Исти назив (*βηρύττα*), иначе, среће се у *Стратегикону* Псеудо – Маврикија,[58] али није јасно да ли и у то доба представља специјализовани термин. У *Стратегикону* и другим византијским изворима, сулице се називају и *ἀκόντιον* или *ῥιπτάριον*, уз употребу још неких општих имена.[59] По својој прилици, од речи *verutum* изведена је и реч *verruda*, назив традиционалне сардинијске сулице;[60] вероватно је истог корена и реч *veretoni*, која је у средњем веку означавала пројектиле спингарди, као и ручних и тврђавских самострела.[61]

Као што би налази са Градине у Врсеницама и Лишке Ћаве могли представљати илустрацију развоја спикулума током VI века, тако би један

56 Кондић, Поповић 1977: кат. бр. 95, Т. XXVII/95.

57 Напомињем да ми је и у овом случају др В. Иванишевић уступио најквалитетнију постојећу илустрацију.

58 Maurice.

59 Kolias 1988: 186–187.

60 Caprara 1978: 213. Могу бити поменути, иако није реч о директним аналогијама, и сардинијски налази сулица и копаља датовани у VII–VIII век. Ове налазе издваја чињеница да потичу из гробова у којима су остали прилози, међу којима се истичу појасне копче, недвосмислено рановизантијског порекла. Гробови су из неколико места на острву и приписују се припадницима војске или милиција (Maetzke 1966; Carpara 1978: 213, T. LXXXVII/2; Lilliu 1993: 119, 125, T. II, III; Serra 2002: 151–152). Добро је познато да су се Ромеји сахрањивали без гробних прилога. Из тог разлога, појава сличних гробова, који се према инвентарима не би могли без задршке одредити као федератски, као нпр. они са некропола Виминакиона (Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006), у рановизантијском свету веома је ретка. Поред сардинијских, мени су сличне сахране познате само из Коринта. И из тих гробова потичу налази сулица (Davidson 1937; Davidson Weinberg 1974).

61 Масивни врхови веретона били су пирамидалног облика и левкастог тулца. У дубровачким документима, овај назив, са различитим степеном спецификације, среће се у другој половини XIV и током XV века (Petrović 1976: 78–81). Уп. и Minić, Vukadin 2007: 117, sl. 73/1–6, kat. br. 143.

други налаз мога представљати добру илустрацију овог типа сулице у IV веку. Реч је о нестратификованом налазу из утврђења Чечан на Косову (Т. III/1), који је приписан рановизантијском хоризонту налазишта.[62] Приметно је да се овај налаз и према дужини (19,2 cm) и према троугаоном пресеку поклапа са наведеним Вегецијевим описом касноантичког спикулума. Веома сличан налаз, истина нешто мањих димензија, масе 80 g, потиче из околине Шумена. Аналогије које нуди С. Стојчев датују се у II-III век, односно у III век.[63] Одговарајући антички пројектил, премда лоше илустрован, дужине 19 cm, потиче из Турде у Дакији.[64] Из Чезаве (*Novae*) потиче слична сулица, чији пробојац, завршен са два крилца, није троугаоног већ ромбоидног пресека. Предмет је дужине 18 cm, при чему је напоменуто да је тулац оштећен. На основу других налаза из културног слоја у коме је нађена, ова сулица је датована у средину IV века.[65] Уколико би се за налаз из Чечана прихватило датовање за које су се определили аутори, што се ипак чини мање вероватним, и тај пројектил би се могао представити као наследник касноримског верутума.[66]

Из касноантичког контекста, такође, потиче и сулица квадратног пресека, изразито слична нашим рановизантијским примерцима, наравно мањих димензија. Реч је о налазу из Водица у Словенији (Т. III/2). Димензија је 20 cm x 1,4 cm, и датована је у IV век.[67] Веома је слична нпр. и једна касноримска сулица која потиче из античког насеља код села Горнеа, у румунском приобаљу Дунава.[68] Димензије предмета су 17,7 cm x 1,1 cm, међутим из илустрације се стиче утисак да је део тулца уништен корозијом, тако да је сулица изворно била дужа, вероватно приближне величине као налаз из Водица. Сличан налаз потиче и из мансија Идимума (*Idimum*), код данашњег села Медвеђе, на левој обали Ресаве. Сулица је четвртастог пресека, дужине 17 cm, оштећеног тулца пречника 2 cm (Т. III/3). Приликом објављивања, опредељена је као копље,[69] док се, на другом месту, сматра да

62 Ivaniševič, Špehar 2006: 148, Fig. 9/2.
63 Stoychev 2007: 147, Pl. I/1.
64 Marta 1992: 17, Pl. VII/169.
65 Vujović 1998: 89, 94, T. XXX/7.
66 Римски пројектил веома сличног облика, премда представљен лошим цртежом, потиче из места Бомбешти у Румунији (Marta 1992: 12, Pl. II/45). Дужина те сулице износи 12 cm, што се поклапа са Вегецијевим предлошком верутума.
67 Pflaum 2007: 296, 312, Fig. 8/6.
68 Gudea 1977: 81, Fig. 48/23.
69 Ранков 1988: 121, T. III/7 .

је реч о петици.[70] Путна станица Идимум могла је бити формирана током III века, али њено ширење и пун живот припадају наредном столећу. До њеног краја долази након 375. године, што је повезано са готским упадом 378. године.[71]

У односу на своје датовање, примену и димензије, и ове три сулице могу се одредити као спикулуми.[72] Налази попут поменутих, било троугаоног, било четвороугаоног пресека, били су добро познати још почетком XX века. На основу бројних налаза из кастела, оцењено је да их је римска војска користила у знатној мери.[73]

Захваљујући великој формалној сличности са нашим налазима, њих је оправдано сматрати за ромејске наследнике спикулума. Будући да се мање или више слични налази 6. века у литератури најчешће именују збирно, као сулице (*javelins*),[74] а сам термин *spiculum* у то време више није у употреби, може се предложити да се налази попут оних из Врсеница и са Лишке Ћаве, дужине и до 30 cm, одреде наводно, као „спикулуми". На тај начин, „спикулум" би, уз анго, представљао још један тип пројектила који је издвојен из шире групе ранохришћанских сулица. Поменути налаз из Царичиног Града, који је одговарајуће дужине и једнаког датовања, представља би комбиновани облик „спикулума" и копља.

---

70 Vujović 1998: 95, T. XXXI/5.

71 Vasić, Milošević 2000: 231–232; Ранков 1988: 117.

72 Извориште овог облика каснориманског спикулума може бити представљено налазом копља са некрополе Ведерат, уз обалу реке Мосел. Тај гробни налаз је датован рано, у тиберијевско-клаудијевско доба. Реч је о врху копља квадратног пресека, дужине 36 cm, пречника тулца 2,7 cm (Waurick 1994: 14, Abb. 11A/10). Премда није у питању иста врста пројектила, упадљива је сличност овог налаза (T. III/5) и каснориманских и рановизантијских спикулума квадратног пресека. Сродан налаз, са фацетираним тулцем, дужине 37,5 cm, потиче из келтског контекста, са краја гвозденог доба (Pernet, Schmid – Sikimić 2008: 375, Fig. 6/6). Дубљи корени сулица троугаоног или четвороугаоног пресека, пронађени су у грчком свету (Hoffiller 1912: 97). Римском раздобљу, даље, припада и „масивно копље" пробојца ромбоидног пресека, чији је конични тулац украшен хоризонтално урезаним прстеновима (T. III/4). Наведено је да предмет потиче из Београда (*Singidunum*) (Савинова 1996: 260, II/7), али и да место налаза није познато. Ово римско оружје, дужине 25 cm, није прецизније датовано (Vujović 1998: 93, T. XXX/2).

73 Hoffiller 1912: 97.

74 Француски облик овог термина, иначе галског порекла, гласи *javelot* (Petrović 1976: 49). И у доба касне антике коришћен је збирни назив за сулице (*missilia*), из кога су, управо захваљујући Вегецијевим напоменама, изведени конкретни типови (Kolias 1988: 185).

За разне друге предмете мањих димензија који потичу са рановизантијских налазишта, како то проистиче из неколико поменутих примера, знатно је теже утврдити тачну функцију. Питање да ли они представљају врхове пројектила (и којих) или, насупрот томе, њихове петице, ипак остаје без коначног одговора. Као што је то случај и са налазима из римског доба, слични предмети представљају различите делове различитих пројектила. Стога се чини да класична археолошка типологизација таквих предмета, чак и да је лако изводљива, не би била делотворна. Са друге стране, може се претпоставити да би извесне разлике биле уочене уколико би се издвојили налази из јасно одређених касноантичких и рановизантијских целина, и потом класификовали према величини и маси.[75] Поред велике формалне сличности која с правом „обесхрабрује" аутере, могло би се испоставити да су налази врхова пројектила VI века већи и тежи од оних из Вегецијевог доба, како се наслућује из налаза који су у овом раду одређени као „спикулуми". Стиче се утисак да је у рановизантијском периоду повећавање разних пројектила и ојачавање телесних оклопа у узрочно-последичној вези.

Утисак да „спикулума" током VI века готово нема у контекстима различитим од ромејског, ове сулице представља као специфично рановизантијску врсту оружја. Ромеји су, као и Римљани пре њих, од својих противника радо прихватали разне новине које би се у борби осведочиле као успешне,[76] у чему их није спутавао иначе снажан осећај властите супериорности.[77] Овај тип сулице, међутим, извели су из сопствене оружарске традиције. Њихови онновремени ривали, по свој прилици, нису усвојили употребу „спикулума", иако засигурно ефикасног оружја. Разлози су вероватно тактичке природе. Може се претпоставити да су они радије бирали копље и сулицу уобичајеног облика, тј. универзалне намене. Ово би

75 Одличан пример проблема које са собом носи проучавање оваквог оружја, али и грешака које могу призвести недовољно пажљива поређења сличних предмета, представља аналогија коју је V. Pflaum (2007: 296) понудила за спикулум из Водица. За предмете са оближњег утврђења Мартињ Хриб, поуздано датоване у другу половину IV века, она наводи да представљају "готово у потпуности идентичне сулице (...almost completely identical points...)", премда се провером извора може установити да је највећи „аналогни" налаз дужине свега 12,8 cm, пречника тулца 1,6 cm (Leben, Šubic 1990: 334, Taf. 2/20). Тај налаз, опет, у највећој мери наликује на поменути предмет са Градине на Јелици, који је у сваком случају знатно млађи, и вероватно представља петицу сулице.

76 *cf.* Бугарски 2007: 254.

77 McGeer 1991: 434. Друга велика војска тог времена, персијска, није била овако прилагодљива. Посебно се наглашава привржености славним традицијама њених коњичких официра (Bivar 1972: 291).

се, готово извесно, односило и на Словене.[78] Предности спикулума, пак, исказују се понајвише у борбеном поретку организоване, дисциплиноване пешадије, каква је била управо пешадија Царства.

Добро увежбана, иако донекле статична, ромејска пешадија успевала је да одоли чак и вештим противничким коњицама.[79] Као илустрацију, потанко анализирајући делове текста Псеудо – Маврикија,[80] Ф. Ренс[81] преноси да се пешадија у сукобу са коњицом штитила формирајући физичку препреку, тзв. зид штитова, иза кога би трећи и четврти војник у формацији могли руковати „копљем као сулицом."[82] Таква формација (*testudo*), затворена штитовима спреда, са страна и одозго, била је у највећој могућој мери заштићена од непријатељских пројектила.[83] Анонимни Византинац, пак, препоручује да се војници четвртог и даљих редова фаланге опреме сулицама (*ἀκόντια*), насупрот онима из прва три реда, као и пешадинаца са крила и краја те борбене формације, који би требало да користе дуга копља.[84] Сулицама су, узгред, опремани војници који се током обуке нису истакли вештим руковањем луком и стрелом.[85]

Иако су улога, процентуално учешће и престиж коњице у рановизантијској војсци у порасту у односу на ситуацију позног IV века, што је у складу са упутима Псеудо – Маврикија,[86] односно тактичким промишљањима цара Ираклија,[87] значај пешадије остаје неспоран. Сулице, међу којима и „спикулуми", и даље представљају њено важно оружје.

---

78 Из *Стратегикона* сазнајемо да је сваки Словен у борби био опремљен двема сулицама, а неки од њих и штитовима (Maurice XII 5), што „вероватно одражава извесну диференцијацију унутар словенског бојног реда, па, с тиме у вези, и почетак раслојавања словенске војне демократије (Баришић, Крекић 1955: нап. 14)." Потврду вести из историјских извора да су Стари Словени користили сулице, представља и чињеница да је у словенским језицима сачуван заједнички назив овог оружја – *сулица* (Шкриванић 1957: 186).

79 Nicolle 1999: 27–29; Haldon 2002: 67.

80 Maurice XII A 7.

81 Rance 2004: 277.

82 Овај одељак представља модификовани Аријанов текст о ратовању против Алана. Реч је о класичном римском извору, кога је компилатор *Стратегикона* уподобио тактичкој збиљи касног VI века (Rance 2004: 277–278).

83 Halsall 2003: 177.

84 Anon. 16.

85 Bivar 1972: 290.

86 Treadgold 1995: 93, 98.

87 Острогорски 1998: 116; Karantabias 2005–2006. Цитирани чланак М. А. Карантабијаса, који је објављен у студентском часопису, и поред извесних мањкавости пружа занимљив поглед на плодоносну реформу тешке коњице коју је спровео цар Ираклије.

Крајем VII и у VIII веку, као што је то већ напоменуто, „спикулуме" у извесној мери користе и Авари (T. IV). Неки од тих пројектила дужи су од 30 cm, док су остали краћи. Сечива су, најчешће, четвороугаоног пресека.[88] Налази копаља и противоклопних „спикулума" у аварском контексту не наговештавају онакво тактичко опредељење њихове војске, какво антички писци приписују римским, односно ромејским трупама. Поменути примерци потичу како из гробова пешака, тако и из гробова коњаника. На основу непромењеног изгледа и величине тих ранохередњовековних сулица у односу на рановизантијске, могуће је закључити да је сам облик пројектила још увек био делотворан. У овом случају, дакле, није дошло до типолошког помака у развоју сулица. Наведено се може довести у везу са чињеницом да, после увођења ламеларног заштитног наоружања, нису следиле значајније промене у конструкцији телесних оклопа.

Сулица сличног облика, датована у VII-VIII век, тако, потиче и из хазарског контекста, и представља гробни налаз из области Самаре.[89] Копља (?) сличног облика, датована у прву половину IX века, приписују се носиоцима *Салтово-Мајаки* културе;[90] одговарајући налази из истог столећа повезују се и са раним Бугарима на Волги.[91] У прегледима мађарских налазишта, односно налазишта бјелобрдске културе, одговарајуће сулице нису заступљене.[92]

У сличном кључу, требало би тумачити и древноруске налазе, средње по облику, и по величини. У класификацији А. П. Кирпичникова, ти налази представљају тип V копаља, и датују се од IX до XIII века (T. V/1-4). Због свега наведеног, може се посумњати у став овог аутора да ти пројектили (*пики*) воде порекло од оружја азијатских коњаника.[93] Њихове дубље корене, као и извориште одговарајућег оружја у аварској употреби и другде, пре би требало тражити међу описаним римским и ромејским сулицама.

---

88 Čilinská 1963: 90, T. IV/22; Točík 1968a: 11, 41, 45, T. XV/31 (T. IV/2), XXXIII/19, XXXV/29 (T. IV/3); Točík 1968b: 85, T. LXXII/7; Zábojník 2004: 137, Obr. 17/5 (T. IV/1); Kovács 2001: 206, Abb. 10/4; Garam 1995: 349, Abb. 208/5; Nagy 1998: 152, 159, 161, Taf. 104/28–5, 109/47–3, 110/52–24; Kiss 1977: 96, Pl. XXXVII/7; Simoni 1981: 157, Sl. 5/2 (T. IV/4). Уп. нап. 39, 40.

89 Gorelik 2002: 140, XI/8.3.

90 Плетнева 1981a: 74, Рис. 36/2.

91 Плетнева 1981b: Рис. 52/30.

92 Točík 1968c; Bálint 1991; Станојев 1989.

93 Кирпичников 1966: 15–17, T. IV/10–13, IX/9, 11–13.

Када је реч о још познијим паралелама, у Дубровнику су се, током XIV века, користила кратка копља за бацање (*gavaloti*), гвозденог врха тробридног или четворобридног облика.[94] Слични пројектили користили су се и у средњовековној Србији. Примера ради, може бити поменут налаз из Рековца, датован од XII до XIV века.[95] Налаз средње сулице из Сталаћа, истина мањих димензија, са краја XIV или почетка XV века, тумачи се у складу са наведеним Кирпичниковљевим мишљењем (T. V/5).[96] Из Јагодине, са Ђурђевог брда, потиче сулица дужине 25 cm, датована у XIV-XV век.[97] Њен пресек је троугаоног облика, баш као и пресек давнашњег Вегецијевог спикулума.

94 Petrović 1976: 47, 49. Уп. нап. 74.
95 Vetnić 1983: 140, T. II/18.
96 Minić, Vukadin 2007: 118, sl. 74/5, kat. br. 156.
97 Vetnić 1983: 140, T. II/16.

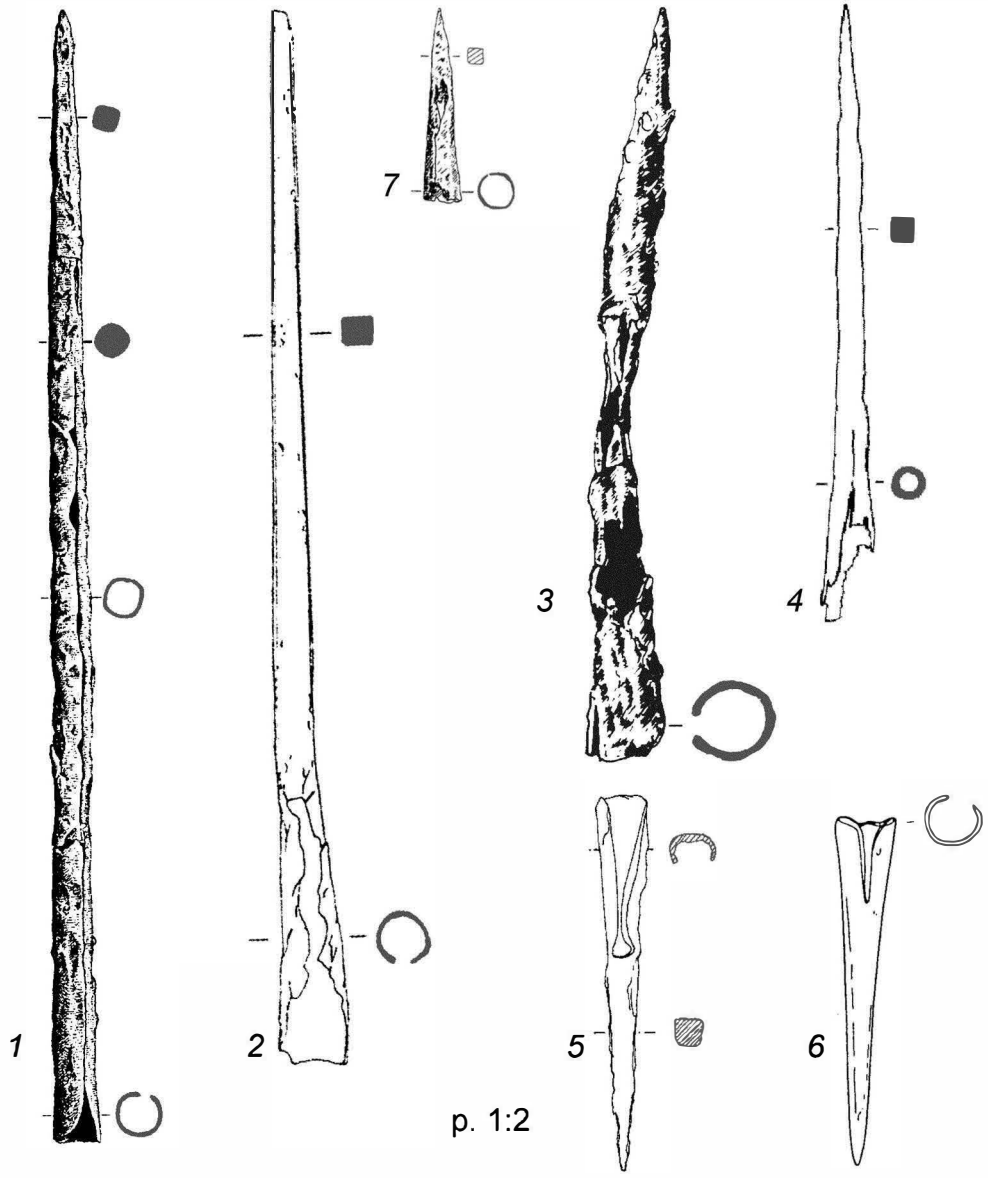

ТАБЛА I 1. Врсенице, 2. Лишка Ћава, 3. Милутиновац, 4. Садовец, 5. Јелица, 6. Ртково–Гламија I, 7. Бреговина

PLATE I 1. Vrsenice, 2. Liška Ćava, 3. Milutinovac, 4. Sadovec, 5. Jelica 6. Rtkovo–Glamija I, 7. Bregovina

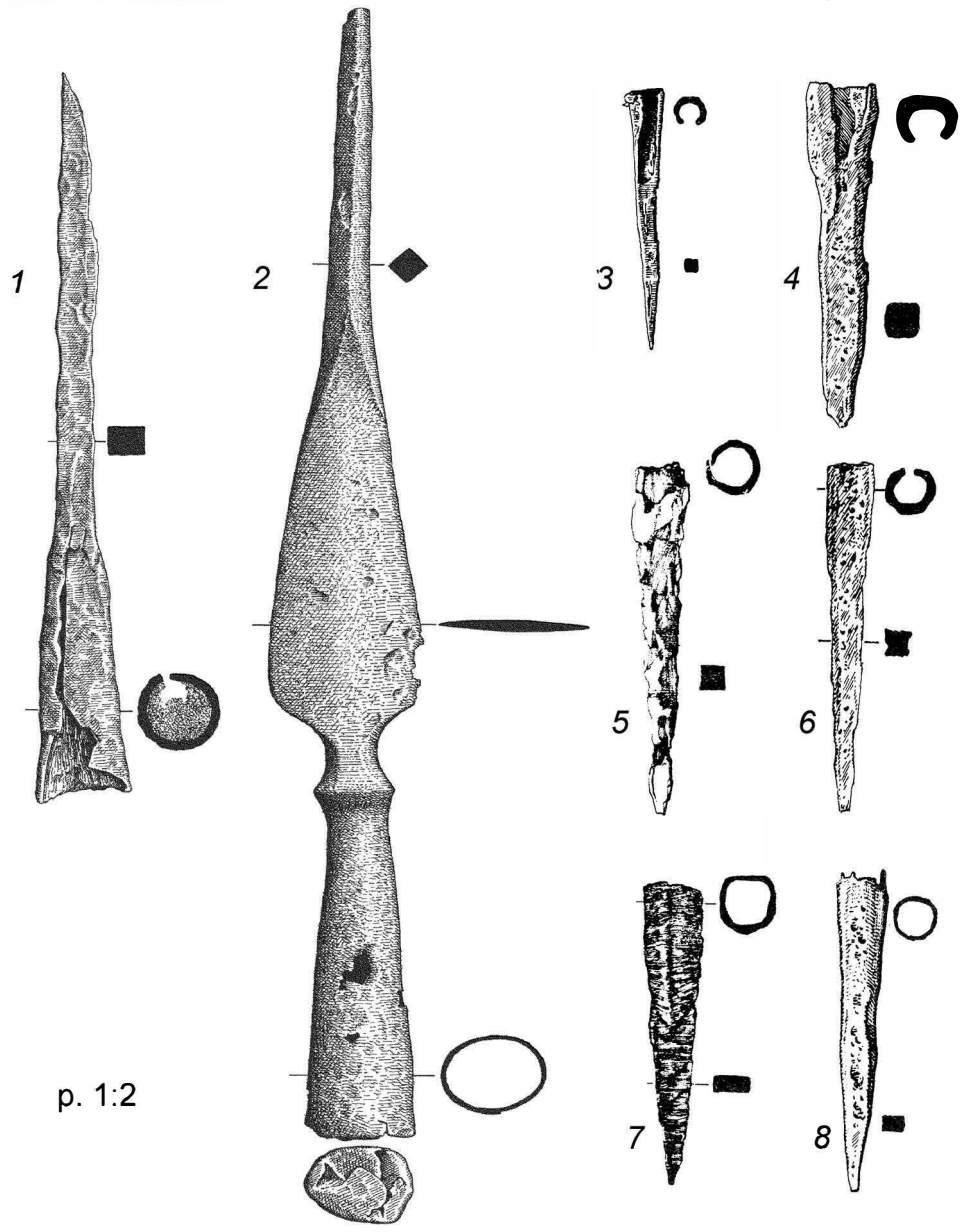

ТАБЛА II Царичин Град

PLATE II Caričin Grad

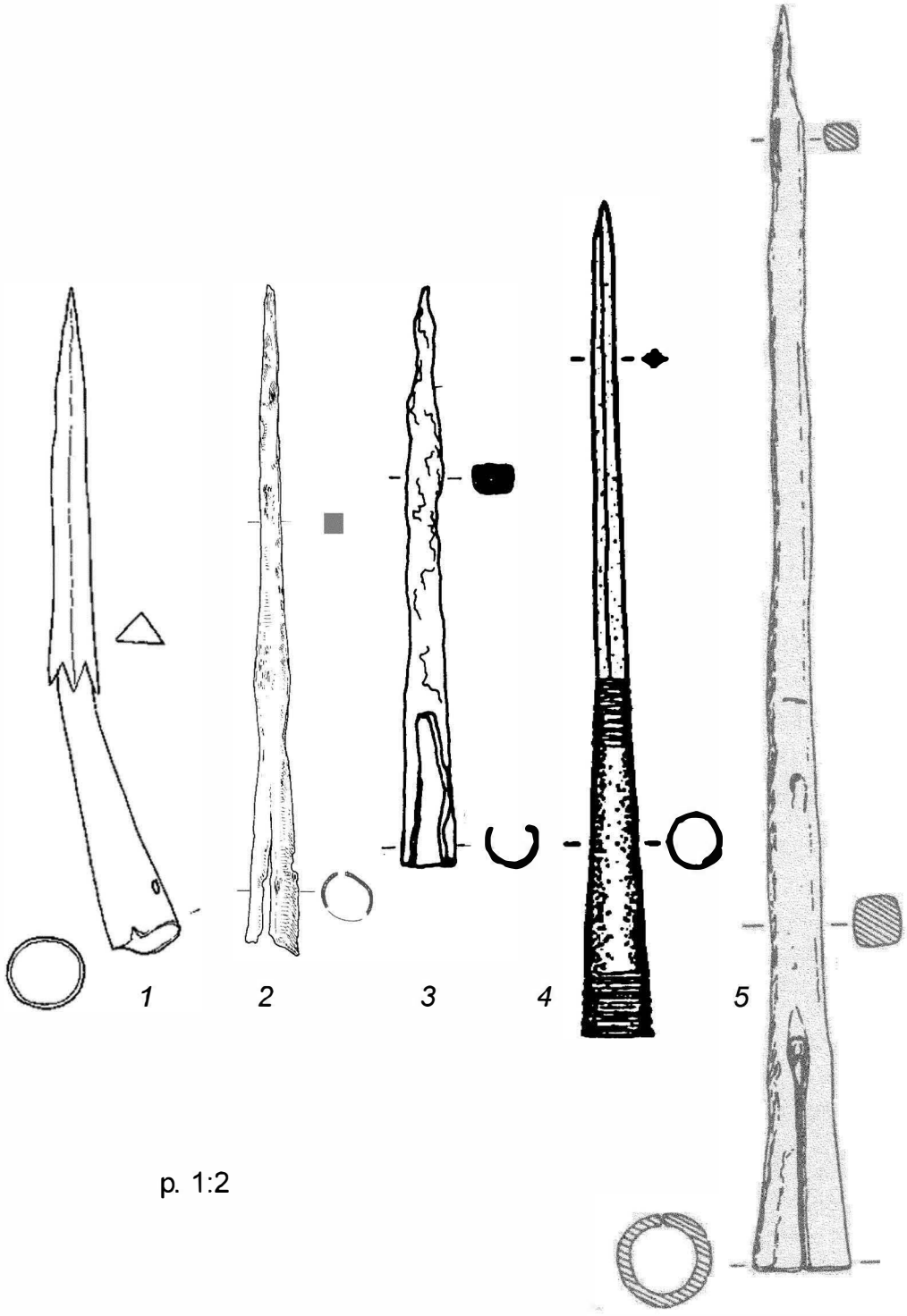

ТАБЛА III 1. Чечан, 2. Водице, 3. Идимум, 4. Сингидунум, 5. Ведерат

PLATE III 1. Čečan, 2. Vodice, 3. *Idimum*, 4. *Singidunum*, 5. Wederath

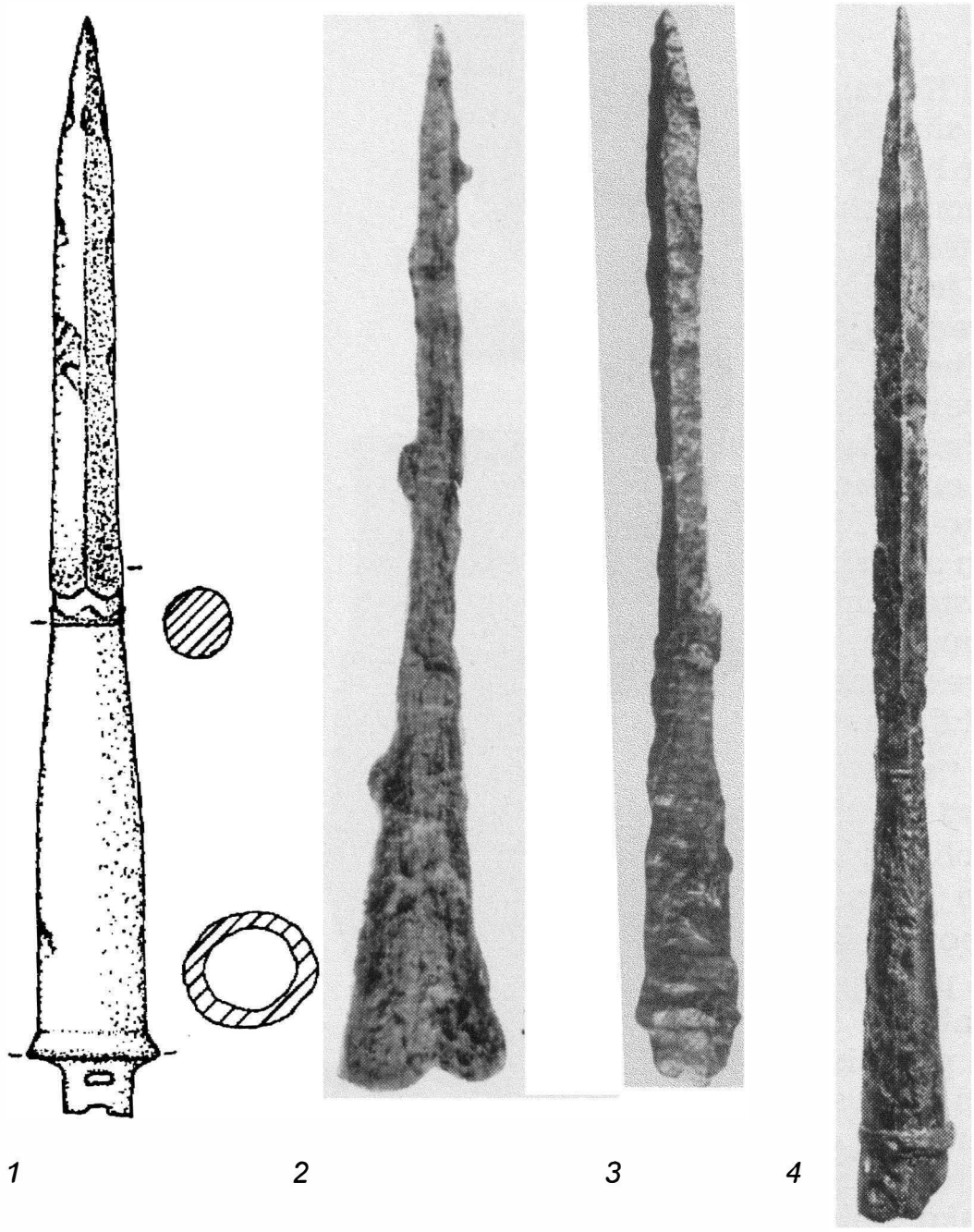

p. 1:2

ТАБЛА **IV** 1. Кошице-Шебастовце I, 2,3. Штурово, 4. Загреб–Круге

PLATE **IV** 1. Košice–Šebastovce I, 2, 3. Štúrovo, 4. Zagreb–Kruge

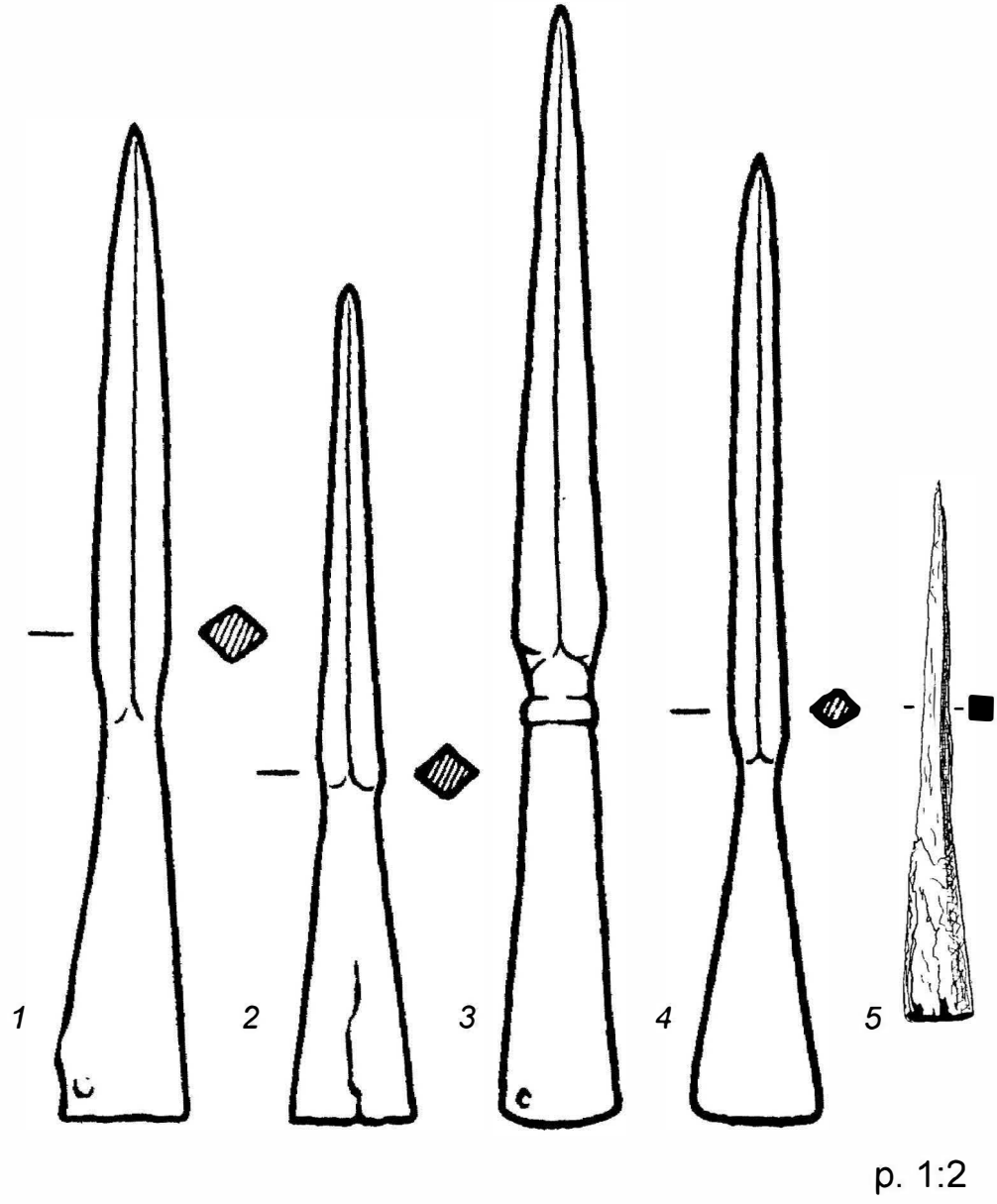

ТАБЛА V 1. Подболотие, 2. Новгород, 3. Кабаноское, 4. Рајки, 5. Сталаћ

PLATE V 1. Podbolotie, 2. Novgorod, 3. Kabanskoe, 4. Rajki, 5. Stalać

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anon. =
Anonymi Peri strategias, The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, *Three Byzantine Military Treatises* (trans. G. T. Dennis), Washington, D.C. 1985, 10–135.

Bavant, B. 1990
Les petits objets, *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 191–257.

Bálint, Cs. 1991
Südungarn im 10. Jahrhundert, Budapest 1991.

Баришић, Ф., Б. Крекић 1955
Псеудо – Маврикије, *Византиски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 127–141.

Bivar, A. D. H. 1972
Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier, *Dumbarton Oaks Papers 26*, Washington, D.C. 1972, 274–291.

Bierbrauer, V. 1987
Invillino – Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik – frühmittelalterliche Castrum, München 1987.

Bishop, M. C., J. C. N. Coulston 1993
Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome, London 1993.

Bóna, I., M. Nagy 2002
Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I, Budapest 2002.

Bugarski, I. 2006
A Contribution to the Study of Lamellar Armours, *Старинар LV/2005*, Београд 2006, 161–179.

Бугарски, И. 2007
Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2006, Зборник радова V*, Ниш 2007, 251–267.

Vasić, M., G. Milošević 2000

Mansio Idimum. Rimska poštanska i putna stanica kod Medveđe, Beograd 2000.

Vegetius =

Publije Flavije Vegecije Renat, *Sažetak vojne vještine* (prev. T. Shek Brnardić), Zagreb 2002.

Vetnić, S. 1983

Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava basin, *Balcanoslavica 10*, Beograd 1983, 137–157.

Vujović, M. B. 1998

Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije, nepubl. magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1998.

Gabričević, M. 1986

Rtkovo-Glamija I – Une forterésse de la basse antiquité epoque, fouilles de 1980–1982, *Ђердапске свеске III*, Београд 1986, 71–91.

Garam, É. 1995

Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, Vol. 3, Budapest 1995.

Goldsworthy, A. 2003

The Complete Roman Army, London 2003.

Gorelik, M. 2002

Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 127–147.

Gudea, N. 1977

Gornea. Aşezări din epoca romană şi romană tîrzie, *Banatica, Studii şi cercetări arheologice*, Reşiţa 1977, 1–96.

Davidson, G. R. 1937

The Avar Invasion of Corinth, *Hesperia VI/2*, Princeton 1937, 227–240.

Davidson Weinberg, G. 1974

A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia XLIII/4*, Princeton 1974, 512–521.

Dennis, G. T. 1985
The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy: Introduction, *Three Byzantine Military Treatises* (trans. G. T. Dennis), Washington, D.C. 1985, 1–7.

Erdmann, E. 1982
Vierkantige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch 38*, Mainz am Rhein 1982, 5–11.

Zábojník, J. 2004
Slovensko a avarský kaganát, Bratislava 2004.

Ivanišević, V., P. Špehar 2006
Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар LV/2005*, Београд 2006, 133–159.

Ivanišević, V., M. Kazanski, A. Mastykova 2006
Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations, Paris 2006.

Karantabias, M.-A. 2005–2006
The Crucial Development of Heavy Cavalry under Heraklios and His Usage of Steppe Nomad Tactics, *Hirundo: The McGill Journal of Classical Studies IV*, Montreal 2005–2006, 28–41.

Кирпичников, А. П. 1966
Древнорусское оружие 2, Москва – Ленинград 1966.

Kiss, A. 1977
Avar Cemeteries in County Baranya, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, Vol. 2, Budapest 1977.

Kiss, A. 1996
Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A, Innsbruck 1996.

Kovács, F. 2001
A szárazdi avar leletek, *Communicationes Archaeologicae Hunagriae 2001*, Budapest 2001, 183–215.

Kolias, T. G. 1988
Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur latenischen Eroberung, Wien 1988.

Кондић, В., В. Поповић 1977

Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977.

Lammert, F. 1929

Spiculum, *Paulys Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft III A 2*, Stuttgart (München) 1929, 1761–1762.

Leben, F., Z. Šubic 1990

Poznoantični kastel vrh brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti, *Arheološki vestnik 41*, Ljubljana 1990, 313–354.

Legoux, R., P. Périn, F. Vallet 2004

Chronologie normalisée du mobilier funéraire Mérovingien entre Manche et Lorraine, Condé-sur-Noireau 2004.

Lilliu, G. 1993

Milizie in Sardegna durante l'età bizantina, *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra medioevo ed età Moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo, volume primo, La Sardegna*, Roma 1993, 105–135.

Maetzke, G. 1966

Borutta (Sassari). – Tomba bizantina presso San Pietro di Sorres, *Atti della Accademia Nazionale dei linzei. Notizie degli scavi di antichità XX*, Roma 1966, 368–374.

Marta, D. 1992

Aspecte tipologice ale armamentului ofensiv roman de pe teritoriul Daciei. Sulițe (II), *Crisia XXII*, Oradea 1992, 5–26.

Maurice =

Mauricii Strategicon, Das Strategikon des Maurikios (ed. G. T. Dennis, trans. E. Gamillscheg), Wien 1981.

Милинковић, М. 1986

Рановизантијско утврђење на Лишкој Ћави код Гуче, *Зборник радова Народног музеја XVI*, Чачак 1986, 61–66.

Милинковић, М. 1998

Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена Сеобе народа, непубл. докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 1998.

Милинковић, М. 1999

Рановизантијско утврђење код Бреговине, *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Прокупље – Београд 1999, 87–116.

Milinković, M. 2002

Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. *Старинар LI/2001*, Београд 2002, 71–133.

Милошевић, П., М. Јеремић 1986

Le castellum à Milutinovac, *Ђердапске свеске III*, Београд 1986, 245–263.

Minić, D., O. Vukadin 2007

Srednjovekovni Stalać, Beograd 2007.

McGeer, E. 1991

Reviews: Taxiarchis G. Kolias, *Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur latenischen Eroberung.* (Byzantina Vindobonensia, 17.) Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988. Paper. Pp. 285, *Speculum 66/2*, Cambridge 1991, 433–435.

Nagy, M. 1998

Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadgebeit von Budapest, Teil I–II, Monumenta Avarorum Archaeologica 2, Budapest 1998.

Nicolle, D. 1998

Medieval Warfare Source Book. Christian Europe and its Neighbours, London 1998.

Nicolle, D. 1999

Medieval Warfare Source Book. Warfare in Western Christendom, London 1999.

Острогорски, Г. 1998

Историја Византије, Београд 1998.

Pernet, L., B. Schmid – Sikimić 2008

Les fers de lances à douilles facettées de la fin de l`Age du Fer du *Brandopferplatz* de Wartau-Ochsenderg (cant. Saint-Gall, Suisse) – avec la collaboration de Marianne Senn, *Archäologisches Korrespondenzblatt 38/3*, Mainz 2008, 365–377.

Petrović, Đ. 1976

Dubrovačko oružje u XIV veku, Beograd 1976.

Плетнева, С. А. 1981a

Салтово-маяцкая культура, *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 62–75.

Плетнева, С. А. 1981b

Ранние болгары на Волге, *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 77–80.

Popović, M. 1999

Tvrđava Ras, Beograd 1999.

Поповић, М., Д. Премовић – Алексић 1996

Градина у Врсеницама. Касноантичко и ранохришћанско утврђење, *Старинар XLVII/1996*, Београд 1996, 306–308.

Pflaum, V. 2007

The supposed Late Roman hoard of tools and a steelyard from Vodice near Kalce, *Arheološki vestnik 58*, Ljubljana 2007, 285–332.

Радичевић, Д. 2002

Археолошка истраживања на Лишкој Ћави код Гуче у 2000. и 2001. години, *Зборник радова Народног музеја XXXII*, Чачак 2002, 37–51.

Радичевић, Д. 2006

Археолошка истраживања на Лишкој Ћави код Гуче у 2002. и 2006. години, *Зборник радова Народног музеја XXXVI*, Чачак 2006, 31–48.

Radman – Livaja, I. 2004

Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu, Zagreb 2004.

Ранков, Ј. 1988

Идимум, касноантичке терме (ископавања 1960–1962), *Зборник Народног музеја XIII-1 (археологија)*, Београд 1988, 111–125.

Rance, P. 2004

The *Fulcum*, the Late Roman and Byzantine *Testudo*: the Germanization of Roman Infantry Tactics? *Greek, Roman and Byzantine Studies 44*, Durham 2004, 265–326.

Рашев, Р. 2007

Прабългарите през V–VII век (четвърто допълнено издание), Велико Търново 2007.

Савинова, В. 1996

Оружје из Римске збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја XVI-1 (археологија)*, Београд 1996, 255–264.

Serra, P. B. 2002

L'armamento, *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari 2002, 149–157.

Sim, D. 1997

Roman Chain-mail: Experiments to Reproduce the Techniques of Manufacture, *Britannia 28*, London 1997, 359–371.

Simoni, K. 1981.

Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, Zagreb 1981, 155–168.

Southern, P., K. R. Dixon 2000

The Late Roman Army, London 2000.

Станојев, Н. 1989

Некрополе X–XV века у Војводини, Нови Сад 1989.

Stoychev, S. 2007

Heads of Throwing Spears I–VI c from the Shumen Region, *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). International Archaeological Conference, Bulgaria – Tutrakan, 6.–7. 10. 2005*, Sofia 2007, 147–152.

Točík, A. 1968a

Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo, Bratislava 1968.

Točík, A. 1968b

Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare, Bratislava 1968.

Točík, A. 1968c

Altmagyarische gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava 1968.

Treadgold, W. 1995

Byzantium and Its Army 284–1081, Stanford 1995.

Uenze, S. 1992

Die spätantiken befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch – bulgarisch – österreichischen ausgrabungen 1934–1937, Text + Tafeln, München 1992.

Fiedler, U. 1992

Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 1, 2, Bonn 1992.

Haldon, J. 2002

Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 65–79.

Halsall, G. 2003

Warfare and Society in the Barbarian West, 450 – 900, London 2003.

Hoffiller, V. 1912

Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva, *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga društva n. s. XII*, Zagreb 1912, 16–123.

Caprara, R. 1978

Reperti metallici altomedievali, *Sardegna centro-orientale dal neolitico alla fine del mondo antico*, Dessì – Sassari 1978, 209–215.

Coulston, J. 2002

Arms and Armour of the Late Roman Army, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 3–24.

Cseh, J. et al. 2005

Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II, Budapest 2005.

Csiky, G. 2007

A kora Avar lándzsák tipológiája, *Archaeologiai Értesítő 132*, Budapest 2007, 305–323.

Curta, F. 2008

The earliest Avar-age stirrups, or the 'stirrup controversy' revisited, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East*

Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2, Leiden – Boston 2008, 297–326.

Čilinská, Z. 1963

Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni, *Slovenská archeológia XI–1*, Nitra 1963, 87–120.

Шкриванић, Г. А. 1957

Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Београд 1957.

Шпехар, П. 2004

Материјална култура рановизантијских утврђења на простору Ђердапа, непубл. магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2004.

Waurick, G. 1994

Zur Rüstung von frühkaiserzeitlichen Hilfstruppen und Verbündeten der Römer, *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten – Marburger Kolloquium 1994*, Lublin – Marburg 1994, 1–25.

Ivan BUGARSKI
Institute of Archaeology, Belgrade

SIXTH CENTURY RHOMAIOI JAVELINS AND FINDINGS FROM THE VRSENICE HILLTOP AND LIŠKA ĆAVA (SERBIA)

The article is based on the finds of Early Byzantine javelins from the Vrsenice hilltop and Liška Ćava (T. I/1, 2). These two iron points are of square cross-section, 30cm and 28cm in length. Given the archaeological context, *i. e.* the stratigraphy of cultural layers, they can be dated to the 6th century. Together with these two, some other 6th century points of javelins are presented (T. I/3, 4; T. II/1), resembling Late Roman *spiculum* and *verutum* to a considerable extent, both of which are mentioned by Vegetius. The 4th century finds are of smaller dimensions (T. III/1-3). In the course of the 6th century, the introduction of resistant lamellar armour was presumably followed by extension of javelins' points by some 30% or up to 10cm. The 6th century javelins similar in size to Late Roman *spiculum* probably represent an Early Byzantine modification of the smaller Late Roman javelin, *verutum*. In the course of the 4th century, both *spiculum* and *verutum* are of triangular or square cross-section, while in the 6th century the cross-section is quadrangular – usualy square or rhomboid – in shape.

Since the term *spiculum* is not confirmed in the 6th century historical sources, I have suggested that javelins coming from that period, which represent the Early Byzantine modification of the 4th century *spiculum*, should be labeled conditionally, as "spiculum". In that way, "spiculum" would make up another specific type that is derived from the wider group of Early Mediaeval javelins, just like *ango*. Otherwise there are great difficulties with the ascribing of javelins – both Roman and Early Byzantine – to concrete types, for several reasons. First of all, most of the javelins were found corroded and fragmented. Being a very common weapon, they were often produced by local smiths, having as a consequence the great variety of shapes of their final products. Finally, the historical sources are for different reasons not precise enough when labeling javelins.

Along with the points, butts (the metal endings of wooden shafts of spears and javelins) are analysed too (T. I/5, 6; T. II/3-8). The butts were used for sticking the weapon in the ground. In the literature they were commonly described as arrowheads or points of small javelins. The butts are not typologically sensitive objects. They were used from Early Roman times onwards, so their dating may be established only according to archaeological context.

The Rhomaioi used the "spiculum" in the 6th century, unlike their rivals. It is obvious that the Rhomaioi copied war equipment of their enemies, just like the Romans had done before. This particular type of javelin, however, they derived from their own armoury tradition. Their enemies at the time did not adopt the use of the "spiculum" although it was an efficient armour-piercing weapon, probably for tactical reasons. As we know or may suppose on the basis of historical sources, both *spiculum* and "spiculum" were used as a part of the equipment of highly trained military formations, namely the Roman and Early Byzantine infantry units. On the other hand, their rivals mostly chose spears and javelins of standard shape, *i. e.* of universal purpose. In the Late Avar (T. IV), Khazar and Old Russian (T. V/1-4) contexts the virtually unchanged "spiculum" appears sporadically as well, which can be explained by the fact that after the lamellar armours were introduced in the course of the 6th century, no crucial changes in the production of body armours were to follow. The source of these weapons is to be looked for among the Roman and Early Byzantine javelins and not in the weaponry of Asian horsemen. Similar weapons were also used in Mediaeval Serbia (T. V/5).

Translated by the author

ID = 169026316

УДК 904:623.446"653"(497.11) ;
069.51:623.44(497.11)

Веселинка НИНКОВИЋ
Народни музеј у Београду

СРЕДЊОВЕКОВНО ОРУЖЈЕ ИЗ ЗБИРКИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У средњовековним збиркама Народног музеја у Београду чува се четрдесет два предмета из групе хладног нападног оружја. Мачеви, буздовани, секире, врхови копаља и стрела представљају највећим делом случајне налазе откривене на територији Србије. Обрађени и анализирани примерци припадају типовима оружја који су у средњем веку били познати на простору Балкана, средње и источне Европе.

Кључне речи: оружје, средњи век, Србија.

Писани и ликовни извори, налази са археолошких ископавања и примерци оружја који се чувају у музејским збиркама у Србији сведоче о разноврсности средњовековног наоружања на овом простору. У Збирци раног средњег века, Збирци српске средњовековне и византијске уметности и Збирци позног средњег века Народног музеја у Београду чува се четрдесет два примерка који припадају групи хладног нападног оружја.[1] Заступљене су врсте сечног (2 мача, 2 секире), ударног (2 буздована) и бодног (5 врхова копаља, 31 врх стреле) оружја. Реч је највећим делом о случајним налазима без података о месту налаза, предметима откривеним у Београду (Земун, Ада Циганлија) и околини (Брестовик, Винча, Ритопек), али и на другим локалитетима у Србији (Сонта, Сеона, Костол, Курвинград, Грнчари, Клокочевац, Липовац, Ново Брдо). У музејске збирке примерци су доспели путем откупа или као поклони налазача, а за поједине документација о начину набавке недостаје. Са археолошких ископавања Народног музеја у Брестовику (1955) и Новом Брду (1960) потичу три врха стрела, а један је откривен приликом рекогносцирања у Липовцу (1957). У Средњовековној збирци Народног музеја до 1961. године налазило се још петнаест примерака

[1] Захваљујем на уступљеном материјалу Александри Нитић, мр Емини Зечевић, мр Слободану Фидановском и Аци Ђорђевићу за израду цртежа.

оружја који су за потребе сталне поставке позајмљени Војном музеју у Београду, где се и данас налазе.[2]

Оружје које се чува у средњовековним збиркама Народног музеја досад као целина није публиковано и излагано. Заступљени примерци типолошки су атрибуирани и хронолошки опредељени.[3]

Мач је као сечно, бодно и ударно оружје коришћен за борбу на близину у пешадији и коњици. У Збирци српске средњовековне и византијске уметности Народног музеја у Београду чувају се два мача: један је откупљен од налазача који је предмет случајно открио у Дунаву на пристаништу у Земуну 1948. године[4], док за други место налаза и начин набавке нису познати.

Мач инв. бр. 644 (Т.I, 1, 1а, 1б, сл. 1, 2); Земун (лок. Пристаниште), десна обала Дунава;
гвожђе са примесама мангана, бакра, цинка; ливење, ковање, каљење, тауширање; сачувана д. 62,5 cm, дим. сечива 44x5,3 cm, д. рукохвата 14 cm, д. накрснице 20 cm, R јабуке 5,5–5,8 cm; тежина у сачуваној дужини 1577 g.

Делимично сачуван двосекли мач. Доњи део сечива недостаје. На обе стране масивне јабуке у облику диска налази се конусни централни део закошених страница. На врху јабуке је закивак у облику четворостране пирамиде. Рукохват мача правоугаоног облика, сужава се према дискоидној јабуци. На предњој страни рукохвата налазе се два уреза у облику неправилног латиничног слова X, а на задњој два линијска уреза који формирају латинично слово V. Накрсница је равна и помична, осмоугаоног пресека. Сечиво мача сужава се према месту прелома. Дуж сечива се налази жљеб. Језичак жљеба уочљив је и у доњој петини рукохвата. На обе стране унутар жљеба, 13,5 cm испод накрснице, тауширана је представа стилизованог крста. Крст је на једној страни формиран од четири једнакокрака троугла чији су врхови спојени у централном квадратном пољу, док је на другој украс плићи, а ивице крста заобљене.

---

[2] Предмете позајмљене Војном музеју у Београду, од којих 14 примерака средњовековног оружја (4 секире, 3 копља, 7 врхова стрела) и 1 нож који припада материјалној култури Келта, обрадио је Алексић (2001: 195–216).

[3] Критеријуми за типолошко разврставање врхова копаља и стрела из мањих серија у објављеној грађи се разликују. Статистичко-типолошке анализе налаза који потичу са већ истраживаних средњовековних локалитета у Србији, нарочито оних војног карактера и некропола, нису урађене.

[4] Архив Народног музеја, Дел. протокол бр. 43 (од 14. I 1949).

Литература: Тодоровић, Кондић, Бирташевић 1956: 88; Бајаловић Хаџи-Пешић 1977: 86, 119; Нинковић 2002–2003: 29–33, сл. 1, 2; Aleksić 2007: 166, cat. 233.

Мач инв. бр. 2200 (Т. II, 1); непознато налазиште;
гвожђе са примесама мангана; ливење, ковање, каљење; д. 103 cm, дим. сечива 85,5x5,2 cm, д. рукохвата 13,2 cm, д. накрснице 20,4 cm, R јабуке 4,8–5,4 cm; т. 1600 g.

Двосекли мач са масивном јабуком у облику диска. На обе стране јабуке налази се наглашенији конусни централни део закошених страница. Накрсница је равна и помична, квадратног пресека. Дуж две трећине сечива налази се жљеб. Језичак жљеба је уочљив и у доњој трећини рукохвата.

Литература: Aleksić 2007: 165, cat. 232, Pl. 13:2.

Одређивање типолошке припадности мачева подразумева збир анализа сечива, рукохвата и јабуке, а мање накрснице. Примерци из Народног музеја инв. бр. 644 (Т I, 1, 1а, 1б, сл. 1, 2) и инв. бр. 2200 (Т. II, 1) припадају романском типу мача са профилисаном дискоидном јабуком и равном накрсницом, који се у средњој Европи појављује крајем XII, а заступљен је до средине XIV века.[5] Типолошка схема за мачеве овог типа са источноевропског простора састављена је на основу налаза XII и XIII века у Русији[6], односно од друге половине XII до друге половине XIV века у Словачкој[7]. Обрађен је такође и материјал из југоисточне Европе.[8]

Масивна дискоидна јабука са прстенастим проширењима, дужа равна накрсница, дугачко сечиво и жљеб до половине или две трећине дужине, као на мачевима из Народног музеја у Београду, заступљени су на европским примерцима од друге половине XIII века.[9] Јабука у облику диска је основна карактеристика јужноевропских мачева XIII и XIV века. Овај елемент мача припада старом медитеранском културном наслеђу који је поново унет у Европу у XII веку, а у областима које су окруживале Дубровник заступљен је на налазима који су хронолошки опредељени од XII до прве половине XIV века.[10] Представе мачева са медитеранским типом јабуке забележене су и на зидном сликарству Србије и Македоније XIII века, у Жичи, Сопоћанима,

[5] Bruhn-Hoffmeyer 1954 (I): 50–64, 188–190 (Group IIIc); *idem.*, 1954 (II): 15–24, T. XII–XXII; Glosek 1984: 25, 28–29, Ryc. 2, tipovi XVI i XVIa.

[6] Кирпичников, Медведев 1985: 300–308, 326, Т. 114/24–25, Т. 118/7, тип V.

[7] Ruttkay 1976: 259–260, Abb. 1, tipovi XVI i XVII.

[8] Aleksić 2007: 79–84, tipovi I, Xa i I, XIIIa, 2.

[9] Петровић 1977: 130–131.

[10] Petrović 1976: 20–21.

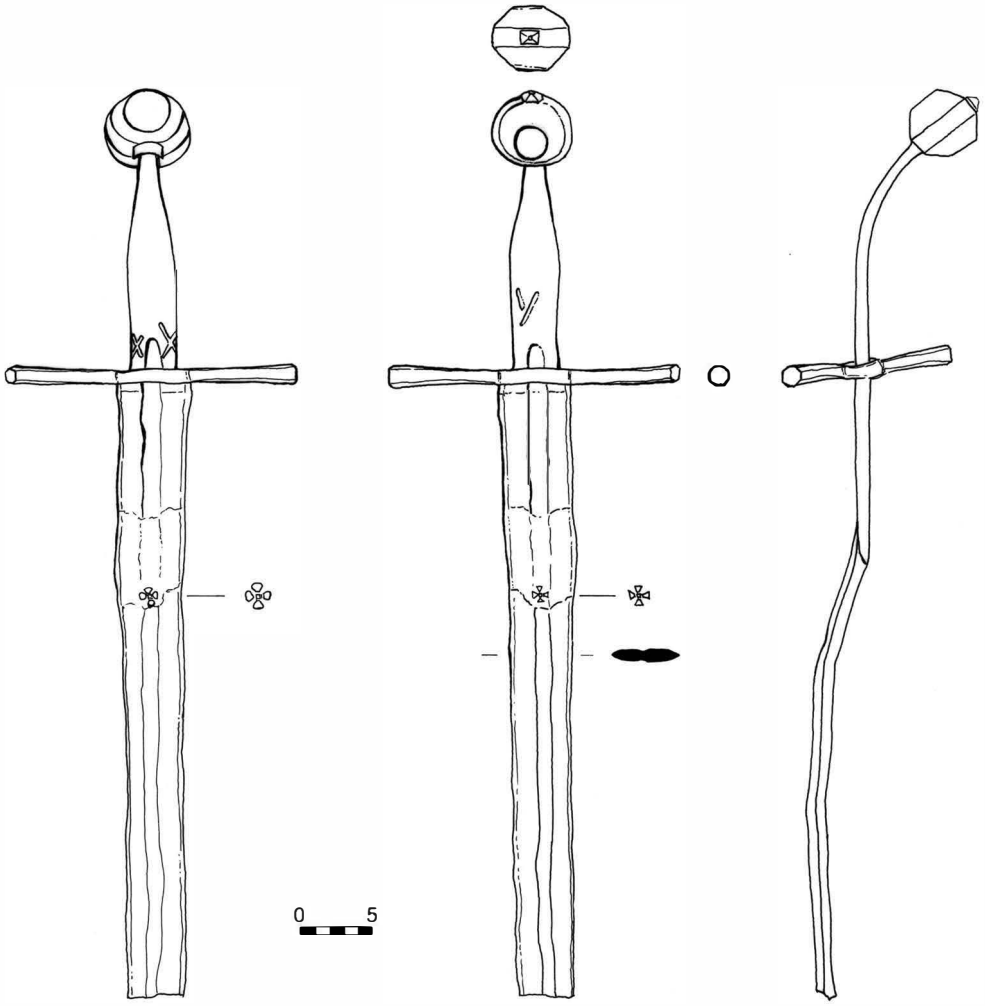

Сл. 1

Сл. 2

ТАБЛА I
PLATE I

св. Николи код Прилепа и св. Клименту у Охриду.[11] Масивна јабука са конусним централним делом закошених страница, као на мачу из Земуна инв. бр. 644, карактеристична је у XIII и XIV веку, док наглашенији исти елемент, као на мачу инв. бр. 2200, припада временском распону од XIII до прве четвртине XV века.[12] Исти тип дискоидне јабуке као на земунском примерку имају и мачеви откривени у околини Тренчина и Плоштина у Словачкој, хронолошки опредељени у XIII или почетак XIV века.[13]

Два уреза у облику латиничног слова X, као на руковхвату мача из Земуна, налазе се и на рукохватима два мача који се чувају у Војном музеју у Београду. Оба мача оквирно су датована у XIV век, један је без података о месту налаза, а други је извађен из реке Саве у близини Шапца.[14] Исти урези, забележени на појединим примерцима из Пољске и Мађарске, протумачени су као крст св. Андрије и ознака радионице из друге половине XIII или прве половине XIV века са територије Мађарске.[15]

У музејским збиркама у Србији, а нарочито са територије Београда, нема ни једног мача у потпуности подударног са земунским примерком.[16] Најближе паралеле налазимо у примерцима који се чувају у Војном музеју у Београду. Један са равном дужом накрсницом осмоугаоног пресека идентификован је као производ италијанских радионица и датован у крај XIII или почетак XIV века.[17] Поменути мач извађен из реке Саве у близини Шапца, осим истих уреза на рукохвату, има и приближно исту дужину сечива. Исту накрсницу и јабуку као мач из Земуна има и ранготички једноипоручни мач из Копривнице (лок. Шодерица) у Хрватској, датован у период од 1260. до 1310. године.[18]

---

11 Pribaković 1954: Prilog I; Петровић 1996: 145, сл. 2.

12 Bruhn-Hoffmeyer 1954 (I): 58; Glosek 1984: 26, Ryc. 3, tipovi J i K; Aleksić 2007: 53–55.

13 Ruttkay 1975: 169, Abb. 14, 3, 6.

14 Milosavljević 1993: 24, kat. 5. Подаци о необјављеном мачу откривеном у близини Шапца инв. бр. 17178 (д. 97 cm) добијени су љубазношћу Бранке Милосављевић (Војни музеј у Београду).

15 Glosek 1984: 45, 159, 167, 171, 173, cat. 273, cat. 276, cat. 372, cat. 419, cat. 422, cat. 438.

16 Мачеве из Вишњице (Музеј града Београда), Барича (Збирка у Обреновцу), Војног и Етнографског музеја у Београду обрадила је у серији мачева «вуковаца» Бирташевић (1968: 81–105). Средњовековне примерке из збирки Војног музеја у Београду обрадила је у серији мачева XIV–XX века Милосављевић (1993: 5–8, 23–33). Мању серију средњовековних мачева из збирки Историјског музеја Србије представио је Поп-Лазић (1983: 164, 189–190) .

17 Milosavljević 1993: 15, 23, kat. 3; Петровић 1996: 147–148, 156, сл. 5.

18 Demo 1983–1984: 214, 225–228, 235, T. 1/3, T. 4/1.

Посебност земунског мача чини жиг у облику стилизованог крста (Т I, сл. 1, 2), тауширан на обе стране сечива.[19] Међу досад евидентираним сигнатурама са сечива средњовековних мачева у Србији, као ни међу европским примерцима, аналогије за овај жиг нису пронађене.[20] Жиг који поред других таушираних елемената садржи и представу крста, стилизованог на исти начин као на земунском налазу, забележен је на сечивима два мача који су из реке Зете извађени на локалитету Вранићке Њиве у Црној Гори.[21] Један је датован између 1100. и 1200. године, а други у XIV век. Исти жиг забележен је на једној хелебарди из XIV века откривеној у Швајцарској.[22]

Мач откривен у Земуну могао је бити коришћен крајем XIII или у првој половини XIV века приликом неког од српско-угарских сукоба око пограничних области.[23] Његов власник био је можда припадник српске, угарске или најамничке војске које је било на обе стране. Иако у погледу наоружања везе Србије и Европе од XII до XIV века нису довољно јасне, познато је да су српски владари у XIV веку увозили мачеве, посредством Дубровника и Котора из Венеције, вероватно и из Немачке и Угарске, а да је у том периоду било и домаћих радионица које су израђивале исте типове.[24] Можда је та чињеница навела поједине аутоpе да мач из Земуна одреде као српски и датују га у XIV век.[25]

На основу блиских паралела из збирки Војног музеја у Београду[26] и налаза из Сурчина[27] који се чува у Повијесном музеју Хрватске, мач инв. бр. 2200

---

19 У таушираним украсима, XRF снимањем мача у Институту за нуклеарне науке Винча, детектовани су трагови легуре бакра и цинка.

20 Birtašević 1968: 103–104, T. I–XII; Марковић 1988: 137–141, T. I–V; Milosavljević 1993: 8–9, 19; Šercer 1976: 33–28; Demmin 1893: 1081; Bruhn-Hoffmeyer 1954 (I): 196–200; Glosek 1984: Tabl. I–XIX; Кирпичников, Медведев 1985: 305–307, 333–334, Tab. 121, 122.

21 Петровић, Вучинић 2001: 270–272, 284, сл. 8, 9, 23. Жиг на сечивима ових мачева, према Ђ. Петровић, можда представља ознаку радионица у Бордоу.

22 Demmin 1893: 1048.

23 О историји Београда и Земуна у XIII и XIV веку в. Калић-Мијушковић 1967: 58–59, 66–81.

24 Petrović 1976: 20–21, 137; *idem.*1977: 124–128; *idem.* 1996: 156; *idem.* 2001: 256. На основу података из Дубровачког архива аутор наводи да су од 1331. до 1332.г. мачеви могли били израђивани и у радионицама у Србији: у Котору, где су радила два венецијанска мајстора, и у Чабићу и можда у Призрену, где је било локалних и дубровачких мачара.

25 Тодоровић, Кондић, Бирташевић 1956: 88; Бајаловић Хаџи-Пешић 1977: 86, 119.

26 Milosavljević 1993: 24, kat. 5.

27 Šercer 1976: 43–44, kat. 8, T. I.

(Т I, 2) може се хронолошки определити у прву половину XIV века, а по типу дискоидне јабуке и пре овог времена.

Буздован је као врста ударног оружја коришћен за борбу на близину. У Збирци српске средњовековне и византијске уметности чувају се два буздована.

Буздован инв. бр. 2199 (Т. II, 2); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; h. 29,4 cm, дим. главе 2,6x6,9 cm, R тулца 4,2 cm.

Масиван буздован са лоптастом главом, кришкасто издељеном на осамнаест равномерно распоређених заобљених пера. Пера се на горњој страни завршавају сегментарно подељеним теменим прстеном са оштећеним профилисаним завршетком неправилног облика. На прелазу главе у тулац налазе се два сегментарна прстена. Тулац је коничан и шупаљ. При дну тулца налази се правилан кружни отвор.

Буздован инв. бр. 5725 (Т. II, 3); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; h. 30,3 cm, дим. главе 4,3x5,8 cm, R тулца 3,8 cm.

Масиван буздован са лоптастом главом, кришкасто издељеном на дванаест сачуваних равномерно распоређених заобљених пера. На теменом прстену видљиви су завршеци још четири пера. На прелазу главе у тулац налази се прстенасто проширење. Коничан и шупаљ тулац оштећен је при дну.

Врхови топуза са пуном ударном главом трансформишу се од почетка XIV века у пера. Први помен буздована забележен је у дубровачким документима тридесетих година XV века, док се већ педесетих година помиње са епитетом турски.[28] Основ за типолошко одређење гвоздених палица су облик главе, број и облик пера. На простору Балкана заступљена су два основна типа: источноевропски са лоптастом и медитерански са цилиндричном главом.[29] Буздовани инв. бр. 2199 (Т. II, 2) и инв. бр. 5725 (Т. II, 3) припадају источноевропском типу са лоптастом главом кришкасто издељеном на пера. Буздовану са осамнаест пера инв. бр. 2199 (Т. II, 2) аналогни су примерци датовани од XV до XVII века који се чувају у збиркама оружја из: Историјског музеја Србије (Велико Градиште)[30], Војног музеја у Београду (непозната налазишта)[31] и Повијесног музеја Хрватске (непознато

28 Petrović 1976: 51.
29 Бојанин 1999: 65.
30 Миловановић 1985–1986: 182, кат. 480.
31 Piletić 1982: 65–68, sl. 1, sl. 3.

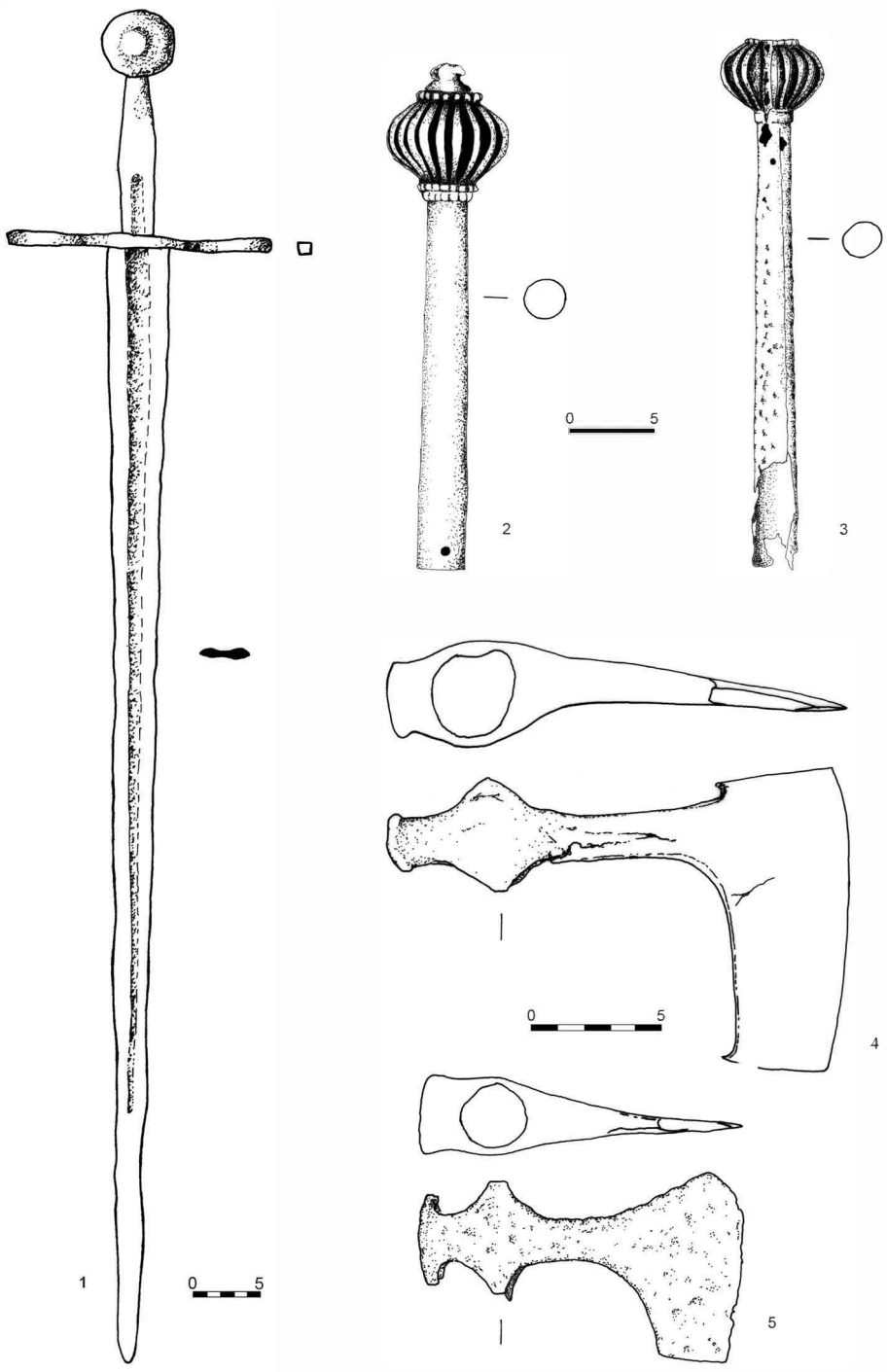

ТАБЛА II
PLATE II

налазиште)[32]. Блиске паралеле за буздован инв. бр. 5725 (Т. II, 3), чија је глава првобитно садржавала шеснаест пера, налазимо у примерцима из збирки Историјског музеја Србије (тврђава Голубац, Призрен), хронолошки опредељеним у XV–XVI век.[33] Један овакав примерак оквирно датован у XIV–XV век чува се и у Градском музеју у Вршцу.[34] Буздовани са шеснаест пера из збирки Повијесног музеја Хрватске датовани су у XVII век.[35]

Секира је поред мача једно од најчешће и најдуже употребљаваних средњовековних сечних и ударних оружја коришћено за борбу на близину. У Збирци српске средњовековне и византијске уметности чувају се две секире.

Секира инв. бр.12 (Т. II, 4); Београд, избагеровано из Саве код Аде Циганлије;
гвожђе, ковање; д. 17,2 cm , ш. сечива 11,8 cm.

Секира са уским вратом и вертикалним благо повијеним сечивом трапезоидног облика. Сечиво се завршава равном оштрицом. Унутрашња ивица оштрице и горња ивица сечива су назубљени. Отвор за држаљу је кружног облика. Чеони завршетак је чекићаст. Ушице су угласте.

Секира инв. бр. 5726 (Т. II, 5); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 12,5 cm , ш. сечива 7,5 cm.

Секира са уским вратом и вертикалним благо повијеним сечивом, трапезоидног облика. Сечиво се према оштрици сужава. Врх сечива недостаје. Отвор за држаљу је кружног облика. Чеони завршетак је чекићаст. Ушице су угласте и заравњене.

Са развојем штита, оклопа и шлема сечиво средњовековних секира није мењало облик, већ је само добијало чекићаст додатак и раван или повијени кљун.[36] У средњој и југоисточној Европи бојне секире са повијеним сечивом, као што су примерци инв. бр. 12 (Т. II, 4) и инв. бр. 5726 (Т. II, 5), појављују се на раносредњовековним налазиштима, а заступљене су током целог средњег века.[37] Као вишенаменски предмет секире често откривамо и међу налазима алата. Један сличан примерак који је сврстан у алатке потиче из насеобинских слојева XIII века са локалитета Рудине који се налази у ареалу

32 Šercer 1972: 50, kat. 85, T. 11.
33 Поп-Лазић 1983: 190, кат. 7, кат. 10.
34 Petković 2002: 120.
35 Šercer 1972: 49–50, kat. 81, kat. 86, T. 11.
36 Piletić 1982: 56.
37 Pribaković 1966: 53, sl. 5; Ruttkay 1976: 310, Abb. 42, tip V/B, E; Кирпичников, Медведев 1985: 310–311, 339.

средњовековног Браничева.[38] У збиркама Историјског музеја Србије чувају се две секире овог типа функционално опредељене као бојне: једна са подручја Ђердапа датована је у XIV век, а друга чије место налаза није познато хронолошки је опредељена од XIV до XVI века.[39] Примерку инв. бр. 12 (Т. II, 4) слична је секира откривена у околини Јагодине (лок. Кључ–Велике Ливаде), оквирно датована од XII до XIV века.[40]

Копље представља једно од најстаријих бодних оружја за борбу на близину. У средњовековним збиркама Народног музеја чува се пет врхова копаља.

Врх копља инв. бр. 2816 (Т. III, 1); Винча, средњовековна некропола, хоризонт сахрањивања VIII–IX в.;
гвожђе, ковање; д. 42,5 cm , ш. листа 4 cm, распон крилаца 6,5 cm, д. тулца 9,5 cm, R отвора тулца 2,8 cm.

Врх копља делтоидног листа са уздужним ребром по средини бодила на обе стране. Ивице бодила су оштећене. Тулац је коничан. На доњем делу тулца, са обе стране, налази се по једно проширење у виду крилаца, на чијим се крајевима налазе по два вертикална уреза.

Литература: Марјановић-Вујовић 1984: 133, кат. 326.

Врх копља инв. бр. 15 (Т. III, 2); Београд, избагеровано из реке Саве код Аде Циганлије;
гвожђе, ковање; д. 39,6 cm , ш. листа 3,7 cm, R отвора тулца 1,7 cm.

Врх копља делтоидног листа. Бодило је четворобридо, са наглашеним уздужним ребром по средини на обе стране. Ивице бодила су оштећене. Сачуван је део коничног тулца.

Врх копља инв. бр. 5739 (Т. III, 3); село Томиславци код Крупња;
гвожђе, ковање; д. 30,4 cm , ш. листа 4,7 cm, R отвора тулца 2,1 cm.

Врх копља листоликог облика са уздужним ребром по средини на обе стране. Врх бодила недостаје. Ивице бодила су оштећене. При дну коничног тулца налази се правилан кружни отвор.

Врх копља инв. бр. 105 (Т. III, 4); Сонта;
гвожђе, ковање; д. 26,5 cm , ш. листа 2,4 cm, R отвора тулца 2,1 cm.

Врх копља у облику листа. Бодило је оштећено. Тулац је коничан.

---

38 Поповић, Иванишевић 1988: 141, 12/2.
39 Поп-Лазић 1983: 178, 189, 120/4, кат. 4; Миловановић 1985–1986: 139, кат. 355.
40 Vetnić 1983: 142, T. IV, 3.

Врх копља инв. бр. 5519 (Т. III, 5); непознато налазиште; откуп;
гвожђе, ковање; д. 24,7 cm , ш. листа 8,6 см, R отвора тулца 1,7 cm.

Врх копља (?) у облику широког листа. Бодило је оштећено и перфорирано. При дну коничног тулца налази се правилан кружни отвор.

Копље са крилцима инв. бр. 2816 (Т. III, 1), без документације о условима налаза, набављено је за Народни музеј 1955. године откупом случајних налаза са локалитета Винча код Београда. Оно представља јединствен налаз ове врсте франачког оружја који се чува у Србији. Налаз је хронолошки опредељен у другу половину IX века.[41] На простору југоисточне Европе[42] бојна копља са крилцима франачке провенијенције откривена су на локалитетима: Хатељ–Дабар Поље код Столца (IX–XI в.)[43], Жежевица Доња код Омиша (друга половина IX в.)[44], Моторјело код Чапљине (почетак IX в.)[45], Чаир–Столац код Мостара (средина IX в.)[46], Рудићи код Гламоча[47] и Стари Град–Вараждин (IX–XI в.)[48]. У Повијесном музеју Хрватске чува се један примерак без података о месту налаза, хронолошки опредељен од VIII до XI века.[49] Међу средњоевропским налазима примерку из Винче најсличније је франачко копље откривено на локалитету Добра Вода у Словачкој, датовано у IX век.[50]

Различите варијанте врхова копаља листоликог облика распрострањене су у Европи током целог средњег века.[51] Копље четворобридног делтоидног листа инв.бр. 15 (Т. III, 2) припада типу заступљеном на налазиштима у Словачкој од XI века.[52] Слични примерци оквирно датовани од XIV до XVI века чувају се у Историјском музеју Србије.[53] Тип копља листоликог врха, као примерак инв. бр. 5739 (Т. III, 3), распрострањен је у Европи од IX века.[54]

41 Марјановић-Вујовић 1984: 133, кат. 326.
42 Налазе франачког оружја у југоисточној Европи обрадио је Vinski (1977–78: 143–208; *idem* 1985: 61–117).
43 Vinski 1985: 69, sl. 2,3.
44 Јеловина 1976: 120. Т. XC.
45 Милетић 1979: 145–151, сл. 1a-c, T.I, a,b.
46 Vinski 1985: 68–69, sl. 2/2.
47 Vinski 1977–78: 208, 21.
48 Tomičić 1984: 223, sl. 9,10.
49 Šercer 1972: 89, kat. 254, T. 29.
50 Ruttkay 1978: 119, 9, 27.
51 Ruttkay 1976: 299, Abb. 36, tipovi II, III, IV.
52 Ruttkay 1976: 303, Abb. 36, tip VIII.
53 Поп-Лазић 1983: 171, 187–188, кат. 11, кат. 25.
54 Ruttkay 1976: 300–301, Abb. 36, tip IIIb.

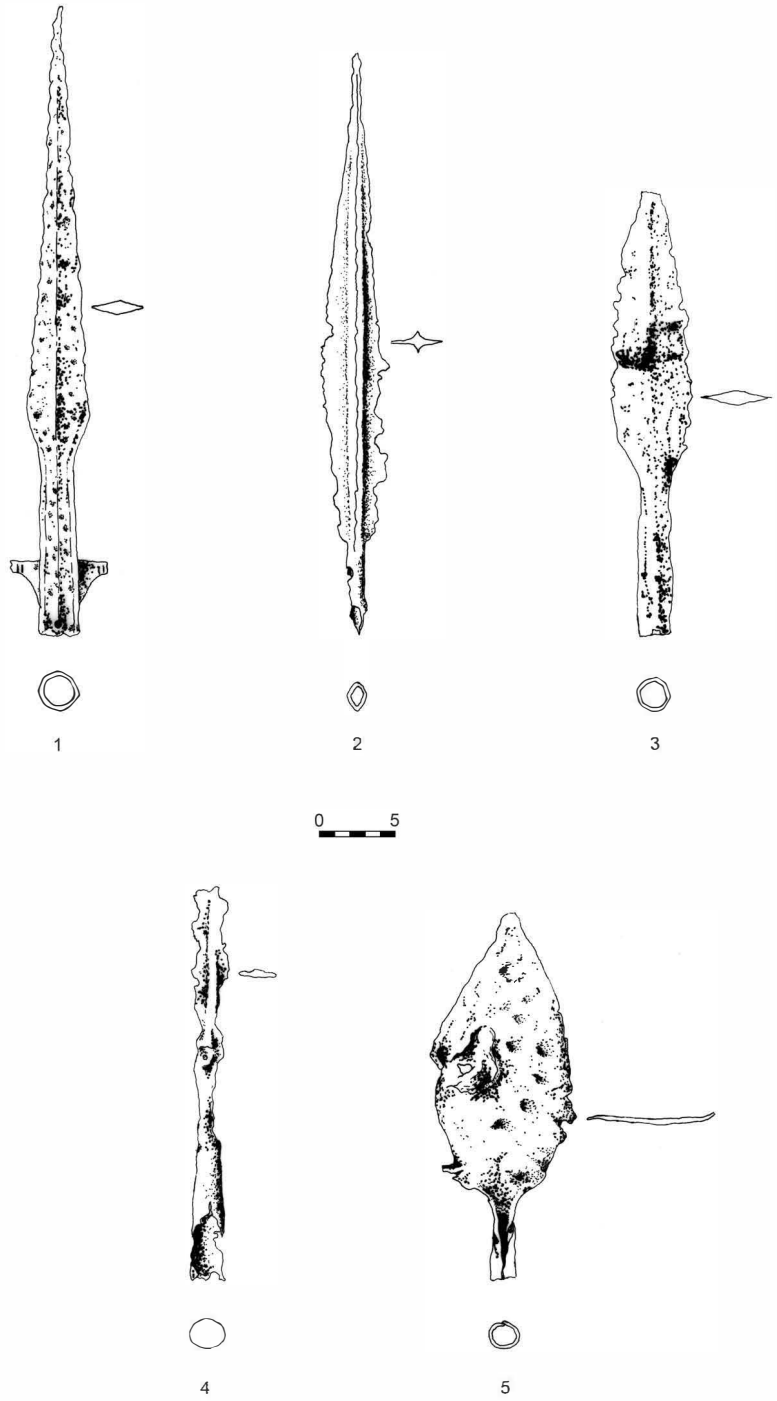

ТАБЛА **III**
PLATE **III**

Блиске паралеле за овај примерак налазимо међу врховима копаља XIV и XV века који се чувају у музејским збиркама у Зајечару и Књажевцу.[55] У Историјском музеју Србије чувају се слични врхови копаља из тврђаве Голубац и околине Смедерева, хронолошки опредељени у XV–XVI век.[56] Судећи према околностима налаза копље инв. бр. 105 (Т. III, 4) из Сонте представља гробни налаз и припада раносредњовековном периоду.[57] За примерак инв. бр. 5519 (Т. III, 5) аналогије нису пронађене.

Врхови стрела спадају у једно од најстаријих бацачких оружја за борбу на одстојању. Заступљени примерци из средњовековних збирки Народног музеја разврстани су према облику врха у девет типова: I врхови стрела са два раздвојена пера, II врхови стрела облика ромба до делтоида са трном, III листолики врхови стрела са коничним прелазом у трн, IV четворобридни врхови стрела са усадником правоугаоног пресека, V четворобридни пирамидални врхови стрела са трном, VI врхови стрела са пирамидалним шиљком и тулцем, VII пирамидални врхови стрела са трном, VIII врхови стрела листоликог облика са тулцем и IX тробридни врхови стрела са трном.

Тип I

Врх стреле инв. бр. 5691 (Т. IV, 1); село Клокочевац код Тополнице;
гвожђе, ковање; д. 16,7 cm, ш. 1,3 cm, R отвора тулца 0,9 cm.

Врх стреле са два раздвојена пера и уздужним ребром по средини. Врх једног пера недостаје. Тулац је коничан.

Врх стреле инв. бр. 1236 (Т. IV, 2); село Сеона код Смедерева;
гвожђе, ковање; д. 10,6 cm, ш. 3 cm , R отвора тулца 0,9 cm.

Врх стреле са два раздвојена пера и кратким тордираним вратом који прелази у конични тулац.

Врх стреле инв.бр. 978 (Т. IV, 3); Ритопек;
гвожђе, ковање; д. 12,5 cm, ш. 5 cm, R отвора тулца 1,1 cm.

Врх стреле са два раздвојена пера и кратким тордираним вратом који прелази у конични тулац.

---

55 Lalović 1982: 70, kat. 3, kat. 4, kat. 6, T. I/ 3, 4, 6.
56 Поп-Лазић 1983: 188, кат. 18, кат. 20.
57 У Сонти је 1939.г. војска приликом копања ровова констатовала 24 гроба. У гробу једног мушког покојника откривени су: копље (инв. бр. 105), керамичка здела (инв. бр. 104) и део узенгија (није сачувано).

Врх стреле инв. бр. 1462 (Т. IV, 4); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 7,4 cm, ш. 4 cm, R отвора тулца 1 cm.

Врх стреле са два раздвојена пера и коничним тулцем.

Врх стреле инв. бр. 4028 (Т. IV, 5); село Сеона код Смедерева;
гвожђе, ковање; д. 10,4 cm, ш. 2 cm.

Врх стреле са два раздвојена пера и кратким вратом правоугаоног пресека који се наставља у кратки трн.

Врхови стрела са два раздвојена пера, познати у литератури као тип „ластин реп", карактеристични су за подручје Медитерана и централну Европу од раног средњег века до XIV и XV века, док су у источној Европи и на Балкану мање заступљени.[58] Међу обрађеним примерцима заступљени су: врхови стрела са тордираним и нетордираним вратом и коничним тулцем и један врх стреле са кратким трном. Врховима стрела са тордираним вратом, као што су примерци инв. бр. 1236 и инв. бр. 978 (Т. IV, 2, 3), сличан је налаз из тврђаве Рас (лок. Подграђе), хронолошки опредељен у крај XI и прве деценије XII века.[59] Истом типу стрела припадају случајни налази: из Параћина и Јагодине[60], датовани у XV и XVI век, Брестовика и Леушића[61] и са локалитета у источној Србији[62], оквирно датовани у XIII–XIV век. Масивном врху стреле инв. бр. 5691 (Т. IV, 1) сличан је примерак из XIV века који се чува у Историјском музеју Србије.[63] Двоперастим стрелама са нетордираним вратом и коничним тулцем, као примерак инв. бр. 1462 (Т. IV, 4), припадају случајни налази: из Костола код Кладова[64], Рековца и Јагодине[65], оквирно датовани од IX до XIV века, из Калне[66], хронолошки опредељен у XIII–XIV век, и из Пирота[67], приближно истог датовања.

---

58 Petrović 1976: 63, 222, sl. 20;Чангова 1972, 91, сл. 73;Csallány 1961: 201, T. CCXXXV/4; Ruttkay 1976: 327–328, 332, Abb. 54, tipovi A/1,a, b i B/12; Медведев 1966: 56, 62 (типови 2 и 28).

59 Popović 1999: 256, sl. 219, tip 13 (1), kat. 458. Врхови стрела са локалитета Градина и Подграђе представљају веома значајне и ретке налазе са прецизним хронолошким одређењем који сведоче о делу наоружања које је користила посада тврђаве Рас у XII веку.

60 Vetnić 1983:139–140, Pl. I,21–23, Pl. II,1.

61 Алексић 2001: 211, кат. 8, кат. 9, сл. 3/1, 2.

62 Lalović, 1982: 71, kat. 10–15, T. II, 10–15.

63 Миловановић 1985–1986: 115, кат. 282.

64 Алексић 2001: 211, кат. 10, сл. 3/ 3.

65 Vetnić 1983:139–140, Pl. I/17–20, Pl. II/2.

66 Lalović 1982: 71, kat. 16, T. II, 16.

67 Миловановић 1985–1986: 79, кат. 174, кат. 175.

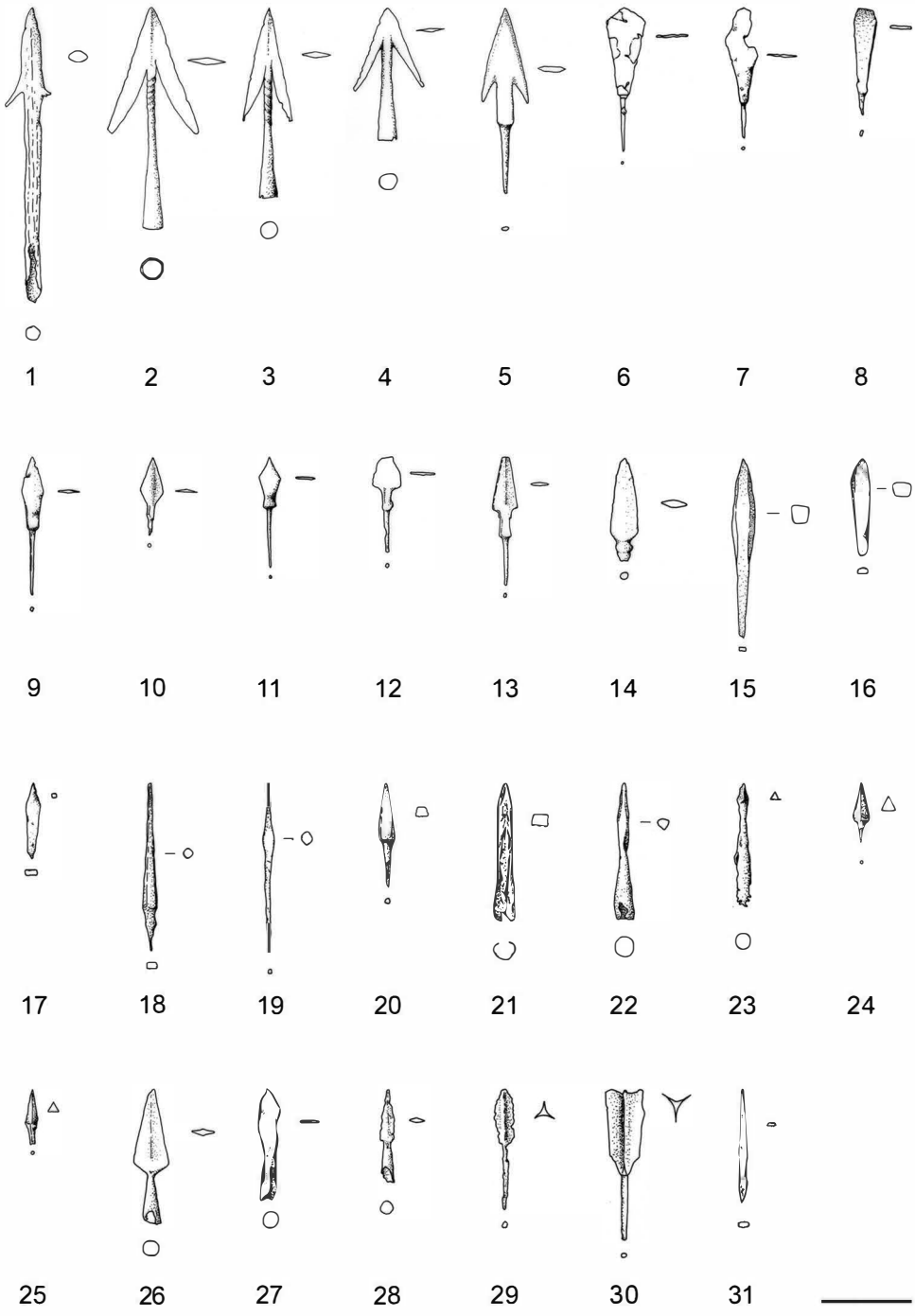

ТАБЛА **IV**
PLATE **IV**

Сматра се да су врхови стрела са два раздвојена пера и кратким трном, као примерак инв. бр. 4028 (Т. IV, 5), представљали део наоружања византијских стрелаца.[68] Један сличан налаз с краја XII века потиче из тврђаве Рас (лок. Градина).[69] Налази истог типа стрела забележени у Сталаћу[70], Јагодини и Свилајнцу[71] хронолошки су опредељени у XIV или XV век.

Тип II

Међу двобридним врховима стрела облика ромба до делтоида заступљени су: А. врхови стрела који доњим крајем прелазе у трн и В. врхови стрела са коничним прелазом у трн.

Тип IIA

Врх стреле инв. бр. 698 (Т. IV, 6); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 8 cm, ш. 2 cm.

Двобридни врх стреле облика делтоида, оштећене површине, који доњим крајем прелази у трн.

Врх стреле инв.бр. 1207 (Т. IV, 7); Костол, десна обала Дунава код Трајановог моста;
гвожђе, ковање; д. 7,2 cm, ш. 1,9 cm.

Двобридни врх стреле облика ромбоида, оштећене површине, који доњим крајем прелази у трн.

Врх стреле инв. бр. 3014 (Т. IV, 8); Брестовик (лок. Висока Раван), некропола XII–XIII в. (гроб 254); археолошка ископавања Народног музеја 1955. г.
гвожђе, ковање; д. 6 cm, ш. 1,2 cm

Двобридни врх стреле облика делтоида који доњим крајем прелази у трн. Врх недостаје.

Тип двобридних врховова стрела облика ромба до делтоида, као примерци инв. бр. 698, инв. бр. 1207 и инв. бр. 3014 (Т. V, 6–8), заступљен је у Русији на налазиштима од VIII до XIV века.[72] Врх стреле инв. бр. 3014 представља део

68 Petrović 1976: 63.
69 Popović 1999: 257–258, sl. 219, tip 15 (3), kat. 460.
70 Minić, Vukadin 2007: 114–115, sl. 72 tip VII (18).
71 Vetnić 1983: 139, Pl. I,15, 16.
72 Медведев 1966: 69, 77 (типови 52 и 70).

прилога гроба 254 из хоризонта сахрањивања XII–XIII века некрополе у Брестовику.[73] Стреле овог типа откривене на тврђави Рас (лок. Градина, лок. Подграђе) датоване су у XII век[74], а налази са локалитета Рудине у ареалу средњовековног Браничева[75] у XII и прве деценије XIII века. Појединачни налази оквирно хронолошки опредељени од XII до XV века забележени су у Ритопеку[76], Параћину и Јагодини[77].

Тип II B

Врх стреле инв. бр. 1204 (T. IV, 9); Костол, десна обала Дунава код Трајановог моста; гвожђе, ковање; д. 7,7 cm, ш. 1,3 cm.

Двобридни врх стреле облика ромба са коничним проширењем на прелазу у делимично очуван трн.

Врх стреле инв.бр. 3503 (T. IV, 10); непознато налазиште
гвожђе, ковање; д. 4,7 cm, ш. 1,3 cm

Двобридни врх стреле облика ромба са уздужним ребром на обе стране и коничним прелазом у делимично сачуван трн.

Врх стреле инв. бр. 1189 (T. IV, 11); село Грнчари (лок. Кулишане) код Бабушнице; гвожђе, ковање; д. 6,3 cm, ш. 1,8 cm.

Двобридни врх стреле облика ромба са коничним прелазом у дугачак трн.

Двобридни врхови стрела облика ромба до делтоида са коничним прелазом у трн, као примерци инв. бр. 1204, инв. бр. 3503 и инв. бр. 1189 (T. IV, 11, 12, 13), заступљени су на простору Русије на налазиштима од XI до XIV века.[78] Врхови стрела овог типа откривени на тврђави Рас (лок. Градина) датовани су у XII и прве деценије XIII века.[79] Појединачни налази из Јагодине[80] и са подручја Ђердапа хронолошки су опредељени у XII–XIII век, а они из Сталаћа[81] у XIV–XV век.

---

73 Према Ђоровић-Љубинковић (1958: 326–327) у гробу 254 откривене су укупно четири стреле.
74 Popović 1999: 256–257, sl. 215, tip 2 (6–8), kat. 447/6–8.
75 Поповић, Иванишевић 1988: 142, 13/3.
76 Алексић 2001: 211, кат.13, сл. 3/6.
77 Vetnić 1983: 139, Pl. I, 9, 13.
78 Медведев 1966: 65, 69 (типови 41 и 49).
79 Popović 1999: 256, sl. 215, tip 2 (1–5), kat. 447.
80 Vetnić 1983: 139, Pl. I, 10.
81 Minić, Vukadin 2007: 112–114, sl. 72, tip I (1–6), kat. 134, 135.

Тип III

Врх стреле инв. бр. 2351 (Т. IV, 12); Брестовик (лок. Подунавље);
гвожђе, ковање; д. 5,5 cm, ш. 1,5 cm.

Листолики врх стреле са коничним проширењем на прелазу у делимично очуван трн. Врх недостаје.

Врх стреле инв. бр. 5369 (Т. IV, 13); село Липовац код Ражња; рекогносцирање Народног музеја 1957. г.
гвожђе, ковање; д. 7,2 cm, ш. 1,5 cm

Листолики врх стреле са уздужним ребром на обе стране и коничним проширењем на прелазу у делимично очуван трн. Врх недостаје.

Врх стреле инв. бр. 3061 (Т. IV, 14); Ритопек;
гвожђе, ковање; д. 5,9 cm, ш. 1,69 cm.

Листолики врх стреле са коничним проширењем на прелазу у делимично очуван трн.

Листолики врхови стрела са коничним прелазом у трн, као примерци инв. бр. 2351 и инв.бр. 5369 (Т. IV, 9, 10), заступљени су у Русији на налазиштима од X до XIV века.[82] Слични врхови стрела из XIV–XV века евидентирани су у Сталаћу.[83] Врху стреле из Ритопека инв. бр. 3061 (Т. IV, 14) најсличнији су примерци који потичу из тврђава: Рас (лок. Градина)[84] из средине XII века и Перника[85] у Бугарској, приближно из истог времена.

Тип IV

Врх стреле инв. бр. 1209 (Т. IV, 15); Костол, десна обала Дунава код Трајановог моста;
гвожђе, ковање; д. 10,5 cm, ш. 0,9 cm.

Четворобридни масивни врх стреле који се сужава и наставља у усадник правоугаоног пресека.

Врх стреле инв. бр. 1856 (Т. IV,16); Костол;
гвожђе, ковање; д. 5,7 cm, ш. 0,9 cm.

Оштећен четворобридни масивни врх стреле који се сужава и наставља у делимично сачуван усадник правоугаоног пресека.

---

82 Медведев 1966: 64–65 (тип 40).
83 Minić, Vukadin 2007: 113, sl. 72 tip III (9–11), kat. 137.
84 Popović 1999: 256, sl. 217, tip 8 (4), kat. 453.
85 Чангова 1992: 176–178, сл. 160/20.

Врх стреле инв.бр. 1840 (Т. IV, 17); Курвинград;
гвожђе, ковање; д. 4,4 cm, ш. 0,8 cm.

Четворобридни врх стреле који се сужава и наставља у делимично сачуван усадник правоугаоног пресека.

Четворобридни врхови стрела са усадником правоугаоног пресека, као примерци инв. бр. 1209, инв. бр. 1856 и инв. бр. 1840 (Т. IV, 15, 16, 17), представљају муницију за самострел. У Русији је овај тип стрела заступљен на налазиштима XIV века.[86]

Тип V

Врх стреле инв. бр. 1470 (Т. IV, 18); Брестовик, десна обала Дунава;
гвожђе, ковање; д. 9,3 cm, ш. 0,6 cm.

Четворобридни пирамидални врх стреле са трном правоугаоног пресека.

Врх стреле инв. бр. 2191 (Т. IV, 19); Винча;
гвожђе, ковање; д. 9,3 cm, ш. 0,5 cm.

Четворобридни пирамидални врх стреле са дугачким трном квадратног пресека.

Врх стреле инв. бр. 4593 (Т. IV, 20); Ново Брдо, лок. Катедрала, јужни део портенекропола, културни слој XIV–XV в.; археолошка ископавања Народног музеја 1960. г.
гвожђе, ковање; д. 5,8 cm, ш. 0,8 cm.

Четворобридни пирамидални врх стреле са кратким трном.

За различите варијанте врхова стрела са четворобридним сечивом сматра се да су оријенталног порекла.[87] Четворобридни пирамидални врхови стрела са трном заступљени су на налазиштима XII–XIII века у Русији.[88] За примерке инв. бр. 1470, инв. бр. 2191 и инв. бр. 4593 (Т. IV, 18, 19, 20) блиске паралеле из друге половине XII века проналазимо: на тврђави Рас (лок. Градина)[89], на локалитету Рудине у ареалу средњовековног Браничева[90] и тврђави Перник[91] у Бугарској, са приближно истим датовањем.

---

86 Медведев 1966: 95, Т. 28,3.
87 Popović 1999: 255.
88 Медведев 1966: 83 (тип 90).
89 Popović 1999: 255, sl. 217, tip 9 (5–7), kat. 454.
90 Поповић, Иванишевић 1988: 142, 13/5.
91 Чангова 1992: 176–178, сл. 161/15–19.

Тип VI

Врх стреле инв. бр.1857 (Т. IV, 21); Костол;
гвожђе, ковање; д. 7,8 cm, R отвора тулца 1,2 cm.

Врх стреле са кратким пирамидалним шиљком и издуженим телом квадратног пресека које у доњем делу прелази у коничан тулац.

Врх стреле инв. бр. 1855 (Т. IV, 22); Костол;
гвожђе, ковање; д. 7,6 cm, R отвора тулца 0,8 cm.

Врх стреле са пирамидалним шиљком који је сужен на прелазу у коничан тулац.

Врх стреле инв. бр. 1841 (Т. IV, 23); Курвинград;
гвожђе, ковање; д. 6,6 cm, R отвора тулца 0,8 cm.

Врх стреле са кратким пирамидалним шиљком који је сужен на прелазу у коничан тулац.

Врхови стрела са пирамидалним шиљком и тулцем представљају веретене, муницију за самострел, који су коришћени за пробијање оклопа. На простору Русије слични врхови стрела, као примерци инв. бр. 1857, инв. бр. 1855 и инв. бр. 1841 (Т. IV, 21, 22, 23), заступљени су на локалитетима XII и XIII века.[92] Врх стреле инв. бр. 1857 (Т. IV, 21) из Костола сличан је једном налазу из тврђаве Рас (лок. Подграђе), оквирно датованом у XII век.[93] Блиске паралеле за врхове стрела инв. бр. 1855 и инв. бр. 1841 (Т. IV, 22, 23) налазимо у примерцима откривеним на тврђави Рас (лок. Градина), хронолошки опредељеним у другу половину XII и прве деценије XIII века.[94] Међу налазима стрела из тврђава Голубац и Рам и са подручја Ђердапа постоје примерци истог типа, оквирно хронолошки опредељени у период од XI до XV века.[95] Налази веретона из Сталаћа датовани су у XIV–XV век.[96]

Тип VII

Врх стреле инв. бр. 5425 (Т. IV, 24); непознато налазиште;
гвожђе, бронза, ковање, ливење; д. 3,6 cm ш. 0,9 cm.

Тробридни пирамидални врх стреле са делимично сачуваним усадником у облику трна.

---

92 Медведев 1966: 94, T. 31, 1–2 (тип 1 за самострел).
93 Popović 1999: 254, sl. 217, tip 11 (10), kat. 456.
94 Popović 1999 (1): 254, sl. 217, tip 10 (8–9), kat. 455.
95 Поп-Лазић 1983: 188–189, 173 III, 174 IV.
96 Minić, Vukadin 2007: 117, sl. 73 (1–6), kat. 143.

Врх стреле инв.бр. 5427 (Т. IV, 25); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 3 cm, ш. 0,7 cm.

Тробридни пирамидални врх стреле са делимично сачуваним усадником у облику трна.

Врхови стрела са тробридним и четворобридним (тип V) пирамидалним врхом и трном оријенталног су порекла. Налази овог типа стрела забележени су у Русији на налазиштима XIII–XIV века.[97] Блиске паралеле за примерке инв. бр. 5425 и инв. бр. 5427 (Т. IV, 24, 25) налазимо међу врховима стрела из тврђава Голубац и Рам и са подручја Ђердапа[98], оквирно хронолошки опредељеним у период од XI до XV века. Слични налази из Сталаћа датовани су у XIV–XV век.[99]

Тип VIII

Врх стреле инв. бр. 2192 (Т. IV, 26); Винча;
гвожђе, ковање; д. 7,7 cm, R отвора тулца 0,9 cm.

Двобридни врх стреле делтоидног облика листа са уздужним ребром на обе стране. Тулац је коничан.

Врх стреле инв. бр. 2349 (Т. IV, 27); Брестовик (лок. Подунавље);
гвожђе, ковање; д. 6,2 cm, R отвора тулца 0,8 cm.

Оштећени врх стреле листоликог облика са коничним тулцем.

Врх стреле инв. бр. 1854 (Т. IV, 28); Костол;
гвожђе, ковање; д. 5,4 cm, R отвора тулца 0,8 cm.

Оштећени двобридни врх стреле листоликог облика са уздужним ребром на обе стране. Тулац је коничан.

Тип листоликих врхова срела са тулцем познат је из античког периода, а своје трајање на европском простору продужава и током целог средњег века. У Русији је овај тип стрела заступљен на локалитетима од VIII до XIV века.[100] Врху стреле делтоидног облика инв. бр. 2192 (Т. IV, 27) сличан је један примерак откривен у Сталаћу[101], датован у XIV–XV век, и један који се чува

97 Медведев 1966: 79, тип 76/3, Т. 29, 18.
98 Поп-Лазић 1983: 188–189, 173 III, 174 IV.
99 Minić, Vukadin 2007: 113, sl. 72 tip V (15, 16), kat. 139.
100 Медведев 1966: 56, тип 3.
101 Minić, Vukadin 2007: 115, sl. 72 tip VIII (22), kat. 142.

у Археолошкој збирци Војног музеја у Београду[102], оквирно датован у XIII век. За врхове стрела инв. бр. 2349 и инв. бр.1854 (T. IV, 28, 29) блиске паралеле из друге четвртине XII века налазимо међу налазима: у тврђави Рас (лок. Градина),[103] на локалитету Рудине у ареалу средњовековног Браничева[104] и тврђаве Перник[105] у Бугарској, приближно истог датовања.

Тип IX

Врх стреле инв. бр. 1466 (T. IV, 29); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 6,8 cm, ш. 1,3 cm

Оштећени тробридни врх стреле са усадником у облику трна.

Врх стреле инв. бр. 1463 (T. IV, 30); непознато налазиште;
гвожђе, ковање; д. 8,6 cm, ш. 2 cm.

Тробридни врх стреле са усадником у облику трна.

Тробридни врхови стрела са трном појављују се са таласима сеобе народа и на балканском простору, а чест су налаз на аварским и гепидским локалитетима у Панонији.[106] Тип стрела, као примерак инв. бр. 1466 (T. IV, 29), евидентиран је на простору Русије на локалитетима од VIII до X века.[107] Сличан налаз из тврђаве Рас (лок. Подграђе) датован је у последње деценије VI века.[108] Врхови стрела истог типа који потичу са локалитета Корбово и Велики Градац откривени су у слојевима IX до XI века.[109] Један случајан налаз потиче из Грнчара код Бабушнице[110], а слични примерци без података о месту налаза чувају се у збиркама Историјског музеја Србије[111]. Врх стреле инв. бр. 1463 (T. IV, 30) припада типу који је на простору Русије заступљен на локалитетима VIII и IX века.[112]

102 Пековић 2006: 123.
103 Popović 1999: 254, sl. 214, tip. 1(4–5), kat. 446.
104 Поповић, Иванишевић 1988: 141–142, 13/2.
105 Чангова 1992:176–178, сл. 160/1–6.
106 Mrkobrad 1980: T. LXXX/11–13; Csallány 1961: 263.
107 Медведев 1966: 50–61 (тип 21).
108 Popović 1999: 112–113, sl. 59/4, kat. 89.
109 Janković 1983:,Pl. IV/2 , Pl. V/8,9.
110 Алексић 2001: 211, кат. 11, сл. 3/4.
111 Поп-Лазић 1983: сл. I на стр. 172.
112 Медведев 1966: 61 (тип 22).

Типолошка припадност врха стреле инв. бр. 3011 није установљена због степена оштећености.[113]

Врх стреле инв. бр. 3011 (Т. IV, 31); Брестовик (лок. Висока раван), некропола XII–XIII в. (гроб 233); археолошка ископавања Народног музеја 1955. г.
гвожђе, ковање; д. 6,4 cm, ш. 0,7 cm.

Оштећени врх стреле правоугаоног пресека, зашиљен на оба краја.

Обрађени и анализирани примерци из средњовековних збирки Народног музеја у Београду припадају типовима оружја који су у Средњем веку били познати на простору Балкана, средње и источне Европе. По заступљеним видовима и врстама они пружају солидну слику о хладном наоружању у дугом раздобљу од IX до XVII века. Два мача израђена су по својој прилици у XIII или XIV веку у некој од италијанских или јужноевропских радионица, каквих је било у Дубровнику, Млетачкој републици, другим италијанским државама и у Угарској. Два буздована источноевропског типа, на основу блиских паралела хронолошки опредељени у период од XV до XVII века, могли су настати по турским узорима у домаћим радионицама овог доба, или су турски. Секире, копља и стреле, чије су форме кроз дужи временски период остале непромењене, вероватно су производи домаћих оружара. Изузетак представља јединствен налаз копља са крилцима франачке провенијенције, чија је детаљнија анализа неопходна како би се евентуално одредило место израде, а можда и његов власник. Источноевропског порекла су врхови стрела: двоперасти са трном и пирамидални са трном. На основу аналогија ови типови се могу оквирно хронолошки определити у период од XIII до XV века.

113 Врх стреле инв.бр. 3011 откривен је у гробу 233 заједно са ниском од неколико стаклених перли (инв.бр. 3015).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Алексић, М. 2001

Оружје из средњовековне збирке Народног музеја у Београду, *Гласник српског археолошког друштва 17, Београд* 2001, 195–216.

Aleksić, M. 2007

Medieval Sword from Southeastern Europe: Material from 12th to 15th Century, Belgrade 2007.

Бајаловић Хаџи-Пешић, М. 1977

Средњевековном Београду у походе, Београд 1977.

Birtašević, M. 1968

Mačevi „vukovci" u jugoslovenskim zbirkama, *Vesnik Vojnog Muzeja* 13–14, Beograd 1968, 81–105.

Бојанин, С. 1999

Буздован, у: *Лексикон српског средњег века* (едит. Ћирковић С., Михаљчић Р.), Београд 1999, 65–66.

Bruhn-Hoffmeyer, A. 1954 (1)

Middelalderens Tveaeggede Svaerd I, København 1954.

Bruhn-Hoffmeyer, A. 1954 (2)

Middelalderens Tveaeggede Svaerd II, København 1954.

Vetnić, S. 1983

Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin, *Balcanoslavica* 10, Beograd 1983, 137–157.

Vinski, Z. 1977–1978

Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja* 3/X–XI, Zagreb 1977–1978, 143–208.

Vinski, Z. 1985

Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *Starohrvatska prosvjeta* III/15, Split 1985, 61–117.

Głosek, M. 1984

Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w., Warszawa 1984.

Demmin, A. 1893

Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelung, Leipzig 1893, 710–756.

Demo, Ž. 1983–1984

Srednjovekovni mačevi u Muzeju grada Koprivice, *Vjesnik Arheološkog muzeja* XVI–XVII, Zagreb 1983–1984, 211–238.

Janković, M. 1983

Inplements and Weapons from 9th–11th centuries found at Ključ Dunav, *Balcanoslavica* 10, Beograd 1983, 55–70.

Јеловина, Д. 1976

Старохрватске некрополе, Сплит 1976.

Калић-Мијушковић, Ј. 1967

Београд у Средњем веку, Београд 1967.

Кирпичников, А. Н., А. Ф. Медведев 1985

Вооружение, у: *Древняя Русь, город, зомок, село*, Москва 1985, 300–340.

Lalović, A. 1982

Srednjovekovno oružje iz Narodnog muzeja u Zaječaru i Zavičajnog muzeja u Knjaževcu, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije* 2, Zaječar 1982, 69–85.

Марјановић-Вујовић, Г. 1984

Старосрпска некропола, у: *Винча у праисторији и средњем веку*, Београд 1984, 131–135.

Марковић, О. 1988

Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева, *Зборник радова Народног музеја* XVIII, Чачак 1988, 137–141.

Медведев, А. Ф. 1966

Ручное метательное оружье, Лук и стрель, самострел VIII–XIV в.в., Москва 1966.

Милетић, Н. 1979

Ранoсредњoвекoвнo кoпље из Мoгoрјела, *Зборник Народног музеја* IX–X, Беoград 1979, 145–151.

Milosavljević, B. 1993

Mačevi XIV–XX veka u zbirkama Vojnog muzej (katalog izložbe), Beograd 1993.

Миловановић, Д. 1985–1986

Уметничка обрада неплеменитих метала на тлу Србије, од позне антике до 1690.године, Беoград 1985–1986.

Minić, D., O. Vukadin 2007

Srednjovekovni Stalać, Beograd 2007, 111–127.

Mrkobrad, D. 1980

Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd 1980.

Нинковић, В. 2004

Један средњoвекoвни мач из Земуна са представoм крста, *Годишњак града Београда* XLIX–L, Беoград 2004, 29–33.

Пековић, М. 2006

Археолошка збирка Војног музеја у Београду, Беoград 2006.

Petković, D. 2002

Zbirka oružja, u: *Gradski muzej Vršac (1882–2002)*, Vršac 2002, 120.

Petrović, Đ. 1976

Dubrovačko oružje u XIV veku, Beograd 1976.

Петровић, Ђ. 1977

Оружје, у: *Историја примењене уметности код Срба I,* Беoград 1977, 123–153.

Петровић, Ђ. 1988

Оружје, у: *Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији* (каталoг излoжбе), Беoград 1988, 1–13.

Петровић, Ђ. 1996

Оружје Србије и Еврoпа XII–XIV век, у: *Европа и Срби,* Беoград 1996, 143–165.

Петровић, Ђ., С. Вучинић 2001

Збирка средњовјековних мачева пронађених у ријеци Зети. Хронолошка и типолошка анализа, *Историјски записи* LXXIV/1–2, Подгорица 2001, 255–294.

Piletić, D. 1982

Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u Vojnom muzeju, *Vesnik Vojnog muzeja* 28, Beograd 1982, 53–77.

Поп-Лазић, П. 1983

Каталог средњовековног оружја и опреме у Историјском музеју Србије, *Зборник Историјског музеја Србије 20*, Београд 1983, 161–193.

Popović, M. 1999

Tvrđava Ras, Beograd 1999.

Поповић, М., В. Иванишевић 1988

Град Браничево у средњем веку, *Старинар* XXXIX, Београд 1988, 125–179.

Pribaković, D. 1954

Oružje na zidnom slikarstvu Srbije i Makedonije, *Vesnik Vojnog muzeja* I, Beograd 1954, 53–83.

Pribaković, D. 1966

Prilog hronologiji naoružanja Slovena u VI i VII veku, *Vesnik Vojnog muzeja* 11–12, Beograd 1966, 23–69.

Ruttkay, A. 1975

Waffen und Reiterausrűustüng des 9. bis zur Ersten Häfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I), *Slovenská archeológia* XXIII, Bratislava 1975, 119–216.

Ruttkay, A. 1976

Waffen und Reiterausrűustüng des 9. bis zur Ersten Häfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská archeológia* XXIV–2, Bratislava 1976, 243–395.

Ruttkay, A. 1978

Umenie kované v zbraniach, Bratislava 1978.

Тодоровић, Ј., В. Кондић, М. Бирташевић 1956

Археолошка налазишта у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* III, Београд 1956, 75–98.

Tomičić, Ž. 1984

Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međumurju, *Starohrvatska prosvjeta* III/14, Split 1984, 209–230.

Ђоровић-Љубинковић, М. 1958

Досадашња ископавања у Брестовику, на локалитету Висока Раван, *Зборник Народног музеја* I, Београд 1958, 325–335.

Csallány, D. 1961

Archäologigische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.z.), Budapest 1961.

Чангова, Ј. 1972

Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV век, София 1972.

Чангова, Ј. 1992

Перник III (Крепоста Перник VIII–XIV в.), София 1992.

Šercer, M. 1972

Staro oružje na motki (katalog muzejskih zbirki VII), Zagreb 1972.

Šercer, M. 1976

Mačevi, bodeži, noževi, Povijesni muzej Hrvatske (katalog muzejskih zbirki XIV), Zagreb 1976.

Veselinka NINKOVIĆ
National Museum in Belgrade

MEDIEVAL WEAPONRY IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

There are forty-two specimens of offensive cold arms in the medieval collections of the National Museum in Belgrade. There are cutting (2 swords, 2 axes), striking (2 maces) and stabbing (5 spearheads, 31 arrow heads) weapons. Most of these objects are chance finds without information about finding circumstances. They were retrieved from the rivers Danube and Sava, discovered in Belgrade and its vicinity but also at other sites in Serbia. The studied and analyzed specimens considering their character and type offer reliable picture of the cold arms in a long period from the 9th to the 17th century. All represented specimens belong to the types of weapons, which were known in the territory of the Balkans, Central and East Europe in the Middle Ages. This material certainly complete the knowledge of the scholars according to which the weapons in medieval Serbia observed the European standards of that time and also confirm an already known fact that 14th century Serbian rulers imported the most sophisticated types of arms from the best workshops. Such examples are probably two swords manufactured by all appearances in the 13th or 14th century in some of Italian workshops or in the south European workshops, which existed in Dubrovnik, Venice and other Italian states as well as in Hungary. Two maces of the east European type dated on the basis of close parallels in the period from the 15th to the 17th century could have been made after the Turkish models in the local workshops of that time or they were of Turkish provenance. The axes, spears and arrows the forms of which remained unchanged during rather long period of time are probably the products of the local armorers. The medieval written sources confirm the existence of such workshops on the Adriatic coast, in the north and in the interior of Serbia. The exception is a unique find of the winged spear of Frankish provenance but we need more detailed analysis in order to determine the place of manufacture and perhaps its owner. The arrowheads with two fletches and pyramidal with a tang are of east European, i.e. Byzantine provenance. These types could be generally dated according to the analogies in the period from the 13th to the 15th century.

ID = 169026572 УДК 904:666.64.03"652"(497.11)

Биљана ЂОРЂЕВИЋ
Народни музеј у Београду

ПИТОСИ – ЈЕДАН ОД МОГУЋИХ НАЧИНА ИЗРАДЕ

(етноархеолошки експеримент)

Апстракт: Питоси су посуде велике запремине, намењене превасходно складиштењу хране, али су током праисторије коришћени и за сахрањивање. Први пут се појављују у неолиту. Од тада до данас, њихово постојање се прати кроз сва раздобља праисторије, антике, средњег века и савремених европских и ваневропских култура. О начину израде питоса у праисторији и антици нема много поузданих података. У овом раду прати се експериментална израда лонца запремине преко 300 литара на ручном витлу у селу Злакуса. По запремини и облику био би то еквивалент неким од питоса познатих у археологији, па би и представљени начин моделовања лонца могао бити један од могућих технолошких модела израде питоса у прошлости.

Кључне речи: етноархеологија, технологија керамике, питоси, Злакуса.

Од самог настанка утилитарне грнчарије, керамичке посуде служиле су како за кување и послуживање хране, тако и за њено чување и складиштење у великим количинама и на дуже време. Управо ову последњу функцију задовољавали су питоси.

Питос (грчки πίθος) је посуда велике запремине, бачвастог или цилиндричног облика у коју се могла похранити велика количина течне или чврсте хране. Израђиван је од печене глине, дрвета, метала, па чак и камена. Ову врсту посуда Римљани су називали долијум (*dolium, doliolum*) (Daremberg, Saglio 1892: 332–333; Cermanović-Kuzmanović 1997: 811–812). У нашој етнографској литератури посуде ових карактеристика наћи ће се под називом *врчве* (Томић 1954: 171–186).[1]

[1] У овом раду биће разматрано само питање функције и израде керамичких питоса.

Реч је о посуди насталој из потребе да се храни, која неће бити одмах искоришћена у целости, обезбеди заштита од штеточина и омогуће стабилни услови чувања. Ова врста посуда коришћена је за складиштење жита, јечма и других врста цереалија, сушеног воћа, махунарки (Christakis 2005: 51; Germanović-Kuzmanović 1997: 811), вина (Flaceliere 1979: 184), маслиновог уља (Orton et al. 1997: 94; Psilakis s.a.), меда (Бајаловић – Хаџи-Пешић 1981: 54), воде (Orton et al. 1997: 94; Dark 2001: 44) и других намирница (Томић 1954: 174; Christakis 2005: 51 и пратећа литература).

Осим за складиштење хране, питоси, односно дубоке посуде велике запремине коришћене су и у друге сврхе. Неоргански материјали, као што су пигменти и гипс, такође су регистровани као садржај питоса (Christakis 2005: 52), а у истраживањима Миртоса откривена је грнчарска радионица и у оквиру ње складиште са питосима пуним глине спремне за обраду (Dickinson 2000: 134).[2] Питоси су могли служити и за чување ситног покућства, али и за транспорт, на шта указују налази из Кнососа, Акротирија на Тери, Улу Буруна итд. (Christakis 2005: 52–53, 57). Витрувије помиње да су питоси, имајући у виду њихову резонанцију, коришћени и у конструкцији позоришта, ради побољшања акустике (према Daremberg, Saglio 1892: 333).

Питоси се први пут појављују већ у неолиту (Kotsakis 2006: 216; Schier 2006: 327, 337), у време прве масовне појаве утилитарне керамике. Од тада до данас, њихово постојање се прати кроз сва раздобља праисторије (Dickinson 2000; Medović 1978: 34, T. CXVIII, CXXIII, Jevtić 1983), антике (Brukner 1981: 42, T. III, 127, 128; Цвјетићанин 2001: 35, 36; Цвјетићанин 2006: 94), средњег века (Dark 2001: 44; Bajalović – Hadži-Pešić 1981) и савремених европских и ваневропских култура (Томић 1954: 171–186; Romero, Cabasa 1999; Ψαρουλου, Σημαντηρακης 2007; Premat 2007: 118–135).

Шта знамо о начину израде питоса кроз историју? Када је реч о праисторији и антици, не много. Забелешке о изради питоса, и грнчарије уопште, веома су ретке код античких писаца. Постоје одређене претпоставке истраживача засноване на анализама археолошке керамике и поређењу са савременом производњом (Peacock 1982: 12–51), али изворни текст који би објасниo и дао упутства за израду керамичких посуда у грчкој и римској литератури није до сада пронађен (Humphrey et al. 1998: 371, 374).[3]

[2] Етнографски записи наводе још многе друге функције питоса, односно врчви, као што су: употреба при бојењу тканина, као казан за печење ракије или, чак, за сушење меса (Томић 1954: 174).

[3] Више о посредним изворима у: Kirigin 2007: 137–140.

Познато се зна да су израђивани од сировинске масе разнородне фактуре која се креће од ситнозрне до крупнозрне, а коју су чиниле глина и примесе које су јој додаване (песак, уситњен камен, плева итд.).

Могли су бити грађени на више начина: без витла, на ручном грнчарском витлу, спајањем делова претходно направљених на ножном витлу или комбинацијом техника градње из *кобасица*[4] и вртења на ножном витлу (Томић 1954: 174–177; Romero, Cabasa 1999; Ψαρουλου, Σημαντηρακης 2007; Kirigin 2007: 125–156), али увек дебелих зидова како би посуда могла током израде, печења и употребе да издржи велика оптерећења, што због сопствене тежине, што због тежине садржаја.

Боја реципијента, у зависности од састава глине, начина и температуре печења, креће се од сиве до црвене и мрке.

Имајући у виду основну функцију питоса очекивало би се да није полагано много пажње обради његове спољне површине и да није било потребе за украшавањем, што и јесте био чест случај, али не и правило. Забележени су бројни примери пажљиве обраде спољне површине питоса, нарочито у бронзаном добу Егеје када су украшавани урезима, апликацијама, па чак и бојењем и осликавањем (Dickinson 2000: 129; Christakis 2005), док се за римски царски период везује појава питоса са бојеним или глеђосаним површинама, који су у извесним случајевима украшени печатним орнаментима, па чак и фигуралним апликацијама (Brukner 1981: 42–43, 109, T. 127, tip 5; Цвјетићанин 2001: 36).[5]

Врло је тешко установити које су те димензије које представљају запреминski минимум да би се једна посуда типа лонца (јер те је заправо најчешћи облик питоса) сматрала питосом. Јасне границе је тешко установити. Не можемо се ослонити само на функцију, јер нису све посуде за складиштење хране питоси, већ само оне великих димензија. Мање посуде ове намене биле би ћупови, односно лонци-ћупови разних облика са дршкама и без њих (Bikić 2003: 41–46).[6] Који су те уопште параметри који нас опредељују да лонац оквирне запремине око 10 литара сврстамо у посуде

[4] Термин који користе савремени, академски образовани керамичари.

[5] Глеђосање питоса само са унутрашње стране, карактеристично за јужно Поморавље, нема естетску већ искључиво функционалну улогу (Томић 1954: 176).

[6] Коришћење деминутива назива πίθος као што су πιθάριον и πιθισχός било је уобичајено за мање посуде исте намене (Daremberg, Saglio 1892: 333).

за чување, а не припрему хране?[7] Због свих ових питања и недоумица доња граница запремине питоса требало би да буде јасно дефинисана, а није. Хоће ли то бити запремина од 100 литара и више или већ од 10, 20 литара, препуштено је слободној процени истраживача.[8]

Да бисмо схватили начин израде једног одређеног типа посуде, у овом случају питоса, неопходно је, пре свега, обратити пажњу на њену функцију, јер је функција та која одређује како форму посуде, тако и технологију израде коју таква форма и димензије захтевају. Како то сликовито објашњава Клајв Ортон: „Да сте Ви грнчар који треба да произведе реципијент који треба да служи за складиштење, морали бисте да размишљате о његовом капацитету, стабилности посуде, отпорности напуњене посуде, начину обележавања садржаја и, можда, начину на који бисте преместили с једног места на друго пуну посуду" (Orton et al. 1997: 94).

Управо су то параметри о којима грнчари воде рачуна када израђују посуде овако великих димензија, било да их израђују без витла, на ножном или на ручном витлу, како се још увек ради и у селу Злакуса код Пожеге (Djordjević-Bogdanović 2003. и претходна литература).

Злакуска лончарија карактеристична је по својој технологији у свим сегментима: сировини која се за њену израду користи, техници обликовања и начину печења посуда на отвореној ватри.[9] Израђује се од глине из села Врањани, удаљеног од Злакусе 18 km према Пожеги, и калцита из ближњег

---

[7] Питање се односи на лонац-ћуп тип II/13 са Београдске тврђаве који је В. Бикић (Bikić 2003: 41, 98) сврстала у категорију посуда за чување хране позивајући се на његову величину. Када се облик и познате димензије овог суда (пречник обода: 11, 6 cm, пречник трбуха: 28,8 cm, обим трбуха 90,43 cm, висина недостаје) упореде са лонцима који се данас израђују у Злакуси, може се претпоставити да је његова запремина била око 10 l, што је сасвим просечна величина лонца. Међутим, чињеница да посуда ове запремине има отвор пречника само 11,6 cm, што је мање и од пречника обода злакуских лонаца од 2 l, говори у прилог претпостављи да је овај лонац-ћуп служио за чување хране и то течне.

[8] К. Христакис управо запремину од 20 литара узима као доњу границу у проучавању критских бронзанодопских питоса, наглашавајући да су, по његовом мишљењу, мали питоси само редуковане верзије великих уколико имају сличне морфолошке и функционалне атрибуте, те да је терминолошка разноликост која се у литератури појављује узрокована често површним и генерализованим критеријумима који више воде рачуна о ететским него о функционалним карактеристикама (Christakis 2005: 2, Table 1, облици 1–122).

[9] Печење на отвореној ватри данас се више не практикује, али је поступак добро познат свим активним лончарима у Злакуси, будући да су прве пећи изграђене тек пре неколико година.

села Рупељева у уобичајеној размери 1:1. Посуде се граде од *кобасица* зидањем и дорађују окретањем ручног витла, а након сушења традиционално се пеку на *жижаницама*, на отвореној ватри (Ђорђевић-Богдановић 1996: 7–12).

Посуде које се израђују у Злакуси користе се искључиво за кување хране. То су лонци од 2 до 100 литара, пекице (ћувечаре), црепуље, сачеви, пржуље и њихове варијанте прилагођене савременим потребама. Ипак, захтеви тржишта и жеља за напредовањем нагоне злакуске лончаре да истражују докле сежу могућности технике којом владају, па се, неретко, упуштају у експерименталне израде нових форми, али и нових, већих димензија традиционалних облика.

Једном таквом експерименту имали смо прилике да присуствујемо током етноархеолошких истраживања у селу Злакуса.[10] Реч је о изради лонца нестандардне величине, три пута веће запремине од такозваног свадбарског лонца, који представља највећу форму која се традиционално израђује у Злакуси.

За лонац од 300 l припремљено је 300 kg масе у којој је 60% калцита и 40% глине.[11] Количина глинене масе одређена је на основу искуства са израдом традиционалних, свадбарских лонаца од око 100 l за које се припрема

[10] У оквиру пројекта Народног музеја у Београду *Неопипљива баштина: етноархеолошка истраживања традиционалних технологија керамике*, део истраживања посвећен проучавању керамике ручног витла одвија се у селу Злакуса у општини Ужице. Поред аутора овог текста који је руководилац пројекта, на истраживањима је ангажован и Аца Ђорђевић, виши кустос Народног музеја у Београду, уједно и аутор већег дела овде објављених фотографија. Сарадник у овим истраживањима била је и Боса Росић, музејски саветник Народног музеја Ужице, са фотографом Зораном Домановићем. У пролеће 2007. године били смо у прилици да видимо и забележимо процес израде лонца чија је запремена након печења премашила 300 литара (тачно 318 литара). У експеримент се упустио лончар Драган Шуњеварић, коме овом приликом захваљујем на указаном гостопримству и прилици да његов рад забележимо. Читав процес, од припреме глине и калцита, преко моделовања, до печења, пренет је веродостојно. Чињеница да он није обављен на традиционалан начин, већ да су примењени савремени поступци, као што су машинско млевење калцита, машинско сједињавање глине и калцита и печење у пећи, не умањује вредност експеримента, с обзиром да је традиционални начин производње злакуске лончарије већ раније публикован (Ђорђевић-Богдановић 1996: 7–12 и претходна литература), а да су технолошке промене и осавремењивање производње регистровани, уз констатацију да наведене измене не задиру у суштину технолошког процеса (Ђорђевић 2007: 92–99).

[11] Овај проценат није прецизно утврђен, већ се он одређује отприлике, а лончар га препознаје искуствено, односно осећа под прстима.

СЛ. **1** Машинско мешење глине

FIG. **1** Machine kneading of clay

приближно 100 kg масе. Сједињавање се данас врши машински.[12] Кроз машину се маса провлачи 7–8 пута, односно док се под руком не осети да је добро сједињена (сл. 1). Припрема масе, за коју је претходно самлевен калцит, траје око један сат. Уколико се током припреме наиђе на неку нечистоћу, она се обавезно уклања. Поступак се понавља и током рада.[13]

[12] Некада су се глина и просејани калцит сједињавали гажењем, што је трајало око два сата. Уколико би се установило да количина камена у маси није довољна, додавала се нова количина, а поступак гажења се понављао у истом временском трајању (усмена информација Д. Шуњеварића). Разлика између традиционалног и савременог сједињавања глине и калцита у јединствену масу погодну за моделовање је искључиво у дужини трајања поступка.

[13] То је још један показатељ да „непречишћене" глине као материјала од кога се керамичке посуде израђују нема. Све оно што се истраживачима, у археолошкој керамици, може учинити као нечистоћа, заправо су примесе које се глини додају како би се припремила адекватна маса сходно посуди која се израђује, и њеној функцији.

СЛ. **2** Обрада дна лонца

FIG. **2** Making of the pot base

СЛ. **3** Ојачавање дна лонца привременим „прстеном“ од глине

FIG. **3** Reinforcing the pot base with temporary ‘ring’ of clay

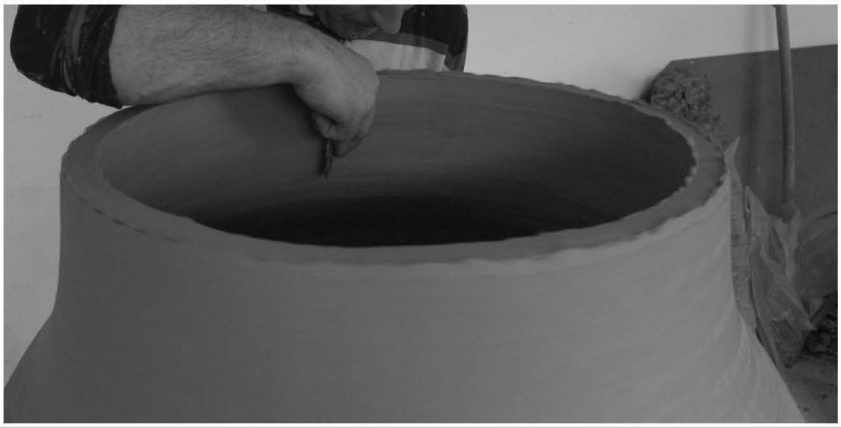

СЛ. **4** Дебљина зида

FIG. **4** Wall thickness

СЛ. **5** Грађење лонца *суџуцима*

FIG. **5** Building the pot using coils (*sudžuci*)

На грнчарски точак пречника 40 cm поставља се дрвена, кружна основа пречника 70 cm на којој ће лонац бити грађен. Причвршћена је за точак мањим комадима глине на четири места, како би чврсто пријањала за основу.

СЛ. **6** Обликовање (*бочење*) лонца

FIG. **6** Modeling ('supporting') the pot

СЛ. **7** Обрада спољне стране лонца

FIG. **7** Trimming the outer surface of the pot

СЛ. **8** Израда врата лонца

FIG. **8** Making the pot neck

СЛ. **9** Формирање обода

FIG. **9** Shaping the rim

Грађење лонца од 300 l започиње израдом дна пречника око 60 cm и дебљине до 3 cm. Ове димензије се проверавају мерењем пре настављања градње како би одговарале планираној висини лонца, односно обезбедиле његову пропорционалност и стабилност. Убодом ножа контролише се дебљина дна.

Дебљина средине дна је, у почетној фази, нешто већа од периферних делова, како би се из ње извео почетак зида.

Када зид достигне висину од 10–15 cm сунђером се глади дно и даје му се коначни изглед (сл. 2). То је и тренутак у коме се дно посуде ојачава прстеном, са спољне стране, који ће, када лонац буде готов и мало се просуши, бити уклоњен (сл. 3).

Лонац се ради из 3–4 дела, односно у 3–4 фазе. Након сваке фазе оставља се да се просуши неколико сати, а врх суда се покрива најлоном (то може бити и влажна крпа) како се не би сасвим осушио и како би могао да прими следећи ниво. Остатак глине припремљене за рад накваси се и такође прекрије да се не суши.

Прва трећина зида, до висине од 50–60 cm, најдебља је и износи око 3 cm. Остале две трећине су око 2,5 cm дебљине, а обод (*усне*) се појачава на око 3 cm (сл. 4). Посуда се гради постепено, малим *суџуцима*, како се у Злакуси

СЛ. **10** Наношење гњетене траке на означеним местима

FIG. **10** Applying molded band on designated places

СЛ. **11** Шарање лонца

FIG. **11** Decorating the pot

називају кратки, на оба краја зашиљени, ваљци припремљене глинене масе[14] (сл. 5). Паралелно са градњом, на сваких 15–20 cm посуда се *бочи*, односно даје јој се назнака форме коју ће имати (сл. 6).

Током градње посуде битно је сабијање *суџука* којима се лонац гради, како би зид био што компактнији, а могућност пуцања при печењу, због ваздуха који би могао да остане између два нивоа, елиминисана.

Ако мајстор уочи неуједначеност дебљине зида на неком делу посуде, уједначава га истањивањем или додавањем глине са унутрашње стране. Док зида лонац, постепено га обрађује и са спољне и са унутрашње стране (сл. 7).

Последња фаза израде лонца остављена је за градњу врата и обода (сл. 8, 9). Након тога се поново благо бочи. Украшавање је последњи корак у изради сваке посуде, па и овако великих лонаца. Уобичајен начин декорације великих посуда су, пре свега, глинене траке које имитирају обруче, али оне

[14] *Суџук* је исто што и *кобасица*.

СЛ. **12** Сушење лонца на месту израде

FIG. **12** Drying the pot in the place of production

осим декоративне немају никакву другу функцију (сл. 10). Ове траке украшене су зарезима који се изводе алатком, најчешће дрвеним ножем (*кустуром*), али и већим зупчаником (*шараљком*) (сл. 11). Овако декорисани обручи остављају исти визуелни утисак као декорација која се у археологији назива *гњетена трака* са *отисцима прста* или *нокта*. Мања шараљка користи се за декорацију простора између обруча.

Сушење траје од 15 до 20 дана на месту на којем је лонац направљен (сл. 12). После десетак дана се окреће на обод и онда се суши минимум још 5 до 6 дана. Након тога се носи у сушару. Укупно сушење траје око месец дана. Друга могућност, она која је примењена у овом случају, јесте да се, због тежине, лонац остави на месту израде све до печења, без премештања у сушару, али се онда време сушења продужава за око две недеље. Израда лонца трајала је четири дана, ефективно 10 сати и 30 минута. Печење, које је

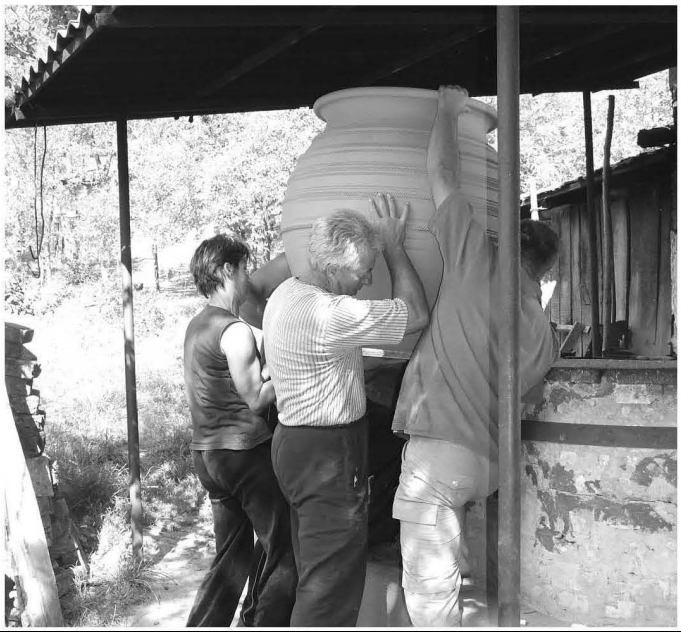

СЛ. **13** Убацивање л●онца у пећ

FIG. **13** Putting the p●t in the kiln

СЛ. **14** Л●онац у пећи

FIG. **14** P●t in the kiln

СЛ. **15** Изглед пећи

FIG. **15** Kiln

СЛ. **16** Изглед лонца после употребе

FIG. **16** Pot after being used

трјало 6 сати, обављено је у пећи која је постепено загревана да би се на нижим температурама извукли из посуде последњи трагови влаге која би могла довести до пуцања током овог процеса (сл. 13, 14, 15).[15] Лонац је испечен без оштећења, што је потврда исправности поступака предузетих у свим фазама његове израде. Већ исте године био је у употреби (сл. 16).

*

Праћење израде лонца запремине од преко 300 l у Злакуси пример је етноархеолошког истраживања,[16] али и директног експеримента, имајући у виду да овај лонац својом величином превазилази уобичајене запремине и уобичајен начин рада.

Посебан значај лежи у чињеници да је експеримент извео професионални лончар коме технологија израде лонаца на ручном витлу није страна и да је новоуведен елемент у раду једино димензија посуде. Тиме су сведени на минимум сви ризици које би овакав експеримент носио са собом да га није извео професионалац. Замке које се ту крију су многобројне: од недовољног познавања свих неопходних корака током експеримента (изостављање једног од њих могло би да одведе истраживаче у погрешном правцу), до непознавања финеса које битно утичу на резултат експеримента, а од кога зависи и доношење коначних (или привремених) закључака. У овом случају то су степен чврстине масе, висина зида после које мора да дође до фазе сушења да би зидање могло да буде настављено или промена дебљине зида током градње, да би посуда уопште могла да се одржи, односно не деформише, током сушења. Треба водити рачуна да је за израду оваквог лонца/питоса осим велике вештине неопходна и велика физичка снага и да само врсни и добро припремљени мајстори у пуној снази могу да раде посуде ових димензија.[17]

---

15 Традиционални начин печења на отвореној ватри, на такозваној *жижаници*, трајао би око два сата. У оба случаја реч је о усменим информацијама добијеним од лончара Д. Шуњеварића.

16 Етноархеологија, треба нагласити, није директно преузимање аналогија из етнографских извора. Њен задатак је да специфичним методолошким приступом, са археолошког становишта и за потребе археологије, савремене појаве – у овом случају настајање и употребу једне одређене керамичке форме – критички посматра, бележи и систематизује, како би могла да пружи довољно релевантних података за стварање могућег археолошког модела. Више о етноархеологији у: David, Kramer 2001; Djordjević-Bogdanovic 2003; Stark 2003.

17 Чињеница да од тридесетак активних лончара у Злакуси само неколицина израђује велике форме, а да су и оне различитог квалитета говори у прилог овој констатацији. О значају вештине мајстора у изради посуда великих димензија види такође Christakis 2005: 3–4.

Оваква техника израде посуда великих димензија може се сматрати моделом примењивим на археолошке налазе, осим у извесним финесама које не утичу на финални изглед и функционалне карактеристике посуде. Извесне разлике у поступку могу се очекивати у зависности од састава глине од које је посуда израђена, имајући у виду да састав и карактеристике глине диктирају начин рада и примену одређене технике градње (Djordjević-Bogdanović 2003: 93),[18] али општа идеја о градњи питоса у свим епохама и на свим меридијанима, било да је реч о питосима израђиваним на ручном витлу или без њега свакако се уклапа у овде описан поступак.

*

Експеримент изведен у Злакуси, као и подаци о технологији израде посуда великих димензија, посебно њена дуготрајност, могу да послуже и за разматрање и разумевање још једне употребне функције питоса, а то је сахрањивање.

На подручју Медитерана, од Анадолије на истоку до Пиринејског полуострва на западу, током бронзаног, а понегде и почетком гвозденог доба, један од уобичајених начина сахрањивања била је и инхумација у питосима, било да је реч о одраслим особама или деци (Anderson Immerwahr 1973; Stech Wheeler 1974: 415–425; Negroni Catacchio 1999: 250; del Rincón 1998: 254, 255; Dickinson 2000: 257). Овакав начин сахрањивања забележен је и ван подручја Медитерана, што потврђују налази Моришке културе северног Баната (Girić 1996: 137–146).

Поставља се питање да ли је ово била њихова примарна или секундарна функција. Да ли су ови питоси израђивани наменски када би неко од чланова заједнице умро, или су у те сврхе коришћени већ постојећи? Имајући у виду да је израда, сушење (пре свега сушење) и печење оваквог реципијента захтевало одређени, релативно дуг, временски период и да су се

[18] Драган Шуњеварић, лончар из Злакусе, специјализован за велике форме, одлучио се на експеримент још 2006. године када је израдио лонац запремине преко 250 литара. Како је то најчешћи случај код експеримента, први покушај завршио се неуспехом. Иако су и количина глине, односно масе која се састоји од глине и калцита у размери 40:60% у случају израде великих форми, и чврстина припремљене масе биле адекватне, недостатак искуства навео је лончара да целу посуду изради у једном даху, што се показало као погрешно и лонац се после извесног времена срушио под сопственом тежином. Наиме, велике форме захтевају постепено зидање у фазама, између којих се посуда неко време суши. Искусном лончару, један неуспех био је довољан показатељ где је погрешио и већ следећи покушај резултирао је успехом, што га је охрабрило да 2007. године крене у нови експеримент са израдом посуде још већих димензија.

сахране морале одвијати у веома кратком временском року од смрти покојника,[19] питање добија на значају. Ако су наменски прављени, значи да су морали бити унапред припремљени, јер месец дана (а толико мање-више треба да се оваква посуда направи, осуши и испече) тело покојника не може да чека да би било сахрањено. Или може, али то значи да је претходно неко време било негде изложено, а потом сахрањено у питосу који је наменски прављен, што би представљало секундарну сахрану. Индиције за ову претпоставку постоје имајући у виду да су трагови секундарних сахрана у питосима констатовани и на Криту и у Микени (Georgoulaki 1995: 71; Cavanagh and Mee 1998: 76 према Christakis 2005: 55; Dickinson 2000: 257).

Ако нису наменски прављени већ секундарно коришћени, онда би у овим питосима требало да има трагова хране, али ти трагови би могли бити и од гробних прилога, а не од претходног садржаја питоса, па је ову претпоставку тешко проверити и потврдити. Компаративном анализом питоса из стамбеног и погребног контекста бронзанодопског Крита дошло се до сазнања да су у 60% случајева њихове морфолошке карактеристике исте. За преосталих 40% могло би се рећи да су специфични за један или други садржај из чега произлази да су у одређеним случајевима питоси наменски прављени за сахрањивање, али да то није било правило. С друге стране, у одређеним случајевима уочени су отвори и изливници при ободу и дну питоса коришћених у погребне сврхе, који могу имати функцију само у домаћинству, што би потврдило њихову секундарну употребу (Christakis 2005: 55).

Имајући у виду да је за доношење закључака по овом питању неопходно располагати серијом података добијених по одређеним параметрима, разумљиво је што одговор тешко да можемо добити на основу већ обављених истраживања која те параметре нису узимала у обзир. До нових сазнања и жељеног одговора можемо доћи само уколико се приликом будућих истраживања буде обратила већа пажња на контекст налаза питоса, присуство или одсуство сличности са осталим керамичким посудама, као и на њихов садржај чија би анализа могла да помогне у разоткривању ове непознанице.

---

[19] Иако је тешко одредити тачно време почетка постморталне разградње ткива (*putrefactio*), јер зависи пре свега од климатских услова, може се рећи да оно почиње одмах након мртвачке укочености (*rigor mortis*) која се спонтано губи после 36–48 сати од смрти (Arambašić et al. 1983: 7–9).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anderson Immerwahr, S. 1973

Early burials from the Agora cemeteries, Excavations of the Athenian Agora, Picture book No. 13, American school of classical studies at Athens, Princeton, New Jersey 1973.

Arambašić, M., M. Đorđević, V. Jovanović 1983

Opšta patologija, Svetozar Marković, Beograd 1983, 7–9.

Bajalović – Hadži-Pešić, M. 1981

Keramika u srednjovekovnoj Srbiji, Monografije 8, Muzej grada Beograda, Beograd 1981.

Bikić, V. 2003

Gradska keramika Beograda (16–17. vek), Arheološki institut, Posebna izdanja 39, Beograd 2003.

Brukner, O. 1981

Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Dissertations et monographie XXIV, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1981.

Girić, M. 1996

Erscheinung der Pithos-bestattungen der Kinder im sudostliche gebiet der panonichen Ebene in der mittleren Bronzezeit, *The Yugoslav Danube basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* (N. Tasić ed.), Institute for Balkan Studies of SASA, Belgrade 1996, 137–146.

Daremberg, M. M., E. Saglio 1892

Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines, tom II, Paris 1892.

Dark, K. 2001

Byzantine Pottery, Tempus Publishing Inc., Charleston 2001.

David, N., C. Kramer 2001

Ethnoarchaeology in Action, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Dickinson, O. 2000

La Edad del Bronce Egea (1994, *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press), Akal Universitaria, Madrid 2000.

Ђорђевић, Б. 2007

Етноархеолошка истраживања као вид заштите традиционалних технологија керамике, *Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region, Vol. 1*, Proceedings of the Regional Conference held in Kladovo October 2006 (M. Popović-Živančević ed.), Belgrade 2007, 92–99.

Ђорђевић-Богдановић, Б. 1996

Технологија керамике кроз упоредна археолошка и етнолошка истраживања, *Гласник САД 12*, Београд 1996, 7–12.

Djordjević-Bogdanović, B. 2003

Posibilidades de la Etnoarqueologia en el estudio de la ceramica prehistorica, Universitat Autonoma de Barcelona, Bellaterra 2003, магистарска теза (непубликовано).

Jevtić, M. 1983

Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, knj. 2, Beograd 1983.

Kirigin, B. 2007

Pithos / dolium – uvodne napomene, *Godišnjak knj. XXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 34*, ANUBiH, Sarajevo 2007, 125–156.

Kotsakis, K. 2006

Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household, *Homage to Milutin Garašanin* (N. Tasić, C. Grozdanov eds.), SASA, MASA, Belgrade 2006, 207–220.

Medović, P. 1978

Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertations et monographie XXII, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978.

Negroni Catacchio, N. 1999

Produzione e commercio dei vaghi d'ambra tipo Tirinto e tipo allumiere alla luce recenti scoperte, *Protostoria e storia del 'Venetorum Angulus', Atti del XX convegno di studi Etruschi ed Italici*, Portogruaro – Quarto d'Antino –

Este – Adria, 1996, Istituto Nazionale di studi Etruschi ed Italici, Pisa – Roma 1999, 241–265.

Orton, C., P. Tyers, A. Vince 1997

La cerámica en arqueología, (1993, *Pottery in Archaeology*, Cambridge University Press), Crítica, Barcelona 1997.

Ψαρούλου, Μπ., Ν. Σημαντηράκης 2007

Θραφανο: χωριό τον αγγειοπλαστόν, Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Θραψανου, Αθήνα 2007.

Peacock, D. P. S. 1982

Pottery in the Roman World (an ethnoarchaeological approach), London and New York 1982.

Premat, E. del C. 2007

La bodega mendocina de los siglos XVII y XVIII, *Revista Universum No. 22, vol. 1*, 2007, 118–135.

Psilakis, N., M. Psilakis s.a.

Olive oil. The secret of good health. Advice on its correct use, Crete.

del Rincón, M.a Á. 1998

El Calcolítico y la Edad del Bronce, (Baradiarán et al.,) *Prehistoria de la Península Ibérica*, Editorial Ariel, Barcelona 1998, 197–315.

Romero, A., S. Cabasa 1999

La tinajería tradicional en la cerámica española, Ediciones Ceac, Barcelona 1999.

Schier, W. 2006

Neolithic House Building and Ritual in the Late Vinča Tell Site of Uivar, Romania, *Homage to Milutin Garašanin* (N. Tasić, C. Grozdanov eds.), SASA, MASA, Belgrade 2006, 325–339.

Stark, M. T. 2003

Curent Issues in Ceramic Ethnoarchaeology, *Journal of Archaeological Research, Vol. 11, No. 3*, 193–242.

Stech Wheeler, T. 1974

Early Bronze Age Burial Customs in Western Anatolia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 78, No. 4 (Oct., 1974), 415–425.

Томић, П. 1954

Врчве, велики глинени ћупови, *Гласник Етнографског музеја XVII*, Београд 1954, 171–186.

Flaceliere, R. 1979

Grčka u doba Perikla, (prev. V. Klaić), Biblioteka Svakodnevni život, Naprijed, Zagreb 1979.

Humphrey, J. W., J. P. Oleson, A. N. Sherwood 1998

Greek and Roman technology: A Sourcebook. Annotated translations of Greek and Latin texts and documents, Routledge, London 1998.

Цвјетићанин, Т. 2001

Глеђосана керамика Горње Мезије, Археолошке монографије 12, Народни музеј у Београду, Београд 2001.

Цвјетићанин, Т. 2006

Касноантичка глеђосана керамика. Глеђосана керамика Прве Мезије, Приобалне Дакије, Средоземне Дакије и Дарданије, Археолошке монографије 19, Народни музеј у Београду, Београд 2006.

Cermanović-Kuzmanović, A. 1997

Pitos, u: D. Srejović, *Arheološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd 1997, 811–812.

Christakis, K. S. 2005

Cretan Bronze Age Pithoi. Traditions and Trends in the Production and Consumption of Storage Containers in Bronze Age Crete, INSTAP Academic Press, Philadelphia, Pennsilvania 2005.

Biljana DJORDJEVIĆ
National Museum in Belgrade

PITHOI – ONE POSSIBLE WAY OF MANUFACTURE
(ethnoarchaeological experiment)

Pithos is the vessel of large capacity, of barrel or cylindrical shape resulting from the need to protect the food, which is not used right away, from the vermins and to preserve it safely in the stable conditions. This type of vessels had been used for storing grains, barley, dried fruits, legumes, vine, olive oil etc. Besides the food the inorganic materials (pigments, gypsum, clay), small house utensils were also stored in the pithoi and they were also used for transport.

The pithoi appeared for the first time in the Neolithic period. From that time until today we can follow their evolution through all the prehistoric periods, Antiquity, Middle Ages as well as in modern European and non-European cultures.

We know very little about their manufacture in the course of history.

They were produced of the heterogeneous fabric varying from small-grained to coarse-grained and consisting of the clay and other ingredients (sand, ground stone, chaff etc.)

They could have been made in many different ways: without potter's wheel, using turntable, from the parts made on the wheel, or in the combined technique of building using the coils and wheel throwing, but they always had thick walls so that vessel could in the process of modeling, firing and use sustain great load either because its own weight or because of the weight of its content.

The color of the vessel depending on the composition of clay, manner and temperature of firing vary from gray to red and dark brown.

There were recorded many examples of carefully executed outer surface of the pithoi especially in the Aegean Bronze Age when they were decorated with engravings appliqués and even by dyeing and painting while in the Roman imperial period were used the pithoi with painted or glazed surface and sometimes decorated with stamp ornaments or even with figural appliqués.

Nowadays the ceramic pithoi are not produced in Serbia but in the village Zlakusa are produced large pots, which are of the size of the smaller pithoi.

The market demands and wish for improvement encourage the potters from Zlakusa to explore how far the techniques they use can reach and because of that they often get into experimental production of new forms but also of traditional shapes of larger dimensions.

We had the opportunity to witness one such experiment during ethnoarchaeological investigations at the village Zlakusa. It was production of the pot of non-standard size, three times of the capacity of the so-called wedding pot, which is the largest form traditionally manufactured at Zlakusa.

For the 300 liters pot was prepared 300 kg of mass consisting of 60% of calcite and 40% of clay. Preparation of the mass for which the calcite was ground beforehand takes about one hour and is carried out by the machine instead of traditional stamping of the clay (Fig. 1). If any impurity is noticed in the preparation process it must be removed and this procedure is repeated as often as necessary.

The circular wooden base, 70 cm in diameter, on which the pot would be built, is placed on the potter's turntable, which is 40 cm in diameter. This base is fixed for the turntable at four spots using small lumps of clay in order to secure tight adherence to the base.

Building of the 300 liter pot starts with making of the base, which is around 60 cm in diameter and up to 3 cm thick.

When the wall reaches the height of 10–15 cm then the sponge is used to smooth the base and create its final form (Fig. 2). This is also the moment when the base of the vessels is strengthened by the ring, which will be removed when the pot is completed and slightly dried up (Fig. 3).

The pot is usually made of 3–4 parts, i.e. in 3–4 phases. After each phase it is left to dry for couple of hours and the top of the vessel is covered with nylon foil (or it could be a damp cloth) in order not to dry completely and to be ready for the next part.

The first third of the wall, up to 50–60 cm, is the thickest and it is around 3 cm thick (Fig. 4). Other two thirds are around 2.5 cm thick and the rim thickness is increased to around 3 cm. The vessel is built gradually using short sausage-shaped corls of clay known at Zlakusa as *sudžuk* (Fig. 5). In the process of building the vessel is 'supported' from the inside at every 15–20 cm in order to achieve the intended shape (Fig. 6).

During the building process the pot is gradually trimmed from the outside as well as from the inside (Fig. 7).

The final phase of the pot manufacture is the building of neck and rim (Figs. 8, 9). The common manner of decoration of such large vessels are first of all clay bands imitating rings but they have no other purpose except the ornamental one (Fig. 10). These bands are

decorated with incisions, which are executed with a tool, most often the wooden knife (*kustura*) but also with rather large toothed wheel (*šaraljka*) (Fig. 11). The rings decorated in such a way make the same visual impression as the decoration known in archaeology as *molded band* with *finger or nail impressions*. Smaller toothed wheel (*šaraljka*) is used to decorate the surfaces between the rings.

It takes around one month for the pot to dry up completely (Fig. 12). Building of the pot lasted for 10 hours and 30 minutes. Firing was carried out in a kiln, which was heated gradually in order to extract (at lower temperatures) the final traces of damp, which could cause the breaking in the firing process and it lasted for around 6 hours (Figs. 13, 14, 15). The traditional way of firing the pot that is not practiced any more is the firing on the open fire, so-called *žižanica* and it would take around two hours. The pot was fired without any damage and it is the confirmation of accuracy of procedure carried out throughout all the phases. The pot was successfully used already in the fall of the same year (Fig. 16).

The described procedure is an example of ethnoarchaeological investigation but also of the direct experiment taking into account that this pot exceeds in size the usual specimens and the common way of production at Zlakusa.

The particular importance of this experiment is the fact that it was performed by professional potter for whom the technique, i.e. technology of making pots on the turntable is not unknown and that single new element introduced in his work is the size of the vessel. Such technique of manufacture of the large-size vessels could be considered as model applicable to the archaeological finds except when some finesses, which do not have an impact on final appearance and functional characteristics of the vessel are concerned.

The experiment performed at Zlakusa as well as the data about the technology of manufacture could be also used for examination and understanding of still another utilitarian function of the pithos.

In the region of the Mediterranean from Anatolia in the east to the Iberian peninsula in the west one of usual ways of interment during Bronze Age and somewhere even in the beginning of the Iron Age was inhumation of the dead in the pithoi and this included adult individuals as well as children. Such way of interment was recorded also outside the Mediterranean region as it is confirmed in the Moriš culture in the north Banat. The question could be raised whether this was their primary or secondary function? Whether these pithoi were made on purpose when a member of the community died or already existing pots were used for the purpose? If they were made to serve this distinct purpose then it means that they must have been prepared in advance. If they were not made for this purpose but secondary used then in such pithoi must have been found traces of food. However, such traces could be the remains of the food deposited in the graves as offerings

and not of the earlier contents of the pithos so this assumption is difficult to check and confirm. The comparative analysis of the pithoi from the residential and funerary context of the Bronze Age Crete revealed that their morphological characteristics are identical in 60% of cases. For the remaining 40% could be concluded that they are specific for one or the other context thus confirming that in some instances the pithoi were intentionally made for the burials but that it was not a rule.

Taking into account that for drawing conclusions about this question it is necessary to have a series of data obtained according to the distinct parameters it is understandable that we can not answer this question on the basis of already conducted investigations, which did not take into consideration those parameters. We could attain new information and desired answer only if during future investigations special attention is to be paid not only to the context of the pithoi finds, presence or absence of similarities with other pottery vessels but also to their contents, the analysis of which could be of substantial help in solving this enigma.

ID = 169026828 УДК 903.25:679"634"(474.3)(049.3)

Приказ

Илзе Лозе,
Неолитски ћилибар у басену језера Лубан и радионице за обраду ћилибара, Институт за историју Летоније, Рига 2008 (Lubāna ezera mitrāja neolīta dzintars un tā apstrādes darbīncas, Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds), 187 страна, 81 цртеж и мапа, 32 табле у боји. ISBN 978-9984-9924-8-8; UDK 902/904(474.3)

Компликована и увек некомплетна биографија неког артефакта никада се не може сагледати у целости, у свим њеним фазама. Када су ћилибарске перле у питању, археолози их најчешће проналазе употребљене и готове, мање или више обрађене, као артефакте који су привремено прекинули свој „животни" циклус и постали статични налази у гробу, остави или стамбеном рушевинском хоризонту. Али тај статични археолошки запис тек је једна од многих фаза у биографији какве ћилибарске перле: пре тога је она је била капљица смоле, милионима година је чамила у слојевима глине, потом су је ваљали таласи мора и у једном тренутку избацили на обалу где је нађена, потом обрађивана, размењивана, ношена, да би - само привремено - поново досепела у земљу, одакле је поново ископана као „археолошки налаз". Археолози ретко имају ту срећу да сагледају више од те последње „пасивне" фазе ћилибарске перле. Др Илзе Лозе, из Института за историју Летоније (Latvijas vēstures institūts), доајен летонске археолгије и ћилибарских студија, у својој најновијој књизи *Неолитски ћилибар у басену језера Лубан и радионице за обраду ћилибара*, међутим, успева да нам убедљиво прикаже неколико ступњева у животу неолитских ћилибарских перли праисторијске Летоније. Штавише, кроз детаљну анализу неолитских радионица ћилибара, она отвара важна питања функционисања праисторијских зајединца, друштвене организације, занатства и размене.

Илзе Лозе усмерава своју пажњу на већи број археолошких локалитета из средњег и позног неолита (средина IV до краја III миленијума пре н. е.) у подручју језера Лубан, у источној Летонији. Депресија језера Лубан је мочварно подручје, која окружује језеро и напаја се водом из многих притока Двине (Даугаве), највеће

реке источног Балтика. Ово влажно и природно разноврсно подручје не само да је било погодно за живот неолитских заједница, већ су специфични мочварни услови (тресаве) омогућили да се савршено очува археолошки материјал, у првом реду ћилибар. Истраживање депресије језера Лубан започело је још 1938. али се наставило све до данашњих дана, при чему је откривено 27 неолитских локалитета. Илзе Лозе је деценијама проучавала неолитски ћилибар са овог подручја и о томе објавила већи број радова, а круна је ова књига која заокружује њена истраживања ћилибара на Источном Балтику. Противно очекивањима, у самом подручју језера нема природних лежишта ћилибара, већ су она даље на западу и југозападу, уз обале Балтика. Прво поглавље књиге управо је посвећено природним лежиштима која су се у неолиту налазила на обали тадашњег бочатног мора Литорина, претече данашњег Балтика. Заједнице Културе јамне чешљасте керамике (Pit Comb Ware Culture), које су још око 3300 г. пре н. е. насељавале мочварно подручје у унутрашњости, око језера Лубанс, успоставиле су динамичну размену са својим суседима на обали, од којих су набављали сирови ћилибар, али вероватно и учили како се он обрађује. Убрзо ће, међутим, управо ова језерска област, а не она близу извора сировине, постати центар обраде ћилибара и тај ће примат задржати више од хиљаду година. Инфрацрвене анализе ћилибара, спроведене у најпознатијој лабораторији за ћилибар (Amber Resarsch Laborartory, Vassar College, Pougkeepsie, USA), под руководством недавно преминулог проф. Курта Бека (Curt W. Beck), потврдиле су ауторкине претпоставке о пореклу сировине обрађиване у неолитским радионицама језера Лубанс.

Наравно, нису сви неолитски локалитиети око језера Лубанс били радионице ћилибара - на неким није чак ни пронађен ћилибарски накит. Илзе Лозе, међутим, даје детаљну слику неолита читавог региона, смештајући радионице за обраду ћилибара у шири археолошки контекст. Пред читаоцем се постепено отвара сложени сплет интеррегионалних мрежа размене ћилибара, у којем су чворишне тачке управо занатски центри за обраду. Ауторка посвећује посебну пажњу двема таквим радионицама из средњег неолитског периода односно Културе јамне чешљасте керамике. У питању су насеобински локалитети Наиникесте (Nainiekste) и Звизде (Zvizde), на којима није само откривен велики број раз-

личитих типова ћилибарских перли и привесака (трапезоидни привесци, дугметасте и цевасте перле, као и оне у облику цигаре, прстење, зооморфне фигурине), већ и директна сведочанства о процесу обраде ћилибарског накита. Пронађено је грумење необрађеног ћилибара, веће количине полуобрађених перли и привесака свих типова, као и знатна количина отпадака и опиљака, па чак и поломљених перли, које по мишљењу Илзе Лозе указују на почетничке радове „шегрта" који су се тек обучавали за занат. Просторна анализа распростирања типова ћилибарског накита насталог у радионицама у подручју језера Лубанс, показује да је већ у средњем неолиту размена ћилибара превазилазила локане оквире, те да је осим приобалног подручја на западу, одакле је стизала сировина, укључивала и удаљеније заједнице на истоку, у горњим токовима Волге и њене притоке Оке. На то указује не само дистрибуција ћилибара, већ и присуство кремена и кременог оруђа на локалитетима у подручју језера Лубанс и на обали Литоринског мора, који као сировина потиче управо са горњих токова Волге и Оке, што су потврдиле петролошке анализе.

Обрада ћилибара у подручју језера Лубанс, као и жива размена са удаљеним заједницама, настављена је и у наредном периоду позног неолита, када - по свему судећи - главни радионички центар постаје насеље Абора (Abora), који је важан и темељно истражен археолошки локалитет. У Абори су откривени, осим ћилибарских радионица, и трагови других заната (обрада камена, грнчарство итд.). Вишегодишњим археолошким истраживањем пронађено је 1410 ћилибарских артефаката и полупроизвода, као и готово 2 kg ћилибарских опиљака. Занатлије Аборе уводе нове типове као и до тада непознате начине перфорације привесака и перли (обостране перфорације и вишеструке перфорације). Међу најомиљенијим новим типовима били су дискови са дршком, као и привесци у облику зуба. Илзе Лозе даје минуциозну типолошку анализу ћилибарских привесака, перли и фигурина из Аборе, пружајући референтне оквире за шире проучавање ћилибарског накита у читавом региону. Треба напоменути да је књига *Неолитски ћилибар у басену језера Лубан и радионице за обраду ћилибара* богато илустрована изванредним цртежима археолошког материјала (81 сл.), као и изузетно квалитетним фотографијма

ћилибара на 32 колор табле, што ову студију чини својеврсном енциклопедијом неолитског ћилибара Летоније.

Илзе Лозе разматра и друштвени значај ћилибара у неолитским заједницама Источног Балтика, а посебно у подручју језера Лубанс, као и присуство ћилибара у фунералим контекстима. Пажњу привлачи чињеница да су тродимензионалне ћилибарске фигурине (две у облику змије) проналажене у јувеналним гробовима, а у једном дечјем гробу чак и схематизовани привесци у облику женских груди. Осим Аборе, Илзе Лозе темељно описује и друге, мање радионице као што су оне у насељима Асне I, Ича и Лагажа (Asne I, Iča, Lagaža). Лагажа уједно представља и последњу фазу неолитских ћилибарских радионица у подручју језера Лубанс. У првој половини II миленијума пре н. е. неолитске заједнице овог подручја доживљавају кризу и вероватно се исељавају због промене нивоа језера, чиме прекидају вековну традицију обраде ћилибара у басену језера Лубанс.

Илзе Лозе се у својој изванредној студији служи ћилибарским артефактима као инструментима који непогрешиво оцртавају сложене друшвене и културне обрисе неолитског друшва Источног Балтика, као и разгранату мрежу контаката – како са непосредним суседима, тако и са удаљеним заједницама горње Волге, чак и басена Дњепра. Пред читаоцем се не указује слика забитих и изолованих земљорадничких неолитских села, већ једног отвореног система развијене специјализоване занатске производње (готово у протоиндустријским количинама), иновација, интеррегионалних комуникација и материјалних и друштвених размена. И не само то, Илзе Лозе у дуготрајну културну биографију ћилибарских перли, вешто и учено уписује још неколико убедљивих, бурних и занимљивих живота.

Александар ПАЛАВЕСТРА
Филозофски факултет, Универзитет и Београду

ID = 169027596 УДК 904:904:679.91(497.11+497.16)(049.3) ;
903"6383"(497.11)(049.3)

Приказ

Александар Палавестра, Вера Крстић
Магија ћилибара, Народни музеј у Београду, Археолошке монографије 17, Београд 2006, 447 страна са илустрацијама, ISBN 86 – 7269 – 083 – 4, UDK 903" 638" (497.11) (083.822) 904: 679.91 (497.11 + 497.16) (083.824) (The Magic of Amber, National museum in Belgrade, Archaeological Monographies 18, Belgrade 2006, 447 p.:ilustr.; ISBN 86 – 7269 – 084 – 2, UDK 903" 638" (497.11) (083.822) 904:679.91 (497.11 + 497.16) (083.824))

Монографија „Магија ћилибара" Александра Палавестре и Вере Крстић представља комплетну и комплексну анализу ћилибара од II миленијума пре н.е до средњег века са бројних налазишта на територији Србије и других делова централног Балкана.

Такав велики хронолошки и географски дијапазон налаза, који до сада нису били аналазирани и интерпретирани према њиховој функцији и историјском контексту, омогућава нам да боље разумемо културолошки, митолошки и магијски значај ћилибара.

Богатство и различитост форми, углавном из Новог Пазара, били су основа ове изванредне студије која се бави ћилибаром почевши од његовог настанка у природи. Најпознатији природни ресурс који од праисторије привлачи пажњу бројних налазача и трговаца је свакако регион северне Европе, односно Балтика који је и најбогатији налазима.

Посебна поглавља која се односе на ћилибар у митовима, науци и археологији доприносе проучавању феномена ћилибара кроз историју, и дају преглед значаја који је он имао за људе у праисторији и антици.

Антички аутори, почевши од Хомера и Хесиода, Платона и Аристотела до Овидија и Тацита, знају за ћилибар, што само указује на факт да је употреба ћилибара у класичном и, касније, у римском периоду била честа и уобичајена. Ипак поред све материје увек остаје у сфери митова и легенди. Митови о постанку ћилибара и његовој провенијенцији преко Псеудо Аристотела и Диодора доступни су и данашњим читаоцима. Ипак, најпозна-

тија митолошка интерпретација ћилибара је свакако она у Овидијевим *Метаморфозама*, о Фаетону сину Хелиоса и реци Ериданос, која се помиње у свим митовима када је реч о постанку ћилибара.

Истраживања су показала да осим мистичне и магијске компоненте која је увек пратила ћилибар, постоји и његов медицински аспект који је био особито експлоатисан у антици и средњем веку. Чак и данас, осим у форми украса и накита, ћилибар је задржао неке од мистичних својстава која су му придавали људи у прошлости.

Археолошка истраживања, која су у центар интересовања поставила ћилибар са археолошких локалитета који припадају бронзаном и гвозденом добу, класичном периоду или римској владавини, указују да је већина налаза балтичког порекла, што је била основа за постављање теорије о путевима ћилибара са севера на југ и могућим трговачким путевима.

Велики број археолога током XX века (Монтелијус, Наваро, Чајлд) изнели су теорије о постојању трговачких рута од Балтика до Медитерана где је главни објект трговине био ћилибар.

Задњих деценија археолошка наука је више склона теорији о „путевима ћилибара" као археолошкој метафори, него као прецизним рутама. Дугогодишња теорија о путевима ћилибара замењена је теоријом о главним правцима кретања ћилибара.

Ћилибар је био битна компонента накита на простору Медитерана још од каснохеладског периода I (LH I). Преко микенских гробова, до налаза са Апенинског полуострва и либурнске и јаподске територије, ћилибар се јавља и на простору централног Балкана већ од XIII/XII века пре н.е.

Број ћилибарских налаза опада до краја II миленијума, али током I миленијума у VII и особито у VI и V веку пре н.е. постаје уобичајени део богатих гробних конструкција на ширем простору Балкана.

Најбројнији налази потичу из гробова из Новог Пазара где је откривено више од 8000 примерака, који су били израђени у радионицама јужне Италије. Према социјалној структури сахра-

њених у овим гробовима, налази ћилибара указују на знак социјалног престижа, укључујући у овој фази развоја дефинирање племенске аристократије. Археолошки налази указују и да је ћилибар био укључен у успостављање система савеза и војних договора између племенских организација на ширем централном балканском простору, као и у церемонијалној и ритуалној размени добара.

Ћилибар је такође био врло популаран у Риму током I века. Као одраз те популарности, налази ћилибара су присутни и на Балкану током I и II века.

Магичној привлачности ћилибара нису одолели ни народи у Европи током каснијих периода.Од периода сеобе народа до средњег века ћилибар је био саставни део накита Гота, Острогота и Словена.

Од средњег века, међутим, ћилибар постаје претежно карактеристика северне Европе. Прекидају се везе између севера и југа, које су трајале током више миленијума као ћилибарски правци или ћилибарски путеви који су повезивали Балтик са Медитераном, али интерес за ћилибар и накит израђен од њега продужили су се до данашњих дана.

Музејске колекције су само део сачуваног ћилибарског блага праисторијског и античког света. Колекција ћилибара из Народног музеја у Београду је центар опсервације ове значајне монографије.У њој је презентован одличан каталог налаза са централнобалканских локалитета, са посебном анализом налаза из Новог Пазара, који заслужују посебну пажњу, не само због великог броја и форми, него и по квалитету израде и приказима на њима.

Овом пригодом, осим накита са троугаоним елементима са приказом Хераклa и Керкопа, грчког хоплита и балканског ратника, треба поменути акротерије, трапезоидне форме са лотосом, птице, петлове, разне типове глава, Коре, животињске главе и пуно перли различитог облика, као део богатог репертоара из Новог Пазара, као и са простора централног Балкана.

Истраживање ћилибара и ћилибарних путева концентрирано је претежно на I миленијум пре н.е. на централном Балкану. Овај период је врло значајан за декомпозицију родовског друштва и стварање племенске аристократије из које настаје нови друштвени систем. Налази из Новог Пазара који су били у средишту истраживања ове студије, омогућили су нам стицање сазнања о историјском, социјалном и културном аспекту живота племенских организација на овом простору, стварању разлика у богатству и моћи унутар племенске организације, као и о међуплеменским релацијама.

Ова студија није имала за циљ само да нам представи налазе ћилибарског накита током праисторије, антике и средњег века из колекције Народног музеја. У овој монографији ћилибар је значајна компонента социјалног, економског и културног живота. У случају сахрањивања на централном Балкану он није само накит, украс или статусни симбол. Ћилибар означава друштвени положај, могућност поседовања ретке и скупе материје која има још и магијску и медицинску моћ. Његова заштитна моћ је највише повезивана са женама и зато су налази ћилибара најбројнији у женским гробовима.

Ова студија са својим савременим приступом нуди интердисциплинарну интерпретацију налаза ћилибара, која монографију чини интересантном и динамичном. Од ћилибара у природи, у митовима, науци и археологији до каталогизације и конзервације, овај рад са својих 450 страна и бројним фотографијама, које осим уметнички обрађеног ћилибара показују и ћилибар у природним облицима, оставља посебан утисак на читаоце.

Значај ове монографије је утолико већи јер је штампана као посебно издање на српском и енглеском језику, што омогућава већем броју читалаца да дођу до информација о овој значајној, али ретко експлоатисаној теми. Тако, студија о ћилибару и колекција из Народног музеја у Београду постаје доступна стручној јавности и широј публици.

Рад А. Палавестре и В. Крстић само показује колико је једна оваква монографија била потребна и колико је значајан њихов допринос у проучавању ове интересантне и мистичне материје. Јер, на основу студије која је пред нама, очигледно је да магија ћилибара и фасцинација његовом безвременском лепотом може да траје миленијумима, од праисторије до данашњих дана.

Елеонора ПЕТРОВА
Савет Европе, Стразбур

APOLOGY

In the last volume of Zbornik Narodnog Muzeja XVIII-1 (archaeology), Belgrade 2005 has been published the work of late †Dr. Miodrag Tomovic *O problemu orijentacije u savremenoj arheologiji (On the problem of orientation in modern archaeology)*, pp 531–547. It has been ascertained that the text was not authentic but some sections had been taken without proper acknowledgment from the following publications:

Vinče, A. (1999), *Orijentacija građevina na Šarkamenu i problem merenja orijentacije u arheologiji*, unpublished paper.

Vinče, A. (1998), *Orijentacija skeleta na nekim praistorijskim lokalitetima u Srbiji, Interdisciplinarno istraživanje*, Belgrade, unpublished undergraduate dissertation submitted to the Philosphical Faculty, Department of Archaeology in 1998.

Mladenović, D., A. Vinče (2003), The Application of Solar Compass in Archaeological Fieldwork: An Alternative Way of Obtaining Orientation Measurements, in: European Archaeoastronomy and the Orientation of Monuments in the Mediterranean Basin, *BAR International Series 1154*, 111–116.

Miličević, V., A. Djordjević (1995), Оријентација у условима високих аномалија магнетског поља земље (Orientation in the Conditions of High Anomalys of the Earth Magnetic Field, in: *Savetovanje – Geologija i Metalogenija Kopaonika*, Beograd, 235–242.

The Editorial Board of Zbornik Narodnog Muzeja XIX-1 (archaeology) wishes to express their apology to the authors of the texts because such negligence had happened.

ИЗВИЊЕЊЕ

У прошлом броју Зборника Народног музеја XVIII-1 (археологија), Београд 2005, објављен је рад аутора †др Миодрага Томовића, под насловом „О проблему оријентације у савременој археологији", стр. 531–547. Утврђено је да текст колеге Томовића није аутентичан, већ да су неки делови преузети из следећих текстова:

Vinče, A. (1999), *Orijentacija građevina na Šarkamenu i problem merenja orijentacije u arheologiji*, непубликовано.

Vinče, A. (1998), *Orijentacija skeleta na nekim praistorijskim lokalitetima u Srbiji, Interdisciplinarno istraživanje*, Beograd, необјављен дипломски рад одбрањен 1998. године на Филозофском факултету у Београду, Одељење за археологију.

Mladenović, D., A. Vinče (2003), The Application of Solar Compass in Archaeological Fieldwork: An Alternative Way of Obtaining Orientation Measurements, in: European Archaeoastronomy and the Orientation of Monuments in the Mediterranean Basin, *BAR International Series 1154*, 111–116.

Miličević, V., A. Djordjević (1995), Оријентација у условима високих аномалија магнетског поља земље (Orientation in the Conditions of High Anomalys of the Earth Magnetic Field, у: *Savetovanje – Geologija i Metalogenija Kopaonika*, Beograd, 235–242.

Овом приликом Редакција Зборника Народног музеја XVIII-1 (археологија) жели да се извини ауторима текстова због пропуста до кога је дошло.

РЕЦЕЗЕНТИ

Драгана АНТОНОВИЋ, Сташа БАБИЋ, Весна БИКИЋ, Бојана БОРИЋ-БРЕШКОВИЋ, Милоје ВАСИЋ, Растко ВАСИЋ, Мирослав ВУЈОВИЋ, Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Милош ЈЕВТИЋ, †Александар ЈОВАНОВИЋ, Јелена КОНДИЋ, Ивана КУЗМАНОВИЋ, Душан МИХАИЛОВИЋ, Славиша ПЕРИЋ, Елеонора ПЕТРОВА, Марко ПОПОВИЋ, Петар ПОПОВИЋ, Мила ПОПОВИЋ-ЖИВАНЧЕВИЋ, Ненад ТАСИЋ, Никола ТАСИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН

ЛЕКТУРА
Нада КРСТИЋ

ПРЕВОД
Мирјана ВУКМАНОВИЋ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ
Весна ПАНАЈОТОВИЋ

КОМПИЈУТЕРСКА ОБРАДА
Ружица ДОЉАНЧЕВИЋ

ШТАМПА
ЧУГУРА ПРИНТ

ТИРАЖ
1000

AUTEURS DE RECENSION

Dragana ANTONOVIĆ, Staša BABIĆ, Vesna BIKIĆ, Bojana BORIĆ-BREŠKOVIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Miloš JEVTIĆ, †Aleksandar JOVANOVIĆ, Jelena KONDIĆ, Ivana KUZMANOVIĆ, Dušan MIHAILOVIĆ, Slaviša PERIĆ, Eleonora PETROVA, Marko POPOVIĆ, Petar POPOVIĆ, Mila POPOVIĆ-ŽIVANČEVIĆ, Nenad TASIĆ, Nikola TASIĆ, Miloje VASIĆ, Rastko VASIĆ, Miroslav VUJOVIĆ

LECTRICE
Nada KRSTIĆ

TRADUCTION
Mirjana VUKMANOVIĆ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE
Vesna PANAJOTOVIĆ

TRAITEMENT ÉLÉCTRONIQUE DU TEXT
Ružica DOLJANČEVIĆ

IMPRIMERIE
ČUGURA PRINT

TIRAGE
1000

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија =
Recueil du Musèe national de Belgrade.
Archéologie / главни и одговорни уредник
Татјана Цвјетићанин. – 1983, књ. 11/1-
- Београд : Народни музеј, 1983.- – 24 cm

Повремено. – Делимично је наставак: Зборник
Народног музеја у Београду = ISSN 0522-8352
ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја у
Београду. Археологија
COBISS.SR-ID 6397964